

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

leto 1987 **4** letnik 41

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

UDK 949.712(05)
UDC

YU ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bogo Grafenauer
Dušan Kos (tehnični urednik)
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
dr. Miro Stiplovšek
Peter Štih
dr. Fran Zwitter

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. 12. 1987.

Izdajateljski svet: dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterški, Janez Stergar, Prvenka Turk, dr. Fran Zwitter

Prevodi: Cvetka Vode (angleščina), Lidija Berden (angleščina), Madita Šetinc (nemščina), Avguštin Malle (nemščina), Janez Zor (ruščina), Jadran Ferluga (italijanščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332-611, int. 210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 4800 din, za društvene člane 3000 din, za društvene člane-upokoјence 2250 din, za društvene člane-študente 1500 din (vse cene za letnik 41/1987)
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **2800 din**

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Raziskovalna skupnost Slovenije
Kulturna skupnost Slovenije
Izobraževalna skupnost Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, februar 1988

Naklada: 1750 izvodov

KAZALO – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

RAZPRAVE – STUDIES – СТАТЬИ

- Jadran Ferluga, Pota in metode bizantinske politične in kulturne ekspanzije na Balkanu od srede VII. do prvih desetletij XI. stoletja 573–583
 Ways and Methods of Byzantine Political and Cultural Expansion on Balkan from Middle of 7th Century to First Decades of 11th Century
 Пути и методы византийской политической и культурной экспансии на Балканах с середины 7-го до первых десятилетий 11-го ст.
- Gernot Heiß, Notranjeavstrijske »deželne stanovske šole«. Poskus njih uvrstitve v šolski in izobraževalni sistem 16. stoletja 585–598
 The Inneraustrian »Country Rank Schools«. An Attempt to Place them into the Educational System of the 16th century
 Внутреннеавстрийские »сословные школы». Опыт их распределения в школьную и образовательную систему 16-го стол.
- Avguštin Malle, Tabori na Koroškem 599–622
 »Tabors« in Carinthia
 »Таборы» – национальнобудительские встречи – и Каринтии
- Petar Korunić, Jugoslavizam i sloboda u hrvatskom nacionalnom preporodu (ilirskom pokretu) 623–653
 Yugoslavism and Liberty in the Croatian National Revival (Illyrism)
 Югославизм и свобода в хорватском национальном возрождении (илиризме)
- Primož Žontar, Objavljanje zakonov in drugih splošnih predpisov, veljavnih na slovenskem ozemlju, od srede 18. stoletja do leta 1941 655–674
 Announcing of Laws and other Common Regulations, Valid on the Slovenian territory, from the middle of the 18th century to 1941
 Публикование законов и других общих постановлений, действительных на словенской территории с середины 18-го ст. до 1941 г.
- Tomaž Weber, Od tradicionalnega do integralnega učbenika zgodovine na Slovenskem (formalni in vsebinsko-idejni vidiki snovanja) 675–680
 From a Traditional to an Integral History Text-Book in Slovenia (Formal and Contextual-Outline Viewpoints of Scheming)
 От традиционного до интегрального учебника по истории в Словении (формальная и идейная по содержанию точка зрения замысла)

ZAPISI – NOTES – ЗАМЕТКИ

- Rajko Bratož, Razvoj zgodnjekršćanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976–1986 . . . 681–698
 Development of Researches into Early Christian Period in Slovenia and Istria in the Years 1976–1986
 Развитие раннехристианских исследований в Словении и Истрии за гг. 1976–1986.
- Janez Stergar, Predstavitev narodnostne problematike v osnovnošolskih učbenikih 699–716
 Presentation of Ethnic Problematics in Elementary School Text-Books
 Представление национальной проблематики в учебниках для начальных школ

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION – ПРОБЛЕМЫ И ДИСКУССИЯ

- Tomislav Raukar, »Kontinuiteta v konceptu« ili napredak u koncepciji? 717–725
 »Continuity in Concept« or Advancement in Concept?
 »Непрерывность в концепции« или прогресс в концепции?

JUBILEJI – ANNIVERSARIES – ЮБИЛЕИ

- Milan Ževart – šestdesetletnik (Tone Ferenc) 727–728
 Milan Ževart – Sexagenarian
 Милану Жеварту шестьдесят лет

KONGRESI IN SIMPOZIJI – CONGRESSES AND SYMPOSIA – СЪЕЗДЫ И СИМПОЗИУМЫ

17. Zborovanje avstrijskih zgodovinarjev (Eisenstadt, 31. avgusta do 5. septembra 1987)
Franc Rozman) 729–730
17th Meeting of Austrian Historians (Eisenstadt, August 31st to September 5th
1987)
17-ое совещание австрийских историков (Эйзенштадт, 31-ое августа по 5-ое сен-
тября 1987 г.)

OCENE IN POROČILA – BOOK REVIEWS AND REPORTS – РЕЦЕНЗИИ И АННОТАЦИИ

- Tone Knez, Novo mesto I. Halštatski grobovi/Hallstattzeitliche Gräber (Davorin Vuga) 731–732
Bernd Herрман, Mensch und Umwelt im Mittelalter (Jože Maček) 732–733
Dušanka Dinić-Knežević, Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku (Ignacij Voje) 734–736
Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. (Ignacij Voje) 736–740
Heinrich Mayer O. Cist., Die Urkunden des Neuklosters zu Wiener Neustadt (Božo
Otočec) 740–742
Irena Gantar Godina, T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem (1895–1914) (Janko
Prunk) 742–743
Vladimir K. Volkov, Minhenski sporazum i balkanske zemlje (Bojan Balkovec) 743–744
Branko Petranović, Momčilo Zečević, Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost (Bojan
Balkovec) 744–745
Zbornik za zgodovino šolstva in prometa, 20 (Andrej Vovko) 746
Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 9 (Eva Holz) 747–748

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS – ГОДОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ

- Zgodovinski časopis 41/1987 749–754
Historical Review 41/1987
Исторический журнал 41/1987

IZVLEČKI – ABSTRACTS – РЕЗЮМЕ

- Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 41, 1987, 3 in 4 XIX–XXVI
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 41, 1987, 3 and 4
Резюме статей в Историческом журнале 41, 1987 3 и 4

Jadran Ferluga

POTA IN METODE BIZANTINSKE POLITIČNE IN KULTURNE EKSPANZIJE NA BALKANU OD SREDE VII. DO PRVIH DESETLETIJ XI. STOLETJA

Tu obravnavana tema zajema s kronološkega stališča prvo veliko fazo odnosov med Bizancem in Južnimi Slovani. Slovani so prišli v stik z vzhodnim rimskim cesarstvom proti koncu V. in na začetku VI. stoletja, stiki pa so trajali brez prestanka do dokončnega propada cesarstva leta 1453. Rimsko cesarstvo je bilo že stoletja izpostavljeno barbarskim vpadom, toda, kot je jasno poudaril Paul Lemerle, »naselitev Balkana je v temeljih spremenil zgolj prihod Slovanov«. Ta stavek prav gotovo poudarja razliko med germanskimi in slovanskimi vpadi, predvsem pa označuje ogromni in trajni zgodovinski pomen slovanskega naseljevanja na Balkanu.

Potem ko so celo stoletje vpadali in ropali po bizantinskem ozemlju skupaj s pripadniki drugih etničnih skupin (Protobolgari, Gepidi, Obri itd.), pa tudi sami, kar so že od samega začetka spremljale, čeprav še skromne, naselitve, so se Južni Slovani, ki jih sodobni viri dosledno imenujejo Sklaveni, v prvi polovici VII. stoletja definitivno naselili na Balkanskem polotoku. Čeprav ni mogoče podrobno slediti kompleksnemu etničnemu razvoju med VII. in IX. stoletjem, so glavne linije vendarle dovolj jasne in gotove.

Predvsem je zanimivo, v katerih pokrajinah in krajih je bizantinska država obdržala resnično in učinkovito oblast. V glavnem je Bizanc, izvzemši nekatera posamezna ozemlja (v notranjosti, ker je obdržal nadzor nad morjem, lahko ohranil del starih mest, pristanišč in zatočišč, ki jih je bilo lahko braniti zaradi njih naravne lege (Dubrovnik, Monemvasija itd.). Tak položaj je značilen za ves obalni pas od Jadranskega do Črnega morja. Na podlagi tega, kar vemo iz raznih virov o posameznih mestih in primorskih pokrajinah in na podlagi podrobne analize slovanskih toponimov, v Grčiji, ki jo je napravil Vasmer, in analize Ostrogorskega o bizantinskih mestih na Balkanu, se pokaže sledeča slika: bizantinska država je skoraj popolnoma izgubila notranjost polotoka in njena oblast je bila omejena le na bolj ali manj ozek primorski pas, pogosto sestavljen le iz posameznih mest, oddeljenih med seboj po mladih slovanskih naseljih. Malo je bilo od Slovanov naseljeno široko območje okoli Kostantinopla in ob Črnem morju, pa Atika in Boiotija, Argolida na Peloponezu. Solun je bil skoraj popolnoma obdan od Slovanov, medtem ko je pokrajina okrog Drača obdržala pred Slovani kontinentalno jedro, ki je zajemalo tudi del notranjosti; v Dalmaciji in Prevalitani so ostala Bizancu nekatera obalna mesta in otoki.

Malo vemo o plemenih, ki so sodelovala v invazijah; nekatera je mogoče rekonstruirati, vendar v celoti nimamo popolne slike. Plemena iz najbližje okolice Soluna, Draguviti, Sagudati, Velegesiti, Vajuniti, Brsjaki, pa tudi druga plemena, ki jih »Čudeži sv. Dimitrija« ne imenujejo, so leta 616 napadla mesto. 675/678 so v okolici Soluna navedeni Rinhini in Strumljani. Neki vir iz X. stoletja potrjuje prisotnost Milingov in Jezeritov na Peloponezu. Protobolgari so v Meziji in v Skitiji naleteli na tako imenovanih »sedem plemen« in na Severjane. Poleg Srbov in Hrvatov cesar Konstantin Porfirogenet omenja Dukljane, Travunjane, Zahumljane, Kanalite in Neretljane ali Pagane.

Zelo malo ali skoraj nič ne vemo o številu naseljencev. Slovani na Balkanu gotovo niso bili naseljeni enakomerno. S tem razložimo nekatere razlike v etnič-

nem razvoju, delno pa tudi zgodovinske razlike nekaterih področij. Nemogoče je dati točno sliko slovanske okupacije Balkana, saj vemo premalo o usodi starega domačega prebivalstva in mest v notranjosti polotoka. Slovanske so postale Zgornja in Spodnja Mezija, Mala Skitija, Makedonija, del Albanije, severna, centralna in južna Grčija, en del Trakije, Dalmacija in Prevalitana.

Čeprav/celotnega' procesa slovanskega naseljevanja na Balkanu ne poznamo do podrobnosti, smo prepričani, da se je narodna sestava polotoka definitivno in korenito spremenila, čeprav stara ljudstva niso popolnoma izginila. Delno so se obdržala v notranjosti in delno, na begu pred barbari, so okrepila stare elemente v nekaterih obalnih predelih polotoka. Nobenega dvoma ni, da je bizantinska oblast skoraj popolnoma razpadla in da je bil zato vojaški in administrativni nadzor paraliziran na celem področju polotoka, od Donave do skrajnega juga Grčije.

Različna slovanska plemena (s Srbi in Hrvati vred) so se torej nastanila na področju stare kulture in v stiku z ljudstvi (ali z ostanki ljudstev), ki so imela staro civilizacijo, delno rimsko-bizantinsko in krščansko, ter v bližini dobro organizirane države z veliko tradicijo, čeprav trenutno oslABLJENE zaradi notranje krize in zaradi boja za lastni obstoj, ki ga je vodila z Arabci. Koristno bi bilo, da se vprašamo, v kolikšni meri je Bizanc vplival na razvoj Južnih Slovanov in na nastanek njihove kulture in držav.

V notranjosti polotoka je nastala cela vrsta Sklavinij: tako so odslej naštele v bizantinskih virih tiste pokrajine, ki so jih zasedli Slovani in kjer Bizanc ni imel nobene oblasti; s pojmom Sklavinije so v Bizancu dejansko opisovali obstoj teh političnih slovanskih enot, ki so se pravzaprav šele razvijale v države in ki jih v novejšem nemškem zgodovinopisju imenujejo »Herrscherbildungen«. Sklavinije so značilne za notranjost Balkana in za njegov razvoj do sredě IX. stoletja.

Situacija, ki je nastala na Balkanu po slovanski naselitvi, se je kaj kmalu korenito spremenila, ko so Bolgari ali Protobolgari leta 680/681 ustanovili med Donavo in Balkanskim gorovjem državo, ki jo je morala bizantinska vlada kmalu priznati. Bolgari so si podredili slovanska plemena, ki so bila tu naseljena, in tako položili temelje za etnični dualizem (ki je kmalu postal tudi političen), ki je bil značilen za razvoj bolgarske države prav do konca IX. stoletja; ko je dokončno propadel in je iz njega nastala nova slovanska država. Odnosi z Bolgari so bili naslednjih 350 let osrednji problem za bizantinsko oblast na Balkanu. Za Slované, naseljene v osrčju polotoka, je bila bolgarska država nova sila, ki je odločilno vplivala na njihov razvoj in na njihove odnose z Bizančem.

Bizantiška država je podvzela prve ukrepe, da bi si pridobila nazaj izgubljeno oblast na Balkanu, kakor hitro ji je situacija na drugih mejah to dovolila. Počnovno zavzetje Balkanskega polotoka se je začelo okrog srede VII. stoletja in je trajalo do prvih desetletij XI. stoletja. Prvi ekspediciji proti Sklavinijam so sledile še mnoge druge v osrčje Balkana, so pa bile po letu 680/681 večkrat povezane s pohodi proti Bolgariji. Prav do srede IX. stoletja so vsi naporii cesarske oblasti, da bi korenito in dokončno rešila bolgarski in slovanski problem ter ponovno vzpostavila svojo prevlado na celem polotoku, dali samo delne rezultate in so tako Bolgarom kot Slovanom na severnem delu polotoka omogočili, da so položili prve trdne temelje svojim državam.

Bizanc in Bolgarija nista bila samo v vojnih odnosih; med obema državama so se ustvarili tudi prijateljski odnosi. Leta 705 je kan Tervel pomagal Justinijanu II., da je zopet zasedel prestol. V zahvalo je dobil vzvišeni naziv kešar. 823 je kan Omurtag prišel na pomoč cesarju Mihaelu II. proti Tomažu Slovanu, čigar upor je postal nevaren. Bizantinski vpliv v Bolgariji je bil kdaj pa kdaj tako močan, da so cesarji odločali o usodi bolgarskih vladarjev. Podpirali so tiste, ki so bili pro-bizantinski, ali pa sprejemali tiste, ki jih je nasprotna stran

pregnala; tako se je leta 777 kan Telerig zatekel po pomoč v Carigrad, kjer ga je cesar Leon IV. blagohotno sprejel. Kmalu se je spreobrnil v krščanstvo, dobil naziv patricija in roko bizantinske prince. Bizantinski vpliv je viden tudi na drugih področjih: bolgarski napisi, ki slavijo dejanja kanov, so napisani v grščini in pogosto vsebujejo visokoletni bizantinski prislov *ek theou árhon*. Liturgični in pisarniški jezik kanov je bila grščina. Trgovski posli so se sklepali že zelo zgodaj in že leta 716 je bila sklenjena pogodba, po kateri je Bolgarija uvažala dragoceno blago, luksuzne predmete in drugo izdelano robo ter izvažala žito, med, vosek, usnje itd.

Bizantinska vlada je morala poleg bolgarskega rešiti tudi slovanski problem in je imela pri tem v nekaterih predelih polotoka boljše rezultate, čeprav sta oba vidika tesno povezana. Ponovno pridobivanje izgubljenih področij se je začelo s pohodom cesarja Konstanta II. leta 658 proti Sklavinijam, sledila pa jim je cela serija pohodov na Makedonijo, centralno Grčijo in na Peleponéz, tako da je bil v prvi polovici IX. stoletja južni del polotoka znova trdno v rokah Bizanca. Vojaškim pohodom, ki jih ni manjkalo, so sledili ukrepi, ki so zlasti v južnih predelih balkanskega polotoka zopet vzpostavili bizantinsko oblast. Že od prvega pohoda je bizantinska oblast uporabljala preselitev narodov kot nestrani politični ukrep, klasično metodo, ki jo je bilo uporabilo že rimsko cesarstvo.

Slovane so preselili iz različnih balkanskih pokrajin in jih naselili kot vojaške v Mali Aziji, predvsem v temi Opsikion (bivša Bitinija); na ta način so bili raztreseni po celem cesarstvu in bili zato manj nevarni; položaj tistih, ki so ostali podjarmljeni, pa je bil oslavljen zaradi tega, ker so bili številčno šibkejši in zaradi njihovega družbenega položaja. K temu je prispevalo tudi priseljevanje drugih narodov in skupin heretikov, pa tudi »Bizantincev« v nekatere pokrajine na polotoku ob različnih priložnostih, tako Armencev in Sirijcev v Trakijo in na bolgarsko mejo, Mardaitov na otok Kefalenijo, v okolico Nikopolis in na Peleponéz ali pavlikijancev v Trakijo in Makedonijo. Ta sklop ukrepov je pospešil razvoj sloja malih in srednjih posestnikov, svobodnih kmetov, iz katerih so rekrutirali stratiote, nove vojaške v temah; tako se je tudi razširila baza za davke in povečala kmetijska proizvodnja. Sprva so ti ukrepi v nekaterih pokrajinah okrepili bizantinsko oblast, pozneje pa je bil rezultat pogosto nasproten (npr. širjenje dualističnih herezij na Balkanu, uporabi različnih narodnostnih skupin v Mali Aziji pod vodstvom Tomaža Slovana). Žal manjkajo še podrobne analize in monografije o kolonizaciji in zlasti o gospodarski in družbeni politiki bizantinske oblasti. Mnogi vidiki naseljevanja narodnostnih skupin, preseljevanja v druge pokrajine in družbene, gospodarske, politične ter kulturne posledice so še večina noma neraziskane.

Med ukrepi za pridobitev Balkana, ki so imeli trajne posledice za Slované, ima poglavitno in najvažnejšo vlogo prav gotovo organizacija tem. Dovolj bo, če se spomnimo nekaterih osnovnih značilnosti te organizacije. Prvič: bizantinska vlada je svojo oblast dejansko izvajala samo v tistih pokrajinah, ki so bile organizirane v teme, drugič: teme so ustanavljali na mejah cesarstva za njegovo obrambo, tretjič: prve teme, vsaj kar se Balkana tiče, so bile ustanovljene pozneje kot v Mali Aziji. Proti koncu VII. stoletja so ustanovili temi Trakijo in Hellado, pozneje, proti koncu VIII. stoletja in vse do konca IX. stoletja pa še teme Makedonijo, Peleponéz, Kefalonijo, Solun, Drač, Strimoń, Dalmacijo in Nikopolis. Uvajanje je pomenilo začetek rebizantinizacije in končno ponovno helenizacijo mnogih pokrajin, saj sta vojaška in civilna uprava delovali tako, da sta združili prebivalstvo v bolj ali manj trdno enoto in tako okrepili bizantinski značaj. Sistematična aplikacija nove ureditve je prispevala k okrepitvi bizantinskega duha in grškega jezika, oboje pa je bilo nujno potrebno za učinkovito delovanje vojske in uprave. Uporaba grščine, ki je bila uradni jezik, se je zelo

uveljavila tudi zato, ker sta bili vojaška in upravna organizacija tesno povezani in prepleteni. V prvi fazi je bilo slovansko prebivalstvo v pokrajinah, kjer so bile ustanovljene teme, manj gosto naseljeno kot v osrčju Balkana, grški element, ki so ga delno okrepili ubežniki, pa je tvoril trdno podlago za ponovno helenizacijo nekaterih pokrajin. Tudi cerkev je delovala kot združevalna sila, saj so vojnimi pohodoma v Hellado in na Pelepones sledile misionarske akcije in reorganizacija cerkve. Številni slovanski arhonti, ki so bili vzgojeni v novem duhu, so bili ponosni, da so govorili grško in da so živeli v cesarstvu; prebivalstvo je sčasoma postalo bizantinsko tako po jeziku kot po veri in je po prepričanju in tradiciji tako ostalo.

Proti sredini IX. stoletja se je zaključilo prvo veliko obnovitveno obdobje bizantinske oblasti na Balkanu. Južni del polotoka je bil, po dvesto letih slovanske prevlade trdno v bizantinskih rokah, rebizantiniziran ali pa tik pred tako rebizantinizacijo; obdobje Sklavinij je dokončno minilo, saj so bile Sklavinije vključene bodisi v organizirane teme, bodisi v mlade države Južnih Slovanov, ki so se začele ustanavljati v tistih pokrajinah, ki so se izognile oblasti Bizanca ali Bolgarije. Tako sta se ustvarili dve kulturni območji: grško-sredozemsko, pokrito s temami, ki so bile ustanovljene ob ponovni bizantinski prevladi, in slovansko (ter bolgarsko) v osrčju Balkana. Meje bizantinskega in slovanskega območja se skoraj popolnoma pokrivajo z mejami civilizacije, ki je značilna za kmečke naselbine in za njihova bivališča; področje, ki ga je veliki srbski geograf Jovan Cvijić označil kot grško-sredozemsko, v glavnem ustreza teritoriju, ki ga je do konca IX. stoletja spet osvojil Bizanc in ga trdno organiziral v teme. Izven tega področja je v vzhodnem delu ostala bolgarska država, ki se je ravnokar notranje spremenila, tako v narodnostnem kot v političnem smislu, na zahodnem delu pa so ostale izven njega nove slovanske države, Hrvaška, Srbija, Duklja, Trebinje, Zahumlje, Paganija in morebiti Južna Moravska. Njihov razvoj iz plemenskih političnih enot v države je bil mogoč iz raznih vzrokov: predvsem na podlagi notranje družbene diferenciacije, ki se je odvijala prav v onem času, ko je Bizanc napel vse svoje sile za ponovno osvojitve južnih pokrajin polotoka, in v bojih z Bolgarijo, ki je medtem anektirala makedonske Sklavinije. Te so, tako kot Sklavinije v Srednji Grčiji in na Peleponesu, vzele nase skoraj ves pritisk in težo bolgarskih, predvsem pa nešteti bizantinskih ofenziv. Tako je bil normalen razvoj teh Sklavinij od plemenskih enot do držav prekinjen z zunanjim vmešavanjem. Vsled takega razvoja so v severo-zahodnem delu balkanskega polotoka lahko nastale one slovanske države, ki smo jih pravkar našli, ki pa so bile še skromnega pomena in majhne politične teže, na njihov razvoj pa Bizanc do sredine IX. stoletja ni imel skoraj nikakega vpliva.

Južni Slovani in Bolgari se niso srečevali samo z bizantinskimi vojaškimi pohodi, ampak so doživljali tudi bizantinske ofenzive kar se tiče vere, kulture in ideologije. V tej luči moramo tudi opazovati širjenje krščanstva; sredstvo, ki ga je bizantinska vlada pogosto zelo uspešno uporabila že tudi pri drugih narodih. Takoj po naselitvi so bili Južni Slovani izpostavljeni krščanski propagandi, ki je prihajala iz Carigrada ali pa iz središč, ki so ostala bizantinska kot Solun, Atene, Monenvazija, Patras, Drač, Kotor, Dubrovnik, Split, Zadar, in druga. Delo »De administrando imperio« cesarja Konstantina Porfirogeneta pravi, da so rimski misionarji prišli na povabilo cesarja Herakleja (610–641) med Slované iz dalmatinskega zaledja, toda očitno niso imeli prevelikega uspeha. V prvih dveh stoletjih, torej približno do srede IX. stoletja so bili, po skromnih virih sodeč, rezultati dokaj slabi. Na širjenje krščanske vere med Južnimi Slovani in Bolgari z metodološkega stališča ne smemo gledati kot na dejanje, ki je povezano s krstom, ampak kot na proces, pri katerem je krst višek, prav gotovo pa ne konec, kajti sledijo mu številni in različni ukrepi, od cerkvene organizacije, liturgičnih problemov, uporabe jezika v cerkvi, vse do odnosov med vladarjem

in cerkveno hierarhijo. Prav gotovo pa je bil krst izredno pomembno dejanje s trajnimi posledicami, ne samo z religioznega, kulturnega in ideološkega, ampak tudi s političnega vidika. Po prepričanju tiste dobe je s krstom ne samo vladar, ampak z njim tudi vse njegovo ljudstvo, sprejelo novo, pravo, vero in tako zapustilo barbarski svet in stopilo v edino in pravo ekumeno, ki jo je vodil cesar Romejcev, božji namestnik na zemlji. S krstom sta se vladar in njegovo ljudstvo vključila v hierarhijo krščanskih držav, dosegli so tisto, kar v modernem političnem jeziku imenujemo »mednarodno priznanje«. Čeprav so Bolgarija in slovanske države zasidlane v bizantinski hierarhiji držav zelo skromno mesto, je bila to vseeno bistvena sprememba.

Od srede IX. stoletja dalje se je krščanstvo zelo hitro širilo. Tedaj se je namreč v Bizancu začela nova doba kulturnega razcveta. Fotij, patriarh od leta 858, je vpeljal novo misijonarsko politiko, ki je povečala bizantinski vpliv ne samo na Balkanu, ampak tudi v Rusiji in v srednji Evropi. V Bolgariji je kan Boris (852—889) 864 sprejel spreobrnitev iz Carigrada, bil 866 krščen in sprejel ime cesarskega botra Mihaela. Konflikt med Rimom in Carigradom za pripadnost bolgarske cerkve se je končal 870, ko je koncil odločil v korist Bizanca in je Bolgarija dokončno ostala na področju Bizantinske pravoslavne cerkve. Bolgarska cerkev je dobila določeno avtonomijo, vendar ne take, kot si jo je zamislil kan Boris; bolgarski nadškof je bil imenovan od carigrajskega patriarha in samo posvečen od škofov sufraganov; izjemoma je dobil v bizantinski hierarhiji zelo visok položaj. Tudi Srbi in slovanska plemena iz dalmatinskega zaledja so se dokončno spreobrnila v prvih letih vladanja Basileiosa I. (867—885) in so jih krstili carigrajski legati.

S spreobrnitvijo v krščanstvo se je začela gradnja cerkva, kulturn in umetnostni razvoj, ki je bil zelo pomemben, ki pa ga za to zgodnjo dobo še premalo poznamo, kajti arheološke najdbe so zelo redke, pisanih virov pa je zelo malo. Vendar ni nobenega dvoma, da so ideje in vzori, ki so prihajali iz Carigrada ali iz obalnih mest, ostanki cerkva, ki so še obstajali v pokrajinah, v katerih so se naselili Slovani in Bolgari, bizantinski obrtniki in umetniki v službi novih vladarjev povzročili, da bizantinski vpliv ni bil samo velik, ampak prevladujoč. V celinski in otoški Grčiji se je ohranilo precej bizantinskih cerkv, kar je Cyrilu Mangu omogočilo manjšo statistiko. Sv. Sofija v Solunu je iz VIII. stoletja, štiri cerkve so iz IX., približno petnajst jih je iz X., trintrideset iz XI. in devet-inštrideset iz XII. stoletja. Med temi cerkev v vasi Skripu v Boiotiji, zgrajena v letu 873—874, priča, kako počasni so bili začetki bizantinske cerkvene arhitekture na grških tleh. To ne kaže samo, kako zaostala je bila dežela, ampak tudi, kako stalno je bila podvržena napadom (Arabcev, Bolgarov, Madžarov). Ko se je ustvarilo bolj miroljubno in bogato življenje, zlasti od prvih desetletij XI. stoletja naprej, je v Grčiji prišlo do hitrejšega razvoja arhitekture. V drugi polovici X. stoletja so uvozili iz glavnega mesta tloris v obliki grškega križa. Najbolj znan primer je Hosios Lukas (nedaleč od današnjih Delfov), najstarejši primer značilnosti, ki so pozneje postale tipične za tako imenovano »grško šolo«. V notranjosti balkanskega polotoka so v času po pokristjanjenju prevladale zgradbe s centralno kupolo: tako so v Preslavi v Bolgariji za rotundo, ki je verjetno iz časa okrog leta 900, po Mangü, zidarje pripeljali iz Carigrada, ali pa so jih dobili med ujetniki iz Trakije, kajti vzor so lahko dobili le v Carigradu; tudi mnoge majhne cerkve, ki so bile izkopane v bližnji okolici Pliske in Preslava, večinoma pripadajo tipu vpisanega grškega križa in dokazujejo, da so Bolgari resnično uporabljali sodobne bizantinske sloge. To velja na splošno tudi za srbske pokrajine, kjer so po Đuriću prevladovali v IX. in X. stoletju zgradbe s centralno kupolo, v naslednjem obdobju, od X. do XII. stoletja pa cerkve s podaljšanim tlorisom, čeprav moramo pripomniti, da tu niso nikoli odstopili od starejših gradbenih tradicij.

V Bolgariji in, v južnoslovanskih državah se je po pokristjanjenju vedno bolj krepil bizantinski vpliv, ki se je še odločno povečal s prihodom učencev Cirila in Metoda v Dalmacijo, Bolgarijo, Makedonijo in verjetno tudi v Srbijo, potem ko so bili pregnani pozimi leta 885/886 iz Velike Moravske.

V Bolgariji jih je kan Boris rad sprejel. V glavnem mestu Pliski in v samostanu Patleina, nedaleč od Preslava, je Naum ustanovil literarno šolo na osnovi Ciril-metodijske tradicije, ki je kmalu zaslovela. Iz nje so prišli znani pisci te dobe, kot Hrabar Černorizec, eksarh Joanes, Konstantin Preslavski. Kliment je že leta 886 odšel v Ohrid, kjer se je živahno in mnogostransko udeještoval. S seboj je prinesel različne knjige, prevedene v slovansčino, med njimi Nomo-kanon; v Makedoniji pa je sam napisal še druge; ustanovil je slavno »Ohridsko literarno šolo«, nato še dve, eno za odrasle in eno za otroke, ki sta baje imeli 3500 učencev; odtod so prihajali duhovniki, diakoni itd., ki so utrdili cerkev v Makedoniji. Potrudil se je tudi, da je lokalnemu prebivalstvu posređoval kmetijsko znanje. Kliment in njegovi učenci niso več pisali v glagolici, ampak so prešli k novi cirilski abecedi, in tako postavili osnovo za pisavo, ki jo Južni in Vzhodni Slovani še danes uporabljajo. Tako so rešili delo solunskih bratov; Južni Slovani in Bolgari so prav od njiju prevzeli slovansko pisavo, ona dva sta ustvarila prve temelje slovanske književnosti in kulture. Prav v tem je na eni strani veličina bizantinske politike, na drugi strani pa za Južne Slované bistvena kulturna pridobitev, ki je še danes vidna.

Bolgarski in slovanski vladarji, pa tudi bojarji ter arhonti okrog njih so gledali na pokristjanjenje predvsem s praktično-politične strani. Monarhična bizantinska ideologija je bila zanje na tisti stopnji njihovega družbenega, gospodarskega, kulturnega in predvsem državnega razvoja idealni vzor, h kateremu so tudi oni težili. Tako kot je v bizantinskem cesarstvu cerkev priznavala po vzoru in kopiji nebeskega kraljestva enega samega vladarja, cesarja, na čelu enega samega univerzalnega cesarstva, in tako kot je bila cerkev povezana z državo in je bila njen poglavitni steber in podpora, tako so tudi oni pojmovali državnost na univerzalnosti, omejeni in skrčeni na njihovo državo, in ustanovili podobno cerkveno organizacijo v svojih vladavinah. Bolgarski kani so uspeli v več etapah, nič ali malo pa vemo o cerkvenih ustanovah v mladih državah Južnih Slovanov. Vendar moramo opozoriti, da je pokristjanjenje pospešilo proces, ki je že tekkel, mu dal specifične oblike, ni pa ga določilo.

Končno pokristjanjenje in povečana bizantinska aktivnost na Balkanu od druge polovice IX. stoletja naprej sta pripeljala do okrepitve bizantinskega vpliva na mlade slovanske države. Konstantin Porfirogenet poroča, da je po letu 927 srbski arhont Časlav lahko s pomočjo bizantinskega cesarja in z bogatimi darovi, ki jih je od njega dobil, organiziral, zopet naselil in združil svojo deželo; morda ga je bizantinski cesar potrdil za srbskega arhonta. Vstop v hierarhijo krščanskih držav je okrepil položaj in oblast vladajočih, in nazivi, ki so jih dobili od Bizanca, so precej prispevali k temu: Mihael, arhont v Zahumlju, je imel naziv prokonzula in patricija (anthýpatos kai patrikios), arhonti iz Hrvaške, Srbije, Zahumlja, Kanala (?), Trebinja in Duklje so dobili od cesarja »odredbo« (ké-leusis), s katere je visel zlat pečat dveh solidov, in cesar jih je v njej nagovarjal z »gospodom« ali »gospodarjem« (despótes). Značilne bizantinske politične ideje so vplivale na ideje, ki so si jih slovanski vladarji ustvarili o državni oblasti; v IX. stoletju je bila npr. v Srbiji oblast razdeljena, toda že proti koncu istega stoletja se je uveljavil monarhični koncept, kot to lahko vidimo pri Mutimiru, ki je pognal brate, »ker je hotel sam imeti oblast«. Drug primer povečanega bizantinskega vpliva je oslepljevanje kot sredstvo, ki napravi pretendenta za prestol nevrednega za vladanje. Tudi običaji in moda na bolgarskem in mladih slovanskih dvorih so najbrž v marsičem posnemali bizantinske navade. Dovolj je, da se spomnimo na Simeona »pol Grka«, ki je bil delno vzgojen v prestolnici,

ali pa vpliva, ki ga je imela v Preslavu žena c(es)arja Petra, ki je bila bizantinska princesa, pa še drugih srbskih ali bolgarskih arhontov in gospodov, ki so se zatekli v Carigrad ali ga obiskali, ali dragocenih oblek in bogatega blaga, relikvij ali ikon, ki jim jih je podaril cesar ali patriarh v času njihovega obiska v prestolnici ali pa jim jih je poslal v dar. Mnogi bizantinski običaji so prišli v Bolgarijo in Srbijo, tako npr. je bil bolgarski kan Simeon boter srbskemu arhontu Petru; kot je bil cesar Mihael III. boter kanu Borisu. Pokristjanjenje Bolgarov pod kanom Borisom ni povzročilo samo oslabitve starih plemenskih struktur, ampak je tudi pomagalo okrepiti položaj vladajočega rodu in centralne vlade po bizantinskem vzoru; razen tega je pomagalo okrepiti položaj slovanškega elementa in premagati narodnostni in politični dualizem, ki je dajal bolgarski državi specifičen značaj že od njene ustanovitve v VII. stoletju.

S Simeonom (893—927) se je začela nova faza v odnosih med Bizancem in Bolgarijo. Zanj je značilen dolg boj za prevlado na Balkanu. Prvi konflikt je nastal leta 894 po bizantijskih gospodarskih ukrepih na škodo bolgarske trgovine. Le-ta je bila osredotočena v rokah dveh bizantijskih trgovcev in tržišče za bolgarske izdelke se je preselilo iz Carigrada v Solun. Vojna, ki je sledila, se je končala s pogodbo (896): obnovljen je bil stari položaj, razen tega pa se je Bizanc obvezal, da bo plačeval letni davek. Med redkimi veštni, ki jih imamo o bizantinski trgovini na Balkanu, se mi zdi, da ta dovolj jasno pokaže na pomen trgovskih stikov v odnosu med Bizancem in Bolgarijo. Za bolgarskega kana to ni bila osvajačna vojna, bil je boj za prevlado na Balkanu; za ustanovitev bolgarsko-bizantijskega imperija, enega samega univerzalnega imperija pod žezlom Simeona in s Carigradom kot prestolnico. S Simeonom se je Bolgarija politično in cerkveno docela osamosvojila od Bizanca. Ko je Simeon prevzel oblast, je preselil prestolnico iz Pliske v Preslav in tako nakazal prelom s staro tradicijo in začetek nove dobe; slovanščina je bila tedaj namesto grščine uvedena kot uradni jezik. Ko so prišli Metodovi učenči, se je proces slavizacije v Bolgariji še povečal tudi na področju cerkve; tu je slovanski jezik vedno bolj izpodrival grščino. Po drugi strani pa je Bolgarija bolj kot kdajkoli v času Simeona videla v bizantinskem cesarstvu absoluten vzor, ki ga ni le oponašala na vseh področjih, ampak ga je hotela kar zamenjati. Prvič se je na starem bizantinskem teritoriju, tako blizu glavnega mesta, pojavil vladar, ki ga je Bizanc še vedno imel za barbara, ki pa je imel tako visoke in nevarne ambicije. Kljub vojaškemu uspehu Simeon ni dosegel svojega cilja. Po njegovi smrti (927) se je izvršila korenita sprememba v odnosih med Bolgarijo in Bizancem. Peter, Simeonov naslednik in sin, je bil priznan za basileusa Bolgarije in bizantinska vlada je priznala bolgarski patriarhat. Mir je še potrdila zakonska zveza med Petrom in vnukinjo, vsemogočnega cesarja Romana Lakapena. Odtlej so med državama vladali prijateljski odnosi; bizantinski vpliv ni bil nikoli večji kot med Petrovim vladanjem. Po drugi strani pa je bilo zaradi dolgih in dragih vojn, slabih letin, lakote in revščine med prebivalstvom, zlasti pa zaradi fevdalnega razvoja, Petrovo dolgo vladanje (927—969), čeprav ni poznalo zunanjih vojn, pretreseno od protestov in socialnih uporov, ki so se pojavili tudi v obliki herezij; tako bogomili, ki so se uprli uradni cerkvi in državi. Bogomilsko gibanje se je globoko zasedrlo zlasti v Makedoniji, prodrlo pa je tudi izven bolgarskih meja, tako na zahod (v Srbijo, Bosno itd.) in v Bizanc sam, odkoder so nekoč, tudi še ne davno, prišle dualistične doktrine.

Mir, ki je vladal na Balkanu proti sredini X. stoletja, ni dolgo trajal. Oslabljena bolgarska država, ki ji je moral Bizanc plačevati letni davek, je padla kot žrtev ekspanzionistične politike cesarja Nikefora II. Foke (963—969) in Ioanesa I. Tzimiska (969—976). Najprej so Bolgarijo zasedli Rusi, ki jih je poklical Nikefor II.; šele njegovemu nasledniku Ioanesu I. se je posrečilo (971), da jih je pregnal, toda bolgarska država ni bila obnovljena; in Petrova sinova Boris in Roman

sta bila odpeljana kot talca v Carigrad. Bizantinska državna meja je po tolikem času spet tekla ob spodnji Donavi.

Verjetno so tedaj Bizantinci zasedli samo vzhodni del bolgarske države, saj je v zahodnem delu izbruhnil upor. V modernem zgodovinskepisju je čas upora sporen; ni gotovo, ali sta bila dva upora (969 in 976) ali samo eden (kar se meni zdi bolj verjetno) leta 976. Práv tako važna, čeprav še bolj sporna, sta sestava in označba države, ki je nastala iz upora. Upor proti Bizancu pod vodstvom štirihih bratov Kometopulov, Davida, Arona, Mozesa in Samuela — tudi o njihovem rodu so v zgodovinskepisju veliko razpravljali — se je končal z nastankom države, ki je bila po svojem značaju in sestavi nekaj novega. Njen center je bil v Makedoniji, kjer sta bili prestolnici Prěspa in Ohrid, čeprav so se po drugi strani vodje upora povezali s staro bolgarsko državno in cerkveno tradicijo, ki pa je bila tudi edina, na katero so se lahko sklicevali. Kljub začetnim uspehom upornikov se je cesarju Basileiu II. (976—1025) leta 1018/1019 posrečilo zmagati, potem ko je vztrajno in trmasto vodil skoraj več kot 40 let neprekinjeno vojno proti Samuelemu in njegovim naslednikom.

Po 300 letih je bila meja bizantinske države spet na Donavi in Savi. Basileios II. se je takoj z veliko obzirnostjo in zmernostjo posvetil organizaciji osvojenih teritorijev. Veliko problemov v zvezi z ukrepi, ki jih je podvzel, je še odprtih, tako tisti, ki se tičejo domače aristokracije ali ustanovitve novih tem, kot nekateri politični in gospodarski ukrepi. Z ozirom na težki položaj prebivalstva po tako dolgih in strašnih vojnah je Basileios II. dopustil, da so plačevali davke tako, kot za časa Samuela, v naravi in ne z denarjem. Kar se tiče organizacije provinc, je centralni del bivšega Samuelovega cesarstva postal katepanat Bolgarija (ime ne odgovarja današnjim geografskim predstavam!) s Skopjem kot prestolnico. V pokrajinah južno od Donave je bila že med vojno ustanovljena tema Paristrion ali Paradunavon in v področju meje na Donavi in Savi je verjetno nastala tema Sirmij. Bolj kot kdajkoli je zapleten problem teme Srbija, in še danes ne moremo reči, kje je bila in kako je bila organizirana. Obnovili so teme Drač in Dalmacijo, toda tej na jugu so ocepili pokrajino okrog Dubrovnika, ki je postala nova tema, s posebnimi nalogami do bližnjih slovanskih kneževin. Velika, od Slovanov naseljena ozemlja, so tako prišla pod neposredno oblast Bizanca, medtem ko so druga, npr. Hrvaška, Bosna, Raška, Duklja in Trebinje priznala bizantinsko suverenost in so z njim navezala »vazalne« odnose. Razlika med slovanskimi pokrajinami pod neposredno oblastjo Bizanca in med tistimi, ki so ostale pod svojimi vladarji, »vazali« bizantinskih cesarjev, je jasna.

Basileios II. je močno reorganiziral cerkveno organizacijo na Balkanu. Ohridski patriarhat, ki ga je Samuel verjetno ustanovil, ko se je proglasil za cesarja, je bil morda že leta 1019 znižan na stopnjo autokefalne nadškofije. Nadškof, ki je imel v bizantinski hierarhiji višji položaj kot drugi prelati, je bil imenovan neposredno od cesarja in je bil tudi njemu podrejen. Basileios II. je tako rešil tri probleme: pod svojim nadzorstvom je obdržal škofijo, ki je obsegala velik del slovanskega prebivalstva na Balkanu, izgnil se je temu, da bi povečal carigradski patriarhat, in si je tako pridobil lokalno cerkveno hierarhijo kot lokalno aristokracijo; obe sta sprejele bizantinsko vladó.

Sedaj lahko potegnemo nekatere zaključke: za Južne Slované in za Bolgare se je končala doba, ki se je začela s prvimi stiki z bizantinsko državo in nadaljevala poldrugo stoletje pozneje z naselitvijo na Balkanu. Ta doba se je zaključila v XI. stoletju z bizantinsko zmago, ki pa je bila bolj navidežna kot resnična. Ta doba je bila zelo pomembna za zgodovino Južnih Slovanov, v njej so ti ustvarili trdne osnove za narodnostni, politični, verski, kulturni razvoj. Na začetku XI. stoletja so bili Južni Slováni, ki so si pred štirimi stoletji podredili velik del Balkanskega polotoka, v južnem predelu skoraj popolnoma absorbirani od bizantinske države, v centralnih predelih so bili vključeni v režim tem, ven-

där so obdržali svoje etnične značilnosti, na severozahodu pa so bili pod domačimi vladarji, čeprav trenutno združeni z Bizancem, z ne preveč tesnimi »vazalskimi«¹ vezmi. Bolgarija, katere etnični razvoj se je končal, je bila podjarmljena, proti koncu XII. stoletja pa se je zopet dvignila v neodvisno državo, po skoraj dveh stoletjih bizantinske okupacije. Čeprav le na splošno, so bile dokončno oblikovane meje med grškim in slovanskim kulturnim svetom na Balkanu, ravno tako pa meje med rimskim katolicizmom in carigrajskim pravoslavljem (te meje obstajajo še danes). Ravno tako so bile začrtane poti bodočega zgodovinskega kulturnega in verskega razvoja balkanskih Slovanov. Bizantinsko cesarstvo je uporabljalo v procesu ponovne osvojitve Balkana različne ukrepe. Nekateri so bili kratkotrajni, drugi so trajali stoletja in nekatere še danes lahko opazimo. Vojaški ukrepi so bili učinkoviti v južnem delu polotoka, nepomembni v severnem. Delno so bili krivi temu politični, administrativni in kulturni ukrepi, ki so spremljali vojaške, zlasti pri izvajanju. Za primer navedimo samo dejavnost in ukrepe bizantinskih cerkvenih oblasti v »temah«² in istočasno v Bolgariji in Srbiji: tam so pospešili rebizantinizacijo pokrajin, tu so povečali težnje po neodvisnosti. Tudi vpliv vzorca bizantinske države na oblikovanje slovanskih držav na Balkanu med njihovim nastajanjem od sredine IX. stoletja naprej je bil velik, mogoče večji kot se priznava. V nekaterih oblikah, npr. v odnosih med državo in cerkvijo, traja še danes. Na enem področju so imeli ukrepi bizantinske vlade in bizantinske cerkve nesporen uspeh: Južni Slovani so dobili prve osnove za svojo kulturo od Bizanca.

prevedla Jožica Pirc

Bibliografija

- F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris 1926; St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930; G. Ostrogorsky, *Die byzantinische Staatenhierarchie*, v: *Seminarium Kondakovianum* VIII (1936), str. 41—61, v angleščini pod naslovom *The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order*, v: *The Slavonic and East European Review* 35 (Dec. 1956), str. 1—14; F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, *Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*, Brunn—München—Wien 1944 (ponatis Darmstadt 1964); P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, *Recherches d'histoire et d'archéologie*, Paris 1945; R. S. Lopez, *The Silk Industry in the Byzantine Empire*, v: *Speculum* 20 (1945), str. 31—32 zdaj tudi v delu istega pisca, *Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations*, London 1978; D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manicheism*, Cambridge 1948 (ponatis Cambridge 1972); A. Grabar, *God and the «Family of Princes» Presided Over by the Byzantine Emperor*, v: *Harvard Slavic Studies* 2 (1954) *Essays dedicated to F. Dvornik*, str. 117—123; F. Dvornik, *The Slavs: Their Early History and Civilisation*, Boston 1956; P. Charanis, *The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*, v: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. III, No. 2, The Hague 1961, str. 140—154; P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934; F. Dvornik, *The Slavs in European History and Civilisation*, New Brunswick 1962; R. Jenkins, *Byzantium and Byzantinism*, *Lectures in Memory of Louise Taft Semple*, Cincinnati 1963; V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963; G. Ostrogorsky, *The Byzantine Background of the Moravian Mission*, v: *Dumbarton Oaks Papers* 19 (1965), str. 3—18; I. Dujčev, *Medioevo Bizantino-Slavo*, I—III, Roma 1965—1971; J. Ferluga v: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, III, Beograd 1966; I. Božić, *La formation de l'état serbe aux IXe et XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux*, Varsovie 1968, str. 133—147; G. Ostrogorsky, *Storia dell'impero bizantino*, Torino 1968 (basata sull'edizione tedesca del 1963); F. Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs*, *SS Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick, N. J. 1970; A. P., Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom, An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, Cambridge 1970; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500—1453*, London 1971; V. Tapkova-Zaimova, *L'administration byzantine au Bas-Danube (fin du Xe—XIe s.)*, *Tentative d'une mise au point*, v: *Etudes balkaniques* 3 (1973), str. 90—112; C. Mango, *Architettura bizantina*, Venezia 1974; M. D. Graebner, *The Role of the Slavs within the Byzantine Empire*, 500—1018; Ann Arbor, Mich.—London 1975; R. Browning, *Byzantium and Bul-*

garia. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier, London 1975; L. Waldmüller; Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum, und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland, Amsterdam 1976; V. J. Đurić, Byzantinische Fresken in Jugoslawien, München 1976; J. Ferluga, Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries, Amsterdam 1976; M. W. Weithmann, Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel. Ein Beitrag zur historischen Ethnographie Südeuropas, München 1978 (primer-jaj še oceno, ki jo je dal Johannes Koder v: Byzantinische Zeitschrift 74 (1981), str. 88—90); J. Ferluga, L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978; Ch. Hannick, Die byzantinischen Missionen, v: Kirchengeschichte als Missionsgeschichte, II/1, izdal K. Schäferdiek, München 1978, str. 279—359; H. Ditten, Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen, v: Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, izdal F. Winkelmann in drugi, Berlin 1978, str. 73—160; P. Lemerle, Les anciens recueils des miracles de saint Démétrius et l'histoire de la péninsule balkanique, v: Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques. Académie royale de Belgique, 5e série — Tome LXV, 1979, 10—11, str. 395—415; Lexicon des Mittelalters, I, München—Zürich 1980 in pozneje; D. Angelov, Die Entstehung des bulgarischen Volkes, Berlin 1980; Istorija srpskog naroda, I, Beograd 1981; R. Manselli, Bogomilen, v: Lexikon des Mittelalters, II (1981), kolone 328—332; La cultura bulgara nel Medioevo tra Oriente ed Occidente, Atti dell'VIII Congresso internazionale di studi sull'alto Medioevo, Spoleto 1982; J. Ferluga, Gli Slavi del sud e gli altri gruppi etnici di fronte a Bisanzio, Sett. centr. it. di studi sull'alt. med., XXX, Spoleto 1983, I, 303—343.

Riassunto

VIE E METODI DELL'ESPANSIONE POLITICA E CULTURALE BIZANTINA NEI BALCANI DALLA METÀ DEL SECOLO VII AI PRIMI DECENNI DELL'XI

Jadran Ferluga

Il tema qui trattato abbraccia dal punto di vista cronologico la prima grande fase dello sviluppo dei rapporti fra gli Slavi del sud e l'Impero bizantino. Gli Slavi del sud entrarono infatti in contatto con Bisanzio verso la fine del V o l'inizio del VI secolo e questi durarono finché esistette l'Impero.

Dopo un secolo di incursioni e razzie, gli Slavi del sud si insediarono definitivamente nella penisola balcanica durante la prima metà del secolo VII. Mancano purtroppo dati in base ai quali dare una risposta precisa quali territori essi occuparono ma la struttura della penisola cambiò radicalmente e definitivamente. Essi si installarono dunque su territori di vecchia cultura (romano-bizantina e cristiana) e nelle vicinanze di uno stato altamente organizzato e ciò esercitò un determinante influsso sul loro ulteriore sviluppo. La nuova situazione subì un cambiamento radicale allorché agli inizi dell'ottavo decennio del secolo VII fu fondato lo stato bulgaro. I rapporti con esso furono per i seguenti 350 anni il problema centrale per il governo bizantino nei Balcani.

La riconquista bizantina dei territori perduti nella penisola ebbe inizio nella seconda metà del secolo VII e passando attraverso varie fasi durò fino ai primi decenni dell'XI. Ed è così che il periodo qui considerato è dal punto di vista dei rapporti fra gli Slavi del sud e l'Impero bizantino un'epoca fondamentale cioè quella in cui gli Slavi, compresi i Bulgari, formarono le loro entità statali, posero le prime e solide basi del loro sviluppo etnico, politico, religioso e culturale e grosso modo furono tracciate le frontiere fra il mondo greco e quello slavo nei Balcani nonché quelle fra il cattolicesimo romano e l'ortodossia bizantina.

Le spedizioni militari bizantine per il ripristino del potere erano seguite da varie misure fra cui sono da mettere in rilievo: l'organizzazione dei temi, il trasferimento di popolazioni e la propagazione del cristianesimo. Verso la metà del secolo IX era terminata la prima fase della riconquista bizantina della penisola balcanica: essa era circondata da una fascia di temi e le regioni meridionali si trovavano saldamente in mano del governo imperiale. Nella parte orientale della penisola si trovava lo stato bulgaro e così anche nella parte occidentale rimasero fuori della portata del potere imperiale i nuovi stati slavi: Croazia, Serbia, Dioclea, Terbunia, Canale (?), Zaclumia, Paganja e probabilmente Moravia (quella meridionale).

Il periodo fra la metà del secolo IX ed i primi decenni dell'XI è fondamentalmente caratterizzato dai rapporti fra la Bulgaria e Bisanzio. Sotto Simeone (893—927)

la Bulgaria si liberò sul piano politico ed ecclesiastico da Bisanzio, dall'altra parte però più che giammai prima vide nell'Impero bizantino l'assoluto modello che non solo imitava ma che per di più volle sostituire con la creazione di un impero bulgaro-bizantino. Malgrado i successi militari Simeone non poté raggiungere i suoi ideali e la sua morte nel 927 pose fine alle ambizioni bulgare.

Dopo la morte di Simeone ebbe luogo un cambiamento radicale nei rapporti bulgaro-bizantini; durante il regno di Pietro, figlio e successore di Simeone, regnarono fra i due stati rapporti amichevoli e mai prima l'influsso bizantino era stato in Bulgaria più forte. Lo stato bulgaro, indebolito in seguito a tensioni ed agitazioni sociali, difficoltà economiche e movimenti eretici (Bogomili) fu, durante gli ultimi anni del regno di Pietro, vittima della nuova politica espansionistica bizantina e dopo lunghe guerre nel 971 conquistato dai Bizantini. Probabilmente essi occuparono allora soltanto la parte orientale del regno poichè nella parte occidentale scoppiò una rivolta che sfociò nella formazione di uno stato che per il suo carattere e la sua composizione era certamente in gran parte un'entità nuova; il suo centro si trovava in Macedonia dove erano le capitali, Prespa ed Ocrida, anche se dall'altra parte i capi della rivolta si rifacevano alla vecchia tradizione statale ed ecclesiastica bulgara che del resto era la unica a cui potevano richiamarsi. Basilio II (976—1025) riuscì finalmente a trionfare e dopo 300 anni, nel 1018/19, le frontiere dell'Impero si trovavano nuovamente sul Danubio e la Sava. Con molto tatto e moderazione Basilio II si dedicò all'organizzazione dei territori riconquistati ma molti problemi sono ancora aperti. Fu introdotta nelle regioni conquistate l'organizzazione tematica mentre i principati slavi della Dioclea, Zaclumia, Terbunia, Serbia o Rascia, Bosnia e pare anche la Croazia entrarono in rapporti di «vassallaggio».

All'inizio del secolo XI gli Slavi del sud che quattro secoli prima avevano sommerso buona parte della penisola balcanica erano ormai quasi completamente assorbiti dallo stato bizantino nelle regioni meridionali della penisola; nelle zone centrali si trovavano inquadrati nel regime dei temi ed in quelle nord-occidentali erano ancor sempre sotto principi indigeni anche se legati a Bisanzio da non troppo stretti legami di vassallaggio. La Bulgaria, che era stata l'opponente principale dell'Impero e che aveva dato tanto filo da torcere, era sottomessa e per due secoli fu provincia bizantina. Nelle diverse condizioni degli Slavi nelle varie zone dei Balcani si riflettono le fasi dello sviluppo dei loro rapporti con Bisanzio.

Ali ste že poravnali letošnjo članarino za zgodovinsko oziroma muzejsko društvo in naročnino za »Zgodovinski časopis«? Če ne — storite to čimprej in olajšajte delo društvenemu odboru in upravi revije!

Ste že izpopolnili svojo zbirko starejših letnikov »Zgodovinskega časopisa«? Večina letnikov je na voljo pri upravi revije na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12 (telefon: (061) 332-611, int. 210). Podrobne informacije o zalogi in o cenah so objavljene v vsaki številki »Zgodovinskega časopisa«.

Opozarjamo tudi na možnost prednaročila na ponatis vseh sedaj razprodanih starejših letnikov ZC. Do sedaj je izšla v ponatisu že vrsta letnikov revije: marca 1977 ponatis prvega zvezka z letnico 1947, septembra 1978 ponatis 17. letnika za leto 1963, januarja 1980 ponatis 18. letnika za leto 1964, septembra 1980 ponatis št. 1-2/1972, decembra 1981 ponatis št. 1-2/1970, marca 1983 ponatis št. 1-2/1968, julija 1984 ponatis št. 3-4/1972, februarja 1985 ponatis št. 1-2/1971, oktobra 1985 ponatis 19./20. letnika za leti 1965—66, marca 1986 ponatis št. 3-4/1971, 1986 ponatis št. 1-4/1952—53, junija 1987 ponatis št. 1-4/1950 in novembra 1987 ponatis št. 1-4/1951 »Zgodovinskega časopisa«.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332 611, int. 210

vas vabl, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejemajo osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Za leto 1988 znaša društvena članarina 1000 din, članarina z naročnino na »Zgodovinski časopis«, pa 8000 din. Za študente je društvena članarina z naročnino polovična — 4000 din. Popust imajo tudi upokoјenci, dolgotletni člani društva, za katere naročnina s članarino znaša 6000 din. Člani pokrajinskih, zgodovinskih in muzejskih društev upravi »Zgodovinskega časopisa« poravnajo le naročnino v višini 7000 (upokoјenci 5250 din), če so članarino za tekoče leto že vplačali pri matičnem društvu.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptujju, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo SR Slovenije — organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice
Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postf. 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Gernot Heiß

NOTRANJEAVSTRIJSKE »DEŽELNE STANOVSKÉ ŠOLE«

POSKUS NJIH UVRSTITVE V ŠOLSKI IN IZOBRAŽEVALNI SISTEM

16. STOLETJA

Referat na »Trubarjevem simpoziju«
v Tübingenu, 3. do 8. novembra 1986.

Ker so plemiški stanovi ustanavljali tako imenovane »deželne stanovske šole« predvsem za svoje otroke, naj za uvod v ta prispevek navedem nekaj pripomb o spremembah v izobraževanju plemičev. Nato bom obravnaval tipe v obeh razvojnih fazah »deželne (stanovske) šole« ob notranjeavstrijskih primerih, če le mogoče ob ljubljanskem, pa tudi politične predpostavke za njih ustanovitev, zlasti pa tudi primerljivost z njihovimi rimsko-katoliškimi konkurentkami.

Potreba in nujnost, da se »socialne elite« izobražujejo v šolah, je v zgodnjem novem veku evropski pojav. Bila je odgovor na težave, v katere je zašlo denimo plemstvo kot »vladni stan« zaradi sprememb v organizaciji družbe v zgodnjem novem veku. — bila je reakcija na tiste pojave, ki jih znanstvena literatura označuje kot »juridizacijo« (Verrechtlichung) družbe, kot »scientizacijo« oziroma »profesionalizacijo« vladne dejavnosti in kot »kapitalizacijo« zemljiške posesti. Seveda plemstvo v svoji politični, socialni in ekonomski »krizi« ni reagiralo samo v tej obliki, ne le z modernizacijo, t. j. tako, da se je prilagajalo modam časa (npr. s pridobivanjem šolskega znanja, ki je veljalo za potrebno za opravljanje njegovih služb), ampak tudi s poudarjanjem tradicij, s sklicevanjem na privilegije zaradi rojstva, zaradi plemenite krvi.¹ Na področju omike in izobrazbe je to pomenilo na eni strani pridobivanje vednosti in znanj, ki tehnično omogočajo, olajšujejo, izboljšujejo obvladovanje novih nalog, in na drugi strani kultiviranje obnašanja, ki razmejuje skupino (stan) od drugih in proti konkurenci in jo varuje pred drugimi in pred konkurenco.²

Tudi pri notranjeavstrijskem plemstvu najdemo številna in različna opozorila na to, da se je v 16. stoletju povečal pomen šolske izobrazbe in da je plemstvo obenem še naprej pazilo na stanu primerno vzgojo. Medtem ko je bil denimo Ziga Herberstein, ki je okoli 1500 obiskoval meščansko šolo pri Svetem Štefanu in univerzo na Dunaju, deležen še hudega posmeha, ne le ker se je učil slovensko, ampak tudi zaradi svojega šolanja sploh,³ so starši pošiljali mnogo mladih plemičev, že sredi

¹ O pojmu prim. Anton Schindling, članek »Landesschule« v Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, zv. 2 (Berlin 1976) st. 1408–1412; Helmuth Engelbrecht, Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs, zv. 2: Das 16. und 17. Jahrhundert (Wien 1983) 71.

² Ista potreba po šoli se kaže tudi pri duhovščini kot cerkveni eliti.
³ Prim. Lawrence Stone, The Crisis of the Aristocracy 1558–1641 (Oxford 1965); D. Bliton, The French Nobility in Crisis 1560–1640 (Stanford, California 1969). Za kritiko uporabe tega pojma prim. R. Starn, Historians and »Crisis«. In: Past & Present 52 (1971) 3–22, zlasti 18 ss.

⁴ Nekoliko obširneje o tem Gernot Heiß, Bildungsverhalten des niederösterreichischen Adels im gesellschaftlichen Wandel: Zum Bildungsgang im 16. und 17. Jahrhundert. V: Grete Klingenstein, Heinrich Lutz (izd.), Spezialforschung und »Gesamtgeschichte«. Beispiele und Methodenfragen zur Geschichte der frühen Neuzeit (= Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 8, Wien 1981) 139–157 (passim). Prim. Laetitia Boehm, Konservatismus und Modernität in der Regentenerziehung an deutschen Höfen im 15. und 16. Jahrhundert. V: Wolfgang Reinhard (izd.), Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts (= Deutsche Forschungsgemeinschaft, Mitteilung XII der Kommission für Humanismusforschung, Weinheim 1984) 61–93 (passim). O »plemiškem konservativizmu« prim. Rainer A. Müller, Universität und Adel. Eine soziostrukturelle Studie zur Geschichte der bayrischen Landesuniversität Ingolstadt 1472–1648 (= Ludovico Maximiliana Forschungen 7, Berlin 1974) 15.

⁵ Prim. h. kvalifikacijski in socializacijski funkciji izobrazbe opozorila pri Peter Lundgreen, Historische Bildungsforschung. V: R. Rürup (izd.), Historische Sozialwissenschaft (Göttingen 1977) 111 s. Prim. tudi Theodor Ballauf, Funktionen der Schule. Historisch-systematische Analysen zur Scola (Studien und Dokumentationen zur deutschen Bildungsgeschichte 22, Weinheim-Basel 1982).

⁶ Sigmund von Herberstein, Selbstbiographie MCCCCLXXXVI bis MDLIII, ed. Theodor Georg v. Karajan (= Fontes rerum Austriacarum I, 1, Wien 1855) 71: »Der Schuel halben muest ich aber von den ungeschickten vil Spotwort anhören. Nennten mich ain Doctor, Waclaureum, Vossn (= vassus), Schreiber, Schueler ...«

stoletja na mestne⁷ in privaatne⁸ šole in nato na študijska potovanja in na univerze; okrog 1600 naposled pa je tudi tu (kakor v drugih evropskih deželah) spadal bolj ali manj intenziven študij med oblike »plemiškega življenja«.⁹

Medtem ko se je na ta način razširilo izobraževanje v šolah, pa s tem ni prenehal pouk v viteški, obrti in viteškem stanu;¹⁰ seveda pa težišče tega pouka, zdaj ni bilo več na urjenju plemstva kot »vojaškega stanu«, ampak na kultiviranju stanu primernega vedenja;¹¹ tako je prišel Herberstein z osmimi leti k sorodniku, krškemu stolnemu proštu Viljemu Weltzerju, da bi skupaj z drugimi mladimi plemiči obiskoval šolo, pa tudi da bi stregel pri mizi — in tako obenem dobil »znanje« (»Lernnuß«) in »dvorjanstvo« (»Hofzucht«).¹² Po študiju na Dunaju je, kot je zapisal, potoval z dvorom Maksimilijana I., da bi spoznal »življenje na dvoru« (»Hoffswesen«) in ljudi z dvora. Potem je spet pomagal očetu v pravnih poslih in naposled služil v cesarski vojski.¹³ Sinova Wolfa von Stubenberga mlajšega († 1556) (ki je v testamentarnem navodilu za svoje otroke¹⁴ predvidel poleg stanovske vzgoje šolski pouk, medtem ko še njegov oče slednje v navodilih za svoje sinove¹⁵ sploh ni omenil) sta že pred sredo stoletja obiskovala latinsko šolo v Mladi Boleslavi oziroma v Gradcu, šla v Gorico, na univerzo v Padovi, in na dvor v Ferrari, kjer se je človeka lahko naučil »dvornega načina, in vzgoje«, in nazadnje služila na dvoru v Münchnu oziroma pri Maksimilijanu II.¹⁶

Poleg šolskega znanja so se torej učili stanu primernega vedenja, se pravi nastopa in obnašanja, iz katerega je bil jasno razviden položaj v socialni hierarhiji.¹⁷ Cesarski svetnik in stolnik Lazarus von Schwendi je menil 1574 o nemškem plemstvu; ki da se je z izobrazbo in dvorno vzgojo discipliniralo in civiliziralo: cesarji, papeži in koncili se niso mogli braniti pred prepiri in ropanji plemičev zaradi njihove iz starih časov podedovane trde in nebrzdane nravi, dokler se ni zdaj v zadnjih

⁷ Jörgeri so obiskovali mestni šoli v Welsu in Ybbsu ob Donavi, Eitzinger okrog 1560 mestno šolo v Hornu: Franz Willingseider, Fridericus Lagus. Ein thüringer Schulmann und Arzt. V: Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1952 (1953) 311. Friedrich Endel, Die Stadtschule in Horn von den ältesten Zeiten ihres Bestandes bis zur Errichtung des Piaristen-Gymnasiums im Jahre 1657. V: Beiträge zur Österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte 3 (1901) 13 s.; Opozorilo pri Norbert Lebinger, Zur Geschichte des Gymnasiums in Klagenfurt. V: 42. Programm des Staats-Obergymnasiums zu Klagenfurt (Klagenfurt 1892) 4; da je mestna latinska šola na »britofu« 1563 imela tudi plemiške učence (v času, ko so stanovci že vzdrževali svojo šolo), bi bilo treba preveriti.

⁸ Prim. spodaj o šoli Lenarta Budine v Ljubljani, Adama Bohoriča v Krškem, Petra Schorricha v Ljubljani in Gradiški oziroma Gorici.

⁹ Prim. številke pri Lawrence Stone, The educational Revolution in England 1560–1640. V: Past & Present 28 (1964) 41–80. O širjenju obiskovanja univerz prim. Arnold Luschin-Ebengreuth, Studien zur Geschichte des steirischen Adels im XVI. Jahrhunderte. (= SA aus Mitteilungen des historischen Vereins für Steiermark 23, Graz 1875) 26 s.; Alfred Kohler, Bildung und Konfession. Zum Studium der Studenten aus den habsburgischen Ländern an Hochschulen im Reich (1560–1620). V: Grete Klingenstein, Heinrich Lutz, Gerald Stourzh (izd.), Bildung, Politik und Gesellschaft. Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis zum 20. Jahrhundert (= Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 5, Wien–München 1978) 64–123. O intenzivnosti študija, ki je bila glede na stan močno različna, prim. Heiß Bildungsverhalten 152 s.

¹⁰ Prim. John Lawson, Harold Silver, A Social History of Education in England (London 1973) 78 citira Antoine de la Sale, ki primerja uk krojača ali mizarja z ukom viteza.

¹¹ Prim. Martin C. Mandlmayr, Karl G. Vocelka, Vom Adelsaufgebot zum stehenden Heer. Bemerkungen zum Funktionswandel des Adels im Kriegswesen der frühen Neuzeit. V: Grete Klingenstein, Heinrich Lutz (izd.), Spezialforschung und Gesamtgeschichte. Beispiele und Methodenfragen zur Geschichte der frühen Neuzeit (= Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 8, Wien 1981) 119. Prim. Otto Brunner, Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohnberg 1612–1688 (Salzburg 1949) 110, ki govori o tem, da je stopil »der Dualismus des Ritterlich Höfischen« zugunsten des rein Höfischen zurück.

¹² Herberstein, Selbstbiographie 70. Po Jakob Obersteiner, Beiträge zur Görker Bistumsgeschichte aus der Zeit der Reformation und Gegenreformation, 1. del. V: Carinthia I, 145 (1955), 565 ss. Je obstajala v Krki že od poznega srednjega veka stolna šola za plemiške in tudi neke šole za neplemiške dečke.

¹³ Herberstein, Selbstbiographie 72 ss.

¹⁴ Johann Loserth, Geschichte des Altsteirischen Herren- und Grafenhauses Stubenberg (Graz–Leipzig 1911) 200 s.: Hotel je, naj njegova sinova skupaj s še enim ali dvema mladima plemičema doma poučuje latinski učitelj, potlej pa naj bi s plemiškim dvorskim upravnikom potovala v Gorico in Italijo; ta naj bi ju tam naučil ne le »pravičnega« — t. j. njunemu stanu ustreznega — obnašanja v cerkvi, šoli in pri mizi, ampak tudi plesa, borjenja, skakanja in jahanja, nato je bilo predvideno še eno do dvoletno bivanje na Nizozemskem in potovanje v Francijo ali Spanijo; v starosti približno 19 let naj bi naposled tri leta služila na dvoru deželnega kneza ali pri kakem prohabsburskem knezu v cesarstvu.

¹⁵ Luschin, Geschichte des steirischen Adels 18 in edicija »Ermahnungen des Wolf von Stubenberg an seine Söhne. Um 1500«, prav tam 51–54.

¹⁶ Loserth, Stubenberg 200 s.

¹⁷ O tem prim. obširneje Heiß, Bildungsverhalten passim in — kot primer iz srede 17. stoletja — Gernot Heiß, Integration in die höfische Gesellschaft als Bildungsziel: Zur Kavalierstour des Grafen Johann Sigmund von Hardegg 1646/50. V: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich NF 48/49 (1982/83) 99–114.

sto letih zaradi lepega obnašanja in zaradi uvedbe pouka in šol; posebno pa zaradi iznajdbo tiskanja knjig in razširitev knjig ta stari, trdi in vse preveč objestni nemški način ublažil in je v vsem več miru, boljšega reda in bolj urejenega življenja.¹⁸

1. Začetki in prva razvojna faza plemiških šol

V skrbi za šolsko izobrazbo za mlade plemiče so plemiški stanovi v Gradcu, Linzu oziroma Ennsu, na Dunaju, v Celovcu in v Ljubljani v drugi tretjini 16. stoletja nastavljali šolnike. V Gradcu najdemo prva opozorila že v tridesetih letih, ko je umrl dotedanji učitelj mladih plemičev; se je za to mesto potegoval pri štajerskih stanovih leta 1538 Kranjec Jernej Sraka (Bartlme Schräckh, nemško Elster, latinsko Pica). Obljubil je, da bo poučeval grščino, latinščino, nemščino, pisanje, računanje, petje, glasbene instrumente in gledališko igro ter artes (svobodne umetnosti), in opozoril na izkušnje, ki si jih je kot šolmošter pridobil v službi gospodov na Kranjskem.¹⁹ Na gradu Luftenbergu pri Linzu²⁰ in tudi na Dunaju so izpričano že v začetku štiridesetih let imeli stanovske šolnike.²¹

V Celovcu je mogoče 1552 dokazati Michaela Kernerja kot šolnika koroških stanov,²² ko so preverjali njegovo pravovernost; v njegovi šoli so se sicer uporabljale protestantske knjige, toda mestni župnik je pričal, da so njegovi plemiški in neplemiški učenci hodili k spovedi in obhajilu v eni podobi.²³ V Ljubljani so trije posvetni stanovi Kranjske 1563 nastavili kot šolnika Lenarta Budina; ki je že prej v svoji hiši poučeval meščanske in plemiške otroke.²⁴

Ker je treba gledati na nastavljanje teh šolnikov ne v prvi vrsti v okviru reformacije, ampak bolj splošno v zvezi z zgodnjenovoveško spremembo družbene organizacije in z njenimi novimi zahtevami, ki so bile resda v strukturalni (ne pa nujno v kavzalni) zvezi s krizo Cerkve, ni nujno, da bi bili ti stanovski šolniki protestantski. Poleg tega kaže ugotoviti, da je natančna določitev konfesionalne pripadnosti v teh letih in v teh deželah slej ko prej velikokrat problematična. Čeprav je namreč

¹⁸ Eugen v. Frauenholz, Des Lazarus von Schwendi Denkschrift über die politische Lage des Deutschen Reiches von 1574 (= Münchner Historische Abhandlungen 2. Reihe: Kriegs- und Heeresgeschichte 10, München 1939) 8: „Also haben di Röm[ischen] Kayser auch so gar die Bäpst und Concilia den Teutschen, die innerlichen täglichen Privat-Krieg und Befehdung, item die alten gewöhnlichen Kampfrecht und gebrauch, item die Pläckerereyen und Raubereyen gestatten und zusehen müssen. Und von wegen Ir von alter hergebrachten hartten freysamen arth und eigenschafft nit erwehren können, bis jetzo in den letzten hundert Jahren durch Mittel und sitherige Zeith und Manier zu leben und durch einföhrung der Lehr und Schulen, sonderlich aber durch Erfindung und Brauchsamkeit der Thruckerei und Bücher, dann auch durch hoch vernünftiges Zuthun der letzten Kayser, solche alte hartte und zuviel freche teutsche Art ist gemildert und alles zu mehreren frieden, besserer Policey und gleichmessigeren Leben und wesen ist gebracht worden.“

¹⁹ Johann Loserth, Die protestantischen Schulen der Steiermark im sechzehnten Jahrhundert (= Monumenta Germaniae Paedagogica 55, Berlin 1916) 8. O Sraki (Schrackh/Pica) (za opozorilo se zahvaljujem Primožu Simonitiju), prim. spodaj pri op. 28.

²⁰ Willflingseder, Fridericus-Lagus 312 in 317; Hermann Schardinger, Das Gründungsproblem des Linzer Gymnasiums. V: Festschrift zum 400jährigen Jubiläum des humanistischen Gymnasiums in Linz, ed. Bundesgymnasium Linz (Linz 1952) 13; 1542 je začel Fridericus Lagus (Friedrich Hase) iz Kreuzberga v Turingiji na gradu Luftenbergu pri Linzu poučevati plemiške dečke. To sta bila sprva samo oba graščakova sinova; Bernhard in Wolf von Schallenberg; in Lagus se v ničemer ni razlikoval od sicer običajnih domačih učiteljev na plemiških gradovih. Baje pa ga je plemiškim stanovom dežele nad Anizom kot vodjo šole poslal Melancthon; tako pravi časovno sicer odmaknjeni; vendar — ker je bil sam učitelj na deželnih šoli v Linzu — dobro informirani Martin Zeller, Itinerarium Germaniae nov-antiquae. Teutsches Reyßbuch durch Hoch und Nider Teutschland (Straßburg 1632) 151.

²¹ Albert Hübl, Die Schulen. V: Geschichte der Stadt Wien, ed. von den Alterthumsvereinen zu Wien 5/2 (Wien 1914) 366–368. Prim. o tem in o avstrijskih deželnih šolah nasploh obširneje Gernot Heiß, Konfession, Politik und Erziehung. Die Landschaftsschulen in der nieder- und innerösterreichischen Ländern vor dem Dreißigjährigen Krieg. V: Grete Klingenstein, Heinrich Lutz, Gerald Stourzh (izd.), Bildung, Politik und Gesellschaft. Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis zum 20. Jahrhundert (= Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 5, Wien 1978) 13–63, zlasti 23. Prim. tudi Engelbrecht, Geschichte des österreichischen Bildungswesens, zv. 2, 76 in 258; op. 254.

²² Wilhelm Neumann, Zur Gründung der Landschaftsschule in Klagenfurt. V: Die Landeshauptstadt Klagenfurt. Aus ihrer Vergangenheit und Gegenwart I (Klagenfurt 1970) 249: „ainer ersamen landschaft in Khärenden gewesten preceptors.“

²³ Prav tam 250 s.

²⁴ Vlado Schmidt, Pedagoško delo protestantov na slovenskem v XVI. stoletju (= Pedagoški tisk — zvezek 6, Ljubljana 1952) 28: Budina, ki je začel kot latinski šolnik v Ljubljani že 1533, je 28. 3. 1563 prvič omenjen kot stanovski učitelj. Prim. Theodor Elze, Die Rectoren der Krainischen Landschaftsschule in Laibach während des 16. Jahrhunderts. V: Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich 20 (1899) 117; August Dimitz, Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung 3 (1875) 155: Budina da je bil že mnogo let v službi stanov; vendar Dimitz ne navaja nobene funkcije.

²⁵ Neumann, Zur Gründung der Landschaftsschule in Klagenfurt 250.

denimo Kerner, študiral, v. Wittenbergu,²⁵ vendar »katoliško« obnašanje njegovih učencev; kakor je izpričal celovski, mestni župnik, ni neverjetno; hkratnost protestantskih in katoliških nazorov, je bila prav močno razširjena tudi v verskem obnašanju ene in iste osebe, celo pri duhovnikih.²⁶ Tudi Budina, ki je v Ljubljani učil najbrž od 1533 naprej, je izkazan kot protestant šele leta 1548.²⁷ Med graškimi šolniki je nedvomno protestant šele Bartholomaeus Pica, ki je po 1538 dokazljiv kot graški mestni pisar in je šele 1553 prišel kot vodja v že večrazredno stanovsko šolo.²⁸ S konfesionalno in politično polarizacijo v zvezi je, da so se plemiški stanovi — in z njimi njihovi šolniki — čedalje bolj »protestantizirali« nekako sredi stoletja; so deklarirali za protestantec in se trudili za povsem protestantsko vzgojo svojih otrok.²⁹ Organizacija pouka je bila sprva pač še zelo preprosta: plemiški stanovi so postavili enega šolnika in ta je v enem samem prostoru — morebiti s pomočniki — poučeval učence različne starosti in znanja. Samo občasno, tako v petdesetih letih v Gradcu³⁰ in v letih pred 1554 na Dunaju³¹ — so bile to večrazredne latinske šole, potlej spet je bil pouk prekinjen zaradi epidemij; pomanjkanja učiteljev ali denarja, ali tudi že (tako na Dunaju 1554) zaradi protireformacijskih ukrepov deželnega kneza.³² Delovanje šol je bilo vsekakor močno odvisno zlasti od prizadevanja posameznih stanovskih uradnikov in od osebe šolnika samega; glede tega so bile te šole podobne drugim privatnim šolam.

V Ljubljani naj bi bil na primer Lenart Budina 1563 sprva nadaljeval v službi stanovisti pouk, ki ga je imel dotlej zasebno v svoji hiši za meščanske in plemiške sinove.³³ 1565 je postal rektor šole Adam Bohorič, ki je od 1551 privatno učil plemiške in neplemiške dečke v Krškem.³⁴ Kernerjeva stanovska šola v Celovcu se od tega pač ni prav nič razlikovala, in če navajajo v šestdesetih letih tu enega nemškega učitelja (za začetnike) in enega latinskega (za nadaljevalce),³⁵ potem to pač ni ničesar bistvenega spremenilo pri »družinskem« sožitju maloštevilnih učencev, z učiteljem in njegovo družino. Ta tip šole, bi glede na njeno jedro imenoval kar »šola v skupnem gospodinjstvu« ali »domačo šolo« (»Schulhaushalt«), čeprav so zlasti v mestih velikokrat prihajali k pouku tudi eksterni učenci (v Celovcu je obstajala zanje mestna latinska šola »na pokopališču«,³⁶ v Ljubljani je bila neka protestantska nemška šola, ki je nekaj časa očitno iz gospodarskih razlogov veljala v očeh stanovske šole za konkurenco, in katoliška šola v stolnici, od katere bi bilo treba prevzeti učence iz verskih razlogov³⁷). Jezuít Peter Schorrich je utegnil imeti januarja 1558 v mislih Budinovo »domačo šolo« ali nemško šolo, ko je pisal o neki šoli v Ljubljani, v katero — tako Schorrich — pošiljajo svoje otroke meščani, ki so, zvečine protestanti.³⁸

²⁵ Prim. primere pri Ernst Walter Zeeden, *Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe* (München 1965) 77. i. dr.

²⁷ Schmidt, *Pedagoško delo* 28.

²⁸ Nastavitveni dekret za mestnega pisarja Bartolomeja Pica kot preceptorja deželne šole, Gradec 1. 1. 1553, ed. Loserth, *Die protestantischen Schulen* 137 s.

²⁹ H konfesionalizaciji prim. Wolfgang Reinhard, *Konfession und Konfessionalisierung in Europa. V: Isti (izd.), Bekenntnis und Geschichte. Die Confessio Augustana im historischen Zusammenhang* (München 1981) 165–189 in tam navedeno literaturo.

³⁰ V op. 28 citirani nastavitveni dekret za Pico navaja tri pomožne učitelje.

³¹ Hübl, *Schulen* 367 s.

³² Prav tam 368 (v op. 1 najdes seznam 26 učencev ob razpustu). O razpustu prim. Gernot Heiß, *Die Jesuiten und die Anfänge der Katholisierung in den Ländern Ferdinands I. Glaube, Mentalität, Politik* (tipkopijsna habilitacija Wien 1986) 79 ss., 96. Prim. tudi preverjanje »pravovernosti« Michaela Kernerja v Celovcu, zgoraj op. 23.

³³ Glej zgoraj op. 24. Budina sam (po Schmidt, *Pedagoško delo* 29) ni hotel nastaviti nobenega pomožnega učitelja.

³⁴ Elze, *Rectoren der Landschaftsschule 121 s.*: Jurij Dalmatin je bil tam njegov učenec.

³⁵ Hermann Braumüller, *Zur Geschichte des Klagenfurter Schulwesens in der Reformationszeit*. In: *Carinthia* I, 114 (1924), 18 s.

³⁶ O šoli na pokopališču (»Schuel auf dem Freithof«) prim. Norbert Lebing, *Die Reformation und Gegenreformation in Klagenfurt. I. Die Reformation. V: XVII. Programm des k. k. Gymnasiums zu Klagenfurt 1867*, 27 ss.; Braumüller, *Geschichte des Klagenfurter Schulwesens* 15 s.

³⁷ Schmidt, *Pedagoško delo* 37, (nezadovoljni starši so vzeli svoje sinove iz stanovske šole in jih dali v nemško šolo), 67 (bojazen, da bodo revni učenci odšli h katolikom; ti so v stolni šoli podpirali revne učence, da ne bi zahajali k protestantom).

³⁸ Peter Schorrich Johannesu Polancu, Ljubljana, 27. 1. 1558, *Archivum Romanum Societatis Jesu (ARSI) Epistolae Germaniae* (Germ.) 142 fol., 14 s., ed. Lainli Monumenta. *Epistolae et acta P. Jacobi Lainli secundi Praepositi Generalis SJ*, III (= *Monumenta Historica SJ* [47], Madrid 1913) 72–75. Prim. prilogo.

Pismo tega jezuita vsebuje še več zanimivih namigov o ljubljanskem šolstvu in izobrazbenih interesih plemstva. Schorrich je imel v Ljubljani blizu stolne šole s podporo škofa Urbana Textorja (Kalčič, Kalec, Weber) svojo internatsko šolo. Učenci, sinovi plemičev in drugih uglednih oseb, stanujejo z njim in vzgojitelji, nekaterih mladih gospodov skupaj v hiši, da bi bili varni pred nevarnostmi dežele, ki je polna krivoverstva in drugih pregreh. Zdaj, pravi, najjmu dajo kakega redovnega sobrata za pomočnika.

Ta internatska šola pa je bila le ena od možnosti, ki se po Schorrichovem mnenju ponujajo jezuitom na Kranjskem: škof ga sili, naj prevzame vodstvo stolne šole; ta da propada in ima samo kakih 80 učenecv, vse še abecedarje ali v prvem razredu gramatike. Vendar se je Schorrichu zdelo mogoče spet postaviti stolno šolo s pomočjo reda na noge in tudi premagati konkurenco protestantske šole; ne da bi red ustal, novil popoln kolegij; sam bi na primer hotel poučevati nekaj ur več, če bi lahko vzel svoje zdajšnje gojence s sabo v to šolo; in kot nadaljnji učitelji bi bili na voljo — tako je pisal — tisti, ki uče dečke iz škofovega zbora, in morda tudi nekaj vzgojiteljev plemiških gojencev. Nato je Schorrich poročal o prizadevanjih obeh gospodov Hoyosov (tržaškega glavarja Giovannija Hoyosa, ki je imel enega svojih sinov v šoli pri Schorrichu, in Giovannija Martina Hoyosa, njegovega nečaka). Ta dva sta hotela dobiti Schorricha v Gradiško, da bi tam ustanovila jezuitski kolegij, spet predvsem z namenom, da bi v njem po katoliško učili in vzgajali sinove nemških gospodov.³⁹ Schorrich je imel nazadnje — proti volji vodstva svojega reda — tudi v Gradiški (ali Gorici) šolo, podobno svoji ljubljanski šoli.⁴⁰

Te »domače šole« so (resda le za maloštevilne), prvič, dajale preduniverzitetno šolsko izobrazbo in, drugič, varovale pred nevarnostmi okolja, pred »herezijo« in pregreho, ki se večkrat navajata v eni sapi. Zlasti zadnji smoter je bil narayan v smeri tiste disciplinirajoče vzgoje za »dobro obnašanje«, ki je imela postati tako pomembna v internatski vzgoji novega veka.⁴¹ Pospesevalci študij (deželni knezi, magistrati, stanovski uradniki, šolniki itn.) so se vneto trudili, da bi oskrbeli in zaščitili otroke, izpopolnili, kontrolirali nad učenci in študenti, jih spravili s ceste, v internate in kolegije.⁴² Tako je bilo na primer z utemeljitvijo, da se v prihodnje noben dijak ne sme več preživljati z beračenjem po mestu, ustanovljen nekako 1579 v Celovcu pri mestni latinski šoli konvikt, in v Ljubljani so stanovski šolski nadzorniki utemeljili svoj predlog, naj se revni učenci vzdržujejo iz »šolnine bogatih in milodarov, med drugim s tem, da potlej le-ti ne bodo več »napolnjevali vseh ulic s kričaskim petjem«.⁴³ Izpopolnjevanje srednjih šol, ki so zdaj imele večje število dijakov, ki so prihajali z dežele ali celo iz drugih dežel,⁴⁴ pa je seveda čedalje bolj otežkočalo oskrbo dijakov v okviru učiteljeve družine in treba je bilo ustanavljati internate z lastnimi upravitelji.⁴⁵

2. Velike »deželne šole«

Ustanovo velikih »deželnih šol« v spodnjeavstrijskih in notranjeavstrijskih dezelah je treba gledati v okviru prizadevanj protestantskih stanov za institucionaliza-

³⁹ Prav tam. Omenjenim dečkom iz škofovega zbora so pri protestantih ustrezali (revni) učenci nemške šole, ki so morali peti nemško in slovensko; prim. Schmidt, Pedagoško delo 37.

⁴⁰ Prim. Juan Alfonso de Victoria redovnemu generalu Jacobu Lainezu, Dunaj, 27. 12. 1560, ARSI Germ. 142 fol., 219 s. Pri navedbi kraja se je Victoria najbrž zmotil, kajti naslednje leto piše sam, (istemu, Dunaj, 15. 9. 1561, ARSI Germ. 143 fol., 162 v), da se Schorrich v Gorici slabo obnaša, in Schorrich je pisal pismo iz Gorice v Rim (Peter Schorrich Johannesu de Polanco, Gorica, 9. 5. 1561, prav tam fol. 43 r). Prim. Heiß, Jesuiten 273.

⁴¹ Prim. k tezi o socialnem discipliniranju kot »fundamentalnem postopku« evropskega absolutizma: Gerhard Oestreich, Strukturprobleme des europäischen Absolutismus. V: Isti, Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze (Berlin 1969) 187 s. In o pomenu kolegijev: Philipp Aries, Geschichte der Kindheit (München—Wien 1975) 244 ss., 384 ss.

⁴² Lebinger, Reformation und Gegenreformation I, 30 s.

⁴³ Schmidt, Pedagoško delo 66.

⁴⁴ Prim. o tujih učencih na graški deželni šoli opis verskih razmer v Notranji Avstriji, kot ga daje Jeremias Homberger, 1582, Augsburg, 1582, deloma ed. Franz Martin Mayer, Jeremias Homberger. Ein Beitrag zur Geschichte Innerösterreichs im 16. Jahrhundert. V: Archiv für österreichische Geschichte 74 (1889) 243.

⁴⁵ O internatih prim. Loserth, Die protestantischen Schulen 56 ss.; Reformierte Schul-Ordnung, Gradec, 11. 3. 1594, ed. prav tam 159; Braumüller, Zur Geschichte des Klagenfurter Schulwesens 19 in 24.

cijo protestantskih deželnih cerkva, in to institucionalizacijo v zvezi s splošno politiko stanovskega plemstva do deželnega kneza. Tako je omenjena nastavitev Lenarta Budine za vodjo šole treh posvetnih kranjskih stanov leta 1563 povezana s prizadevanji kranjskih stanov za organizacijo protestantske deželne cerkve in z delovanjem Primoža Trubarja v Ljubljani v teh letih.

Stanovska šola v Ljubljani je bila sprva prav skromna; tudi drugi rektor, Adam Bohorič, ki je 1568 predložil obširen šolski red (najbrž že s petimi razredi),⁴⁶ je očitno še do 1570/71 poučeval sam;⁴⁷ potem je dobil sodelavce in najpozneje konec 1574 je imela stanovska šola štiri razrede. Tako je tudi predvideno v Bohoričevem šolskem redu iz leta 1575,⁴⁸ ki ga stanovi sicer nišo uradno priznali, ki pa je bil najbrž vendar odločen za pouk. Šele pod rektorjem Nikodemom Frischlinom (1582–84) so razširili šolo s petim razredom z grščino, dialektiko in retoriko, aritmetiko in glasbo.⁴⁹ Tako so bili (za to sta se trudila že Bohorič in Trubar⁵⁰) v Ljubljani z obsežnim študijem klasičnih jezikov in uvodom v artes ustvarjeni dobri pogoji za študij na univerzi. Frischlinov šolski red, kakor so ga predelali šolski nadzorniki in 1584 potrdili kranjski stanovi,⁵¹ je bil osnova za povsem videzu prav mirno življenje šole pod vodstvom Jakoba Prentelija (Präntelius; Prentl) od 1585 do 1595;⁵² število razredov se je še povečalo, tako da so razdelili prvi razred.⁵³ Šele z ukrepom nadvojvode Ferdinanda z dne 27. oktobra 1598⁵⁴ je šola doživela hiter konec.

V Gradcu je David Chytraeus (Kochhaffe) 1573/74 po naročilu stanov, »ki v imenu te slavne dežele upravljajo zadeve cerkve in šole« (»qui inclutae huius provinciae nomine, his Ecclesiae et Scholae negociis praesunt«),⁵⁵ ne le izdelal cerkveni red, temveč obenem tudi red za deželno stanovsko šolo.⁵⁶ Po osnovni šoli (»schola puerilis«), ki je bila razdeljena na tri dekurije (tri létnike), je predvidel tri (štiri) razrede »klasične šole« (»schola classica«) in končno še »razred« — »classis« ali »schola publica« —, ki je kot visoka šola z javnimi predavanji iz filozofije, teologije in jurisprudence (ter grščine, matematike in zgodovine) predstavljala prehod v univerzitetni študij.⁵⁷ Kljub težavam, da bi našli primerne rektorje in profesorje za graško stanovsko šolo, kljub konkurenci jezuitske šole in nazadnje jezuitske uni-
verze (1585) in kljub protireformacijskim ukrepom deželnega kneza, ki so bili že

⁴⁶ Schmidt, Pedagoško delo 31 s.

⁴⁷ Prav tam 34.

⁴⁸ Elze, Rectoren der Landschaftsschule 122–127. »Ordo scholae procerum in Carniola revisus anno 1575. mense iulio«, ed. Schmidt, Pedagoško delo 189–201. Prim. Miroslav Ostravský, Reformation in Krain. V: Isti, Beiträge zur Kirchengeschichte im Patriarchate Aquileia (= Kärntner Museumsschriften 30, Klagenfurt 1965) 50 s. in op. 72.

⁴⁹ O organizaciji pouka v petem razredu, v katerem so boljše učence četrtega razreda poučevali dve uri dnevno, prim. Schmidt, Pedagoško delo 76–78.

⁵⁰ Prim. Primož Trubar deželnemu glavarju, deželnemu oskrbniku in kranjskim odbornikom, Derendingen, 10. 7. 1570, ed. Theodor Elze, Primus Trubers Briefe (= Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart 215, Tübing 1897) 501.

⁵¹ Ed. Schmidt, Pedagoško delo 203–224.

⁵² Schmidt, Pedagoško delo 116; Elze, Rectoren der Landschaftsschule 141–147. Prentl je bil pred tem rektor stanovske šole v Celovcu: Braumüller, Klagenfurter Schulwesen 22 s.

⁵³ Schmidt, Pedagoško delo 115.

⁵⁴ Prav tam 116.

⁵⁵ David Chytraeus, Oratio in Scholae Provincialium Stiriae introductione, habita a Davide Chytraeo. Alia item de Ferdinando Caesare, Archiduce Austriae & Principe Stiriae etc. in eadem Schola Provincialium Stiriae recitata (Witebergae: Iohannes Crato 1575) nepagirano, 3. stran prvega govora.

⁵⁶ Stanovski odbor deželnemu pridigarju Georgu Khuenu, Gradec, 9. 9. 1573, ed. Johann Loserth, Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern im XVI. Jahrhundert (Stuttgart 1898, Reprint Nieuwkoop 1970) 593–596.

⁵⁷ Ohranjen ni noben izvirnik, ta red je zato treba rekonstruirati iz reformiranega šolskega reda iz leta 1594 (ed. Loserth, Die protestantischen Schulen 155–166) in iz drugih virov: prim. Loserth, Die protestantischen Schulen 30. Ni popolnoma jasno, ali so že prej obstajali v reformiranem šolskem redu navedeni razredi (deška šola v treh dekurijah; nato štirje razredi, od katerih je zadnji označen kot »classis publica«), ali pa je po Chytrevem redu obstajal razred več: ta sklep bi dopuščala formulacija v reformiranem šolskem redu (»Weiche Schuelordnung [t. j. Chytrev] mit drei decurien puerilis scholae und dann vier classibus und publica classe bestellt und bisher also erhalten ...«), in izvajanja Jeremije Hombergerja v njegovi »Oratio« iz leta 1582 (deloma ed. Mayer, Jeremias Homberger 243); po teh so bili 3 profesorji za tri fakultete »javne šole«, 4 učitelji za 4 razrede (»klasične šole«) in 3 učitelji za 3 dekurije »deške šole«; poleg tega rektor, ki je učil etiko, in po en profesor, ki je javno učil grščino oziroma matematiko z zgodovino, vsaga 13 učiteljev.

od 1580 naperjeni proti temu, da bi neplemiči obiskovali stanovsko šolo,⁵⁸ je pouk na graški deželni šoli v precejšnji meri ustrezal temu zahtevnemu konceptu.⁵⁹

Tudi stanovska šola v Celovcu je dobila 1573 šolski red⁶⁰ in je imela štiri razrede.⁶¹ Število učiteljev leta 1582/1583 dopušča sklep, da je tedaj število razredov ustrezalo številu razredov obeh nižjih stopenj graške šole (pet razredov, od tega najnižji razdeljen na tri dekurije).⁶² 1586 je dobila novo stavbo in se je tedaj imenovala »Collegium sapientiae et pietatis« — Kolegij modrosti in pobožnosti — pač zaradi naslonitve na izobrazbeni ideal Johannes Sturma: »sapient et eloquens pietas«.⁶³

Stanovske šole v Ljubljani, Gradcu in Celovcu so — očitno v zvezi z versko-političnimi uspehi notranjeavstrijskih stanov iz leta 1572 — v letih 1573 oziroma 1574 doživele odločilne organizacijske razširitve. Na deželnem zboru v Brucku 1578, kjer je dal nadvojvoda Karel daljnosežne verske koncesije, je izrecno priznal protestantske deželne šole v Gradcu, Celovcu, Ljubljani in Judenburgu.⁶⁴ Tu so se po naročilu deželnih odbornikov zedinili graški in celovski pridigarji (Jeremiás Homberger, Christoph Frey, Bernard Stainer, Jakob Prentl) in vodje šol (Philipp Marbach, Andreas Arbeiter/Laborator) o načelih skupnega cerkvenega in šolskega reda za dežele Štajersko, Koroško, Kranjsko in Goriško, pri čemer so upoštevali Chytraejev red, vendar naj bi bili v organizaciji dovoljeni odmiki v skladu z regionalnimi razmerami in željami »oblasti« (tj. stanovskih odbornikov in nadzornikov).⁶⁵

Smoter teh šol (z latinskimi razredi in propedevtičnimi filološkimi in filozofskimi, v posameznih primerih tudi juridičnimi in teološkimi predavanji) je bil — kot pri deželnih šolah v Avstriji, pod Anžo in nad njo; ki sta nastali v istih letih — izobraževanje posvetnih in duhovnih vodilnih moči za stanovsko politiko in birokracijo ter za evanĝeličansko cerkveno organizacijo.⁶⁶ Da bi obisk plemiških šol ne bil dovoljen neplemičem, pa s tem smotrom ni bilo več združljivo; omejitve so šteli za mogoče pač samo še tam, kjer je obstajala še kaka druga protestantska šola: tako so lahko 1591 v Celovcu določili, da bodo sprejemali v (nasploh brnanaolnjen) začetrniške razrede samo še sinove stanovskega plemstva, stanovskih uradnikov in najimenitnejših meščanov, druge pa pošiljali v mestno latinsko šolo, pri starem pokopališču in jih sprejemali v deželno šolo šele potem, ko si bodo pridobili osnovno latinsko znanje.⁶⁷ Posamezna prizadevanja, da bi bili neplemiči izključeni iz teh šol, so spodletela zaradi konfesionalne solidarnosti in — predvsem — zaradi po-

⁵⁸ Glej Johann Loserth (Ed.), *Acten und Correspondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Erzherzog Karl II.* (= *Fontes rerum Austriacarum* II, 50, Wien 1898) 78–83, 217, 336 ss., 597 ss.

⁵⁹ Prim. Jeremias Homberger, glej zgoraj op. 57.

⁶⁰ Sicer ni ohranjen, toda prim. Braumüller, *Klagenfurter Schulwesen* 19.

⁶¹ Prim. Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, zv. 2, 82 s., op. 308.

⁶² Braumüller, *Klagenfurter Schulwesen* 21 s.

⁶³ Prim. Heiß, *Konfession* 35, op. 118 (s primerljivimi zgledi iz avstrijskega območja) in Anton Schindl, *Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt. Gymnasium und Akademie in Strassburg 1538–1621* (= *Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte* Mainz 77, Wiesbaden 1977) 31.

⁶⁴ Johann Loserth, *Die steirische Religionspaktifikation 1572–1578. Nach den Originalen des steiermärkischen Landesarchivs herausgegeben und mit einer Einleitung versehen* (Graz 1896) 90. O prizadevanjih za organizacijo po četrtih in o nastanku judenburške šole v tej zvezi prim. tudi Loserth, *Reformation* 203 ss., 207.

⁶⁵ Loserth, *Religionspaktifikation* 66 in prim. prav tam 85–88. Prim. Braumüller, *Klagenfurter Schulwesen* 20.

⁶⁶ Prim. citat iz Trubaria pri Schmidt, *Pedagoško delo* 27: Chytraeus. Oratio, v uvodu (*Generosi et nobilissimi Heroes, incliti huius Stiriae ducatus provinciales, SCHOLAM pietatis et bonarum literarum omnibus elementa verae de Deo et redemptore nostro Iesu Christo doctrinae et primas artes, quibus ad Ecclesiae et Republicae usum informari aetas puerilis solet, discere cupientibus hodierna die aperunt. ...*) in passim (štivini primeri, ki nai služijo kot vzori): Nastavitvena listina za rektorja v Gradcu iz leta 1574 po Richard Peinlich, *Zur Geschichte der freien Schule zu Graz. In: Jahresbericht des k. k. Ober-Gymnasiums zu Graz 1866*, 9 s.; da so »christlicher Schulen zur Erhaltung und Fortpflanzung rechter Erkenntniß Gottes hochnöthig und der Kirche Gottes und weltlichen Regierung Samen und Pflanzgarten und Gottes des heiligen Geistes Werkstätte ... daraus er die schöne blühende Jugend nicht allein zu seinem Dienste in der Kirche Christi und heiligem Predigtamte, sondern auch dem gemeinen Nutzen in christlicher Regierung und sonst anderen Menschen nützlich zu dienen artet, formiert und zurichtet und wahrhaftig schöne Zweiglein sein, deren sich das ganze Land tröstet sonderlich wenn geborne Landleute darin zubereitet und auferzogen, daß sie in des Vaterlandes Regierung zu den vornehmsten Aemtern, darin man lehren, rathen, rechtsprechen, reden oder schreiben muß, gelehrt und geschickt und für besser als andere Ausländer können gebraucht werden: 1. dr. — Prim. tudi stališče ljubljanskih šolskih nadzornikov iz leta 1578 (Schmidt, *Pedagoško delo* 66): tisti, ki prihajajo iz poštve za šolsko in cerkveno službo, da prihajajo samo iz revnejših slojev itd.

⁶⁷ Ed. Braumüller, *Klagenfurter Schulwesen* 29 s.

trebe po (meščanskih) protestantskih pridigarjih in učiteljih,⁶⁸ da bi pospešili njihovo izobraževanje; sô v Ljubljani poskrbeli za bivališča in preživljanje revnih dijakov pri deželni šoli⁶⁹ in stanovi so ustanovili tri štipendije za študij na protestantskih univerzah.⁷⁰ Po navadi so pač upoštevali stanovske razlike pri sprejemanju v internat in pri jedi,⁷¹ in za mlade plemiče so nastavili učitelje plesa in mečevanja.⁷² Za sinove stanovskega plemstva posebej je pomenila humanistično-retorična izobrazba, kakor so jo dajale deželne šole — tako je obljubljal linški rektor Johannes Memhard svojim gospodom: — da bodo mogli posnemati preudarnost in stanovitnost svojih očetov »in defendenda religione, provehenda justitia, propaganda patriae libertate«⁷³ torej braniti evangeličansko vero, pospeševati pravičnost in braniti svobodo dežele — vključno s stanovskimi svoboščinami.

Zaradi politično-konfesionalnega smotra je bila usoda deželnih sol kar najtesneje povezana s konfesionalnim in političnim razvojem v teh deželah, njih razmah z verskimi koncesijami deželnega kneza, njihove težave in končno njihova ukinitev (1598 oziroma 1601) z njegovimi protireformacijskimi ukrepi. Le-ti so bili tako trdi tudi zato, ker je vprašanje vere pod katoliškimi Habsburžani že od vsega začetka veljalo za vprašanje pokorščine do kneza; čedalje bolj je šlo v tistega pol stoletja do tridesetletne vojne za uveljavitev avtoritete in suverenosti deželnega kneza nasproti stanovom, ki so zase še naprej terjali soodločanje pri vladi v deželi ter politične in verske svoboščine.

3. Povzetek in primerjava

Ferdinand I. je štajersko plemstvo, ki je nekoč zvečine zanemarjalo znanosti, z »očetovskim« opominjanjem vnel v ljubezni za študij, religije in znanosti; tako začenja David Chytraeus 1574 svoj hvalilni govor na cesarja, ki je umrl deset let pred tem; ta govor naj bi bil javno govoril neki učenec pred stanovskimi gospodi in verjetno ga je v resnici govoril v graški stanovski šoli Sigismund von Saurau.⁷⁴

⁶⁸ V Gradcu naj bi bili v petdesetih letih izrečno sprejemali samo plemiče (Loserth, Die protestantischen Schulen 11 in 14) in 1569 so lahko graški meščani dosegli popuščanje šole po finančnih koncesijah (prav tam 18). Ta elitarni odnos najdemo tudi drugod, tako v Avstriji nad Aniz 1567 in 1569. (C. F. Bauer, Die evangelische Landschaftsschule in Linz a. D. Ihre Geschichte und Einrichtung von ihrer Begründung bis zur Auflösung, 1550 bis 1629, V: Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich 45 und 46, Wien—Leipzig 1925, 4).

⁶⁹ Schmidt, Pedagoško delo 66 s.

⁷⁰ Prav tam 67.

⁷¹ V Gradcu: Luschin, Der steirische Adel 24. Na Dunaju: Josef Karl Mayr, Wiener Protestantengeschichte im 16. und 17. Jahrhundert. V: Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 70 (Wien 1954) 79 s.; Gustav Reingrabner, Zur Geschichte der protestantischen Landschaftsschule in Wien. V: Wiener Geschichtsblätter 27 (1972) 318.

⁷² Prim. Alfred Marks, Adelige Standeserziehung in Linz 1612—1750. V: Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1954 (1955) 337 ss.; Heiß, Konfession 61 (o Linzu: kjer je bil po razpustu protestantske deželne šole ustanovljen plemiški internat z učitelji mečevanja, plesa, jahanja in jezikov; za siceršnji pouk so gojenci obiskovali jezuitsko gimnazijo); Braumüller, Klagenfurter Schulwesen 23 s. Zdi se, da je pomen tega urjenja za plemiče proti koncu stoletja zrasel, kar je mogoče primerjati s premikom poudarka s študijskega potovanja na »kavališko turo« prim. Eva-Maria Csáky-Loebenstein, Studien zur Kavallerie- und österreichischer Adeliger im 17. Jahrhundert. V: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 79 (1971) 412 s. V reformiranem šolskem redu za Gradec (ed. Loserth, Die protestantischen Schulen 156) pa se še 1594 argumentira proti pouku romanskih jezikov na deželni šoli z večjo potrebnostjo pouka v klasičnih jezikih.

⁷³ Sklep njegovega spremnega pisma, ko je predložil svoj šolski red, s. d. [1578], ed. Ferdinand Khull, Schulordnung und Instructionen aus den Jahren 1577—1579 für die evangelische Schule der Landstände von Oberösterreich zu Linz an der Donau. V: Beiträge zur österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte 3 (Wien 1901) 214. Prim. Gernot Heiß, Argumentation für Glauben und Recht. Zur rhetorisch-juristischen Ausbildung des Adels an den protestantischen »Landschaftsschulen« in den nieder- und innerösterreichischen Ländern vor dem Dreißigjährigen Krieg. V: Roman Schnur (izd.), Die Rolle der Juristen bei der Entstehung des modernen Staates (Berlin 1986) 675—686.

⁷⁴ David Chytraeus, De Ferdinando Caesare, Archiduce Austriae et Stiriae Principe etc. oratio a nobili-adolescente Sigismundo a Saurau recitata in Schola Provincialium Graeciae in Stiria. V: Isti. Oratio in Schola Provincialium Stiriae introductione habita a Davide Chytraeo etc. (Witebergae: Iohannes Crato 1575) nepaginirano: »Cum Ferdinandi Caesaris paternae cohortatione Nobilitatem harum regionum olim maiori ex parte negligentius in literis versantem, ad amorem et studia doctrinarum et linguarum, ardentius colenda primum excitatam et accensam esse, acceperimus; ut instructa literis et artibus Reipublicae necessariis, ad dignitates et officia gubernationis praecipua, in quibus doctrina, consilio, oratione et scriptis, rerum maximarum deliberationes, regendae sunt, prae exteris adhiberi commode posset et hac sapientissimi et optimi Principis et patris sui admonitione inflammatis, primum maioribus nostris: iam Generosi Procere, non solum Reipublicae et dignitatis, privatae, sed etiam verae de Deo et redemptore nostro Iesu Christo doctrinae conservandae, et purae ac illibatae ad posteros propagandae causa, SCHOLAM florentiorem, ceu fontem verae DEI notitiae et seminarii Ecclesiae DEI ac Reipub-

Znanje v znanstvenih predmetih in v verskem nauku — kot predpogoj za argumentiranje v svetu, v govoru in v spisih — velja za posebno nujno, če hoče človek opravljati visoke službe in dostojanstva. Vladarja povečuje kot pospeševalca šole, ki naj posreduje tiste nove sposobnosti, ki so zdaj potrebne za vladanje, torej kot mecena tiste nove izobrazbe, vladnega stanu, o katerem je bil govor, zgoraj v uvodu. Kot potrebno znanje je veljalo v prvi vrsti (in neločljivo od političnih teženj), posredovanje »edino resničnega« nauka — celo tedaj, če (kot v Notranji Avstriji) ni šlo za veroizpoved vladarja. (Seveda ta konflikt v panegiričnem govoru sploh ni niti nakazan.)

Deželne šole naj bi bile služile verski propagandi, s tem da so izobraževale pridigarje za razširjanje vere, s tem da so otroke poučevale (indoktrinirale)⁷⁵ v evangeličanskem nauku in s kakovostjo šole pri starših utrjevale dobri sloves protestantskega nauka. Za razširjanje reformacije so skušale pridobiti plemstvo in magistrato in prek njih dobiti v roke prebivalstvo. Za Kranjsko je to pomenilo upoštevati slovensko prebivalstvo, pošiljati na deželo jezika večše pridigarje,⁷⁶ tiskati verske spise v deželnem jeziku in najnižje razrede tudi poučevati v tem jeziku.⁷⁷ Z razširjanjem »prave« vere naj bi bile nastale razmere,⁷⁸ ki bi omogočile konec turške nevarnosti in drugih »božjih kazni«.

Vse pravkar navedene smotre in predstave najdemo tudi pri jezuitih, ki so za versko propagando izobraževali in nastavljali kot pridigarje domačine oziroma njihove otroke, skušali sodelovati s plemiškimi, zemljiškimi posestniki in magistrati pri katolizaciji njihovih podložnikov, šteli »herezijo« za vzrok kužne in turške nevarnosti kot božje kazni,⁷⁹ vzgajali otroke v veri, razkazovali kvaliteto svoje izobrazbe in vzgoje⁸⁰ in skrbeli za tisk in razširjanje verskih spisov.

Tako je šlo predvsem za ustanavljanje katoliških šol, ko sta Ferdinand I. in notranjeavstrijski Karel poklicala jezuite. V pismu Ignaciju Loyoli z dne 11. decembra 1550, v katerem je Ferdinand I. sporočil svoj namen, da ustanovi na Dunaju jezuitski kolegij, je poudaril, kako potrebno je zoper razširjanje »slabega« in »krivoverskega« nauka dati mladino v uk katoliškim možem, ki naj zglédno učinkujejo ne le s svojo teološko izobrazbo, ampak tudi z »moralno čistostjo«. V ta namen naj bi v dunajskem kolegiju živeli skupaj z očetmi Družbe Jezusove za študij, primerni mladeniči, tako da bi prišli od tod »kot iz učilišča kreposti« jezuiti, sposobni pri-

blicae plantarium, et Spiritus sanctus officinam, in qua ad usus Ecclesiae et communis vitae necessarios tenera aetas praeparatur: in patria condere, et munificere fovere ac ornare omnibus officiis student: existimavi me in Stiria natum, et hoc tempore exercendi stili causa orationem in Schola provincialium recitare iussum: officiose et pie facturum; esse, si de optimo et sapientissimo principe Stiriae, et literarum ac studiorum nostro Meoconate benignissimo, Ferdinando caesare, omnium bonorum laude ac celebratione dignissimo, potius quam de alio argumento, dicere instituerem.

⁷⁵ Prim. Gerald Strauss, Luther's house of learning. Indocrination of the young in the german reformation (Baltimore—London 1978) passim. Pri discipliniranju z izobrazbo se mi zdi tudi zanimivo, da gre skoraj v vseh »argumenta«, ki jih je izdal Ferdinand Khull, Aus der alten Landschaftsschule in Graz. V: Mittheilungen des historischen Vereins für Steiermark 45 (1897) 21—35, t. j. v vzorčnih tekstih in pismih, za spodbujanje k »pokorščini in lepšemu obnašanju«.

⁷⁶ Ostravsky, Reformation in Krain 53.
⁷⁷ Prim. k Trubarjevemu šolskemu programu v slovenski Cerkovni ordinaciji: prav tam 48 s. Fr[anc]e Kidrič, Die protestantische Kirchenordnung der Slovenen im XVI. Jahrhundert. Eine literarisch-kulturhistorisch-philologische Untersuchung. (= Slavica. Beiträge zum Studium der Sprache, Literatur, Kultur, Volks- und Altertumskunde der Slaven 1, Heidelberg 1919) 115—120 itd. in Primus Truber, Cerkovna ordinacija, Slowenische Kirchenordnung (= Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 10, München 1973, reprint izdaje iz 1564). Prim. tudi HeiB, Konfession 31. Prim. oba ljubljanska šolska reda, delo 191, 203, 208, 211. Glej tudi spodaj o pomenu ljudskega jezika pri protestantih oziroma pri katolikom.

⁷⁸ Prim. utemeljitve verskih zahtev protestantskih stanov, npr. 1542 v Pragi (Loserth, Reformation und Gegenreformation 73 und 75), 1556 na Dunaju (prav tam 102); prim. Hans Ungnad Zeneški volilnim knezom in knezom, Urach, 14. 9. 1561, ed. Ivan Kostrenčič, Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven (Wien 1874) 49; razširjanje vere, kot predpostavka za zmago nad Turki.

⁷⁹ Npr. Canisius Schöckerju, Ingolstadt, 10. 1. 1556, ed. Otto Braunsberg S. I., B. Petri Canisii SJ. Epistulae et acta, Band 1 (Freiburg i. Br. 1896) 591: »Turcas vincent, qui sectarum servi in Saethanae castris esse coeperunt; Nikolaus Lanoy Ignaciju Loyoli, Dunaj, 3. 11. 1555, ed. Epistulae Mixtae ex variis Europae locis etc., zv. 5 (= Monumenta Historica SJ [20], Madrid 1901) 77.

⁸⁰ Sem spada ne le jezuitsko gledališče, ampak tudi inscenirane kateheze otrok, prim. HeiB, Jesuiten 53 s., op. 188 ss. i. dr.

⁸¹ Jezuiti so na Dunaju konec petdesetih let s tem namenom ustanovili tiskarno: Moritz Grolig, Die Buchdruckerei des Jesuitenkollegiums in Wien (1559—1566). V: Mitteilungen des Österreichischen Vereins für Bibliothekswesen 13 (Wien 1910) 105—120.

digarji in taki, ki bi — pač po nagnjenju — lahko koristili po farah ali v drugih cerkvenih, pa tudi posvetnih službah.⁸²

O načrtih nadvojvode Karla za Gradec je bilo 1571 sporočeno v Rim, da hoče nadvojvoda ustanoviti kolegij, da bi tako z jezuitsko šolo prehitel protestantske stanovce. Ti da z velikimi stroški že ustanavljajo pomembno šolo in so iz Tübingena že poklicali šest učenih magistrov, od katerih so trije že prišli. Nadvojvoda (s tem je bila mišljena katoliška stranka) ima za štiri dežele samo eno nižjo šolo, zato odhajajo dečki na študij drugam in bodo ostali zunaj, ali pa se vračajo z mnogimi napakami in domovini bolj škodujejo kot koristijo. Nadvojvoda zato nima učenih mož ali pa ti nastopajo proti njemu, saj so se med bivanjem v tujini »okužili«. Poleg tega manjka dobrih župnikov.⁸³

Kakor deželne šole so tudi jezuiti dajali pouk, ki je pripravljaj na univerzitetni študij in pri tem po možnosti uvajal tudi v artes.⁸⁴ Posebno so se trudili, da bi dobili primerne, mladce, za duhovnike in pridigarje.⁸⁵ Tudi njihove šole so imele za cilj izobraževanje cerkvenih in posvetnih vodilnih moči in patri v poročilih v Rim spet in spet z veseljem poudarjajo, da obiskujejo njihove šole sinovi plemičev in politično vplivnih oseb. Hoteč ustreči ločitvi stanov so se jezuiti velikokrat prizadevali ustanavljati plemiške konvikte.⁸⁶

Seveda pa so potrebne tudi diferenciacije, če nečemo spregledati bistvenih razlik — tako denimo glede pomena ljudskega jezika. Tu bi razlikoval troje problematikih ravni:

1. Reformatorji so pospeševali splošno šolsko izobrazbo, ki je bila po njihovem mnenju pomembna za vsakega vernika kot (če le mogoče) direkten dostop do **Svetega pisma**; primer za to je Primož Trubar. Protestanti so imeli ravno z razširjanjem elementarne izobrazbe, z alfabetizacijo v ljudskem jeziku izredno velik propagandističen uspeh, ker so tako omogočili široko recepcijo evanġeljskega nauka v besedi in pismu. Kot odgovor so katoličani forsirali pridigo in katehezo, pa tudi tisk spisov v ljudskem jeziku. Ker pa so v nemških šolah prepoznali tisti kraj, od koder se širi protestantski nauk, se je protireformacija borila proti številnim elementarnim šolam — in s tem tudi proti splošni šolski izobrazbi.

2. V srednjih šolah, za katere gre v tem prispevku, se je problem postavljaj drugače: pri pouku začetnikov je bil ljudski jezik neizogiben. Jezuiti naj bi bili načeloma začenjali šele z latinskimi razredi, vendar so se v deželah, kjer je bilo nižje šolstvo domala povsem protestantsko, prizadevali s posebnim dovoljenjem redovne centrale prevzeti tudi začetniške razrede. V Ljubljani na primer so jezuiti nastavili dva učitelja svojega zaupanja, ki sta — zunaj jezuitske šole — učila pisanje, branje in začetno znanje latinščine.⁸⁷ Kot kaže instrukcija za Celovec iz leta 1591, je bila tudi v deželnih stanovskih šolah živa težnja, da bi prevzele samo srednjo izobrazbo, pri kateri je tako pri jezuitih kakor tudi pri protestantih prevladovala latinščina. Težko je oceniti, koliko npr. pogosta raba nemščine v pisemskih vzorcih iz leta 1558, ki so se ohranili iz graške stanovske šole, govori o kakem močnejšem negovanju ljudskega jezika pri protestantih.⁸⁸ Tudi v ljubljanskem šolskem redu iz leta 1584 so vsekakor navedeni slovenski in nemški učbeniki, predvsem za nižje

⁸² Ed. Cartas de San Ignacio de Loyola II (Madrid 1875) 548 s.

⁸³ Emmerich Forsler redovnemu generalu Francu Borgii, Gradec, 22. 5. 1571, ARSI Germ. 133 I, fol. 202 r–205 r.

⁸⁴ Prim. Karl Hengst, Jesuiten an Universitäten und Jesuitenuniversitäten. Zur Geschichte der Universitäten in der Oberdeutschen und Rheinischen Provinz der Gesellschaft Jesu im Zeitalter der konfessionellen Auseinandersetzung (= Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte NF 2. Paderborn–München–Wien–Zürich 1981) 55–72.

⁸⁵ Heib, Jesuiten 46 s., 55 s. i. dr.

⁸⁶ Prim. opozorila pri Josef Schroeteler SJ, Die Erziehung in den Jesuiteninternaten des 16. Jahrhunderts (Freiburg i. Br. 1940).

⁸⁷ France-Martin Dollnar, Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1567–1704 (Ljubljana 1976), 51 s.

⁸⁸ Khull, Aus der alten Landschaftsschule in Graz 21–35.

razrede, toda še v četrtem razredu celo »Teütsch Schreib Buech«.⁸⁹ Vendar je tudi tu v območju srednje izobrazbe »težišče izrazito na klasičnih jezikih«.⁹⁰

3. Tako, jezuiti kakor tudi protestanti so si prizadevali pridobiti talentirane domače učence za duhovniški poklic. Ti naj bi navsezadnje pridigali in katehizirali v deželnem jeziku. Zaradi prevlade latinščine v šoli pa so učenci svojo materinščino tako zelo zanemarjali, da so morali svojo zmožnost izražanja v njej spet aktivirati šele med izobraževanjem za dušne pastirje.⁹¹ Verjetno je bil ta problem pri jezuitih večji, ker je ta mednarodni red pošiljal svoje člane v kolegije v raznih deželah.

Načeloma in iz pragmatičnih razlogov so protestanti gotovo bolj gojili izobraževanje v ljudskem jeziku kot katoličani. V območju srednje izobrazbe pa je — pač zaradi humanističnih tradicij — imel ljudski jezik malo pomena v primerjavi s klasičnima jezika.

Nasprotnika sta bila enaka ne le v učnih načrtih, ampak tudi v postavljanju smotrov. K temu je bistveno pripomogla konfliktna situacija. Šola je postala »politikum«, brž ko je bilo nje obiskovanje predpostavka za pozicije politične moči v upravnem aparatu in brž ko je postala kraj indoktrinacije za eno in proti drugi konfesionalni in politični stranki.

Prevedel: Primož Simoniti

Priloga

Ponatis naslednjega pisma sta prijazno dovolila Archivum Romanum Societatis Iesu in Institutum Historicum S. I., po izdaji iz leta 1913. Pismo, ki je zelo informativno za položaj šolstva v Ljubljani, je nazadnje očitno prezrl tudi France-Martin Dolinar v svoji disertaciji »Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz, Pletzerje 1597—1704« (Ljubljana 1976),¹ čeprav je v svojem sicer zelo dobrem delu prav skrbno uporabljal številne zvezke odlične publikacije virov »Monumenta Historica Societatis Iesu«.

Pisec pisma, Peter Schorrich (Scorich),² je bil doma iz Kremsa ob Donavi, promoviral v Kölnu 1547 v magistrum artium, in stopil 1548 v Rimu v red; v Rimu je študiral 1548—1550, in 1553—1556, vmes deloval v Ingolstadt in na Dunaju; tu je v kolegiju učil grščino in sem naj bi se bil 1556 vrnil kot profesor za sholastično teologijo na univerzi. V Rimu je imel nazadnje disciplinske težave in z Dunaja je zdaj odpotoval z ljubljanskim škofom Urbanom Textorjem, pospeševalcem Družbe Jezusove, brez vednosti in soglasja redovnega provinciala in rektorja. Šele januarja 1558 se je bil spet pripravljen pokoriti in poleti se je vrnil v kolegij na Dunaju. V Rimu so tedaj sklenili, naj Schorrich ne izpelje svojih načrtov za šoli v Ljubljani in Gradiški, da ne bo obremenjeval reda z novimi nalogami; saj da je že dovolj kolegijev.³ Kmalu je prišlo spet do nesoglasij in Schorrich je 1559 zapustil kolegij.⁴ Konec leta 1560 je Schorrich vodil neko šolo v Gradiški (ali v Gorici),⁵ 1561 je hotel potovati v Rim k redovnemu generalu,⁶ 1564 je bil odpuščen iz reda⁷ in 1565 se je hotel poročiti.⁸

⁸⁹ Ed. Schmidt, Pedagoško delo 213—218.

⁹⁰ Prim. prav tam 218 s.; dečki obeh najnižjih razredov naj bi »khaines wegs Windisch sonnder nur Teütsch reden, außgenommen was ihnen in Nomenclatura rerum und dem Windischen Catechismo fürgegeben wirdet, ... die Khnaben aber in Superioribus tribus Classibus sollen nicht windisch noch Teütsch, sonnder nur Lateinisch reden ...« če odsteremo vaje v prevajanju iz nemščine v latinščino in narobe, pri čemer naj bi se naučili tudi nemškega pravopisa.

⁹¹ Prim. tožbe češkega jezuita Baltazarja Hostovina (redovnemu generalu Borgii, Olomouc, 27. 9. 1568, ARSI Germ. 149 fol. 193 v—194 v), da bodo češki redovniki, pozabili svojo materinščino, ki jo potrebujejo za dušno pastirstvo; prim. HeiB, Jesuiten 166 ss.

¹ Prim. Dolinar, Das Jesuitenkolleg in Laibach 26 s.

² Prim. Ladislaus Lukacs S. I., Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I., zv. 1 (1551—1600) (= Monumenta Historica Societatis Iesu 117, Romae 1978) 779; HeiB, Jesuiten 242—247.

³ Jakob Lainez Johannesu de Victoria (rektorju dunajskega kolegija), Rim, 5. 9. 1558; ed. Lainii Monumenta, zv. 3, 490.

⁴ Victoria redovnemu generalu Lainezu, Dunaj, 14. 2. 1559, ARSI Germ. 187 fol. 53 r.

⁵ Isti istemu, Dunaj, 27. 12. 1561, ARSI Germ. 142 fol. 219 f. (tu je imenovana Gradiška; toda v pismih iz l. 1561 — prim. zgoraj op. 40 in naslednjo op. 6 k prilogi — Gorica).

⁶ Isti istemu, Dunaj, 28. 2. 1561, prav tam fol. 278 r; isti istemu, Dunaj, 15. 9. 1561, ARSI Germ. 143 fol. 162 v; Peter Schorrich Johannesu de Polanco, Gorica, 9. 5. 1561, prav tam fol. 43 r.

⁷ Petrus Canisius redovnemu generalu Borgii, Augsburg, 10. 3. 1565, ed. Otto Braunsberg S. I. (Hg.), Beati Petri Canisii S. I. epistulae et acta, Band 5: 1565—1567 (Freiburg i. Br. 1910) 38.

⁸ Prav tam; prim. Polanco po naročilu redovnega generala Kaniziju, Rim, 3. 4. 1565, ed. prav tam 50.

Peter Sc[h]or[ic]h Johannesu de Polanco, Ljubljana, 27. januar 1558, Original v Archivum Romanum Societatis Iesu, Epistolae Germaniae 142 fol. 14 f., ed. Lainii Monumenta, Epistolae, et acta P. Jacobi Lainii, secundi praepositi generalis Societatis Iesu, ex autographis, originalibus, vel regestis potissimum deprompta a patribus ejusdem societatis edita: tomus tertius. 1558 (= Monumenta Historica Societatis Iesu [47], Madrid 1913) 72-75.

Rdo. Padre Mtro. Polanco.

Post scripta: Paremi esser il douer ch' in questa ne dia informatione alquant' in particular' dell' esser' et del star' mio quiui in Lubiana, acciò si possa ordinar' meglio, circa di me quel che, bisognerà. Et a V.R. do tal informatione, per non saper' chi sia superior' general della Compagnia. V.R. so bene si degnarà riferir' a sua Pater-nità ciò che scriuo.

Sto qui in Lubiana, per gratia del Signor, molto sano et prospero d'ogni chosa temporale, et quant' al prossimo non attendo a far' altro; saluo che priuatamente ammaestro alchuni figliuoli de gentilhuomini et d' altre persone di qualità. De quali hauendo prima tolto alchuni più per recreation mia che per altro quasi, se mi sonno aggiunto poi tanti, ch' hora ne tengo piena la chasa, et d' hora in hora se m' ag-giungerebbono de gl' altri quando uolessi accettargli. Gli ammaestro col meglio modo et ordine in lettere et costumi ch' Iddio mi dà. Et per poter' attendergli più commodamente, mi son partito dal veschouato col parer' perhò, et con licenza di monsignor Rmo.⁹ et tengo vna casa a posta, della quale monsignor stesso ni ha prouisto, et per far' piacer' ad alchuni signori, pensando anche che la salute de loro figliuoli in questa terra, ch' è piena d' heresia et d' altri viti, lo ricercasse, ho tolto l' assunto de tenergli anche con meco nelle spese, già alchuni mesi sonno. Et non trouando per modo nessuno altro mezzo d' apparecchiar' il mangiar', l' estrema necessità insieme con monsignor m' hanno sfòrzato, con quanta resistenza habbia mai fatto, acciò togliessi in casa vna donna la qual ci fa i seruiggii occorrenti oltra che cucina. Pur' anchora che questa donna sia fuor' d' ogni suspitione et molto honesta, non la lascio dormir in chasa, acciò ogn' occasion di scandalo sia troncata.

Doppoi che m' amalai non predico più, si per esser' vno de' canonici che predica con assai buona gratia et anche con mediocre auditorio, si per hauer' io ben in che spender' il tempo non con manco frutto che si predicassi, in questo luogo dico. Et poi monsignor si contenta così.

Monsignor più volte m' ha fatto istanza acciò pigliassi il gouerno della schola sua, al che m' ho offerto tandem pur' che gli Padri superiori de ciò si contentassero. Onde hauendo detto voler' sopra ciò scriuer' a Roma, m' ha aggiunto sua Sria Rma. acciò di parte sua procurassi vn compagno che mi dessi, aggiuto in tante fatiche mie. Farò nè più nè meno di quel che mi sarà ordinato.

Questa schuola alchuni anni sonno, quant' intendo, è stata in fior', ma hora, per negligenza continua de maestri, è tenuta in puoco conto, et tutt' i scolari, che saranno incirca d' ottanti, sono quasi abecedarii et principianti de grammatica solamente. Credo ben che si potria redrizzarla facilmente et anche rouinar' questa altra scola ch' è in questa terra tutta guasta d' heresie, doue i cittadini, per esser' in gran parte lutherani, benchè nascosamente, mandano i lor' figliuoli. Quando la Compagnia volessi metter' la manò, a me mi toccaria ordinar' il tutto et vsar' diligenza acciò et maestri et scholari seruassero ciò che gli saria ordinato. Potrei anche legger' alchuna lettione, principalmente quando mandassi a questa schuola anchora gli figliuoli ch' in casa insegno, comè monsignor desidera che faccia, poi che la chasa doue io sto è contigua ad essa eschuola. Pregho a V.R. m' auissi senza dilation si posso contentar' monsignor o non, acciò bisognando possa prouedersi d' altro capo della schuola per tempo, imperochè ha licentiatto già quel che era, benchè non si parte per insin' a Santo Georgio, che sarà doppoi pascha, come si vsa qui.

Quando la Compagnia mi dessi aggiuto d' vn compagno, accetarei volentieri l' assunto, et sperarei anche cauarne alchun frutto. Altrimenti difficile mi sarà durar' tanta fatica. Vero è ch' oltra coloro che monsignor necessariamente ha de tener' per conto del choro, potranno aggiutarmi alchuni, che tengo nella spesa, pedagogi d' alchuni figliuoli de signori, ch' anche tengo, tra quali è vn maestro d' arti. Per tutto quest' anno quasi, potrò partirmi de Lubiana difficilmente per conto de figliuoli che tengo nella spesa, acciò i debbiti si pagino nettamente. Et quando pur' alchuno della Compagnia mi soccedessi, ho paura che stentaria assai, et auanti che impareria l' vsanza del paese et a cognoscer' tutto ciò che bisognarebbe, si partirebbe l' anno. Oltra che gli signori padri forsi non si contentariano lassargli in mano d' altri,

⁹ Urban Textor, ljubljanski škof.

anchora ch'ogn'vno sia più sofficiante di me! Ondè pregho V.R. quanto posso amò-reuolmenti che procuri acciò io habbia vn compagno; et tale che mi possa dar' ag-giuto in ammaestrar' questi figliuoli. Spero¹⁰ che sarà honoreuole alla Compagnia, o almeno che mi potesse far' la cucina, perchè si mai fussi possibile vorrei licentiar' la donna. Questo tal frateglio, pur' che fussi d' ingegno, potrebbe studiar insieme molto bene latino et greco, et forse qualche chosetta de più. Racomando a V.R. la chosa quanto posso.

Il signor Giouanni d' Hoyoss, capitano de Triesti, che pur' tiene qui appresso di me vno de suoi figliuoli, insieme et il signor Giouanni Martino d' Hoyoss, cuggino di S. Sria, più et più volte m' han fatto, et tutta via mi fanno grandissima istanza acciò volessi andar' a star' con le loro Srie a Gradisca, promettendo di voler' far' vn collegio per la Compagnia in quel luogo. Et la causa perchè mi domanda è ch' ha pensiero voler' chiamar' a quel luogo vn buon numero de figliuoli de signori d' Ale-magna, et fargli ammaestrar' molto ben nella religion catholica in lettere et costumi. Si pensa S. Sria. ch' io sia per tal' effetto. A questa domanda non ho risposto mai altro, saluo non poter' far' questo, senza consentimento de Padri superiori, et quando loro tal chosa m' ordinassero, che non farei difficoltà in vbbedir. Et esagerandomi molto il signor Giouanni Martino, tornando adesso dalla corte, l' vtilità che pensaua potersi cauar' di tal andata mia, rispuosi che S. Sria. scriuessi sopra ciò a V.R. a Roma, il che mi promesse voler' far' subito che fussero andati a Gradisca. Disse anche hauer' negoziato la chosa in Vienna col P. Vittoria. Le RR. VV. ordineranno ciò che gli parerà più spediante. Quant' a mi, son hor mai indifferentissimo a ogni chosa. Iddio ringratiato in eternum. Et con questo mi raccomando di cuor' alle ora-tioni di V.R. et de tutti di chasa. Scritta in Lubiana a gli XXVII di Gennaro del M. D. LVII.

D. V. R. seruo et figliuolo in Jesu Christo.

P. SCORICHIO.

Naslov. † Al molto Rdo. Padre il P. M. Joanni de Polanco, della Compagnia di Jesu etc. In Roma.

Sled pečata.

Zusammenfassung

DIE INNERÖSTERREICHISCHEN »LANDSCHAFTSSCHULEN«: EIN VERSUCH IHRER EINORDNUNG IN DAS SCHUL- UND BILDUNGSSYSTEM DES SECHZEHNTEN JAHRHUNDERTS

Gernot Heiß

Die »Verrechtlichung« der Gesellschaft, die »Verwissenschaftlichung« der Regierungstätigkeit und die »Kapitalisierung« der Grundherrschaft stellten in der frühen Neuzeit neue Anforderungen an die Bildung des Adels. Um der Konkurrenz bürgerlicher Aufsteiger im Hofdienst gewachsen und den eigenen Bediensteten in der Verwaltung der Grundherrschaft nicht völlig ausgeliefert zu sein, erwarb der junge Adel im 16. Jahrhundert nicht nur Grundschulbildung, sondern möglichst auch Kenntnisse im römischen Recht. Zugleich aber lernte er standesgemäßes Verhalten, hielt an den Traditionen der Adelsbildung und ihren Werten fest, um sich damit gegen die »unteren Stände« abzugrenzen.

1. Um den neuen Erfordernissen zu entsprechen, gaben die Adligen ihre Söhne zunehmend in die Obhut von Schulmeistern. Im zweiten Drittel des 16. Jahrhunderts bestellten die adeligen Stände in Graz, Wien, Linz/Enns, Klagenfurt und Laibach ständische Schulmeister. Die kargen Hinweise in den Quellen lassen darauf schließen, daß es sich um sehr einfach organisierte Schulen handelte, die sich kaum von anderen Privatschulen unterschieden, und deren konfessionelle Ausrichtung vorerst noch keinesfalls eindeutig war; ein Lehrer unterrichtete einige Schüler, die auch mit ihm lebten. In einzelnen dieser ständischen Schulen wurden zum Unterricht auch Nichtadelige zugelassen.

2. Die adeligen Stände, die sich in den nieder- und innerösterreichischen Ländern nicht nur in politischer, sondern auch in religiöser Opposition zum katholischen Landesfürsten befanden, richteten in den Jahren um 1570 in Wien, Linz/Enns, Graz,

¹⁰ V originalu: sperio.

Klagenfurt und Laibach vier- bis fünfklassige »Landschaftsschulen« (mit Lateinschulklassen und propädeutischen philologischen und philosophischen Vorlesungen) ein, um die geistlichen und weltliche Führungskräfte für eine ständische Behörden- und eine evangelische Kirchenorganisation auszubilden. Diese Schulen wurden im Gegensatz zu den in deutschen Ländern entstandenen »Landesschulen« nicht vom Territorialherrn, sondern von den politisch mit dem Landesfürsten um Mitsprache kämpfenden Ständen gegründet. Aus religiöser Solidarität, aus wirtschaftlichen Gründen und vor allem auch durch den Bedarf an evangelischen Predigern und Schulmeistern wurden in die Landschaftsschulen nicht nur Adelige aufgenommen. **Vergleichbar** sind diese Schulen der protestantischen Stände mit den von katholischen Standesherrn und vom Landesfürsten geförderten Schulen der Jesuiten in der Organisation des Unterrichts, in der Betonung der klassischen Sprachen und der rhetorischen Bildung, und in der Zielsetzung, weltliche und geistliche Führungskräfte für die moderne Landes- und Kirchenverwaltung auszubilden.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, tel. (061) 332 611, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZC:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. — 800 din

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«. Gradivo je izšlo kot separatni odtis iz »Zgodovinskega časopisa«, št. 4/1979.

2. **Franc Sebjanič: Solnik in domoljub Adam Farkaš (1730—1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. — 600 din

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurškem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja je izšla kot separatna publikacija — ponatis iz »Zgodovinskega časopisa«, št. 1-2/1981.

3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. — 3600 din

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni. Večina razprav je bila objavljenih v »Zgodovinskem časopisu« od številke 3/1984 do 4/1986; novo je v zborniku med drugim tudi slikovno gradivo.

4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. — 4000 din

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospodstva, mesta, agrarna kolonizacija). Separatna publikacija — ponatis iz »Zgodovinskega časopisa«, št. 2 in 3/1987.

Na navedene cene veljajo običajni popusti za člane slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ter za študente.

Augustin Malle

TABORI NA KOROŠKEM

Ko razpravljamo o taborih na Koroškem, moramo ugotoviti, da je to prvo masovno gibanje za združitev slovenskega prebivalstva in vsega slovenskega etničnega prostora v eni upravni enoti sicer primerno prikazano v slovenskem zgodovinoписju, ne zavzema pa nobenega mesta v avstrijskem; koroški zgodovinar Martin Wutte pa v obeh izdajah o koroškem obrambnem boju podaja dokaj neresnično sliko o taborih na Koroškem:

V prvi izdaji svoje zgodovine posveča kratek odstavek tudi taborskemu gibanju, ko pravi: »Konec šestdesetih let se je na Kranjskem in Goriškem ponovno pojavila misel o slovenski provinci. V letu 1870 se je skušalo prenesti misel tudi na Koroško. Iz tega razloga se je priredil tabor (zborovanje na prostem) na Bistrici pri Pliberku, na katerem je govoril dr. Zarnik s Kranjskega. Toda tudi ta poskus je ostal neuspešen. V naslednjih letih je misel tudi na Kranjskem stopila popolnoma v ozadje. Šele zadnja leta pred svetovno vojno se pojavi načrt združitve vseh Slovencev spet na dnevnem redu.«^{1a} Wuttejeva knjiga je izšla leta 1922.

Nastanek koroškega vprašanja je avtor hotel nakazati le v velikih obrisih. Sklicuje se tudi na študij številnih virov. Zaradi tega preseneča, da je prezrl prepoved tabora leta 1868, tabor na Žopračah in tabor na Zgornjih Buhljah in da navaja le tabor, ki je potekal najdlje od Celovca. Njegova ugotovitev, da je na taboru govoril dr. Zarnik — navaja le njega — se spaja že z določeno ideologijo, namreč, da je ideja Zedinjene Slovenije vnešena na Koroško s Kranjskega. Poleg tega popolnoma negira vlogo štajerskih rodoljubov v taborskem gibanju. Sicer priznava, da je prihajalo na Koroškem med Slovenci in Nemci do različnih pogledov in trenj, toda nikoli glede delitve dežele, temveč izključno glede uporabe jezika v šolah in uradih in glede političnega zastopstva v zakonodajnih telesih. S to svojo trditvijo ne negira le taborskega gibanja, temveč tudi močan odziv na majniško deklaracijo med koroškimi Slovenci.

Nekoliko obširneje piše o taborskem gibanju v drugi izdaji svoje knjige. Vendar tudi tu še zamolčuje tabor na Zgornjih Buhljah pri Grabštanju, to je, v neposredni bližini Celovca. Wutte piše: »Uvedba ustave leta 1861 in zlasti 1867 je takoj povzročila oživitve nacionalnega gibanja Slovencev. Izhajalo je tokrat iz Spodnje Štajerske, kjer ga je oživil Josip Vošnjak iz Šoštanja. 1865 je bil v Mariboru osnovan prvi *vseslovenski program*, ki je ponovno porinil v ospredje ustanovitve notnega slovenskega upravnega prostora. Da bi pridobili prebivalstvo za to zahtevo in ji dali večjo težo, so se prirejale v letih 1868—1870 na Spodnjem Štajerskem, Kranjskem, Goriškem in nazadnje tudi na Koroškem velika slovenska ljudska zborovanja pod milim nebom, tako imenovani tabori. Na Koroškem sta bila taka tabora julija 1870 na Bistrici pri Pliberku in septembra 1870 v Žopračah pri Vrbi. Kot govornik je nastopil na imenovanih taborih med drugimi radikalni mladoslovenec dr. Zarnik, ljubljanski odvetnik in poslanec kranjskega deželnega zbora. V Žopračah je opozoril Zarnik na nemško zmago na Francoskem in zahteval, da se pruskim in nemškim navalom postavi nasproti neka zedinjena Slovenija.«^{1b} Wutte omenja tudi adresno kranjskega deželnega zbora 30. avgusta 1870 v Ljubljani vladarju z zahtevo po Zedinjeni Sloveniji ter program jugoslovanskega kongresa v Ljubljani 1. in 2. decembra 1870

^{1a} Martin Wutte, *Kärntens Freiheitskampf*, Klagenfurt 1922, str. 19.

^{1b} Martin Wutte, *Kärntens Freiheitskampf*, *Kärntner Forschungen* Bd I, Weimar 1943, str. 31 n.

ter nadaljuje: »na Koroškem je ustanovil Einspieler 1865 slovenski list Slovenec, ki se je zavzemal za enotno slovensko upravno ozemlje, toda po dveh letih je propadel. Na nemški strani ta ponovna ogroženost enotnosti Koroške ni ostala neopažena. Nemški tisk, *Klagenfurter Zeitung*, *Süddeutsche Post* in 1870 ustanovljene *Freie Stimmen*, je ostro nastopil proti taborom in ljubljanskemu kongresu.« Koroški časopisi so poročali o vseh treh taborih, *Freie Stimmen* še v posebni meri o taboru na gornjih Buhljah pri Grabštajnu tako, da le preseneča, da Wutte ne navaja vseh treh koroških taborov. Iz dejstva, da v nobeni izdaji ne omenja prepovedi tabora na Bistrici pri Pliberku leta 1868 in praktično prepoved »Slovenca«, lahko sklepamo, da represivne korake koroških oblasti nasproti Slovincem raje zamolči. S poudarjanjem vloge dr. Zarnika in drugimi trditvami pa vzbujajo vtis, da taborsko gibanje na Koroškem ni bilo nekaj naravno zraslega in vodenega na Koroškem s strani koroških Slovencev samih. Napačno ocenjuje tudi mariborski program:

V standardnih delih avstrijskih zgodovinarjev (npr. Zöllner, Jedlicka idr.) ne zasledimo nobene omenbe taborskega gibanja na Slovenskem. Tudi v knjigi »Österreich und seine Slowenen« avtorjev Haasa in Stuhlpfarrerja masovno gibanje za Zedinjeno Slovenijo ni omenjeno.

Dosedaj najboljše sliko o taborih na Koroškem sta podala Janko Pleterski v svoji knjigi »Narodna in politična zavest na Koroškem«² in Vasilij Melik v zborniku »Koroška in koroški Slovenci«.³ Koroški tabori so omenjeni seveda tudi v drugih razpravah slovenskih zgodovinarjev.

Pleterski zlasti piše o odmevu koroških taborov v tedanjem koroškem lokalnem časopisju, o reakcijah liberalnih Nemcev in volilnem gibanju na Koroškem, posebno detajlirano nastop Andreja Einspielerja na zadnjem koroškem taboru na Zgornjih Buhljah pri Grabštajnu 6. 8. 1871. Vasilij Melik poudarja nadpovprečno zastopanost Koroške v taborskem gibanju in ustrezno udeležbo na teh taborih ter navaja govornike vseh koroških taborov. Prav na osnovi obeh prikazov je Valentin Inzko v svoji »Zgodovini Slovencev do leta 1918«⁴ ki jo uporabljajo kot učbenik na Zvezni gimnaziji za Slovence v Celovcu, dal kratek prikaz taborskega gibanja in le deloma povzel Melika: »Kljub večjim težavam se je Koroška v letih taborskega gibanja 1868—1871 povsem enakovredno vključila v prizadevanja za Zedinjeno Slovenijo v avstrijskem okviru in pokazala zanj pravo enako zavzetost. Poudariti pa je treba, da so se koroški Slovenci sicer izrekli na taborih solidarni z resolucijami in zahtevami taborov, da pa sta se tako Slovensko društvo v Celovcu (1848) kot leta 1869 v Celovcu ustanovljeno slovensko politično društvo »Trdnjava« zavzemala iz gospodarskih razlogov za poseben položaj Koroške v tem smislu, da bi se dežela delila v narodno kulturnih in političnih zadevah, da pa bi ostala v gospodarskih rečeh enotna.«⁴ Avtor učbenika poudarja »avstrijsko« orientacijo gibanja, ne prevzema pa Melikove ugotovitve, da so organizatorji taborov imeli v mislih tudi usodo slovenskega prebivalstva, ki bi le temu utegnila groziti ob razpadu Avstro-Ogrske monarhije. Kot je znano, so na vseh treh koroških taborih — kot na vseh drugih — govorili tudi o gospodarskih problemih predvsem kmečkega prebivalstva. Iz dosedaj znanih virov se ne da sklepati, da bi se na teh koroških taborih govorilo kdajkoli o neki gospodarski nedeljivosti Koroške. Tudi najvažnejši peticiji Trdnjave, ki ju bomo še omenjali, govorita o zedinjenju Slovencev, seveda pa tudi o starih kronovinah. Gospodarskega aspekta ne navajata.

Politiko je v letih, pred taborskim gibanjem na Koroškem krojil Andrej Einspieler, ki je zlasti v nemškem listu »*Stimmen aus Innerösterreich*«, pa tudi v »*Slovenskem Prijatlu*«, razvijal svoj politični program jezikovne enakoprav-

² Janko Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, Ljubljana 1965, zlasti strani 164—204.
³ Vasilij Melik, *Tabori na Koroškem; Koroška in koroški Slovenci*, ur. Vladimir Klemenčič, Janko Pleterski, Tone Zorn, Janko Kos; Maribor 1971, str. 159—167.

⁴ Valentin Inzko, *Zgodovina Slovencev do 1918*, Celovec 1978, str. 130 n.

nosti koroških Slovencev na šolskem, sodnem in upravnem področju. To enakopravnost je hotel doseči s formiranjem jezikovno zaokroženih upravnih enot in volilnih okrajev ter ob tesnem sodelovanju z nemškim konservativnim katoliškim taborom na Koroškem. Zavzemal se je za zgodovinsko, načelo, revolucionarno zahtevo po Zedinjeni Sloveniji iz leta 1848 pa pojmoval le kot »šibo«, ki bi jo kazalo uporabiti v primeru, če koroški Nemci zahtevi po jezikovni enakopravnosti ne bi ugodili. To politiko je Andrej Einspieler v bistvu zagovarjal tudi v letih izhajanja celovškega Slovencev, vendar je dopuščal v njem tudi nasprotna gledanja; dokler v tem časopisu sploh ni prodrlo gledanje, da bo tudi jezikovno enakopravnost mogoče doseči le v »Sloveniji«. Pod vplivom številnih sodelavcev, in odločilnih dogodkov v letu 1866 je spremenil Einspieler naslov rubrike »Dežele notranjeavstrijske« v »Slovenske dežele«. Svojih starih gledanj ni več javno razvijal, pač pa tudi lahko rečemo, da se jim ni odpovedal. Za nekaj let se je umaknil iz prve vrste slovenskih, koroških političnih, delavcev in proti koncu taborskega gibanja ga ponovno najdemo na čelu slovensko-nemškega političnega sodelovanja na izrazito konservativnih, katoliških načelih. Brez dvoma je Einspieler glavna oseba slovenske koroške politike v 19. stoletju. Ocenje njegovega političnega delovanja pa so različne.⁵ Zaradi svojih sposobnosti in navkljub svoji konservativni politiki je bil predmet stalnih napadov nemških nacionalcev. Einspieler se v kratkih letih, v katerih ga ne najdemo v prvi vrsti političnih delavcev, ni popolnoma prostovoljno abstiniral od političnega dela. Priznati pa moramo, da je bil kljub svojemu katoliško konservativnemu prepričanju stalno ogrožen zaradi svojih narodnopolitičnih zahtev. Niti cerkev, eden izmed stebrov avstrijske državne oblasti, ga ni znala ali pa ga ni hotela obvarovati pred sodnijskim in siceršnjim preganjanjem. Krški škof se za enega svojih najsposobnejših duhovnikov ni nikoli javno zavzel, prav nasprotno, znane so nam svarilne škofove besede na račun njegove novinarske dejavnosti.⁶

Poleg leposlovnih, verskih in političnih listov, ki so budili in krepili slovensko narodno zavest, moramo upoštevati v tem obdobju še delo celovške čitalnice, ustanovljene 1862. Medtem ko so bile spodnještajerske čitalnice, kraji, kjer se je pričlenjala izoblikovati mladoslovenska miselnost in so odigrale čitalnice tudi pomembno vlogo pri taborskem gibanju, kaj takega o celovski čitalnici ne moremo trditi. Po začetnem uspešnem delovanju je v celovski čitalnici, seveda tudi zaradi hudega nasprotovanja nemških liberalcev, pojemala delavnost, dokler aktivnost ni popolnoma zamrla in niti ni mogoče več ugotoviti občnih zborov. Situacija se spremeni šele z nastankom »Trdnjave«. V novo nastali situaciji pa zadobi celovška čitalnica, kjer ima prvo besedo Einspieler oziroma njegov krog, funkcijo indirektnega tekmeča Trdnjave. Tako ni čudno, da Einspielerjev Kärntner Blatt stalno poroča o političnem društvu Trdnjavi, a poudarja tudi pomen aktivnosti celovške čitalnice. Isto velja za »Besednika«, prav tako list, na katerega je imel Einspieler indirektni vpliv. Odborniki celovške čitalnice polagoma prevzemajo po taborih odborniška mesta Trdnjave.

Celovška čitalnica obnovi svoje delo leto dni po ustanovnem občnem zboru Trdnjave in najame društveno sobo v gostilni »Zum weißen Lamm«. ⁷ Januarja leta 1871 organizira veselico, ⁸ vrstijo se predavanja, k sodelovanju odbor pritegne celovške srednješolce, na voljo je večje število slovenskih, hrvaških, čeških, srbskih in nemških listov, ⁹ svojo dejavnost popestri s kratkimi dramatičnimi prizori in z deklamacijami, ¹⁰ organizira dijaški pevski zbor, ¹¹ ki se razvije v či-

⁵ Pleterski, n. o. m. — Valentin Inzko, Das Leben und Wirken Andreas Einspielers, Graz, fil. dis. 1948 —; Bartholomäus Petrei, Die Slowenische Frage in der Kärntner Presse 1848—1863, Wien, fil. dis. 1948.

⁶ Arhiv škofijskega ordinariata v Celovcu, akt. A. Einspielerja.

⁷ Besednik 1870, str. 134.

⁸ Besednik 1871, str. 31 n.

⁹ Besednik 1871, str. 6.

¹⁰ Besednik 1872, str. 24.

¹¹ Besednik 1872, str. 176.

talniški pevski zbor pod vodstvom Mavriča,¹² v poletnih mesecih načrtuje izlete, loti pa se tudi veselice na čast Francetu Prešernu, kjer nastopa zbor in godba igra do jutra.¹³ Te aktivnosti izvaja delno v razširjenih društvenih prostorih, delno pri Sandwirtu in potem svoje prostore najame v gostilni »Zum Hirschen«,¹⁴ kjer postavi tudi knjižnico.

Šestdeseta leta 19. stoletja so tista, v katerih je na južnem Koroškem delovalo še največ ljudskih šol s slovenskim učnim jezikom. To so šole, ki so nastale po letu 1848. Šolska nadzorna oblast je do sprejema ljudskošolskega zakona v cerkvenih rokah in slovenska duhovščina ima v šolski upravi tehtno besedo. Po sprejemu ljudskošolskega zakona pa se situacija pričenja naglo spreminjati. Tu pa tam učitelji uradne spise opravljajo tudi še v slovenščini in se podpisujejo s slovenskimi in nemškimi črkami,¹⁵ pričenja pa se tudi že preorientacija učiteljstva in njegov prehod na nemško nacionalna stališča.

Od 1848 domala ni preteklo leto, ne da bi bila oblast slovenske občine povpraševala po učnem jeziku oziroma odredila uporabo učnega jezika.¹⁶ Način povpraševanja se je razlikoval med posameznimi okraji in celo med posameznimi šolskimi okoliši istega okraja. Vse je bilo več ali manj odvisno od zastavljenega cilja, ki je bil, da se nemščini da dominantna vloga tudi v ljudskih šolah slovenskega jezikovnega območja.

Vsebinsko ta vprašanja lahko strnemo v tri glavna: naj bo učni jezik le nemščina, naj bo to slovenščina, naj se poučuje v začetku ljudske šole v slovenščini, in se potem preide na nemški učni jezik? Najbolj samovoljno je interpretirala posvetna šolska oblast odločitev slovenskih občin, ki so se izrekle za začetek slovenski pouk s prehodom na nemškega. Časovni trenutek tega prehoda je bil odvisen od samovolje šolske oblasti in učiteljev. Želje slovenskih občin niso bile enotne, kot se je to deloma v preteklosti skušalo prikazati,¹⁷ temveč so se zelo razlikovale. Svoj vpliv je kazala tudi že agitacija proti »novoslovenskemu« jeziku in s tem tesno povezano višje vrednotenje nemščine. Učitelji, ki so se izkazali z nemškim učnim jezikom, so bili nagrajeni najprej s strani privatnih oseb, dokler ni ta sistem honoriranja ponemčevanja prevzel delodajalec. Tako je npr. razdelil v Borovljah 1. aprila 1870 deželni poslanec Josef Mayer 190 goldinarjev med učitelje, ki so poučevali v nemščini,¹⁸ okrajni šolski nadzornik Steiner¹⁹ pa je leto poprej sprožil postopek za nemški učni jezik na ljudski šoli v Slovenjem Plajberku in leta 1870 ponudil v imenu »Nemcem prijaznega slovenskega demokrata« Seebacherja iz Hodiš za dve leti nemškega učnega jezika na isti šoli 60 goldinarjev. Okrajna šolska nadzornika Anton Bichler in Matthias Laßnig sta za področje okrajev Šmohor in Celovec — okolica odredila, da se mora vršiti pouk v nemščini od drugega šolskega leta naprej.²⁰ O Laßnigu je vedel Kärntner Blatt povedati, da je bil šolski sluga, ki se je povzpел na mesto okrajnega šolskega nadzornika, da je bil za časa deželnega šolskega nadzornika Rudmaša »prenapet panslavist«, v času svoje nadzorniške funkcije pa »zagrižen ponemčevalec«. ²¹ Drugi tak primer je okrajni šolski nadzornik Valentinitsch. Že ob imenovanju za učitelja v Bistrici v Rožu se Kärntner Blatt sprašuje, ali bo ta nekoč poznani narodnjak in zdaj kot priden pedagog hvaljeni učitelj žrtvoval svoja načela novi službi in hoče vedeti za učni jezik na šoli. Za list je jasno, da mora to biti le slovenščina.²² Leta 1875 je bil Valentinitsch imenovan za šolskega

¹² Besednik 1873, str. 16.

¹³ Besednik 1874, str. 20.

¹⁴ Besednik 1874, str. 52.

¹⁵ Zapisnik šole v Kotmari vasi, kopijo hrani SZI, Celovec.

¹⁶ Kärntner Blatt 1869, št. 46.

¹⁷ Martin Wutte, Die utraquistische Volksschule in Kärnten. Zur 50-jährigen Jubelfeier des Reichsschulgesetzes vom 14. Mai 1869, Klagenfurt 1919.

¹⁸ Kärntner Blatt 1870, št. 29.

¹⁹ Kärntner Blatt 1869, št. 50.

²⁰ Kärntner Blatt 1869, št. 46.

²¹ Kärntner Blatt 1875, št. 43.

²² Kärntner Blatt 1870, št. 81.

nadzornika v rožeškem okraju in tam zamenjal Quantschniga, ki je bil premeščen v boroveljski okraj. Ob tej priložnosti piše list, da se je Valentinitsch svojčas zelo ponašal s svojim »slovanskim patriotizmom« in da je celo v slovenskih listih pisal proti ponemčenju šole dolge članke.²³ Quantschnig pa se je kot inšpektor šolskega okraja že izkazal kot mož, ki je videl glavni namen slovenske šole v tem, da se otroci nauče nemščine.²⁴

Ponemčenje v času taborov ni zajelo celotnega učiteljskega kadra. Učitelj slovenščine na celovškem učiteljišču, Gregor Sommer, je deloval v narodnem smislu, pisal učbenike in predaval v celovski čitalnici.²⁵ Ko so imenovali 1869/70 nove nadzornike, pa kot edini slovenščine zmožni novi nadzornik ni prišel v slovenski okraj, temveč v nemškega, kar je bila uganka za slovensko prebivalstvo.²⁶ Okrajni šolski nadzornik velikovskega okraja Pepeunik je na neki učiteljski konferenci menil, da naj je »tri cela leta pouk v materinščini otrok, potem šele naj se sprejme drugi deželni jezik v pouk v tistih občinah, ki to zahtevajo. Pa tudi tu naj se izobraževanje pridno nadaljuje v materinščini otrok. Izobraževanje ljudstva, ne pa priučenje nekaterih tujih fraz, je namen ljudske šole!«²⁷ 29. marca 1875 je deželno učiteljsko društvo priredilo v Pliberku svoj letni zbor. Ob tej priložnosti je spregovoril o šolah v slovenskih občinah Kārl Prěschern, ki je pozneje spisal slovensko-nemški Abecednik in postal še šolski nadzornik. Predlagal je resolucijo: »V slovenskih šolah, kjer je ob vstopu v šolo tretjina ali manj otrok z znanjem nemščine, ostane slovenščina do petega šolskega leta učni jezik, nakar stopi na njeno mesto nemščina; toda že v prvem šolskem letu naj se otrokom z nazornim poukom nudi nek osnovni fond nemških besed, ki naj služi kot osnova poznejšemu jezikovnemu pouku; dalje naj se v drugem šolskem letu prične s pisanjem in branjem v nemščini in naj se stopnjuje zahtevnost glede na razumevanje in obvladanje jezika, da se lahko v omenjenem času nemščina uvede kot učni jezik. V šolah, kjer je polovica nemških in polovica slovenskih otrok, naj učitelj skrbi od začetka naprej za oba jezika s posebnim oziranjem na nemščino in naj zadnjo uveljavi na četrti šolski stopnji kot edini učni jezik.«²⁸

Resolucijo je po ostri razpravi soglasno potrdilo vseh 80 navzočih učiteljev, ki so zahtevali še izpopolnitev učil na utrakvističnih šolah.

Učiteljstvo na južnem Koroškem je postopno menjalo svoje gledanje učnega jezika na šolah slovenskega etničnega ozemlja, v svojih naziranjih ni bilo popolnoma enotno in se je zavedalo pedagoških načel. Pač pa ravno ta pliberška resolucija dokazuje, kako malo se je upoštevalo pri učnem jeziku mnenje aktivnega učiteljstva in kako dosledno se je uveljavilo načelo, da o učnem jeziku edino sklepata vzdrževalca šol — to je občina in deželni odbor.

Učitelji in učiteljišniki so se aktivno udeleževali tudi taborov. Na bistriški tabor se je vovbrški učitelj peljal s slovensko zastavo in ob spremljavi godbe.²⁹ Učiteljišniki pa so prirejali v celovski čitalnici proslave v čast Francetu Presernu in nastopali kot pevci na taborih skupno z drugo celovško slovensko dijaško mladino.³⁰ Gotovo se je veliko učiteljev ponemčilo, proces pa je bil dolgotrajen, kot običajno čujemo; izrazit je postal, ko šolska nadzorna oblast ni dopuščala več nobenega dvoma o svoji nemškonacionalni usmerjenosti. Učitelji slovenskega etničnega ozemlja na Koroškem so kazali razumevanje za slovenski učni jezik in tudi niso bili indiferentni do slovenskih zahtev po enakopravnosti

²³ Kärntner Blatt 1875, št. 43.

²⁴ n. o. m.

²⁵ Besednik 1871, str. 31 n.

²⁶ Kärntner Blatt 1869, št. 37.

²⁷ Kärntner Blatt 1870, št. 3.

²⁸ Kärntner Blatt 1875, št. 14.

²⁹ Wanderer 1870, št. 216.

³⁰ Teodor Domej, O začetkih delovanja slovenskih kulturnih društev na Koroškem, v: Človek ne živi samo od kruha. Slovenska prosvetna zveza in njenih petinsedemdeset let, Celovec 1983, str. 5—25.

slovenščine v šoli, pač pa je šolska oblast preprečevala številnejši angažma za slovenske zahteve.

Politični razvoj med Slovenci na Koroškem je v letih 1867—71 moral biti v mnogočem podoben onemu med Slovenci na Spodnjem Štajerskem. Na Koroškem se je izoblikovala postopoma pod vplivom dr. Valentina Pavliča in Albina Poznika skupina oseb, ki je sklicala preko Slovenskega Naroda za 29. september 1868 tabor v Bistrici pri Pliberku. Oklic je podpisalo 52 koroških posestnikov. Velikovški okrajni glavar je popolnoma napačno ocenjeval moč slovenskega narodnega gibanja svojega okraja. Medtem ko je oblast na Koroškem pozorno spremljala aktivnosti Andreja Einspielerja, je prezrla nastanek liberalnega kroga okoli Pavliča in Poznika.

Ta liberalni oziroma mladoslovenski krog, ki se je formiral že pred ustanovitvijo političnega društva »Trdnjava«, je po Albinu Pozniku, ki je tedaj deloval v Velikovcu, sporočil 27. avgusta 1868 cesarsko kraljevemu okrajnemu glavarstvu v Velikovcu, da namerava prirediti pod milim nebom v Bistrici pri Pliberku, ljudsko zborovanje. Originalno naznanilo je bilo pisano v slovenščini oziroma »slovanskem jeziku«³¹ in se ni ohranilo. Na nemškem prepisu oziroma prevodu pa je zabeleženih 27 podpisnikov.³² Podpisniki so okrajnemu glavarstvu naznanili, tudi spored zborovanja. Zanimivo je, da med programskimi točkami ne najdemo direktne zahteve po Zedinjeni Sloveniji, kar močno spominja na ljutomerski tabor. Program je zajemal štiri točke, in sicer:

1. Kako naj se uresniči člen 19, državnega osnovnega zakona z ozirom na urade in šole?

2. Kako naj se spremeni volilni red, da bodo dosegli tudi Slovenci na Koroškem njihovemu številu in obdavčenju primerno število svojih zastopnikov v deželnem in državnem zboru?

3. Kakšne občine so boljše, večje ali manjše? in

4. Kaj storiti, da se izboljšajo razmere kmetov?

Tudi okrajni glavar je skrbno zasledoval, na svojem območju vsak pojav slovenskega nacionalnega gibanja. O prošnji je obvestil deželno predsedstvo in povedal, da je shod pod milim nebom, ki so ga proponenti napovedali za 29. september 1868 ob drugi uri popoldne, prepovedal po § 7 zakona z dne 15. novembra 1867, češ da ta ne dovoljuje taborov v takšni bližini Celovca, dokler tam zaseda deželni zbor. V kratkem sporočilu je okrajni glavar 19. septembra 1868 informiral deželnega predsednika o nameravanem taboru in o njegovi prepovedi. Teden kasneje je glavar sporočil istemu še program prireditve in navedel vse podpisane sklicatelje tabora. Kot protagonista sklicateljev je navedel Albina Poznika, koncipienta dr. Valentina Pavliča in posestnika Petra Murija z Jezerskega. Seveda pa okrajni glavar tudi sicer ni bil voljan dovoliti zborovanja, ker sam pravi, da bi prepovedal shod v drugem primeru na osnovi § 6 istega zakona.

Deželno predsedstvo je nato naročilo dne 25. 9. 1868 okrajnemu glavarstvu v Velikovcu, da posebno pazi, da zborovanje navkljub prepovedi le ne bi potekalo. Poseben okrajni komisar se je 29. septembra 1868 na licu mesta prepričal, da so se sklicatelji tabora prepovedi držali. Okrajno glavarstvo je vedelo še sporočiti, da bi na tabor došli s posebnim vlakom iz Maribora voditelji in deželni poslanci štajerskih Slovencev dr. Razlag, dr. Srnec, dr. Vošnjak, dr. Dominkuš in Hermaň, pričakovalo pa je tudi udeležbo s Kranjskega in na koncu poročila predstavilo, da bo prepovedani tabor sklican v naslednjem letu.³³

Bistriški tabor, ki bi bil tretji v vrsti slovenskih taborov, je torej oblast prepovedala. Ni znano, da bi bili sklicatelji tabora naredili kak priziv na deželnega predsednika ali notranjega ministra. Verjetno pa tabor ob poznejšem terminu

³¹ KLA Präs. Fasz. 79/1162 de 1868.

³² n. o. m.

³³ KLA Präs. Fasz. 79/1223 de 1868.

v letu 1868 itak ne bi bil izvedljiv. Pa tudi namera, da skličejo tabor na Koroškem v letu 1869, sklicatelji niso uresničili. Vzrokov, zakaj je trajalo vse do 31. julija 1870, da je na Koroškem potekal prvi tabor, je verjetno več.

Koroški Slovenci še niso imeli političnega društva, ki bi organiziralo taborje, celovška čitalnica pa je še spala. Omembe vredna sta še dva možna vzroka, da se je Koroška praktično šele sredi leta 1870 vključila v taborsko gibanje. Kranjski deželni predsednik je o vplivu taborov na slovensko prebivalstvo poročal 5. maja 1869 koroškemu deželnemu predsedniku in označil taborje kot rezultat občutka skupnosti Slovencev.³⁴ Nekaj dni kasneje je pisal o taborskem gibanju tudi vodji tiskovnega biroja in posebej opozarjal na vpliv, ki ga imajo govorniki na taborih na slovensko prebivalstvo ter o vplivnosti slovenske duhovščine. Ministrski predsednik je bil brez dvoma obveščen o glavnih zahtevah slovenskih taborov s strani podrejenih uradnikov in ne le iz nemškega dnevnega tiska.³⁵ Zgoraj omenjeni poročili je kranjski deželni predsednik odposlal pred vižmarskim taborom, torej pred dogodki z ljubljanskimi turnarji v Vevčah in na Jančah, ki jih je domala ves nemški tisk monarhije napihnil in označil kot neposredno posledico taborov, v prvi vrsti pa vižmarskega. Obstajala je nekaj mesecev konkretna nevarnost, da Dunaj taborje nasploh prepove. S slovenskim taborskim gibanjem se je ponovno bavil ministrski svet, z njim je bil konfrontiran cesar Franc Jožef, pa tudi vojaška oblast je ocenjevala nastalo situacijo na jugu monarhije.

Protokoli ministrskega sveta³⁶ iz leta 1869 niso popolnoma ohranjeni. Poleg tega je del teh protokolov trpel hudo škodo leta 1927, ko je na Dunaju gorela v zvezi z nemiri pravosodna palača. Deli oziroma kosi protokolov so zgoreli. Iz dostopnega arhivskega materiala je razvidno, da je ministrski svet razpravljal o slovenskih taborih in o situaciji na Kranjskem na sejah 29. maja, 7. junija, 9. junija, 15. junija, 27. junija in 2. julija 1869. Torej je ministrski svet kar šestkrat razpravljal o materiji, pri čemer izstopata seji 27. junija, ki jo je vodil cesar Franc Jožef, na kateri je ministrski svet praktično potrdil stališča in ukrepe, ki jih je predlagal avstrijski vladar, in zadnja, na kateri je ministrski svet sklepal ponovno o potrebi ojačitve vojaščine na Kranjskem.

29. maja 1869 je ministrski svet pod točko V. dnevnega reda razpravljal o Ukrepah proti slovenskim taborom zaradi izgrediv v Vevčah. Navzoči so bili ministrski predsednik grof Taaffe, ministri Plener, Hasner, Potocki, Giskra ter Herbst. Notranji minister Giskra je ministrski svet seznanil z dvema poročili kranjskega deželnega predsednika Conrada in iz njih ter iz nekega tajnega poročila sklepal, da je razporeditev med slovenskim prebivalstvom proti Nemcem zaradi številnih agitacij v najvišji stopnji razburjeno in pomisleka vredno. V mislih je imel tendenco taborov, ki da je odločno naperjena proti obstoju ustave in ki da zasleduje ustanovitev nekega kraljestva »Slovenija« in posiljevanje Nemcev, kar vse da nedvoumno ogroža javno blaginjo. »Temu početju je treba narediti enkrat konec« je rekel notranji minister na seji in menil, da bo ugodil deželnemu predsedniku s tem, da rekurzov o prepovedi taborov ne bo ugodno reševal. Ministrski predsednik Taaffe je menil, da se prepoved ljudskih zborovanj ne more izreči enostransko le za slovenska ljudska zborovanja, temveč da mora zadeti zborovanja nasploh. Pravosodni minister Herbst se je pridružil mnenju ministrskega predsednika in zahteval pojasnilo deželnega predsednika Conrada zaradi njegove odsotnosti iz Ljubljane na dan dogodkov in pojasnilo, zakaj na kraj dogodkov ni poslal žandarmarije. Notranji minister je menil, »da ima vzroke le za prepoved slovenskih taborov...«. Po daljši razpravi

³⁴ KLA Präs. Fasz. 84/412 de. 1868.

³⁵ HHStA, fond Tiskovni urad, št. 328/III. de 1869. Nacionalni in socialni programi pri Slovencih, Ljubljana 1975.

³⁶ AVA, M. R. Prot. No. 68, 29. V. 1869, M. R. Prot. No. 71, II 7. VI. 1869, M. R. Prot. No. 72, 9. VI. 1869, M. R. Prot. No. 74, 15. VI. 1869, M. R. Prot. No. 76, 27. VI. 1869, M. R. Prot. No. 77, I 2. VII. 1869, (1 Ministerrats-Protokolle 1869; 21. 4.—5. 7., NI. 54—79).

se je ministrski svet s petimi glasovi proti glasu notranjega ministra Giskre izrekel proti predlogu prepovedi taborov in zahteval novo poročilo Conrada »o dejanskem stanju«.

7. junija so ministri Plener, Hasner, Giskra, Herbst in Brestel pod predsedstvom Taaffeja pod točko VII dnevnega reda poslušali Poročilo o kmečkih ekscesih na Jančah in v Vevčah na Kranjskem. Obširno poročilo o kmečkih ekscesih je deželni predsednik Conrad povezal z ugotovitvijo, da koreninijo dogodki v zadnjih taborih. Točno je opisal Conrad razmerje strank v ljubljanskem magistratu od 1867 naprej.

Povod za tabore pripisuje razmeram na ljubljanski občini in grožnjam nemške stranke, da bo svojo moč pokazala, tudi pri deželnozborskih volitvah. To je prizadelo po Conradovem mnenju voditelje Slovencev, ki so iskali priložnost za protidokaz in s tem je prišlo taborsko vprašanje na dnevni red. Glavna zahteva taborov je zedinjena Slovenija, ki jo ljudstvo navdušeno pozdravlja, nadalje zahteva po enakopravnosti slovenščine v soli in pred uradi. Glede slovenskega uradnega jezika je Conrad menil, da najobveznejši predpisi notranjega in pravnosodnega ministrstva niso popolnoma izvedljivi, ker slovenščina nima tiste tehnike kot češčina in poljščina. O slovenskih voditeljih je menil, da niso bili aktivno udeleženi pri zadnjih dogodkih, pač pa je krivdo pripisoval med drugim krogu društva Slovenija. Predlagal je več ukrepov, sicer pa menil, da je za varnost podeželskega prebivalstva in za mir po zaprtju 23 oseb v zadostni meri poskrbljeno. Izrekel se je za odvzem policijske oblasti več občinam litijskega okraja. Obe tovarni v Vevčah pa je že ščitila pred možnimi napadi kompanija vojakov. Obenem je predlagal, da se glede na to, da so nameravani nadaljnji tabori, ojači vojaška posadka na Kranjskem. Ministrski predsednik je menil, naj zaenkrat ostane na Kranjskem kavalerija, ki so jo nedavno premestili tja, in da bi poklicali še regiment infanterije. Conrad je menil, da bi to zadostovalo in je v nadaljevanju razprave karakteriziral narodno stranko, »ki obstoja kot vsaka narodna stranka iz velikih prvih osebnosti, potem iz skupine ljudi, ki vidijo svoj interes v agitaciji in končno iz frakcije fanatičnih posameznikov, katerim je v prvi vrsti treba prišteti študente«. Menil je, da o nemški stranki ni mogoče govoriti, ker obstoji nemško prebivalstvo iz ca. 300 družin v Ljubljani, iz popolnoma mirnih Kočevarjev in iz manjše enklave ob koroški meji. Občinski svet naj bi skušal cepiti slovenske voditelje, ki itak hodijo vsak svojo pot. Vlada naj bi pomirjajoče vplivala na obe stranki in na ljubljanski občinski svet. Zavzel se je zato, da bi sodnijski postopek proti priprtim ne trajal predolgo. Do pomirjenja duhov bo najprej prišlo, če se Nemcem priporoči zmernost in obzir glede na njihovo manjšinski položaj, je rečeno v protokolu o Conradovih izjavah. Razmišljalo naj bi se po Conradovih besedah tudi o duhovščini, ki odloča pri volitvah. Slovenijo je označil kot frazo, ki je v ustih vseh, v čigar realizacijo pa kljub temu nihče ne verjame resno. Opozoril je na dr. Costo, h kateremu hodijo po nasvet vsi pripadniki narodne stranke, in označil Bleiweisa kot najpomembnejšega, pa tudi kot najprevidnejšega slovenskega voditelja ter zaključil: »Tem voditeljem nasproti niso možni nikakršni ukrepi, edino česar se je glede njih treba držati, je, da se jim nič ne prizna, se jih pa tudi ne izziva«. Iz protokola ni razvidno, kakšne sklepe je na tej seji sprejel v tej točki ministrski svet, ker je ministrski predsednik sejo zaključil po informaciji deželnega predsednika Conrada.

Ministrski svet je ponovno razpravljal 9. junija pod točko XIII dnevnega reda o Splošnih ukrepih zaradi ekscesov na Kranjskem. Poleg ministrskega predsednika Taaffeja so bili navzoči še ministri Hasner, Giskra, Herbst in Brestel. Notranji minister je predložil poročilo deželnega odbora, ki je imel slovensko večino (Bleiweis, Toman, Costa), in rekel, da na to ne bo odgovoril, kot tudi ne bo odgovoril na prikaz dogajanja s strani ljubljanskega občinskega sveta. Po

intenzivnem pogovoru z odposlanci občinskega sveta pa »1. mora prošnjo deželnega predsednika in župana živo podpreti, da se premesti na Kranjsko regiment infanterije in bilo bi želeli, da se za to določi nekranjski regiment; 2. zagovarja, da se pri zasedbi far gleda po možnosti na to, da se te ne dodelijo duhovnikom, ki so vmešani v narodno agitacijo, na kar se polaga s strani deželnega predsednika in odposlancev občinskega sveta posebna važnost; 3. okrajnim glavarjem bo naročil, da prebivalstvu ob priložnosti uradnih dni pojasnijo usmeritev vlade in ustavnopravno ureditev ter medsebojni položaj narodnosti. Naročil bo slednjim tudi, da v slučajih, v katerih se prižnica zlorablja v agitacijske namene, takoj naredijo prijavo na deželnega predsednika. Deželnemu predsedniku je namignil, naj zaenkrat ne dovoli taborov s sklicevanjem na § 6 zakona o zborovanjih.«

Minister za bogočastje in pouk je naznanil, da bo organe šolske nadzorne oblasti obvezal, da strogo preprečujejo narodnostrankarsko udejstvovanje na šolah in da bo pri imenovanju duhovnikov postopal z veliko previdnostjo.

Ministrski svet je predlagane splošne ukrepe obeh ministrov vzel na znanje. Conradovo poročilo in obisk odposlancev ljubljanskega občinskega sveta sta obrodila prve sadove.

Na ministrskem svetu 15. junija 1869 je ministrski predsednik seznanil kolege ministre z zahvalo trgóvske in obrtne zbornice v Ljubljani, da vlada zaradi zadnjih dogodkov ni odredila nobenih izjemnih odredb. Zbornica je v svoji zahvali izrazila prošnjo in upanje, da vlada odredbe, ki bi se tako bistveno dotikale interesov trgovine in obrti, tudi v bodoče ne bo imela povoda sprejeti.

Omenili smo že zasedanje ministrskega sveta 27. junija 1869 pod predsedstvom cesarja Franca Jožefa. Navzoči so bili: ministrski predsednik gróf Táaffe, ministri Plener, Hasner, Potocki, Herbst in Brestel, odsotna pa ministra Giskra in Berger. Pod točko I Odstop od predloga za premestitev infanterijskega regimenta na Kranjsko je ministrski svet ponovno obravnaval vprašanje slovenskih taborov in kmečke ekscese v Vevčah. Cesar Franc Jožef je spregovoril o poročilu vojnega ministra o premestitvi infanterijskega regimenta iz Koroške na Kranjsko in menil, da mora zadevo dati ponovno v pretres ministrskemu svetu, ker »sploh ni prepričan o potrebi ojačitve vojaščine na Kranjskem«; na Kranjskem že dlje časa ni prišlo do dogodkov, ki bi upravičevali tak ukrep, če pa bi se izkazal za potrebnega, bi vojaške oddelke lahko prepeljali v 24 urah po železnici iz Koroške in Goriške. Tudi FML baron John in poveljnik vojaških oddelkov na Kranjskem sta po besedah cesarja zanikala potrebo takega ukrepa. Zato bi bilo želeli, da bi se premestitvi lahko odrekli, ker je z vojaškega stališča pogojena z raznimi nedostatki in bi imela za posledico prekinitve rednega dela in pouka pri prizadetem regimentu, kar bi bilo treba zaradi kratkega vojaškega roka moštva po možnosti preprečiti.

Ministrski predsednik je opozoril, da je ojačitev vojaščine na Kranjskem predlagal deželni predsednik pod pritiskom obžalovanja vrednih dogodkov, ki so se tam zgodili in zaradi pomiritve strahu mestnega prebivalstva v Ljubljani in da novih nemirov od tedaj naprej ni bilo več. Pod pogojem, da ostaneta na Kranjsko premeščena dva eskadrona kavalerije v deželi, ker utegneta vsekakor zadostovati za preprečitev nedovoljenih »mitingov«, bi za zdaj lahko odstopili od premestitve infanterijskega regimenta na Kranjsko. Ministrski predsednik je opozoril na cesarjevo besedo, da se v primeru potrebe lahko okrepi vojaščina na Kranjskem v 24 urah. Minister za pouk je menil, da bi bilo treba ponovno vprašati za mnenje deželnega predsednika, ki bi morda sam odstopil od svojega predloga. Cesar in navzoči ministri so se s tem strinjali.

Ministrskega sveta se ni udeležil notranji minister Giskra, ki je vse do tedaj najbolj zagovarjal Conradov predlog in se je praktično tudi pridružil mnenju

odposlancev ljubljanskega mestnega sveta. V njegovem imenu je minister za pouk ponovno pisal Conradu.

2. julija 1869 se je ministrski svet zadnjič posvetoval o vprašanju pomnožitve vojaščine na Kranjskem. Ponovno je predsedoval Taaffe, navzoči pa so bili ministri Plener, Herbst, Potocki, Bréstel in Hasner. Finančni minister Bréstel je na seji referiral o Conradovem odgovoru glede nujnosti potrebe pomnožitve vojaščine na Kranjskem in interpretiral pisanje deželnega predsednika v smislu, da le-ta ne misli ugovarjati proti neufresničitvi predlaganega ukrepa, da pa iz njegovega pisanja izhajajo, da zavračajo odgovornost ob morebitnih bodočih dogodkih. Finančni minister je postavil v ospredje svojih nadaljnjih izvajanj finančni ter vojaški aspekt takega ukrepa, označil Kranjsko kot deželo, kjer je javni red stalno ogrožen, nakazal vprašanje odgovornosti, ki se je sam pod nakazanimi razmerami ne upa prevzeti, in predlagal, da se cesarja vnovič prosi za dovoljenje za premestitev infanterijskega regimenta ali vsaj dveh bataljонов infanterije, v primeru pa, da bi njegovo veličanstvo iz vojaških ozirov predloga ne odobrilo, naj bi pustili oba na Kranjsko premeščena eskadra kavalarije v deželi.

Ker je deželni predsednik Conrad v svojem poročilu pisal o zaščiti uradov in javnih ustanov s strani vojaščine, je kmetijski minister Potocki menil, da vendar ne gre za zatrtje neke revolucije, v kateri bi bila vojaška zasedba zgradb potrebna, temveč za poseg ob nekem kravalu, zato pa vendar zadošča obstoječa garnizija. Minister za pouk je med drugim rekel, da je v slučaju nemirov pod vsemi pogoji treba skrbeti za varnost javnih ustanov in blagajn, kar pogojuje vojaško zaščito zgradb, če pa bi prišlo na več mestih hkrati do nemirov, potem za vzpostavitev reda potrebna vojaščina ne bi bila več na voljo v zadostnem številu. Ker v takem primeru deželni predsednik odklanja odgovornost in bi bilo pod temi razmerami tvegano, ako jo prevzame ministrstvo, poleg tega pa stroški premestitve vojaških oddelkov niso znatni, soglašajo s predlogom finančnega ministra.

Ministrski predsednik je dejal, da je svojčas soglašal s pomnožitvijo vojaščine na Kranjskem, ker bi bila, če bi do te prišlo v trenutku poteksciesih, s tem povezana učinkovita demonstracija. To se ni zgodilo in od zadnjih dogodkov je poteklo šest tednov, ne da bi se kaj dogodilo, kar bi kazalo na ponovitev nemirov, deželni predsednik pa je izdal splošno navodilo, da se do nadaljnjega taborov ne sme dovoliti. Zadolosti vojaščine je treba le, da se preprečijo nedovoljeni tabori. Zato pa zadošča vojaščina, ki je na voljo.

Premestitev infanterijskega regimenta na Kranjsko z vojaškega stališča ni zaželjena, ker bi bile enote dislocirane daleč ena od druge, zaradi tega pa bi postala dobra izvežba pri kratkem vojaškem roku težavna. Če deželni predsednik pravi, da potrebuje večji del ljubljanske garnizije že za zasedbo javnih zgradb, potem pozablja, da bi morala biti policija že vnaprej seznanjena z morebiti načrtovano vstajo, in da je potem možno v 16 urah iz Gradca dovesti potrebno vojaško moč. Ministrski predsednik govori iz političnih aspektov proti vojaškim ukrepom in meni, da bi prav s temi naredili iz dogodkov neko »slovensko vprašanje«. Iz vseh teh ozirov smatra, da mora glasovati proti premestitvi infanterijskega regimenta na Kranjsko, vendar označi nadaljnje lociranje obeh eskadronov kavalarije kot oportuno.

Trgovski minister se je pridružil glede ukrepa mnenju deželnega predsednika Conrada oziroma finančnega ministra. Ponovno se je oglašil finančni minister, ki je vojaške aspekte zadeve označil za sekundarne in menil, da je pri ogromnih stroških, ki jih vojaščina zahteva, le možno želeči, da se vojaščina, če za kaj gre, uporabi za obstoj javne varnosti. Po njegovem bi bilo prepozno, če bi se vojaščina okrepila šele po izvedbi prepovedanih taborov. Pravosodni minister je odlóčitev glede ukrepa hotel prepustiti cesarju. Končno so glasovali

štirje ministri za predlog finančnega ministra, ministrski predsednik in kmetijski minister sta glasovala proti.

Ali je ministrski svet še kdaj razpravljaj o taborskem gibanju na Slovenskem, na osnovi ohranjenih in dosedaj pregledanih protokolov, ni znano. Kakšne posledice so te razprave imele glede vojaščine na Kranjskem, ni dognano. Conradovega splošnega navodila o prepovedi taborov na Kranjskem pa je bilo konec najkasneje s cerkniškim taborom.

O poteku taborov so se deželni predsedniki dežel, kjer so prebivali Slovenci, več ali manj redno obveščali. Poročila pa so pošiljali tudi na Dunaj.³⁷

Na Koroškem so se ustvarili 1869 osnovni pogoji za uspešno izvedbo taborov. Tudi tu so Slovenci v kratkih beležkah Besednika izvedeli o taborih v drugih slovenskih krajih in o osnovnih zahtevah taborskega gibanja. List omenja tabore v Brdih, v Sevnici, pivški in vižmarski tabor ter zapiše: »Tako srčno veselje se mora polastiti tudi vsakega rodoljuba, ako gleda, kako vstaja naš narod iz dolgoletnega spanja, kako se čedalje bolj zaveda samega sebe in si želi s časom priboriti enakih pravic, ker ima tudi enake dolžnosti, z drugimi narodi v mnogojezičnej Avstriji. Živa priča so nam slovenski tabori, ki se napravljajo na raznih straneh naše razkosane domovine...³⁸ Besednik poroča o dnevu nemških »ustavoljubov« v Celju in njihovi resoluciji proti zahtevam taborov,³⁹ pa tudi o ormoškem taboru ter piše: »Enoglasno in navdušeno so bili spet sprejeti sklepi o zedinbi Slovencev, o vpeljavi slovenskega jezika v šolo in urad ter o napravi slovenskega vseučilišča.⁴⁰ Tik pred prvim korakom za ustanovitev celovške Trdnjave pravi: »O narodnem življenju molčimo, saj je veljaven Slovenec pred nekaj leti izustil; da Slovenci na Koroškem so ribe, katerim je voda odplavala; to posebno velja v našem mestu bivajočim domorodcem; na kmetih utegne boljše prihajati, morebiti bomo vendar že v stanu, da kedar kaj povemo o kakem taboru!«⁴¹ Besednik je v tem času še v rokah Karoline Janežič, urejuje ga Anton Umek, Mohorjeva družba list prevzame šele kasneje. Velja ta namig Andreju Einspielerju in njegovemu krogu?

Kmalu po tem zapisu se je zbrala pri Sandwirtu v Celovcu skupina Slovencev, ki je osnovala pravila in izvolila začasni odbor bodoče Trdnjave.⁴² Sklicatelj prvega srečanja je bil Ferdo Vigele, učitelj in posestnik na Bistrici na Zilji. O nameri ustanovitve političnega narodnega društva je bil obveščen tudi Andrej Einspieler, ki je 19. septembra 1869 Ferdu Vigeletu ustanovitev pisмено odsvetoval in to odklonilno stališče ustmeno ponovil tudi 23. septembra zaradi »neugodnih časovnih razmer«, čeprav se je sestanka istega dne le udeležil.⁴³ Vendar je na tem srečanju spregovoril le nekaj besed. Iz Slovenskega Naroda je celovški Besednik povzel Poznikovo vabilo na ustanovni občni zbor Trdnjave 27. 12. 1869 in pristavil: »Tedad koroški Slovenci pozor! Da vas pride kolikor mogoče obilno število!«⁴⁴ Na ustanovnem občnem zboru se je zbralo nad »80 rodoljubov iz vseh stanov in vetrov«.⁴⁵ Že na tem zboru je prevladovala taborska tematika, pravila društva so določala tudi prirejanje taborov. Poročilo omenja kot govornike Poznika, Vigeleta, Kultererja in Krauta, glede resolucij pa pravi: »Resolucije, ki so se stavile, se ve da, niso bile nove, ponavljale so le, kar so tolikokrat že očitno v deželnih zborih zagovarjali slavni naši prvaki kakor dr. Vošnjak, Herman i. toliko družih, kar so tudi vsi tabori dosihmal po Štajerskem, Kranjskem in Goriškem očitno pod milim nebom slovesno izrekli. Pokazati smo hoteli tedaj, da

³⁷ Nacionalni in socialni programi pri Slovencih. Ljubljana 1975.

³⁸ Besednik 1869, str. 79 n.

³⁹ Besednik 1869, str. 120.

⁴⁰ Besednik 1869, str. 128.

⁴¹ Besednik 1869, str. 144.

⁴² Besednik 1869, str. 151.

⁴³ Kärntner Blatt 1870, št. 13.

⁴⁴ Besednik 1869, str. 191.

⁴⁵ Besednik 1870, str. 7.

se vjemamo z načeli in tirjatvami ostalih slovenskih kronovin.⁴⁶ Na Koroške razmere naravnani sta bili resoluciji, »naj se nemški šolski nadzorniki pri slovenskih ljudskih šolah odstavijo, pa slovenski nadomestijo« in »da se na tujak-šnji licealni knjigarni 3. del dohodkov obrača na slovenske knjige, katerih dosihmal ni ne duha ne sluha«.⁴⁷ Zbor je sprejel tudi sklep »napraviti zapored po posamnih dolinah Slovenskega Koroškega tabore; prvega pa, ako mogoče, velikonočni ponedeljek na Bistrici poleg Pliberka«.⁴⁸

Predsednik Trdnjave je postal Albin Poznik, koncipient pri dr. Pavliču v Velikovcu, tajnik Ferdo Vigele, učitelj in posestnik na Ziljski Bistrici, denarničar B. C. Rosbaher, trgovec v Celovcu, Anton Šajnik, posestnik v Borovljah in Andrej Wieser, stolni kaplan v Celovcu, sta opravljala funkciji društvenega opravnika. Odborniki Trdnjave so prihajali iz raznih krajev Koroške, kar gotovo ni olajšalo delo društva. To se je kaj kmalu izkazalo.

Na občnem zboru so navzočim delili tudi Vošnjakovo brošuro »Slovenski tabori«.⁴⁹

Tako Besednik⁵⁰ kot Kärntner Blatt⁵¹ poudarjata, da so pričujoči sklenili in zahtevali, da se Trdnjava drži katoliških pravil in da naj dela v katoliškem duhu.

Odbor Trdnjave je 13. marca 1870, pod točko 4 dnevnega reda, razpravljal o prvem taboru, o izdaji politične brošure in o nekaterih administrativnih rešeh.⁵² Besednik je nasvetoval, »da poišče in izvoli Trdnjava po deželi sposobnih poverjenikov, kateri naj bi se potezali za to, da se pri izpeljavi novih šolskih postav po slovenskih krajinah narodna reč kar najbolj mogoče pospešuje«.⁵³ Odbor je to dejansko storil in izbral 30 poverjenikov, po vseh občinah; dal jim je nalogo, da podpirajo društvo in sprejemajo člane. Na seji je bilo sklenjeno, da se skličeta po družbenih pravilih dva tabora, eden spomladi in drugi jeseni. Prvi naj bi bil 25. julija na Bistrici pri Pliberku, Tabor naj bi pripravili na dveh shodih, ki sta bila določena za velikonočni ponedeljek pri Juriju Krautu na Bistrici in za binkoštni ponedeljek pri Ferdu Vigeletu na Bistrici na Zilji.

Oblast je bistriški shod najprej prepovedala, nato pa le dovolila. Kljub tej ustrahovalni potezi se je zbralo na shodu nad 200 ljudi. Najprej so se zborovalci posvetovali o tem, kaj storiti, če se deželni zbori razpustijo. Albin Poznik je nasvetoval, da Trdnjava sestavi odbor, ki bo o tem razpravljal in nasvetoval kandidate za deželni zbor. »Predlog naj odbor v ta namen v zvezo stopi s katoliškim društvom v Celovcu ni bil sprejet«, piše Besednik,⁵⁴ pravi, da se je k besedi oglašil tudi Andrej Einspieler, in imenuje shode »tabore v manjši obliki«. Trdnjava je sama hotela voditi deželnozborske volitve in ni iskala povezave s katoliškim društvom. Končno je zbor sprejel program tabora na Bistrici pri Pliberku in ga dokončno določil za 31. julij. Govorilo naj bi se na taboru o vpeljavi slovenskega jezika v šole in urade, o zavarovalnih bankah in o zedinjenju Slovencev v eno kronovino.

V poročilu o tolminskem taboru je Besednik menil: »Ako pomislimo, da se je v vseh slovenskih pokrajinah začelo s taborji krepkoje politično gibanje, že težko pričakujemo časa, da bomo tudi na Koroškem taborovali.«⁵⁵ List je omenjal tudi ipavski, cerkniški in kapelški tabor.

Drugi shod koroško-slovenskih rodoljubov je bil v Bačah in ne na Bistrici na Zilji. Udeležilo se ga je zaradi pomanjkljive organizacije le nad 100 oseb; naj-

⁴⁶ n. o. m.

⁴⁷ n. o. m.

⁴⁸ n. o. m.

⁴⁹ Besednik 1870, str. 24.

⁵⁰ Besednik 1870, str. 7.

⁵¹ Kärntner Blatt 1870, št. 4.

⁵² Besednik 1870, str. 40.

⁵³ n. o. m.

⁵⁴ Besednik 1870, str. 62.

⁵⁵ Besednik 1870, str. 79.

bolj pa je udeležbo oviralo slabo vreme. Zborovanje je pričel Albin Poznik, za predsednika pa je bil izvoljen Andrej Einspieler, ki je pojasnjeval posamezne slovenske zahteve »in sklenil svoj izvrstni govor, opominjaje k slogi pri prihodnjih volitvah za deželni zbor«. ⁵⁶ Kot kraj naslednjega tabora je Einspieler predlagal Teharče. Poročilo Besednika omenja kot tretjega govornika le še Knafliča, kaplana iz Šentjakoba v Rožu. List piše, naj se taki shodi v čim večjem številu napravijo po krajih, »kjer ljudstvo za našo reč še ni pridobljeno« in misli, da se morajo tabori »pod milim nebom napravljati samo v krajih, kjer je narod že za Slovenstvo vnet, in kjer, kolikor mogoče, manjka tiste zalege, ki se jej nemškutarija pravi«. ⁵⁷ Zanimiva je tudi pripomba, da se naj tabori ne delajo pri posestnikih — krčmarjih. V isti številki priporoča Besednik enotnost pri volilnem nastopu in pravi: »Da ne postane kaka zmešnjava med nami, je treba, da kdo vse to (volitve, A. M.) v roke vzame; to bo na Koroškem storila Trdnjava, ki bo po dogovoru z volilci imena kandidatov razglasila. Tedaj še enkrat: Bodite previdni ino složni!« ⁵⁸ Besednik ⁵⁹ je mesec dni kasneje razočaran nad Trdnjavo in neaktivnostjo, ob volitvah, graja pozni razglas kandidatov in njih slabo porazdelitev in upa, da so se veljavni moške iz žalostnega izida volitev marsikaj naučili. Kritiko nadaljuje list tudi glede organizacijskih priprav za tabor v Bistrici pri Pliberku: »Pri tej priložnosti vprašamo slavní odbor Trdnjavín, ali misli kaj storiti, da se napravi 31. julija tabor na Bistrici, kakor je bilo sklenjeno? Skrajni čas je, da se kaj stori v tej zadevi. Drugod so že po dva, po tri mesece delali priprave in pri nas, kjer bo največ priprav treba, se še zdaj nobena živa duša ne zgane. Mi se bojimo, da bomo letoš spet prekasni. Ako se bodo deželni zbori res šele 18. avgusta sklicali, tedaj napravimo lahko dva taborja in sicer prvega na Bistrici blizu Pliberka 31. julija, drugega v Bačah pri Beljaku, štiri-najst dni pozneje. Ziljska Bistrica in Št. Jakob se nam zdita za to reč manj pri-pravna kraja, ker sta predaleč od železnice. — Nadejamo se, da bo Trdnjava skušala s taborji popraviti, kar se je zamudilo pri volitvah.« ⁶⁰

V naslednji številki je Besednik objavil program bistriškega tabora: »1. Ali bi se ne dalo po postavnej poti doseči, da bi Slovenci posebej volili svoje zastopnike in imeli svoj deželni zbor. 2. Kaj je storiti, da se ravnopravnost v kancelijah in šolah uresniči. 3. Kako bi se dala plačila po postavnej poti zmanjšati in kmečkem stanu na noge pomagati.« ⁶¹ Zopet najdemo poziv k enotnosti. »Poza-bimo toraj malenkostne prepire in neznatne razločke v političnem prepričanju in zberimo se v ogromnem številu, da se bô naš glas močnej razlegal... Tedaj Slovenci, na noge! na Bistrici pred velikansko Peco se bomo med sabo seznanili in podali si roke v zvezo proti sovražnikom.« ⁶² Za tabor je oskrbela Trdnjava plakate in polovične vozovnice za taborite.

Tabora na Bistrici se je udeležilo po slovenskih podatkih 8000 ljudi, ki jih je pozdravil domači župan Jurij Kraut, predsednikoval pa je Valentin Zarnik. Slednji je govoril o Zedinjeni Sloveniji. Gregorič je govoril o pravnih. Vigele o šolskih in Kušaj o kupčijskih razmerah. Po pisanju Besednika so bile razprave temeljite: »Ljudstvo je z veliko razumnostjo, pa tudi z nepopisljivo navdušenostjo poslušalo in glasovalo...« ⁶³ Velik vtis je na zbrane napravil Valentin Zarnik. List se veseli, da je vse minilo v najlepšem redu in piše: »Slovenski bratje koroški pa so sijajno pokazali, da — čvrsto živi v njih narodni duh! Slava Trdnjavi za v resnici izvrstno osnovo tolikanj pomenljive narodne svečanosti, naj pogumno napreduje, in gotovo reč ne ostane brez dejanskih nasledkov.« ⁶⁴

⁵⁶ Besednik 1870, str. 87 n.

⁵⁷ n. o. m.

⁵⁸ n. o. m.

⁵⁹ Besednik 1870, str. 103.

⁶⁰ n. o. m.

⁶¹ Besednik 1870, str. 112.

⁶² n. o. m.

⁶³ Besednik 1870, str. 120.

⁶⁴ n. o. m.

Einspielerjev nemško pisani list *Kärntner Blatt*⁶⁵ je ob poročilu o ustanovitvi Trdnjave zapisal, da vsebujejo njena pravila tudi organiziranje taborov, poročal je o sklepih shoda na velikonočni ponedeljek,⁶⁶ o poteku prvega koroškega tabora pa molči. Češka lista *Narodni listy*⁶⁷ in *Pokrok*⁶⁸ navajata govornike bistriškega tabora, resolucijo o Zedinjeni Sloveniji in število udeležencev. Naznanilo in program bistriškega tabora je priobčila tudi praška *Politik*.⁶⁹

Na tabore so reagirali tudi dunajski listi. To ne velja le za koroške, temveč za slovenske nasploh. Poročali so o njih po svoji osnovni politični orientaciji. *Die Presse*⁷⁰ je že ob ljutomerskem taboru pokazala, kakšen odnos ima do slovenskega političnega gibanja. Postavila se je proti zedinjeni Sloveniji, število udeležencev je postavila nizko kot le mogoče, in prodajala tabore takorekoč kot neumneže, ki potrjujejo prebrane jim resolucije. Minimaliziranje števila udeležencev, zavračanje slovenskih zahtev ter delno sramotenje udeležencev so skupni imenovalci poročil v nemških listih, ki so nastopali proti enakopravnosti Slovencev in čutili ogroženo nadvlado Nemcev, ki je po njihovem slonela na višji stopnji izobrazbe in na gmotno boljšem položaju Nemcev. Poleg tega pogosto zasledimo trditve, da slovensko prebivalstvo taborskih zahtev ne podpira in da je vse, le delo maloštevilnih fanatikov. Le občasno zagreši kak list te usmeritve »napako« in pozitivno oceni taborske zahteve. To pravilo potrjuje tudi *Die Presse*, ko pravi, »da zahteve, ki se stavijo ob teh taborih na vladno in zdrav človeški razum, niti niso prenapete«. ⁷¹ Isti list napoveduje za binkošti 1870 tabor na Koroškem,⁷² o bistriškem taboru pa nato molči.

Meščansko podcenjevanje pričetkov taborskega gibanja kaže tudi v tem, da jih primerja glede neučinkovitosti z zborovanji dunajskega proletariata.⁷³ Poznejši razvoj je jasno pokazal, kako zelo se je pri ocenjevanju narodnega in pri ocenjevanju delavskega gibanja zmotil ta dunajski list.

Liberalna »*Die Presse*« se je zavzemala za to, da se nikjer, ne na Češkem in Moravskem, ne na Spodnjem Štajerskem, ne na Kranjskem Nemcev, ne sili, da bi se podredili slovanskim sodeželanom in da nemških otrok nikjer ne bi tlačili v prisilni hlev utrakvistične šole.⁷⁴

Nasprotniki taborskega gibanja pa so tudi menili, da bodo tabori imeli tudi pozitivne posledice, ker vnašajo med ljudstvo politično izobraževanje.⁷⁵

Drugi dunajski list podobne politične usmeritve, *Neue Freie Presse*, prvega koroškega tabora ne omenja. Naj omenimo še pisanje dveh drugih dunajskih časnikov, *Das Vaterland* in *Wanderer*. Prvi napove program tabora in pravi, »da zelo praktični spored kot tudi prireditelji dajo upati, da se bo ta tabor razvil v blestečo politično manifestacijo slovenskega ljudstva«. ⁷⁶ O samem taboru pa pravi, da se je razvil v to, kar je bilo napovedano, »v blestečo politično manifestacijo slovenskega ljudstva«. List navaja vse govornike in kratko vsebino govorov. Omenja, da je bila resolucija o Zedinjeni Sloveniji viharo sprejeta in piše o nepomembnem pripetljaju med predsednikom Zarnikom in nekim duhovnikom, ki je hotel govoriti o šolskih zakonih, in se brani pisanja nemških listov o taboru kot liberalni zadevi.⁷⁷ Zarnik namreč duhovnika ni pustil govoriti, na kar namiguje tudi *Besednik*, ki pravi, da se je hotelo oglasiti še več govornikov, vendar je Zarnik pohitel, ker je baje grozil naliv. Koroški dopisnik lista

⁶⁵ *Kärntner Blatt* 1870, št. 4.

⁶⁶ *Kärntner Blatt* 1870, št. 30.

⁶⁷ *Narodni listy* 1870, št. 201.

⁶⁸ *Pokrok* 1870, št. 207.

⁶⁹ *Politik* 1870, št. 206.

⁷⁰ *Die Presse* 1868, št. 221.

⁷¹ *Die Presse* 1869, št. 116.

⁷² *Die Presse* 1870, št. 112.

⁷³ *Die Presse* 1869, št. 116.

⁷⁴ *Die Presse* 1868, št. 294.

⁷⁵ *Die Presse* 1869, št. 133.

⁷⁶ *Das Vaterland* 1870, št. 209.

⁷⁷ *Das Vaterland* 1870, št. 219.

je ponovno poudarjal pomen taborov, pisal o šolskih razmerah na Koroškem, o Družbi svetega Mohorja ter o aktivnostih Andreja Einspielerja⁷⁸ in razodel tudi razmere znotraj katoliškega konservativnega tabora. Dopisnik je poročal, da se prava patriotična stran zadovoljuje v vsem miru s Kärntner Blattom, ki more izhajati le dvakrat tedensko, ker pustijo zaslužnega urednika Einspielerja domala samega garati.⁷⁹ Ob nekem poročilu o zborovanju nemško nacionalnega društva pa pravi, da je dejstvo, da bi velikega patriota, urednika in profesorja Einspielerja že zdavnaj radi pregnali iz mesta, če ne bi bil slučajno tu meščan in posestnik.⁸⁰

O bistriskem taboru je velikokrat poročal Wanderer.⁸¹ Zanimiva je pripomba ob napovedi tabora, da je bil tabor od oblasti dovoljen šele, ko se je zahteva po Zedinjeni Sloveniji formulirala na način »ali bi se dalo po postavni poti doseči, da bi Slovenci posebej volili svoje zastopnike in imeli svoj deželni zbor«, in ugotovitev, da je »zahteva na las podobna oni južnih Tirolcev« (Italijanov, A. M.). Wanderer piše še o naknadni prijavi četrte točke, in sicer o stališču Slovencev do sedanje vojne in pristavi, da bi to pogojevalo vsekakor Nemcem sovražno manifestacijo. Vendar do obravnave te točke na bistriskem taboru, kot znano, ni prišlo. Prvo poročilo o taboru govori o 800 udeležencih, o soglasni izvolitvi Zarnika za predsednika ter o njegovem govoru za Zedinjeno Slovenijo. Resolucija za Zedinjeno Slovenijo je bila soglasno sprejeta z nepopisnim navdušenjem, piše Wanderer, in pove, da je Zarnik spraševal tudi, če je kdo proti. Dosti bolj tendenčno je naslednje poročilo o bistriskem taboru, čeprav sedaj govori o 3000 udeležencih, od katerih pa naj bi jih bilo le 500 iz Koroške. Pravi, da je bilo med temi tudi veliko radovednih Nemcev, kar pa je zelo neverjetno, ker le-ti gotovo ne bi bili soglasno podprli resolucije o Zedinjeni Sloveniji. Po poročilu lista so prireditelji zunanje udeležence svečano sprejeli na pliberskem kolodvoru. Med navzočimi posvetnimi slovenskimi agitatorji list navaja Pavliča, Poznika, Vigeleta, Krauta in Kušaja. Slovenski kler pa da je vodil Andrej Einspieler. Poroča tudi o udeležbi tabora s strani celovških dijakov in okoliškega podeželskega kmečkega prebivalstva. Prirediteljem da je uspelo mobilizirati pristaje Zarnika in Hermana iz spodnje Štajerske ter pripadnike Tomana s Kranjskega v velikem številu. Zarnika označi kot liberalnega mladoslovenca, ki je dal taboru svež, bolj liberalen značaj. Nad tem so bili posebno hudi klerikalci. Ponovi, da so bile resolucije sprejete soglasno in da je tabor potekal v miru. Z vsebino resolucij list noče polemizirati in označi tabor kot uspeh, če se upošteva pomoč nekoroških udeležencev. Pravi, da je taboru sledila veselica, z glasbo in petjem. Četrto poročilo o bistriskem taboru v listu Wanderer pravi, da je Zarnikov fulminantni govor elektriziral mlado in staro in da je Zarnik zelo pazil, da nobeni reakcionarni ultramontani elementi ne bi kvarili dostojanstva tabora s fanatičnimi govori. Pravi, da je Zarnik odrezal slovenjeplajberskemu župniku Mudnu besedo, ko je le-ta hotel govoriti proti novi ureditvi šol in da je to vzrok, da je Einspieler stal ob strani, kot se tabora niti ni udeležila velikovška duhovščina. Vládni komisar, Slovenec Eder iz Velikoveca, ni imel nobenega vzroka, da bi posegel v tek govorov. List poroča še o napadu na vládnega komisarja Ederja na povratku v Velikovec, ko naj bi neznani storilci obmetavali kočijo komisarja s kamenjem.

Trdnjava je 18. septembra 1870 organizirala še zopraški tabor. Einspieler s svojim predlogom torej ni prodril, tabor ni bil v Teharčah in eden soorganizatorjev je bil krčmar Košat. Poročilo v Besedniku⁸² pravi, da je 10.000 udeležencev prišlo na tabor peš in z vozovi, jako zalimi zastavami, z godbo in petjem. »Pro-

⁷⁸ Das Vaterland 1870, št. 236.

⁷⁹ Das Vaterland 1870, št. 236.

⁸⁰ Das Vaterland 1870, št. 238.

⁸¹ Wanderer 1870, št. 208, 210, 213, 216.

⁸² Besednik 1870, str. 143.

stor, kjer se je tabor izvrševal, bil je s slavloloki, zastavami in venci lepo okrinčan«, piše Besednik, navaja vse govornike in teme njihovih govorov. Domačin Košat je zbrano ljudstvo pozdravil in predlagal za predsednika spet Valentina Zarnika, ki je bil »z vročo navdušenostjo« izvoljen. Zarnik je spregovoril o pomenu taborov, Matija Majar o Zedinjeni Sloveniji, Simon Muden o enakopravnosti slovensčine na uradih, Ferdo, Vigele o slovenskih šolah, Noli o zmanjšanju davkov ter o ustanovitvi narodnih posojilnic, Kraut o raznih domačih razmerah, Poznik pa o potrebi, »da se zdaj ob času vojske zvesto in nepremakljivo držimo cesarja in domovine«. Po taboru se je pričelo na Košatovem vrtu in v gostilni »rajsko narodno življenje«, ki je trajalo do belega dne.

O drugem koroškem taboru je prinesel poročilo tudi »Kärntner Blatt«, ki navaja govornike in zaključuje: »in tako bo tudi ta tabor šola in spodbuda za svobodno in ustavi prijazno življenje«.⁸³ Šele ko so celovške »Freie Stimmen« v številki 23 z dne 23. septembra prinesle popolnoma popačeno sliko o zopraškem taboru, je Kärntner Blatt pozval vladnega komisarja Pogatschniga, naj objavi ustrezen popravek.⁸⁴ Freie Stimmen so namreč zapisale, da so govorniki na taboru hujskali proti nemškim bratom na Koroškem. O pozitivnem učinku zopraškega tabora na narodno zavest gornjih Rožanov poroča Kärntner Blatt⁸⁵ nekoliko kasneje in govori o »zelo ganljivem, impozantnem pogledu, ko je strnjena množica 3—4000 ljudi s svojimi zastavami čez rožeški dravski most korakala tja na tabor«. Češka lista »Narodni listy«⁸⁶ in Pokrok⁸⁷ poročata najprej o 1000 taboritih na Zopračah ter o resoluciji za Zedinjeno Slovenijo. Pokrok⁸⁸ popravi število udeležencev tabora na 10.000 in govori o ogromnem uspehu ter o zadržanju vladnega komisarja Pogatschniga, ki je pustil glasovati le moškim. Politika⁸⁹ je najprej objavila program zopraškega tabora, nato pa še krajši poročilo⁹⁰ o njegovem poteku, govornikih in soglasnih resolucijah. Nadalje najznanja, »da je za prihodnje leto načrtovanih celo več taborov na Koroškem, ki so se izkazali kot najboljši budilci ljudstva«.

Zlonamerno poročilo o zopraškem taboru je objavila dunajska »Die Presse«. Govori o kvečjemu 2000 udeleženceh, izmed katerih sta bili dobri dve tretjini ženstva. Na drugem mestu pa spet pravi, da so se zbrali udeleženci, ki so domala vsi pripadali duhovniškemu stanu, in nadaljuje s sramotenjem udeležencev: »Kar ni bil podeželski župnik ali kaplan, pa so bili kmečki fantje, ki so nosili slovanske zastave. Podeželski ljudje, ki so se zbrali, da bi videli komedijo, so precej neumno zijali, saj niso čisto nič razumeli o govorih, ki so govorili o narodni in klerikalni neodvisnosti in ki se jim je na povelje odgovorilo s tulečimi živio-klici.«⁹¹ List navaja na prvem mestu govornike — duhovnike in pravi, da stvar slovenskega naroda na Koroškem nima nobene podlage in če bi s tem enkrat prenehali duhovniki, noben Korošec ne bi več mislil na slovenstvo.

Podobno odklonilno in sovražno poročilo je objavila Neue freie Presse. Ker je vsebinsko podobno onemu iz Die Presse, bi celo lahko rekli, da je zadnja prepisovala iz prve ali pa, da sta imela lista na Koroškem istega dopisnika. Tudi to poročilo govori o tem, da so se tabora udeležili večinoma le duhovniki in mladi kmetje, ki se dajo manipulirati.⁹²

Das Vaterland⁹³ napoveduje program zopraškega tabora in želi Slovencem od srca srečo za njihov drugi miting. V telegramu⁹⁴ je govora o »blestečem mi-

⁸³ Kärntner Blatt 1870, št. 76.

⁸⁴ Kärntner Blatt 1870, št. 78.

⁸⁵ Kärntner Blatt 1870, št. 90.

⁸⁶ Narodni listy 1870, št. 257.

⁸⁷ Pokrok 1870, št. 257.

⁸⁸ Pokrok 1870, št. 258.

⁸⁹ Politik 1870, št. 254.

⁹⁰ Politik 1870, št. 264, 266.

⁹¹ Die Presse 1870, št. 264.

⁹² NFP 1870, št. 264.

⁹³ Das Vaterland 1870, št. 253.

⁹⁴ Das Vaterland 1870, št. 258.

tingu koroških Slovencev« in o nad 1000 udeleženceh ter o tem, da se je resolucija o zedinjeni Sloveniji z viharним ploskanjem sprejela. Vladala da sta vzoren red in nepopisljivo navdušenje. Drugo obširno poročilo⁹⁵ o zopraškem taboru popravlja število udeležencev na 10.000 in dopisnik sprašuje, kdo nosi krivdo za to napako »tukajšni telegráfski urad ali stavec vašega lista?« Dopisnik pravi, da je bil 18. september 1870 za koroške Slovence zelo važen dan, ko so dokazali, da so razumeli pomen prvega tabora, nadalje, da se zavedajo vsebine govorov, in da se hočejo pridružiti narodnemu življenju. Nasprotniki Slovencev, so tudi trdili, da se je 8000 ljudi bistriškega tabora udeležilo le iz radovednosti in da se drugega gotovo ne udeleži nihče več. To trditev so postavili udeleženci drugega tabora na laž in dokazali, da so prišli že na prvi tabor iz plemenitejšega namena kot iz gole radovednosti. Poroča, da je ljudstvo že dolgo pred pričetkom tabora z vseh strani prihajalo v Zoprače, da je nosilo narodne zastave in pelo domoljubne pesmi. Nato dopisnik polemizira proti nasprotnim liberalnim listom glede števila udeležencev. Govori o zahtevi vladnega komisarja Pogatschniga, da smejo glasovati le možje in zahteva, da oblast pošlje drugič take komisarje, »ki naš jezik tudi razumejo«.

Obširneje kot vsi drugi listi poroča Vaterland o posameznih govorih. Predsednik Zárnik je govoril o pomenu 16. slovenskega tabora in v šaljivi obliki zavračal propagando nemških nacionalcev proti taborom, češ, da se na taborih širijo ideje antikrista in o tem grozovitem antikristu se trdi, da radodarno troši denar. Zárnik je menil, da bo tisti, ki je prišel na tabor praznega žepa, s tabora tudi s praznim žepom odšel. Slovenci so se zbrali, da zahtevajo svoje pravice in da predložijo cesarju svoje želje in pritožbe. Rekel je, da so tabori v tem času prav tako važni kot v turških časih, le da se sedaj bori z orožjem razuma proti sovražnikom slovenskega naroda.

Matija Majar je govoril o zedinjeni Sloveniji in rekel, da bo za Slovence prišla lepša bodočnost šele, ko bo ustanovljena Zedinjena Slovenija. Govornik je nakazal razdrobljenost Slovencev in ugotovil, da se vsepovsod oglašajo želja po združitvi narodnih moči in potreba take združitve postaja pri Slovencih iz dneva v dan močnejša. Združeni v narodnem telesu bi sami najbolj vedeli, kje nas čelvelj žuli. Vsi drugi narodi stremijo po združitvi, zakaj za tem ne bi stremeli tudi Slovenci. Nemci, Italijani itd. naj volijo sami svoje poslance in mi svoje. Hočemo en skupen deželni zbor, kjerkoli, da bi le enega imeli. To zahteva čast našega naroda, to zahteva naše naravno pravo. Oba govornika je ljudstvo prekinjalo z navdušenimi živio-klici, z govorom Majarja je navdušenje na taboru doseglo svoj višek.

O slovenščini v uradih je govoril župnik Simon Muden iz Slovenjega Plajberka. V navdušujočem govoru je zahteval, da morajo uradniki občevati v slovenskih deželah s strankami v slovenščini, kakor to predvideva kopica zakonov, toda zakonov tozadevno najraje ne upoštevajo. Menil je, da so Slovenci na protipostavnih razmerah malo sokrivi, ker ne zahtevajo odločno svojih pravic. Gospodje v uradih so tu zaradi ljudstva, ne narobe. Proč z dotedanjim škodljivim potrpljenjem, držimo visoko čast našemu imenu, zahtevajmo, ne da bi omahovali, stalno našo pravico, je rekel Muden.

O šolah je govoril Ferdo Vigele, ki ga poročevalec imenuje dobrega pedagoga. Zanimivo je, da ga Besednik v svojih številnih poročilih o taborih in o Trdnjavi stalno predstavlja le kot posestnika na Ziljski Bistrici in od konca 1873 tudi kot tamkajšnjega župana, ki je kot predsednik krajevnega šolskega sveta uradoval od 1871 naprej v slovenščini in v nemščini. Slovenske vloge pa so se zavračale, ker ni bilo izvedbenih določil k členu XIX, ki bi urejevala uradni jezik med oblastmi.⁹⁶

⁹⁵ Das Vaterland 1870, št. 263, 266.

⁹⁶ Kärntner Blatt 1874, št. 7.

Na zopraškem taboru je Vigele ocenil glavni namen koroških šol in menil, da ta ne obstaja v tem, da se da učencem potrebno znanje za življenje, temveč da se dela z njimi filozofske (A. M.!) eksperimente. Če se ne poučuje v materinščini, temveč se zapravlja dragoceni čas z ničvrednim ponemčevanjem, je to zločin, ki se zagreši nad narodom. Ne smemo mirovati prej, dokler ne bo dodeljeno našemu jeziku na vseh naših šolah tisto mesto, ki mu pripada — in to je prvo. To je naša naravna dobra pravica, je menil Vigele.

Nolli je sprégoval o gmotnih pogojih, ponovil zahteve po Zedinjeni Sloveniji, ki bi prinesle glede na upravo tudi gmotne koristi, in po šolah na osnovi materinščine ter povedal nekaj o zavarovalnicah, kjer je omenjal praško »Slavijo«. A. Poznik in V. Zarnik sta govorila še o potrebi, da se neomajno držimo cesarja in cesarstva in tabor se je zaključil s slava-klici na cesarja.

Zelo kratko je poročilo o drugem taboru v listu »Wanderer«, ki se je tako zelo razpisal, seveda vedno bolj odklonilno, o bistrškem taboru. Omenja, da se je tabora udeležilo več tisoč ljudi, da je bil za predsednika izvoljen Zarnik in da cesarski komisar ženskam ni dovolil glasovati.⁹⁷

Precej nadrobno je Pleterski⁹⁸ opisal potek zadnjega koroškega tabora, ki je bil obenem zadnji slovenski, 6. avgusta 1871 na gornjih Buhljah pri Grabštanju in tudi aktivnosti nemških društev proti zahtevam slovenskih taborov. Dunajski list »Das Vaterland«⁹⁹ konec avgusta 1870 piše, da liberalni nasprotniki gledajo s srdom na tabore, ker vidijo, da v nemškem delu dežele ni mogoče napraviti shoda. Vendar tudi liberalci niso čakali prekrizanih rok in so začeli tudi na slovenskem etničnem ozemlju ustanavljati svoja demokratična društva. Vendar se njihov način dela močno razlikuje od organizacijskega dela celovškega katoliško-konstitucionalnega društva, ki je prav tako začelo z ustanavljanjem lokalnih katoliško-konstitucionalnih društev na slovenskem etničnem ozemlju. 23. novembra 1869 v Celovcu ustanovljeno katoliško ustavno društvo je imelo namen, »da brani in pospešuje katoliške interese v cerkvenem, državnem in družinskem obziru«.^{100a} Plemstvo in kler je v večjem številu pristopilo, slovesno so društvo odprli 2. 1. 1870 in Besednik je ob tej priložnosti zapisal: »Pri tej priliki moramo opomniti, da se od več strani razodevajo želje — in gotovo pravične — naj bi društvo na slovenske strani jelo pošiljati vabila, vodila itd. slovenski. Upamo, da se kmalo vresniči.«^{100b} Medtem ko so nemški liberalci oziroma nacionalci ustanavljali svoja društva za cele doline, tako rožansko demokratično društvo, podjunsko demokratično društvo in demokratično društvo za ziljsko in kanalsko dolino, je katoliško-konstitucionalno društvo začelo z organiziranjem slovenskega podeželja po farah, pač zato, ker se je lahko naslonilo na duhovščino. Pozitivno vzdušje, ki sta ga ustvarila oba tabora 1870 za politično udejstvovanje, ni izkoristila celovška Trdnjava, temveč celovško katoliško-konstitucionalno društvo. Najbolj se to da osvetliti na primeru Roža. Tu je začela duhovščina z ustanavljanjem lokalnih društev na osnovi statutov celovškega konstitucionalnega društva. Tako društvo je bilo ustanovljeno 2. februarja 1871 v Borovljah. Zanimivo je, da je bil njegov provizorični predsednik Šajnik, ki je sodeloval tudi pri Trdnjavi. To je bilo povsem slovensko društvo. Edino vsebinsko povezavo je imelo društvo glede na taborske zahteve le na šolskem področju. Eden govornikov na boroveljskem zasedanju je razpravljal o šolstvu, ki naj bi temeljilo na veri in materinščini oziroma narodnosti. Sicer pa so govorili na zboru o potrebi takih društev in dokazovali, da le-ta niso nasprotna svobodi in napredku.¹⁰¹ Tako društvo je začelo delovati 26. februarja 1871 tudi v

⁹⁷ Wanderer 1870, št. 265.

⁹⁸ Janko Pleterski, n. o. m.

⁹⁹ Das Vaterland 1870, št. 236.

^{100a} Besednik 1869, str. 153.

^{100b} Besednik 1869, str. 191.

¹⁰¹ Kärntner Blatt 1871, št. 13.

Grabštanju. Imelo je 50 članov, ki so bili povečini ugledni kmetje.¹⁰² Že ob ustanovitvi boroveljskega katoliško-konstitucionalnega društva je Kärntner Blatt pozival fare Šmarjeto, Sele, Kaplo, Šentjanž in Sveče, da ustanovijo svoja društva. Pozivu so se odzvali v Šentjanžu, kjer je bilo društvo ustanovljeno na velikonočni ponedeljek ob dobrem obisku. Razpravljali so o regulaciji Drave, o vprašanju servitutov, o ustanovitvi domače zavarovalnice in posojilnice in o vpeljavi slovensčine v šole in urade. List Kärntner Blatt je obenem napovedal ustanovitev katoliško-konstitucionalnega društva za sveško faro na binkoštni ponedeljek.¹⁰³ Ko so ustanavljali 24. septembra 1871 katoliško-ustavno društvo v Šentjakobu v Rožu, »je govore pri ustanovitvi prihitela poslušat nepričakovana, ogromna množica. Prej več kot 600 oseb je bilo gotovo prišlo vkup. Pričakovalo se je, da bodo govori pod milim nebom, kar pa ni bilo mogoče zavljo zborovanja deželne zbornice, ker postava ob času zborovanja deželnih zborov ne pripušča taborov bližje od 6 milj.«¹⁰⁴ Kaplan Knaflič je govoril o pomenu društva, kmet Gregor Janežič obširno o šolah, Andrej Einspieler o kmečkih posojilnicah in zavarovalnicah ter o drugih važnih rečeh; in končno je spregovoril še župnik Treiber.

Že leto dni po ustanovitvi Trdnjave je prišlo do korenitih sprememb v njenem vodstvu. Gotovo niso bile krive le neugodne vremenske razmere, da se je za 7. december 1870 sklicani občni zbor Trdnjave preložil. Besednik govori o »mnogih neugodnih okoliščinah«.¹⁰⁵ V isti številki objavlja tudi jugoslovanski program z dne 1. decembra 1870. V svoji prvi številki leta 1871 objavlja list sporred občnega zbora Trdnjave, ki je bil določen za 29. januar. Izstopa edino 4. programska točka, razprava o jugoslovanskem programu. Ferdo Vigele je poročal o delovanju društva, ki je zelo prebudilo narodno zavest na Koroškem. Uspešnost Trdnjavinega dela prizna tudi Besednik. Gospodarilo se je tudi dobro. Zanimive so bile seveda le volitve. Volitve so se po predlogu nekaterih — Besednik ne imenuje oseb — uravnale tako, »da novi odbor ima vse člane v Celovcu. Vzrok temu je menda vsakemu jasn. Tako se je zgodilo in voljeni so: g. Krasnik Janez, predsednik, g. Wieser Andrej, tajnik, g. Rosbacher B. C., denarničar, g. Einspieler Lambert in g. Pesjak France, odbornika. Sicer je bilo enoglasno izrečeno, da poleg 4 udov v Celovcu bi spet izvolili g. Vigeleta, ker on je tako rekoč vzbuditelj in duša tega društva, a ker ne sprejme volitve, menda ravno zato, da bo celi odbor v Celovcu, se to ni zgodilo.«¹⁰⁶ Odbor društva so torej zapustili Poznik, Vigele in Šajnik. Za predsednika je bil izvoljen Janez Krasnik, kmet iz Zakamna pri Celovcu, o katerem ne vemo, ali je bil pod vplivom Andreja Einspielerja, medtem ko o Wieserju, Rosbacherju in Lambertu Einspielerju ni nobenega dvoma. Trdnjava je hitro prihajala pod neposredni vpliv Andreja Einspielerja, ki je imel z B. C. Rosbacherjem, kot predsednikom obnovljene celovške čitalnice, še nadaljnjo vplivno področje trdnj v svojih rokah. Na občnem zboru je France Pesjak razložil pomen jugoslovanskega programa, »kateremu je zbor enoglasno pritrdil« in sklenilo se je, »da se imajo tudi letos shodi napravljati in vsaj en tabor, najboljše kje v obližji celovškega mesta«.¹⁰⁷

Trdnjava je 15. februarja 1871 poslala ministrstvu izjavo, v kateri povzema vse zahteve preteklih dveh taborov in zahteva izvedbo člena XIX. ustave. Izjavo je podpisal celotni odbor društva.¹⁰⁸ 12. maja 1871 je poslala Trdnjava notranjemu ministrstvu in ministrstvu za uk in bogočastje dve peticiji. Ti peticiji in reakcija Andreja Einspielerja nanji najbolj prikaže razliko med političnimi predstavami Trdnjave in Andreja Einspielerja. Peticijo so objavili najprej dunajski

¹⁰² Liber memorabilium, str. 28.

¹⁰³ Kärntner Blatt 1871, št. 31.

¹⁰⁴ Besednik 1871, str. 152.

¹⁰⁵ Besednik 1870, str. 184.

¹⁰⁶ Besednik 1871, str. 23.

¹⁰⁷ n. o. m.

¹⁰⁸ Besednik 1871, str. 32.

in praški listi, uredništvu *Kärntner Blatta*¹⁰⁹ ni bila poslana, vendar jo je objavil, istočasno pa jo je objavila tudi *Südslawische Zeitung* — *Neue Folge*.¹¹⁰ Peticija na notranjega ministra zahteva v prvi vrsti narodno zaokrožene upravne in sodne enote. Še se najde zahteva po Zedinjeni Sloveniji pod katerimkoli imenom, obenem pa Trdnjava ponuja že kompromisne predloge glede uprave slovenskega ozemlja na nivoju deželnih vlad in zborov, kjer predlaga slovenske oddelke, ki bi bili pristojni za slovenske dele posameznih kronovin in na koncu kratko povzema potrebe Slovencev: »da želijo biti narodno organizirani in da jih ne nadvladuje privilegirano ljudstvo, temveč dejansko le avstrijska, vsem narodom enako pravična č. k. vlada.«¹¹¹ Podobne so bile zahteve Trdnjave na šolskem področju. Društvo je zahtevalo popoln šolski sistem za Slovence, na osnovi njihovega sorazmernega števila in avtonomno šolsko upravo. Ljudska šola naj bi bila popolnoma slovenska, kot prosti predmet pa predlaga nemščino. Meščanske šole, realne šole, učiteljišča in gimnazije naj bi bile prav tako organizirane na osnovi slovenskega učnega jezika, vendar z obligatnim predmetom nemščine. Poleg tega se Trdnjava s to peticijo pridružuje zahtevi po ustanovitvi slovanske univerze bodisi v Zagrebu bodisi v Ljubljani. Ta zahteva na koroških taborih ni bila na dnevnem redu. Tudi tukaj najdemo kompromisni predlog. V primeru, da se zahteva po Zedinjeni Sloveniji ne uresniči, predlaga Trdnjava za silo ustanovitev slovenskih oddelkov pri deželnih šolskih svetih, ki bi bili pristojni za slovenske šole posameznih kronovin. Te zahteve naj bi se uresničile potem zakona, o katerem ne bi šele glasovali, temveč ga akceptirali in ki naj bi se glasil: »Slovcem in njihóvemu jeziku se mora storiti pravica! Sloveščina se uvede v šole kot učni jezik in istočasno v uradih kot uradni jezik.«¹¹²

Andrej Einspieler je v članku *Sprava med Nemci in Slovenci na Koroškem* obnovil svoje glavne politične misli, ki jih je razvil svojčas v *Stimmen aus Innerösterreich*. O možnosti Zedinjene Slovenije sploh ne govori; temveč takoj zagovarja narodno zaokrožene volilne okraje in občine v mejah obstoječih kronovin. Izreklo naj bi se načeló, da jezik v cerkvi odloča o jeziku občine. V drugi točki že ponuja kompromis, naj bi o jeziku narodne občine odločalo celotno prebivalstvo občine, to odločitev pa naj bi deželni zbor in vlada upoštevala. Najdlje seže Einspielerjev kompromis na šolskem področju, kjer se zavzema za slovenski učni jezik le na ljudskih šolah ob upoštevanju želje občin, da se na ljudski šoli uči tudi nemščina, ko so se šolarji že utrdili v materinščini v branju, pisanju in računanju. Meščanskih šol, realnih šol, učiteljišč in gimnazij s slovenskim učnim jezikom sploh ne zahteva, temveč se omejuje na to, da bi bila za rojene Slovence, ki bi obiskovali te šole, sloveščina obvezni predmet. Pa še tu je kompromisarski in predlaga možno oprostitev od obveznega predmeta sloveščine za dijake, katerih očetje uradujejo v občinah s slovenskim uradnim jezikom. Sicer pa se zavzema za slovenske uradnike na slovenskem ozemlju in za narodne kurije pri deželnih zbora, ki naj bi razpravljale povsem o narodnih stvareh, kot npr. o šoli in uradu, o učnem in uradnem jeziku. Če se to uresniči, piše Einspieler, potem ne Slovenec ne Nemec ne bo imel vzroka, da delujeta v smeri razveze tisočletnih vezi, za delitev zgodovinskih dežel in za ustanovitev novih vezi in struktur avstrijskih dežel ter naveda V. Rizzija: »Le s pravičnostjo proti vsem narodom more Avstrija obstati; na tej pravičnosti temelji tudi eksistenca Koroške kot kronovine.« Einspieler želi, da bi v smislu njegovih predstav delali vsi časopisi, vsa društva in sploh vsi koroški patrioti.

Na januarskem občnem zboru Trdnjave je bilo sklenjeno, da društvo priredi več shodov, vendar je uresničilo le enega samega, ki ga zaradi okoliščin poteka resnično lahko imenujemo tabor v malem. Trdnjava je sklicala 18. maja

¹⁰⁹ *Kärntner Blatt* 1871, št. 53, 55, 59.

¹¹⁰ *Südslawische Zeitung* — *Neue Folge* 1871, št. 80.

¹¹¹ *Kärntner Blatt*, n. o. m.

¹¹² n. o. m.

1871 shod pri sv. Ani, nedaleč Vrbskega jezera, ki se ga je udeležilo kljub izredno slabemu vremenu nad 400 ljudi. Zborovali so pod »zalimi košatimi lipami« in razpravljali o sledečih točkah: »1. Česa nam je treba, da tudi mi Slovenci pridemo do boljšega kruha? 2. Kako naj bi se naše šole ustavno ravnale? 3. Kako dobimo več svojih mož v deželni zbor? 4. Kako bi se napravile na kmetih samo-svoje zavarovalnice in posojilnice?«¹¹³ Po poročilu Besednika dveh osnovnih zahtev taborov, pri sv. Ani niso obravnavali, to je Zedinjene Slovenije in enako pravnosti slovenščine pri uradih.

Tretji koroški tabor je Trdnjava sklicala po daljšem oklevanju 6. avgusta 1871 pri Štefanu Primožu, p. d. Rižnarju na gornjih Buhljah blizu Grabštanja. Program tabora je obsegal štiri točke: »1. Ktere pravice smo Slovenci že dosegli? katerih nam je še treba in jih mogoče postavno doseči? 2. Pretresuje se spomenica, ki jo je Trdnjava predlagala visokemu c. k. ministrstvu, izreče naj se potem naravnost, ali se ta spomenica po vsem in posameznem sprejme in potrdi ali ne! 3. Kako gre obnašati se volilcem pri raznih volitvah, na primer v deželni zbor, šolski svet itd. 4. Ali in kako naj se tudi na kmetih napravijo samosvoje zavarovalnice in posojilnice?«¹¹⁴ Oblast je tabor dovolila in Besednik je sporočil, da se vabila, plakati in izkaznice pošljejo na vse strani, ter zaključil: »Torej Slovenci delajmo uzajemno!«¹¹⁵ Obvestilo o dovoljenem taboru so prinesle tudi Freie Stimmen.¹¹⁶

Tabora se je udeležilo kakih 6000 oseb, pravi Besednik in meni: »Bil je sploh tako sijajen, kakor bi si ga človek ne mogel kar bdi pričakovati tukaj pri nas, na narodni meji, tako blizu Celovca, in tako blizu nemških gnjezd.«¹¹⁷ Poročilo navaja le govornike, ne pa, o čem so govorili. O motenju tabora pa pravi, ne da bi omenjal govornika Einspielerja: »Ljudstvo je mirno sestalo, tako rekoč zamaknjeno gledalo na gg. govornike, celo ko je proti koncu taborovanja prihrula divja drhal liberalcev in demokratov (tako so sami sebe imenovali) ter mislili prevpiti govornike (A. M.!), in s tem menda razgnati taborite. Ne zavidamo društva, če res takih družnikov šteje med seboj. Pokazali so pa neumni slovenski taboriti, da so ravno oni bolj izobraženi, kakor oni, od katerih se tako rado psujejo kot dumme bindiše. Lè tako se vrlemú g. predsedniku imamo zahvaliti, da se je taborovanje srečno do konca dognalo in da so oni sirovi fantalini na zadnje sramotno svoje pete odnesli.«¹¹⁸ Resolucije in peticija Trdnjave so bile soglasno sprejete. Zborovalci se tudi niso takoj razšli in so se prijetno zabavali ob narodni godbi iz Leš.

Einspielerjev, Kärntner Blatt¹¹⁹ v svojem prvem poročilu pravi, da je Jurij Kraut pozdravil taborite in da je bil izvoljen za predsednika Valentin Zarnik, ki je tako predsedoval vsem trem koroškim taborom. Poročilo pravi, da so bile resolucije o vpeljavi slovenščine v šole, urade, o združitvi Slovencev v eni upravni enoti in o ustanovitvi hranilnic in posojilnic soglasno sprejete, poudarja zgleđen mir in red zborovanja ter nadaljuje, da so se ob robu zborovalnega prostora pojavile tuje, grozljive postave in je bilo videti, da nameravajo na nek način motiti tabor. Prav ko je začel predsednik z zaključno besedo, piše Kärntner Blatt, je začela na zapadnem robu postavljena drhal razgrajati in vznemirjati taborite. Kot glavne akterje omenja grabštanskega mlinarja Hauserja in tri brate Pristounig: »Le obzirnemu vodstvu predsednika in resnično čudoviti strpnosti zbrane množice se imamo zahvaliti, da ni prišlo do nadaljnje nesreče. 20 do 30 gostov iz Slovenjega Plajberka in Kaple, ki so stali najbliže je divjo napito drhal postopoma izrinilo iz kraja zborovanja«, pove list. Kärntner Blatt

¹¹³ Besednik 1871, str. 79.

¹¹⁴ Besednik 1871, str. 104.

¹¹⁵ Besednik 1871, str. 112.

¹¹⁶ Freie Stimmen 1871, št. 70.

¹¹⁷ Besednik 1871, str. 120.

¹¹⁸ n. o. m.

¹¹⁹ Kärntner Blatt 1871, št. 63, 64, 66

objavlja tudi kratko vsebino Einspielerjevega govora — seveda ne omenja nemira in zaključuje: »Vse drugo, kar se je ali bo govorilo in pisalo o tem govoru, enostavno ni res in ker se to očitno godi z zlobnim namenom ni nič drugega kot nizka, pri gotovih ljudeh in listih žal običajna laž in obrekovanje.« List zanika tudi pisanje uradne Klagenfurter Zeitung glede nastopa Andreja Einspielerja, potrjuje pa nedostatke glede prevoza na železnici.

Spominska knjiga grabštanske župnije omenja tabor, govori o 5000 udeležencih in o tem, da so tabor motili grabštanski liberalci.¹²⁰ Klagenfurter Zeitung govori o okoli 2500 taboritov, Freie Stimmen pa so jih naštele kot običajno najmanj, namreč le 800 do 1200. Zadnje govorijo še o ščuvanju Zarnika proti Nemcem, o vpitju proti duhovnikom in o škandalu na kolodvoru.

Narodni listy¹²¹ omenjajo buheljski tabor, Zarnika kot predsednika in resolucijo za Zedinjeno Slovenijo. Politik¹²² dvakrat poroča o zadnjem slovenskem taboru, navaja Zarnika kot predsednika, vse druge govornike in vsebino njihovih govorov, število udeležencev in pravi o Einspielerjevem nastopu, da je govoril ob velikem pritrdjevanju.

Dünajška Die Presse¹²³ govori o 2000 moških udeležencih, omenja sprejetje resolucij o uvedbi slovenščine v šole in urade in o Zedinjeni Sloveniji, o Majarjevem zavzemanju za Trdnjavino promemorijo, Železnikarjev govor o uradnikih, Mudnovu ugotovitev, da so Nemci dosedaj gospodarili med Slovenci, in pravi, da je Einspielerjev govor motilo 10-12 ljudi z nenehnimi živijo-klici; govoriti je hotel še Zarnik, toda ni več prišel do besede, vladnemu komisarju, ki je hotel te ljudi pomiriti, pa so kričali »proč s fariji!«, nakar se je tabor zaključil. List ve poročati o poštenem pretepu po končanem taboru. Neue Freie Presse¹²⁴ le indirektno omenja zadnji tabor, ko pravi, da se je rožansko demokratsko društvo izreklo proti programu tega tabora.

Trdnjava je še pred buheljskim taborom tiskala svojo spomenico na visoko c. k. ministrstvo notranjih zadev, uka in bogočastja, ki so jo člani dobili za stonj.¹²⁵ Besednik poziva, naj se je pokupi in razdeli med ljudstvo.¹²⁶ Trdnjavina dejavnost ob deželnozborskih volitvah 1871 je že opisana,¹²⁷ zanimivo je morda le še to, da je meseca oktobra 1871 v deželni zbor izvoljeni Einspieler izročil temu telesu »tudi slovensko prošnjo političnega društva Trdnjave, slavni deželni zbor naj blagovoli napraviti in visoki c. k. vladi predložiti predlog zakona o narodnostih tak, kakršen je tisti, katerega je visoko c. k. ministrstvo predložilo deželnemu zboru kraljestva češkega: da se tak zakon o narodnostih izda tudi za deželo Korosko.«¹²⁸ Trdnjava se je s tem dokončno odvrnila od glavne zahteve vseh slovenskih taborov, od Zedinjene Slovenije. Nadaljnje slovenske tabore je preprečila oblast.¹²⁹ Po sklepu Trdnjave naj bi se federalističnega shoda v Pragi kot njen zastopnik, odnosno kot zastopnik koroških Slovencev, udeležil Matija Majar-Ziljski, ki po »neki nepriliki« ni prišel ob pravem času.¹³⁰ Kratko poročilo o občnem zboru »Trdnjave« 3. aprila 1872 v Besedniku navaja naravnost h temu, da je društvo v svoji aktivnosti močno popustilo. Preseneča tudi, da je o društvu v delovanju preteklega leta poročal Matija Majar-Ziljski, ki ni bil član odbora. Občni zbor je poleg celovških članov obiskalo nekaj zunanjih. Izvolil se je soglasno stari odbor in naprosil, »naj se še dalej trudi za blagor našega naroda na Koroskem.«¹³¹ Domala edina aktivnost, ki jo je Trdnjava izkazala

¹²⁰ Liber memorabilium, str. 28.

¹²¹ Narodni listy 1871, št. 217.

¹²² Politik 1871, št. 217, 223.

¹²³ Die Presse 1871, št. 221.

¹²⁴ Neue Freie Presse 1871, št. 2493.

¹²⁵ Besednik 1871, str. 96.

¹²⁶ Besednik 1871, str. 112.

¹²⁷ Janko Pleterški, n. o. m.

¹²⁸ Besednik 1871, str. 159.

¹²⁹ Die Presse 26. 9. 1871.

¹³⁰ Besednik 1871, str. 184.

¹³¹ Besednik 1872, str. 55.

v naslednjih mesecih, je bil podpis peticije proti direktnim volitvam v državni zbor.¹³²

»Ker se bodo obravnavale silno važne stvari, poziva Besednik¹³³ na Trdnjavin, občni zbor 1874 tudi veliko zunanjih članov. Občni zbor, 15. 4. 1874 »je bil precej obilno obiskan«.¹³⁴ O delu je poročal tajnik Andrej Wieser, stavilo se je več predlogov za spremembo pravil. Med drugim naj bi v pravila sprejeli določilo, da sme Trdnjava prirejati shode in zборе po vseh slovenskih krajih. Stevilo odbornikov naj bi se povišalo na 7, večina naj bi stanovala v Celovcu, drugi pa po glavnih dolinah slovenske Koroške. Soglasno je bil izvoljen za predsednika Matija Majar-Ziljski, za odbornike pa so bili voljeni France Pesjak, B. C. Rosbacher, Matevž Šerbicej, iz Skocijana in Matevž Hribernik iz Šentjakoba v Rožu. Pa tudi ta zadnji občni zbor ni mogel poziviti Trdnjave. Decembra 1875 je Matija Majar-Ziljski javil društvenim organom, da je Trdnjava zamrla. Tako je izginilo iz koroškega političnega življenja društvo, ki je uspešno mobiliziralo na taborih množice slovenskega koroškega prebivalstva.

Zusammenfassung
TABOR-BEWEGUNG IN KÄRNTEN
Avguštin Malle

Das slowenische Nationalprogramm des Vereinten Slowenien wurde in den Tagen der Märzrevolution 1948 vor allem von Matija Majar wesentlich mitgestaltet, im in Klagenfurt erscheinenden »Slovenec« (1865—1867) gewann die jungslowenische Bewegung die Überhand. Bis zu seiner wirtschaftlich und politisch erzwungenen Einstellung als Folge der Wahlagitatio 1867 führte das Blatt die Rubrik »Slowenische Länder«. Andrej Einspieler setzte sich im »Slovenec« und in seinen deutschsprachig erscheinenden Zeitungen insbesondere für die Gleichberechtigung der slowenischen Sprache in Schule sowie bei Ämtern und Gerichten ein und faßte die Forderung liberaler Slowenen nach dem Vereinten Slowenien vor allem als »Rute im Fenster« auf, falls die Forderungen nach sprachlicher Gleichberechtigung nicht verwirklicht werden sollten.

Liberale Kärntner Slowenen kündigten den ersten Tabor — eine politische Versammlung unter freiem Himmel — für Ende September 1868 in Feistritz bei Bleiburg an. Das Vorhaben scheiterte, die zuständige Völkermarkter Bezirkshauptmannschaft untersagte die Versammlung. Erst mit der Gründung des Vereins »Trdnjava« in Klagenfurt wurde die grundlegende organisatorische Voraussetzung zur Durchführung der drei Tabors in Kärnten geschaffen. Neben diesem Verein wirkte in Klagenfurt zeitgleich die »Slovenska čitalnica« (Slowenische Lesehalle). Sie griff in die Taborbewegung nicht aktiv ein.

Aus der angekündigten Tagesordnung des verbotenen Tabors ist zu schließen, daß die Kärntner Slowenen jener Zeit die sprachliche Gleichberechtigung insbesondere bewegte, wobei sie sich ausdrücklich auf Art. XIX des Staatsgrundgesetzes beriefen. Sie entwickelten eigene Vorstellungen hinsichtlich des Gebrauchs des Slowenischen in Schule und vor Ämtern. Aber auch die Wahlkreiseinteilung, die Gemeindegröße und wirtschaftliche Aspekte spielten eine wichtige Rolle. Die Lehrerschaft war im Gegensatz zur späteren Zeit noch keineswegs so eindeutig deutschliberal bzw. deutschnational ausgerichtet. Sie wirkte bei obgenannten slowenischen Vereinen mit und nahm auch an den drei Tabors aktiv teil.

Die slowenische nationale Bewegung wurde natürlich seitens der Behörden aufmerksam verfolgt. Mit ein Grund für die verspätete Durchführung der Tabors in Kärnten könnten, neben dem bereits angeführten, die behördlichen Untersuchungen gewesen sein, die auf tätliche Auseinandersetzungen in Vevče (Josefsthal) und Janče (Jantschberg) einsetzten. Mit diesen Vorfällen, die zwischen den Turnern aus Ljubljana (Laibach) und der örtlichen bauerlichen Bevölkerung nach einem Tabor stattfanden und in deren Gefolge es auch zu zahlreichen Festnahmen kam, beschäftigte

¹³² Besednik 1873, str. 32.

¹³³ Besednik 1874, str. 43.

¹³⁴ Besednik 1874, str. 52.

sich gleich sechsmal auch der Ministerrat. Im Wesentlichen ging es dabei darum, ob die öffentliche Sicherheit im Kronland Krain noch gegeben sei und ob man als Verbeugung auf eventuelle weitere Vorfälle die Garnisonen in Krain nicht verstärken sollte. Soweit aus den erhaltenen Protokollen zu entnehmen ist, setzte sich schließlich die Meinung Kaiser Franz Josephs durch, daß einer Truppenverstärkung in Krain für nicht nötig hielt und auf die Möglichkeit einer Truppenverschiebung im Notfall hinwies.

Der erste Tabor fand in Kärnten nach intensiverer Vorbereitung am 31. Juli 1870 in Feistritz bei Bleiburg statt. Ihm folgte am 18. September 1870 der Tabor in Selbritsch und den Schlußpunkt der slowenischen Taborbewegung bildet der Tabor in Oberwuchl bei Grafenstein, der am 6. August 1871 durchgeführt wurde. Als zentrale Punkte wurden an allen Versammlungen folgende Themen abgehandelt: Vereintes Slowenien — Zusammenführung aller Slowenen unter einer Verwaltungseinheit, Gleichberechtigung des Slowenischen in Schule und in der Verwaltung und wirtschaftliche Angelegenheiten. Als Vorsitzender fungierte an allen Tabors der liberale Abgeordnete des krainischen Landtages Valentin Zarnik. Die Mehrzahl der Redner stellten die Kärntner Slowenen.

Die Öffentlichkeit war über die Beteiligung an den Tabors überrascht. Nach slowenischen Berichten nahmen am Feistritzer Tabor 8000 Personen, am Selbritscher 10.000 und am Tabor in Oberwuchl 7000 Personen teil. Blätter deutschliberaler Richtung waren bestrebt, die Teilnehmerzahl möglichst tief anzusetzen. Behördliche Angaben sind bisher in den Archiven nicht gefunden worden. Von den Versammlungen brachten slowenische Zeitungen umfangreiche Berichte. Interessant und aufschlußreich sind aber auch die Korrespondentenberichte der Wiener und Prager Blätter, die teilweise auch Details bringen. Je nach politischer Ausrichtung stehen sie der Bewegung positiv oder ablehnend gegenüber, anerkennen aber ihren Massencharakter und die steigende politische Reife der Kärntner Slowenen.

Schon während, vor allem aber nach den Tabors kam es im slowenischen Landesteil zur Gründung zahlreicher katholisch-konstitutioneller Vereine. Im Hintergrund stand der konservative Andrej Einspieler, der in der slowenischen nationalen Bewegung in Kärnten langsam wieder die Oberhand gewann. Auf den Gründungsversammlungen dieser Vereine wurden teilweise auch die Forderungen der Tabors behandelt, einige Versammlungen sprengten ihren regionalen Charakter, sie könnten auch als kleinere Tabors bezeichnet werden. Die liberalen Kräfte innerhalb der Kärntner Slowenen waren durch Abwanderung, durch ihre lose Organisation und die einsetzende konservative Gegenbewegung, die sich auf die straffe kirchliche Organisation stützen konnte, stark geschwächt worden. Zugleich begannen die Deutschliberalen bzw. Deutschnationalen auch im slowenischen Teil des Landes mit dem Aufbau ihrer Organisationsstruktur und gewannen in der Folge für sich das Dorfbürgertum und große Teile der Lehrerschaft. Der Aufbau einer längerfristigen slowenischen liberalen Bewegung in Kärnten scheiterte.

Die slowenische nationale Bewegung in Kärnten war in der Folgezeit in zwei Strömungen gespalten. Die eine Strömung, die von der liberalen Bewegung abstammte, war in der Folgezeit in der slowenischen nationalen Bewegung in Kärnten in der Folgezeit in zwei Strömungen gespalten. Die eine Strömung, die von der liberalen Bewegung abstammte, war in der Folgezeit in der slowenischen nationalen Bewegung in Kärnten in der Folgezeit in zwei Strömungen gespalten.

Die slowenische nationale Bewegung in Kärnten war in der Folgezeit in zwei Strömungen gespalten. Die eine Strömung, die von der liberalen Bewegung abstammte, war in der Folgezeit in der slowenischen nationalen Bewegung in Kärnten in der Folgezeit in zwei Strömungen gespalten. Die eine Strömung, die von der liberalen Bewegung abstammte, war in der Folgezeit in der slowenischen nationalen Bewegung in Kärnten in der Folgezeit in zwei Strömungen gespalten.

Die slowenische nationale Bewegung in Kärnten war in der Folgezeit in zwei Strömungen gespalten. Die eine Strömung, die von der liberalen Bewegung abstammte, war in der Folgezeit in der slowenischen nationalen Bewegung in Kärnten in der Folgezeit in zwei Strömungen gespalten. Die eine Strömung, die von der liberalen Bewegung abstammte, war in der Folgezeit in der slowenischen nationalen Bewegung in Kärnten in der Folgezeit in zwei Strömungen gespalten.

Petar Korunić

JUGOSLAVIZAM I SLOBODA U HRVATSKOM NACIONALNOM PREPORODU (ILIRSKOM POKRETU)

Referat održan na znanstvenom skupu (pod zajedničkim naslovom »Ideologija ilirskog pokreta«) povodom 150. godišnjice ilirskog pokreta, u Zagrebu, 19. prosinca 1985.

L Slavjani (slavenski narodi) devetnaestog vijeka ne oslanjaju biće svoje na mač krvavi, ne uzdišu za plijenom tuđih država. Mirno živući pod raznim vladama goje svoju narodnost; jezik, običaje i čistoću svoje naravi. To je ono blago, ono sveto dobro, ono prirodno pravó, za kojeg obranu, emancipaciju i slobodu svoju dižu oružje: oružje duha, izobraženosti, inteligencije i literature.

Danica horvatska, slavonska i dalmatinska,
10. lipnja 1848.

a) Literatura i problem¹

Ovo savjetovanje — koje se održava u povodu 150. godišnjice pokretanja *Novina horvatskih* i njihova književnog priloga *Danice horvatske, slavonske i dalmatinske* — treba prije svega da pokaže koliko daleko je znanost došla u proučavanju složenih društvenih, političkih i kulturnih promjena, struktura i procesa u Hrvata za vrijeme ilirskog pokreta.² A to je važno zato jer su tijekom tog pokreta stvoreni osnovni društveni i kulturni uvjeti, te izloženi teorijski i ideološki politički programi i koncepcije, koji su snažno uticali: 1) na proces udruženja segmenata hrvatskog naroda (u jedinstven politički narod) i na formiranje moderne hrvatske nacije te poticali osnivanje ujedinjene države Hrvatske.

¹ Ovo je studija o političkoj teoriji i ideologiji liberalne jezgre (elite) iliraca (usporedi bilješku br. 11). U historiografiji nije posvećena dovoljna pažnja istraživanju liberalne i demokratske tradicije u hrvatskoj politici. Stoviše, često je naglašavana samo njena konzervativna strana, iako načela i stavovi ni konzervativnih predstavnika nisu još uvijek temeljito proučeni. (Usporedi bilješku br. 11.)

Međutim, odričemo se misli apsolutiziranja utjecaja i značenja liberalnih i demokratskih ideja kod hrvatskih preporoditelja. A već je davno dokazano da je ilirski pokret okupljao liberalne i konzervativne predstavnike, koji su ipak imali neke zajedničke nacionalno-političke ciljeve.

U ovom ćemo radu upoznati samo najosnovnija liberalna načela političke ideologije hrvatskih preporoditelja. A proučavat ćemo ih sa stajališta povijesne i šire društvene znanosti. O tome postoji obilna izvorna grada, s toga gledišta nedovoljno istražena. Zbog opsežnosti teksta, i ograničenog prostora, ovdje ne unosimo bilješke koje upućuju na izvore. To smo uradili u znatno širem tekstu. Usp.: P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u Hrvatskom nacionalnom preporodu*; knjiga u tisku.

² Važnija literatura: T. Smiljkas, *Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790. do 1835*; Rad JAZU, sv. 80; P. Kulakovskij, *Ilirizam*, Varšava 1894; Đ. Surmin, *Hrvatski preporod I—II*, Zagreb 1903—1904; F. Šišić, *Hrvatska povijest*, treći dio: od godine 1790. do 1847, Zagreb 1913; R. Horvat, *Nainovite doba hrvatske povijesti*, Zagreb 1906; F. Šišić, *Biskup Strossmayer i južnoslovenska misao I*, Beograd 1922; F. Fancev, *Uvod u dokumente za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda. Grada za povijest književnosti hrvatske*, knj. XII, Zagreb 1933; *Hrvatski ilirski preporod* jest naš autohton pokret, *Hrvatsko kolo* 16, Zagreb 1935, str. 3—58; *Ilirstvo u hrvatskom preporodu*, *Ljetopis JAZU* 49, Zagreb 1937, str. 130—157; S. Ježić, *Ilirska antologija*, Zagreb 1934; A. Barac, *Književnost ilirizma*, Zagreb 1954; V. Bogdanov, *Istorija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958, str. 95—193; J. Sidač, *radovi u knjigama: Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973, i *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848—49*, Zagreb 1979; I. I. Leščilovska, *Ilirizam*, Moskva 1963; 130-godišnjica Hrvatskog narodnog preporoda, *Kolo* sv. 8/9/10, Zagreb 1966; M. Živančević, *Ilirizam*, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 4, Zagreb 1975.

ske i 2) na širenje i razvoj ideje o ilirsko-južnoslavenskom višenacionalnom zajedništvu u kulturi.

Tek zatim, na određenom stupnju razvoja hrvatske nacionalne političke ideologije, i u okviru postignute političke slobode, hrvatski su preporoditelji-ilirci, izražavajući volju naroda, za revolucije 1848. godine donijeli odluku o osnivanju *južnoslavenske višenacionalne političke i državne zajednice* — i to unutar austrijske federacije. Istovremeno su, ipak, pokazivali težnju za kulturnim a u budućnosti i političkim povezivanjem svih Južnih Slavena.

Prethodna načela, pojmovi i stavovi značajna su za shvaćanje nastanka *modernih zajednica*, koje su svjesno postavljale problem društvene i političke pokretljivosti. Ali je, dakako, o daljem društvenom i političkom razvoju u Hrvata, kao i u južnoslavenskih naroda/nacija uopće, te o snazi i sukobu međunarodnih odnosa, ovisilo da li će navedene ideje i programi biti ostvareni.

Time smo najavili osnovne probleme o kojima ćemo raspravljati. A to su: 1) odnos između *hrvatstva* i *južnoslavenstva* — veze i odnosi između hrvatske narodne/nacionalne zajednice i ideje o ilirsko-južnoslavenskom internacionalnom zajedništvu; 2) odnos između političke i kulturne zajednice i 3) odnos između političkog »kroćatizma« i kulturnog ilirizma — odnos između političkog programa i političke kulture. Sve te probleme promatrat ćemo sa stajališta društvene i povijesne humanističke nauke, te načela slobode i nekih aspekata političke ideologije, napose.

Da raspravljamo o tome potakao nas je, između ostalog, stav naše historiografije, prema osnovnim problemima ideologije ilirizma, koja su važna za tumačenje tog ideološkog sustava i konačnu ocjenu cjelokupne djelatnosti hrvatskih preporoditelja-iliraca. Ovdje ćemo, kao primjer, navesti samo neke stavove, koji su, prema našim istraživanjima, neprihvatljivi, a u historiografiji se u raznim varijantama ponavljaju do danas. Opširnije ćemo o tome raspravljati na drugom mjestu.

Još je F. Šišić tvrdio da je »hrvatski ilirizam postao baza i temelj ideje jugoslovenskog narodnog jedinstva«. Pa je, štoviše, zaključio da se u povijesti Južnih Slavena »za vrijeme ilirskog pokreta »prvi put pomišljalo na *narodno jedinstvo* od Soče do Carigrada«. Pri tom je pojmove: »jugoslovenska narodna cjelina«, »jugoslovenski narod«, »ideja jugoslovenskog jedinstva«, »misao jugoslovenskog narodnog jedinstva« — shvaćao kao *nacionalne* kategorije. V. Bogdanov je otišao još dalje tvrdeći da je »cjelokupni »kulturni raz« hrvatskih iliraca »služio glavnim ilirskim ciljevima: stvaranju *zajedničke nezavisne južnoslavenske države*«. U koju bi se, po njemu, ujedinili »svi Južni Slaveni«. Zbog toga »djelatnost ilirske stranke ima prvenstveno *nacionalno političko značenje*«. Slijedeći tu premisu, zaključio je da su »Iliri (hrvatski ilirci; op. P.K.) nastojali da *južnoslavensko narodno jedinstvo* ostvare *jednim jedinstvenim, zajedničkim nacionalnim imenom*: ilirskim«.

Takvi stavovi, koje izvori ne potvrđuju, utjecali su na širu kulturnu javnost, unoseći mnoge zabune i nesporazume. Da se pak na osnovu navedenih premisa mogu donijeti još smjeliji zaključci, pokazuje ovaj tekst: »Maksimalni program ilirskog pokreta bio je *oslobođenje i ujedinjenje svih Južnih Slavena* u jednoj zajedničkoj, *nezavisnoj državi*«. Iako izvorna grada postojanje takvog programa za vrijeme ilirskog pokreta ne poznaje, autor je otišao još dalje i zaključio da je ilircima bilo »od samog početka *potpuno jasno* da se od potčinjenosti ni jedan »južnoslavenski narod ne može osloboditi« ako »ne budu ujedinjeni u jednoj slobodnoj, jakoj *nacionalnoj državi*«.

³ Usp.: F. Šišić, *Hrvatska povijest*, n. djelo, str. 146—497; *Jugoslovenska misao — istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja*, od 1790—1918, Beograd 1937, str. 74—116; Biskup Štrosmajer i južnoslovenska misao, n. djelo.

⁴ Usp.: V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, n. djelo, str. 96—296; *Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog nacionalnog pitanja*, Sarajevo 1956.

⁵ Enciklopedija Leksikografskog zavoda, sv. 3, Zagreb 1967, str. 128.

Ali problem odnosa između jugoslavizma, kao ideje o zajednici svih Južnih Slavena u budućnosti, i hrvatske narodne/nacionalne zajednice, nije riješio ni J. Sidak. Iako je proučavanju južnoslavenstva pristupio veoma kritično, ipak se nije mogao osloboditi idealističke tradicionalne historiografije. Pa je i on zaključio da je ilirizam, polazeći od mišljenja o postojanju jedinstvene »ilirske narodnosti«, zastupao »južnoslavensku nacionalnu ideju«. Tvrdio je, dakle, da su ilirci pojmom »ilirske narodnosti« izražavali »jedinstvenu nacionalnu svijest za sve Južne Slaven«. Prema tom shvaćanju, hrvatski su ilirci zastupali »dvije nacionalne ideje: hrvatsku i južnoslavensku«. Međutim, ukoliko promatramo s gledišta nacije i politike, lako možemo uočiti da ni jedan historičar još nije dokazao postojanje *nacionalne ideje* u obliku slavenstva ili južnoslavenstva u političkoj ideologiji ilirizma.

Ali koliko možemo ići daleko u domišljanju ako ne slijedimo izvore, najbolje pokazuje M. Krleža. On je u »zamislama ilirizma« nalazio »politički plan ujedinjenja svih južnoslavenskih naroda«. Po njemu, ta se »ideja o političkom ujedinjenju ilirskih zemalja« (!?) javlja kao logična formula (!?) na kraju dugotrajnog historijskog perioda, koji je trajao od Pribojevića i Orbinija do Flacija i od Križanića do Farlatija. Slijedeći svoju maštu, Krleža je zaključio da je »program političkog ujedinjenja ilirskih naroda« (!?) bio toliko sugestivan da su se »inicijatori pokreta mogli s pravom ponadati da će se »barjaci njihovog idealizma« (!?) zavijoriti od Istre sve do Carigrada, kao »elemenat, ustalasane nacionalne svijesti« (!?) u koju, kao idealističku konstantu (!?), nitko od njih nije sumnjao.

Ne bismo naveli to gledište, jer ga valja ocijeniti kao izraz književnika a ne znanstvenika, da Krležino uopćavanje nije nekritično navedeno u sintezi povijesti hrvatske književnosti kao dokaz o postojanju programa za političko sjedinjenje svih Južnih Slavena, koji je nastao u vrijeme ilirskog pokreta.

Književni su historičari, ne slijedeći teorijsko-metodološki instrumentarij povijesne znanosti, odnosno znanstvenu političku/društvenu terminologiju, uničili u problem odnosa kroatizma i jugoslavizma mnoge nesporazume. Ne samo da su prihvatili stavove koji nisu dokazani, nego su, pod utjecajem tradicionalne nekritične historiografije, gradili još smjelije teze.

Tako i M. Šicel nalazi, i to već na početku ilirskog pokreta, »političku zamisao južnoslavenske ideje«. Tu »zamisao« zagovarao je Lj. Gaj sa svojim »pristalicama«. A izražena je u težnji za političkim ujedinjenjem Hrvata s »ostalim« Južnim Slavenima.

Na kraju, ilirizam nije ništa drugo nego velikohrvatska ideja. Ilirska je ideja bila »kroatocentrična« i, zbog toga, kao južnoslavenska koncepcija nije imala uspjeha.

Iz navedenih odabranih stavova lako možemo uočiti da se u historiografiji, na jednoj strani, prenaplaćava južnoslavenstvo, na štetu hrvatsva, a na drugoj se odlazi u drugu krajnost. Ideja o ilirsko-južnoslavenskoj kulturnoj zajednici suprotstavljena je hrvatskoj kulturnoj i političkoj narodnoj/nacionalnoj zajednici, i obratno. Nasuprot tome, mi navodimo slijedeće *uvodne stavove*, do kojih smo došli, na osnovu proučavanja izvora, induktivnom metodom.

a) U ideologiji hrvatskih preporoditelja/iliraca ne postoji suprotnost i/ili proturječnost između tzv. *ilirizma* i *kroatizma*. Naprotiv, na osnovu temeljitog

⁶ Usp.: J. Sidak, Hrvatski narodni preporod — ideje i problemi u knjizi: Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, n. djelo, str. 95—111; Jugoslavenska ideja u ilirskom pokretu, n. djelo, str. 113—124; Prilog razvoju jugoslavenske ideje do I svjetskog rata, n. djelo, str. 45—64; Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do I svjetskog rata, n. djelo, str. 65—84.

⁷ M. Krleža, Uvodna riječ na znanstvenom savjetovanju o 130-godišnjici Hrvatskog narodnog preporoda, Kolo sv. 8/9/10, Zagreb 1966, str. 129—130.

⁸ Usp.: M. Zivančević, Ilirizam, Povijest hrvatske književnosti, knjiga 4, navedeno djelo.

⁹ M. Šicel, Rizinica ilirska 1835—1985, Zagreb 1985, str. 9—25.

¹⁰ Tvrdnja (Dubravka Jelčića) izrečena na znanstvenom skupu posvećenom »Hrvatskom narodnom preporodu«, koji je od 11. do 14. prosinca 1985. organizirala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

proučavanja izvora, i to sa šireg aspekta društvenih znanosti, jasno možemo uočiti *jedinstvo/ovisnost* hrvatskog nacionalnog programa i ideje o južnoslavenskoj zajednici; a oni su samo dijelovi (pod-sustavi) složene političke ideologije hrvatskih preporoditelja.

b) Promatrano sa stajališta *političke zajednice i slobode*, hrvatski su preporoditelji/ilirci *hrvatski nacionalni program* (izražen u težnji i zahtjevu za ujedinjenjem hrvatskog naroda, i stvaranjem ujedinjene države Hrvatske) osnivali na hrvatskoj *političkoj te državnoj i kulturnoj tradiciji* — poglavito na iura municipalia: na hrvatskom državnom pravu. Taj su program, do 1848. godine, nastojali ostvariti unutar ugarske konstitucije.

c) Ali su istovremeno zastupali koncepciju o stvaranju *nove* ilirsko-južnoslavenske internacionalne i slobodne *kulturne zajednice*. Težili su postizanju južnoslavenskog kulturnog zajedništva, i to: prihvaćanjem zajedničkog književnog jezika, književnosti i kulture za sve Južne Slavene.

d) U svakom slučaju, sve do revolucionarne 1848. godine u političkoj ideologiji ilirizma ne nalazimo program ili koncepciju o stvaranju *južnoslavenske političke/državne zajednice*. A o tome nam ništa ne govori ni tajna politika Lj. Gaja.

e) Jer, koncepcija o stvaranju/osnivanju *nove* južnoslavenske *političke zajednice* (ideja o sjedinjenju svih Južnih Slavena u *novu državu*) pretpostavlja rušenje postojećih političkih zajednica: Habsburške monarhije i Turskog carstva. A veoma slabe ekonomske, društvene i političke snage u Južnih Slavena to nisu dopuštale. Svjesni toga, hrvatski su ilirci odbacili optužbe da teže stvaranju novog »ilirskog kraljevstva« (ili »ilirskog carstva«). Međutim, odbacujući pomisao da se u tadašnjim uvjetima može ostvariti ideja o političkom sjedinjenju svih Južnih Slavena, oni su isticali (1) da se ne »odriču ilirizma« (ideje o *kulturnom zajedništvu* Južnih Slavena) i (2) da ne napuštaju *politički kroatizam*.

f) Prema tome, promatrajući sa stajališta *nacije i politike*, jasno je da su hrvatski preporoditelji/ilirci zastupali *hrvatsku nacionalnu ideju* — izraženu u zahtjevu za ujedinjenjem/udruženjem hrvatskog naroda u jedinstvenu, samostalnu i nezavisnu nacionalnu i političku zajednicu: u državu Hrvatsku. A ujedinjena Hrvatska, prema njihovu gledištu, treba da bude ravnopravna članica buduće južnoslavenske višenacionalne kulturne a onda (od 1848. godine dalje) i političke/državne zajednice.

g) Iz svega toga slijedi da ideju o južnoslavenskoj zajednici za ilirizma, a i kasnije, moramo svakako promatrati kao *idealizam* ali i kao *akcioni program*. Nedvojbeno je ipak da je taj idealizam bio od samog početka čvrsto povezan sa zbiljom. In concreto: *ideju* (ono idealno, još ne-postojeće) predstavljala je zamišljena *južnoslavenska zajednica* — koja bi se, u svom postupnom nastajanju, ostvarivala prihvaćanjem osjećaja zajedništva i stvaranjem zajedničke internacionalne kulture za sve Južne Slavene — dok su *zbilju* tvorile *postojeće narodne/nacionalne zajednice*: slovenska, hrvatska, srpska i bugarska.

U svakom slučaju, samo su postojeće narodne/nacionalne zajednice mogle tvoriti južnoslavensku višenacionalnu zajednicu (u budućnosti). Sudeći prema političkoj ideologiji hrvatskih preporoditelja, jaz između idealnoga (jugoslavizma) i zbilje (pojedinačnih narodnih zajednica, odnosno nacija u formiranju) postepeno bi se suzio ukoliko bi svi južnoslavenski narodi (1) prihvatili južnoslavensku ideju u osjećaju zajedništva i u kulturi, a zatim (2) težili stvaranju *nove* (kulturne i političke) južnoslavenske zajednice.

h) Hrvatski su preporoditelji/ilirci svoj ideološki sustav osnivali na liberalnim načelima *jednakosti i slobode*, iz koje su izvodili sve ostale slobode: individualnu (pravo na osobnu slobodu), narodnu (pravo na jednakost i slobodu svih

naroda), političku (politička prava na slobodu), ekonomska prava na slobodu i druge oblike slobode.

b) Narod i nacija u ideologiji ilirizma

1) Hrvatski preporoditelji za vrijeme ilirskog pokreta nisu posve jasno upotrebljavali pojmove *narod* i *narodnost*. Često su ih koristili i kao sinonime. Pa ipak, ako komparativno proučimo izvore možemo uočiti razlike među ta dva pojma, koja su važna za razumijevanje ideologije ilirizma. Opseg i sadržaj pojma *narod* je širi i slojevitiji. Njime su označavali društvene procese i strukture izražene u kulturi, politici, državi i osjećaju (narodnog) zajedništva. Pojam *narodnost* označava društveno-političke i kulturne procese izražene osjećajem (1) narodnog, kulturnog i državnog zajedništva (na primjer: južnoslavenskog internacionalnog zajedništva) i (2) narodne/nacionalne svijesti (na primjer: hrvatske narodne ili nacionalne svijesti).

Pojam *narod/narodnost* u ideologiji ilirizma ima, prema društvenom i političkom značenju, tri razine, a izražene su ovim kategorijama: 1) slavenski narod-(narodnost); 2) ilirsko-južnoslavenski narod-(narodnost) i 3) hrvatski (slavenski, srpski i bugarski) narod-(narodnost)-nacija.

U trećem smislu — dakle, u okviru pojedinačnog naroda/nacije — nalazimo u ideologiji ilirizma još ova značenja pojma *narod*: 1) narod kao skup državljana; 2) narod kao puk/plebs i 3) narod kao etnos. Na tim kategorijama ilirci su gradili modernu političku zajednicu naroda/nacije i ideju o novom suvremenom građanskom kapitalističkom društvu. Ispitajmo, stoga, njihove sadržaje i značenje.

2) Prema hrvatskim preporoditeljima/ilircima, postoji jedan slavenski narod i jedna slavenska narodnost. Rečeno simbolično, postoji jedno »veliko stablo slavensko«, koje se dijeli na »rodove« (ili »grane«) a to su: ruski, češki, poljski i ilirski. Sva četiri slavenska »roda« obuhvaća »duh slavenski«, slavenska narodnost.

Ako promatramo u strogo znanstvenom pogledu i sa stajališta politike, možemo uočiti da ilirci nisu zastupali ideju o postojanju jednog slavenskog naroda-(narodnosti) kao kulturne i/ili političke *narodne zajednice*: kao jedinstvene životne i društvene vrijednosti, kao domovine, koja nas vodi do političkog samoodređenja i slobode.

U svakom slučaju, hrvatski ilirci nisu zastupali ideju o postojanju jednog slavenskog naroda-(narodnosti) u političkom i državnom smislu. A ilircima je bilo jasno i to da ne postoji ni jedinstvena slavenska kultura. Iz toga slijedi zaključak da u ideologiji ilirizma ne nalazimo *nacionalnu ideju* u obliku slavenstva/sveslavenstva. Pa ipak, pojam slavenski narod-(narodnost), koji nalazimo u ideologiji ilirizma, svakako je sastavni dio ideje o sveslavenskom zajedništvu, koja nastaje početkom XIX. stoljeća kao odjek na probuđeni pangermanizam. Ali sveslavenstvo u iliraca ima prvenstveno moralno-političko a ne čisto političko (narodno-nacionalno) značenje.

3) U ideologiji ilirizma »ime Ilir« i pojam »ilirski narod-(narodnost)« imali su: »rodoslovno«, »genetičko«, književno-kulturno i političko značenje. Da bismo osvijetlili pojam »ilirski narod«, ispitajmo sadržaje navedenih značenja.

Promatrano sa stajališta sveslavenstva, ilirci su smatrali da je ilirski narod-(narodnost) »rod« velikog slavenskog naroda. A budući da su se, po hrvatskim preporoditeljima, stari Iliri i došljaci Slaveni tijekom vremena stopili u jedan narod, onda su Južni Slaveni u »genetičkom« pogledu također potomci starih Ilira. Zbog toga su južnoslavenski narodi *baštinici ilirskog imena*, i to u društveno-historijskom, geografskom i jezičnom značenju.

Pa ipak, hrvatski su ilirci »ime Ilir« i pojam ilirski narod-(narodnost) prije svega upotrebljavali: 1) u funkciji razvoja nove kulture — u težnji za stvaranjem nove jedinstvene kulture za sve Južne Slavena; 2) kao višenacionalno/internacionalno ime — kao zajedničko, neutralno *prezime* za sve Južne Slavena i 3) u funkciji stvaranja osjećaja zajedništva — širenja sloge među južnoslavenskim narodima.

Književno-kulturni ilirizam, izražen u težnji za stvaranjem nove ilirsko-južnoslavenske internacionalne kulture, trebalo je da obuhvati cijeli prostor »Velike Ilirije«: sve Južne Slavena, njihov čitav *etnički prostor*. Pri tom su hrvatski ilirci koncepciju o stvaranju nove moderne *kulturne zajednice*, temeljili na ovim načelima: 1) načideji o jezičnom i etničkom *srodstvu* Južnih Slavena; 2) na učenju o kulturi kao području *slobode* i slobodnog, voljnog djelovanja i 3) na prirodnom i narodnom pravu, odnosno na prirodnom pravu naroda na samoopredjeljenje.

Pa ipak, hrvatski su preporoditelji za vrijeme ilirskog pokreta, prije svega, stvarali i razvijali hrvatsku nacionalnu kulturu, čime su utjecali na narodno-nacionalno-integracijske procese stvarajući osnove formiranju moderne hrvatske nacije. Međutim, novu kulturu, koju su stvarali, nisu izjednačavali isključivo s hrvatskom nacijom/zajednicom. Jer, shvaćajući kulturu kao područje duha i slobode, ilirci su zagovarali također stvaranje nove internacionalne ilirsko-južnoslavenske kulturne zajednice. A ona bi, po njima, sve južnoslavenske narode zbližila u »duhu«: na području jezika, književnosti i nauke.

Prema tome, »ime Ilir« i pojam ilirski narod-(narodnost) imali su višenacionalno/internacionalno značenje, te su u ideologiji ilirizma bili isključivo u funkciji stvaranja nove transnacionalne ilirsko-južnoslavenske kulture.

Navedenim pojmovima, dakle, hrvatski ilirci nisu izražavali težnju za stvaranjem *unitarističke, južnoslavenske nacije* i južnoslavenske *nacionalne svijesti*. Jer se, prije svega, takva južnoslavenska nacionalna/unitaristička ideja ne bi mogla širiti u Hrvatskoj, u kojoj je bila razvijena državno-pravna tradicija na kojoj su hrvatski preporoditelji gradili hrvatski nacionalni i politički program.

4) Budući da smo došli do bitne oznake *zajednice*, do njezina *političkog identiteta*, važno je da u ideologiji ilirizma upoznamo značenje pojma »politički ilirizam«.

Poznato je da su hrvatski preporoditelji/ilirci pisali da oni zastupaju ilirizam samo u kulturnom (jezično-književnom) značenju i da ideju ilirizma u političkom smislu (misao o osnivanju nove »ilirske« političke zajednice) nitko od njih ne zastupa. Dakle, da ne zastupaju ideju o političkom sjedinjenju svih južnoslavenskih naroda — u tadašnjim političkim i društvenim uvjetima (sve do 1848. godine). I doista, takav *politički program* još nije pronađen.

Promatrajući ipak s gledišta politike, oni su politički »Ilirium« (-Veliku Iliriju« u političkom smislu) dijelili na »Iliricum Turcicum« te »Iliricum Hungaricum« i »Iliricum Germanicum«. Ali su »politički ilirizam« u neposrednoj političkoj akciji/praksi (kao političku vrijednost i mobilizacijski program) ograničavali na »Iliriju ugarsku«. A pod pojmom *ugarska Ilirija* podrazumijevali su etnički/politički prostor ujedinjene države Hrvatske, odnosno hrvatske Trojedne kraljevine. Razumije se da je taj stav iliraca bio najuže povezan sa stvaranjem hrvatskog nacionalnog/političkog programa i njihovom težnjom za udruženjem segmenata hrvatskog naroda (u jedan politički narod) odnosno za formiranjem hrvatske nacije i osnivanjem države Hrvatske.

Ako želimo, napokon, u ideologiji ilirizma definirati *naciju*, svakako moramo u hrvatskih preporoditelja ispitati poimanje *naroda*. A već u djelima koja su nastala uoči početka ilirskog pokreta nalazimo određenje kulturnog i političkog identiteta hrvatskog naroda, i to kao *zajednice* (prirodne i povijesne) koja

je nastanjena na određenom teritoriju, unutar hrvatskog etničkog/političkog prostora, te posjeduje zajedničku državnu/političku i kulturnu tradiciju (kao zajedničku prošlost).

Uz Lj. Gaja (*Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa*, iz 1830. god.) te J. Kuševića (*De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, iz 1830. god.) i J. Draškovića (*Disertacija, ili razgovor, darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem, kraljevinah naših, za buduću Dietu, ungarsku odaslanem*, iz 1832. god.) nesumnjivo je I. Derkos (*Genius patriae super dormientibus suis filiis*, iz 1832. god.) najviše utjecao na određenje hrvatskog naroda/nacije u značenju zajednice koja svoj identitet zasniva na određenom teritoriju, državnoj/državnoj i političkoj tradiciji, zajedničkom porijeklu, običajima, modernom prirodno-pravnom načelu, povijesti, narodno-patriotsko-nacionalnom principu, zajedničkom jeziku i kulturi te etičkom načelu.

Polazeći od tih načela, hrvatski preporoditelji u određenju hrvatskog naroda kao zajednice, koja posjeduje navedene društvene/političke i kulturne vrijednosti, unose još ove strukture: etničko načelo, svijest koja se odlikuje privrženosti toj etničkoj i političkoj zajednici te socio-politički program. U najužoj vezi s tim shvaćanjem identiteta naroda, oni su ideju o hrvatskoj narodnoj/nacionalnoj zajednici, kao i hrvatski nacionalno-politički program, prije svega osnivali na hrvatskoj državnoj i političkoj te kulturnoj tradiciji. Time su izgrađivali osnovne, političke, vrijednosti, koje su jasno određivale definiciju naroda kao zajednice koja svoj identitet osniva na povijesti. Ali individualnost naroda nisu temeljili isključivo na povijesnoj, već također na prirodnoj zajednici: drugim riječima, nastajanje i identitet naroda promatrali su kao povijesnu i prirodnu zajednicu.

U ideologiji ilirizma nalazimo na više mjesta takve primjere teorijskog određenja naroda. Promatrano s aspekta društvene znanosti, lako možemo uočiti da su hrvatski preporoditelji etnicitet, kao načelo/strukturu koje utječe na formiranje naroda i narodne/nacionalne zajednice, osnivali na ovim vrijednostima: 1) na načelu srodstva; 2) na državnoj, državnoj i političkoj i kulturnoj tradiciji i 3) društveno-duhovnoj strukturi. Pri tom su formiranju narodnog jezika, kao modernog književnog izražaja koji utječe na stvaranje nove društveno-duhovne strukture, davali izuzetno značenje.

Zastupajući taj stav zajedno s drugim ilircima, Lj. Gaj je još 1835. godine u *Danici* u narodnom hrvatskom jeziku (»hrvatskom, materinskom jeziku«) vidio ove vrijednosti koje utječu na stvaranje narodne zajednice: temelj zajedništvu porijekla, prošlosti i povijesti; državnu i državno-pravnu tradiciju (»domaće zakone pravic«); slobodu i prirodno-pravno načelo; temelj izgradnje posebnog društva i načelo individualnosti.

Zbog toga je razumljivo zašto su hrvatski preporoditelji tijekom ilirskog pokreta razvoju narodnog jezika davali veliko značenje. Ali su, imajući na umu značajnu funkciju koju ima narodni (»materinski«) jezik u formiranju naroda, ideologiju ilirizma obogatili novim vrijednostima: Zastupali su gledište da je jezik »duh/duša naroda«.

Da bismo dokučili odgovor na pitanje što su izražavali pojmom »duh/duša naroda«, potrebno je ustanoviti njihovo gledište o nastanku naroda, što je segmentima određenog naroda zajedničko i što tvori njegov identitet i jedinstvo. Ako iz prethodnog sve to znamo, jasno je da su pojmom »duh/duša naroda« izražavali etnicitet, kao načelo koje utječe na udruživanje segmenata naroda u jedan politički narod i time na stvaranje narodne/nacionalne zajednice.

Hrvatski su preporoditelji/ilirci bili uvjereni da narodni jezik najbolje izražava »duh naroda«, koji sadrži ove vrijednosti: 1) prenosi tradiciju, a ona je,

po njima, izvor »narodnog života«; 2) određuje narod kao povijesnu zajednicu; 3) utječe na određenje identiteta jednog naroda; 4) izvor je duhovnog/slobodnog djelovanja i omogućuje slobodu u kulturi i 5) jezik su najuže povezali s hrvatskom državno-pravnom tradicijom.

Prema tome, hrvatski su preporoditelji *etnicitet*, kao načelo što utječe na udruživanje segmenata naroda u jedan politički narod, osnivali na *jedinstvu jezika*, u kojem su nalazili osnovne činioce koji utječu na formiranje naroda, te na *zajedništvu porijekla, prošlosti i povijesti*. Smatrali su da je dugotrajni identitet narodne zajednice u povijesti bitni uzrok nastanka modernog naroda. Ali su pri tom *doživljaju zajedništva* dali izuzetno značenje u stvaranju narodne zajednice. A doživljajem zajedništva izražavali su također etnicitet, koji otkriva cjelokupnost i individualnost naroda. Taj osjećaj zajedništva izražavali su pojmovima/strukturama: *narodnost, rodoljublje, otačbina i domovina*. Ako ispitamo sadržaje navedenih termina, vidjet ćemo da oni otkrivaju *cjelokupnost i posebnost* jednog naroda kroz njegove osnovne strukture: *jezik, običaje, teritorij i tradiciju*.

5) Ako nam je pojam *naroda* u ideologiji ilirizma koliko toliko jasan, pokušali bismo definirati *naciju* u ideološkom sustavu hrvatskih preporoditelja. Već smo u definiciji naroda upotrijebili pojam: *narod/nacija*. Pri tom smo mislili na (a) narod i/ili (b) naciju. Dakle, uzimali smo taj termin kao oznaku za dvije vrijednosti: *a* i *b*. Kada su povezane znakom *a/b*, treba ih shvatiti kao spojene i kao razdvojene. To objašnjavamo činjenicom da u ideologiji ilirizma nalazimo vrijednosti koje u isto vrijeme određuju *narod i/ili naciju*.

Pa ipak, ako želimo definirati *naciju* u ideološkom sustavu ilirizma, svakako moramo polaziti od razlikovanja *naroda* od *nacije*. Nadalje, potrebno je razlikovati zbilju od ideje i ideologije. Jer u realnom životu hrvatski narod za vrijeme preporoda nije bio formiran u jedinstvenu narodnu zajednicu. Abzamo da su dvije razine razbijale to jedinstvo. Prvo, promatrajući sa stajališta politike i države, hrvatski je narod i dalje ostao razdvojen na pokrajine: Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Istru i Vojnu krajinu. Prve dvije nalazile su se pod Ugarskom, dok su ostale bile pod izravnom upravom Beča. Drugo, s društvenog i socio-pravnog gledišta, hrvatski narod također nije postigao jedinstvo *demos*a (političkog naroda), *puka/plebs*a (nižih klaša) i *etnos*a (načelo, koje se osniva na uvjerenju o zajedničkom porijeklu i povijesti).

Međutim, ako promatramo s gledišta *povijesti i tradicije* (hrvatske državne, državno-pravne, političke i kulturne) jasno je da je hrvatski narod baštiniio *pravne vrijednosti i povijesne institucije* koje su tvorile i omogućavale cjelokupnost i individualnost te samoodređenje hrvatskog naroda kao samostalne i posebne/političke narodne zajednice. Polazeći od tog uvjerenja, hrvatski su preporoditelji zahtjevali udruživanje hrvatskog naroda u zajedničku državu (Trojednu kraljevinu: ujedinjenu državu Hrvatsku) u jedinstvenu narodnu i duhovnu/kulturnu zajednicu s jedinstvenim socio-pravnim uređenjem i zajedničkim tržištem, osnivali na pravu: i to kako na historijskom (na iura municipalia) tako i na prirodno-pravom načelu (na prirodnom pravu naroda na samoopredjeljenje). Ako taj stav motrimo s gledišta ideologije, koja je imala akcioni moment i praktičnu socio-političku svrhu, jasno je da su hrvatski ilirci istovremeno težili formiranju moderne hrvatske nacije, koja treba da postigne političku moć da bi mogla raspolagati sobom i svojom državom.

U vezi s tim je potrebno da u ideologiji hrvatskih preporoditelja/iliraca istražimo one nove vrijednosti koje su, za razliku od naroda, određivale *naciju* koja posjeduje *pravo i moć* da narodnu zajednicu pretvori u jedinstvenu, cjelovitu, samostalnu i slobodnu nacionalnu državnu zajednicu.

Uz doživljaj postojanja narodne zajednice kao pravno-povijesne i društvene vrijednosti, kao domovine/otačbine i posebne teritorije/zemlje, nema sumnje da su u ideološkom sustavu ilirizma ovi stavovi određivali definiciju *nacije* te utjecali na formiranje hrvatske nacije/zajednice: 1) zahtjev hrvatskih preporoditelja za *političkom* cjelokupnošću, slobodom i samoodređenjem hrvatskog naroda; 2) njihova težnja da izraze i postignu društveno, duhovno/kulturno i socio-pravno jedinstvo hrvatske narodne/političke zajednice i 3) da, izražavajući jedinstvenu volju hrvatskog naroda, stvore novo slobodno građansko-kapitalističko društvo i modernu ujedinjenu državu Hrvatsku.

Prema tome, zaključili bismo da je definiciju *nacije* u ideologiji ilirizma određivao stav hrvatskih preporoditelja koji su hrvatsku *narodnu zajednicu* promatrali kao socio-pravnu, povijesnu, duhovno-kulturnu, političku i ekonomsku *jedinstvenu cjelinu*, koja treba da se udruži u jednu državu. Bitni činilac, koji je u tom ideološkom sustavu određivao definiciju nacije, jest njihov stav da je nacija *politički narod*, koji teži, da osigura moć, te postigne političku, državnu i ekonomsku organizaciju naroda. A kada je riječ o naciji kao političkoj i državnoj organizaciji naroda, svakako je značajno da su, već Kušević, Derkos i Drašković težili postizanju duhovne/kulturne i političke samostalnosti Trojedne kraljevine. Osnivajući, zatim hrvatski nacionalno-politički program na iura municipalia, hrvatski su preporoditelji/ilirci težili ujedinjenju hrvatskih pokrajina u jedinstvenu državu Hrvatsku.

Određenje nacije, koju je definirala ideja o političkom narodu, i težnja za formiranjem nacionalno-političke i državne zajednice, koje nalazimo u ideologiji ilirizma, a zatim su ih hrvatski preporoditelji, političari za revolucije 1848—49. godine obogatili novim vrijednostima i razradili u svom nacionalnom programu i političkoj teoriji — utjecale su u Hrvata na razvoj ovih procesa: 1) širile su uvjerenje da moderna država (ujedinjena Hrvatska) treba da zaštiti *pravo i slobodu* hrvatskom narodu/naciji; 2) u vezi s tim, poticale su težnju i širile vjeru u mogućnost ostvarenja političke i državne organizacije hrvatske nacionalne zajednice. Time je jasno izražena ideja da hrvatska nacija u nastanku treba da akumulira i koncentrira političku moć i to preko ujedinjenja segmenata hrvatskog naroda u jedinstvenu državnu zajednicu, a pomoću podrške većine hrvatskog naroda.

Ujedno su hrvatski preporoditelji, u okviru socio-ekonomskog programa, izrazili zahtjev za preobrazbom društva i izgradnjom modernog parlamentarnog, demokratskog i slobodnog građansko-kapitalističkog društva. Nastavljajući na ranijoj ideologiji, učinili su to, prije svega, u svom programu za revolucije 1848. godine. Suprotstavivši taj program mađarskom i njemačkom agresivnom nacionalizmu, oni su iznijeli zahtjev za stvaranjem južnoslavenskog višenacionalnog zajedništva, i to do 1848. u kulturi, a onda u politici, na temelju načela jednakosti i slobode, priznavajući time nacionalnu/političku individualnost južnoslavenskih naroda.

Držeći se političke ideologije koju su razvijali za vrijeme ilirskog pokreta, hrvatski su je preporoditelji dalje razvili za revolucije 1848—49. godine. A upravo su tada postigli visoku razinu ovih aspekata političke teorije: 1) o pravu naroda/nacije na samoodređenje; 2) o formiranju naroda/nacije i izgradnji nacionalne zajednice kao pravne države i 3) o njezinu sjedinjenju u saveze (različitog sadržaja) s drugim nacijama.

Time je pitanje definicije i određenja narodnog/nacionalnog identiteta u političkoj ideologiji hrvatskih preporoditelja bilo konačno riješeno. Jer, uza sva kasnije pojedinačna lutanja, to je ono gledište koje je bilo u povijesti opravdano i koje je u hrvatskoj politici konačno pobijedilo.

II.

»Ja sam Ilir, kom ni blago,

Ni čast, ni slava,

Niti ništa nije tak drago

Jak: prirodna prava.

Jer kak' časti, blago i slava

Gospodstvu su, u rodu,

Tak Ilira je navada

Ljubiti slobodu.

Oj slobodo! strah i trepet svijeta

Ostarelih u povelja speta,

Sladka rečco, plod boljega vijeka,

Znak i ures razumna čovjeka.

T. Blažek, *Političke pjesme*, izd. A. Nemčić, Zagreb 1848.

a) Jugoslavizam i sloboda

1) Ideja o južnoslavenskoj (kulturnoj i političkoj) zajednici, koju su zagovarali hrvatski preporoditelji u svojoj političkoj ideologiji, a promatrana u njezinu društveno-historijskom razvoju, ima svakako ne samo spoznajno-teorijsko nego i društveno-političko značenje. Zbog toga objektivna i temeljita idejno-teorijska analiza jugoslavizma, ukoliko je ona moguća, treba da u savremenoj zbilji omogući da širu kulturnu javnost upozna s ideološkim i teorijskim sadržajem jugoslavizma i njegovom društvenom i političkom ulogom u prošlosti. A to možemo tako da temeljito ispitamo i istražimo vlastitu prošlost, da upoznemo težnju hrvatskog naroda za vlastitom samostalnošću i očuvanjem kulturnog i nacionalno-političkog identiteta; te da istražimo i upoznamo ideale slobode za kojima su težili hrvatski narodnjaci. A prvi korak u tom proučavanju treba da bude upoznavanje liberalne demokratske tradicije u ideologiji hrvatskih preporoditelja.

Jugoslavizam, izražen kao pod-sustav akcione i mobilizacije političke ideologije u hrvatskih preporoditelja političara, valja također promatrati kao povijesno-revolucionarni čin, koji je bio usmjeren na stvaranje novog južnoslavenskog društva i kulture, na formiranje pojedinačnih nacija (hrvatske, slovenske i srpske) i na osnivanje južnoslavenske višenacionalne federativne kulturne i državne zajednice.

Svjesni uzajamne ovisnosti navedenih društveno-političkih pojava i procesa, nema sumnje da su hrvatski preporoditelji polazili od spoznaje o nepostojanju južnoslavenske kulture i države. Ali su ipak isticali potrebu stvaranja nove južnoslavenske zajednice, koja treba da bude zajednički cilj svih južnoslavenskih naroda. A budući da su istovremeno pomišljali na rušenje postojećeg društvenog feudalnog sustava, a u budućnosti i takve države, oni su jugoslavizam najuže povezali s idejama građanskog liberalizma, koji su suprotstavili ideologiji feudalizma.

Prema tome, jugoslavizam je bio radikalni zahtjev, čin koji je tražio puteve izgradnje suvremenog modernog građansko-kapitalističkog društva. Po zamislima hrvatskih preporoditelja, južnoslavenska je zajednica trebala da omogući i ubrza nacionalno-integracijske i modernizacijske procese u pojedinim južnoslavenskih naroda/nacija. Trebala im je pružiti slobodu, ugroženu izvana, te omogućiti ostvarenje visokih ideala građanskog svijeta: ostvarenje duhovne revolucije kao temelja izgradnje svakog daljnjeg naprednog društva.

Koncepcija o južnoslavenskoj zajednici je prije svega trebala da bude, praktična politika: ideja slobode, čije su ostvarenje vidjeli u neposrednoj praksi. A prema političkoj ideologiji hrvatskih preporoditelja/iliraca, prvi korak, na putu stvaranja južnoslavenske zajednice jest osnivanje osnovnih članica/jedinica: a to je formiranje pojedinih južnoslavenskih naroda/nacija. Time su hrvatski preporoditelji političari, posebno za revolucije 1848—49, jasno iskazali da postojeći državni, državno-pravni, politički, društveni, ekonomsko-socijalni i kulturni odnosi, kao i procesi uzajamne ovisnosti, u kojima se nalaze južnoslavenski narodi, još nije njihov prirodni svijet: a njega treba stvoriti i djelatno potvrditi. Taj prirodni i slobodni nov svijet, prema njima, trebalo je stvarati postuno; ali stalno težeci tom cilju, jer su u južnoslavenskoj zajednici vidjeli slobodu južnoslavenskih naroda. Zamišljali su da bi u federativnoj i višenacionalnoj južnoslavenskoj zajednici svaka jedinica/nacija bila autonomna, a onda i slobodna.

Iako je taj ideološki sustav, promatrajući ga u svim njegovim kulturnim i političkim aspektima, bez sumnje imao elemente utopijskog i romantičarskog karaktera, svakako je značajno da su hrvatski preporoditelji jugoslavizam *izjednačavali sa slobodom*; naravno: uz pretpostavku mogućnosti stvaranja slobodne južnoslavenske zajednice i novoga društva.

Prema tome, promatrajući sa stajališta jugoslavizma i slobode (kao dijelova i pod-sustava akcione i mobilizacione političke ideologije) bez pretjerivanja možemo reći da su hrvatski preporoditelji svojim nacionalno-političkim i kulturno-duhovnim te socio-ekonomskim programom *ukidali i prebđavali* datosti jednog uhođanog svijeta (u Habsburškoj monarhiji) koji se javljao u vidu gotovosti i nepromjenljivosti.

2) Kao liberalno načelo, *sloboda* je u ideologiji ilirizma stalno prisutna. To je pojam, koji su hrvatski ilirci u svim oblicima najviše upotrebljavali. Bili su uvjereni da sloboda uvjetuje i uvjedno nalaže slobodnu djelatnost — u cilju postizanja individualne/osobne i narodne/nacionalne slobode. Po njima, sloboda je pretpostavka i uvjet ostvarenja nacionalno-integracijskih i modernizacijskih procesa. A hrvatskom narodu ostvarenje nacionalno-političkih i modernizacijskih programa treba da omogućući, uz pretpostavku slobode, »konstitucija« (ustavno uređenje) i hrvatsko municipalno pravo.

Iza liberalnog načela slobode, koje su zastupali hrvatski preporoditelji, stajao je etički/moralni normativ. Nastao je historijski, a izražen je kao građanski nazor o novom svijetu. Suprotstavljali su ga dotadašnjem društvenom i gospodarskom feudalnom sustavu. Promatrano s gledišta politike, hrvatskim je ilircima (malobrojnoj *eliti*/intelektualcima) za vrijeme Preporoda bilo jasno da *sloboda*, kao opće liberalno načelo koje utječe na moralno-etičko određenje i usmjeruje društvenu i političku preobrazbu, nije dana: znali su da se za nju treba boriti. Slobodu, dakle, treba izboriti. Po njima, *sloboda* treba da omogućući jedan posve nov poredak: ona pretpostavlja i omogućuje nacionalno-političko konstituiranje malih slavenskih naroda i očuvanje njihove kulturne i političke/nacionalne individualnosti.

Prema tome, promatrano s gledišta slobode, postojeći svijet (političkih i društvenih odnosa u Monarhiji) prema hrvatskim preporoditeljima još nije ni za pojedinca/čovjeka ni za pojedine male slavenske narode moguć i njima pri-mjeren svijet: on to tek treba da postane.

Time je *liberalno i političko načelo slobode*, koje su hrvatski preporoditelji još za vrijeme ilirskog pokreta ugradili u svoj ideološki sustav, a teorijski ga razradili za revolucije 1848, omogućavalo radikalno stvaranje novoga svijeta, i to: 1) promjenu političkih i državno-pravnih odnosa u Monarhiji; 2) formiranje novih narodnih/nacionalnih zajednica i 3) osnivanje nove višenacionalne južnoslavenske kulturne i političke zajednice (unutar austrijske federacije).

Na taj su način hrvatski preporoditelji, kao nosioci liberalne političke ideologije modernog vremena, pokazali težnju za političkim, društvenim i kulturnim prevratom. A on bi omogućio stvaranje novog svijeta: svijeta slobode, u kojem svaki pojedinac/čovjek i svi narodi (bez obzira na veličinu i porijeklo) stvaraju pravni sistem iza kojega stoji individuum.

Taj su stav posebno razvili za revolucije 1848—49. godine, kada su tražili pravo naroda na društveno-politički prevrat. Pa ipak, taj revolucionarni čin/ideju hrvatskih preporoditelja političara ne smijemo promatrati isključivo kao puki politički/društveni prevrat, nego kao reprodukciju i produkciju tijekom kojih se stvaraju nove zajednice i novo društvo. Bilo im je ipak jasno, da novi program, temeljen na liberalnom načelu slobode, ima svoje revolucionarno ishodište (u francuskoj revoluciji), a započinje procesom ukidanja i prevladavanja starog feudalnog društvenog, političkog i gospodarskog svijeta i stvaranja novog.

Taj epohalni misaoni obrat, temeljen na suvremenim evropskim liberalnim idejama, izvire iz hrvatskog socijalnog i političkog društva. Drugim riječima, ideološka struktura hrvatskih preporoditelja odgovara strukturi društva u kojem je nastala i razvijala se. Početak stvaranja jednog novog svijeta, u kojem treba da se stvori odnosno formira hrvatska narodna/nacionalna zajednica i novo južnoslavensko zajedništvo (u kulturi i politici) počiva, dakle, na ideji slobode i slobodnoj djelatnosti: na ideji slobodnog čina. Razumije se, stoga, da je takva ideja slobode tražila revolucionarnu aktivnost u svim vidovima ljudske djelatnosti. A pri tom mislimo da je ideja slobodne aktivnosti (stvaralačke i proizvođačke) bila revolucionarni čin, i obratno.

Temeljeći svoju kulturnu, političku i javnopravnu djelatnost na slobodnom činu, hrvatski su preporoditelji u svoju liberalnu političku ideologiju unijeli mnoge ideje koje su izborile i postigle generacije tijekom historije čovječanstva putem slobode i revolucionarnog prevrata. Na tim osnovama hrvatski su ilirci liberali (elita) izgradili jedinstveni ideološki sustav, a sastoji se iz sljedećih temeljnih pod-sustava/struktura: 1) *Kozmopolitizma* — a tvori se iz humanističke usmjerenosti i osnovan je na općim liberalnim načelima: slobode, jednakosti i bratstva, te na prosvjeti i kulturi kao zajedničkom dobru čovječanstva. 2) *Sveslavenstva* — koje valja shvatiti kao moralni oslonac na sveslavensko jedinstvo u osjećaju rodoslovnog/slavenskog zajedništva. 3) *Jugoslavizma* — a izražen je: a) do revolucionarne 1848. godine preko ideje o ilirsko-južnoslavenskom zajedništvu u kulturi i b) od 1848. do 1850. sadržan je u koncepciji o osnivanju slobodne i samostalne južnoslavenske političke zajednice unutar austrijske konfederacije. 4) *Hrvatstva* — koje je sadržano u hrvatskom nacionalno-političkom i kulturnom programu, prema kojem hrvatski narod treba da se udruži u samostalnu i slobodnu narodnu/nacionalnu zajednicu: državu Hrvatsku.

b) Racionalizam i prosvjetiteljstvo

Već od početka ilirskog pokreta kod hrvatskih je preporoditelja vidljiv snažni utjecaj ideja prosvjetiteljstva. Ideje koje su prihvatili pod utjecajem prosvjetiteljstva, a onda ih dalje širili i razvijali, veoma su značajne za razumijevanje njihove ideologije.

Poznato je da je prosvjetiteljstvo XVIII. i početkom XIX. stoljeća dovelo do osmišljavanja osnovnih nastojanja novovjekovnog racionalizma. Prosvjetiteljstvo je preuzelo i dalje razvilo temeljne misaone stavove racionalističke filozofije. Tu prije svega mislimo na težnju prosvjetiteljstva da ostvari vladavinu uma. Time je, samo nastavljen i do kraja domišljen onaj smjer racionalizma koji je započeo R. Descartes kada je utvrdio, sumnjajući najprije u sve, da je pozdan samo *ratio*.

Predstavnici prosvjetiteljstva su na tim temeljima izgradili svoju viziju o racionalnom preuređenju postojećeg svijeta i izgradnji novog. Radilo se, prije svega, o njihovoj težnji za preuređenjem društvenih, političkih i kulturnih osnova i odnosa. Novi svijet je trebalo podvrći regulama uma. Imajući bezgranično povjerenje u ljudski um i vjerujući u mogućnost izgradnje novoga svijeta pomoću njega, pretpostavljali su ujedno *ideju napretka* društva i čovječanstva uopće.

Prema tom shvaćanju, čovjek, kao racionalno biće, udružen s drugim ljudima u zajednicu, ima sposobnost da neprekidno napreduje. Ideja napretka (umnog, duhovnog, društvenog i povijesnog) bila je u središtu razmatranja predstavnika prosvjetiteljstva. Pa ipak, njihove težnje nisu išle dalje od zahtjeva za reformom društva. Uža sve to ideje racionalizma i prosvjetiteljstva možemo nazvati revolucionarnim, jer su poticale duhovnu/kulturnu revoluciju. A te su ideje zatim pripremile i utjecale na društvenu i političku revoluciju.

Na tim osnovama razvio je I. Kant svoj kritički idealizam. Prema njegovoj ocjeni, »prosvjetiteljstvo je čovjekov izlazak iz stanja vlastite nezrelosti«. Polazeći od liberalnog načela slobode, Kant je smatrao da je prosvjetiteljstvo osnovni zadatak čovječanstva. Po njemu, to je put koji čovjek treba da prođe i na kome treba da ostvari svoje umno i moralno određenje.

Osnovna uvjerenja i nastojanja evropskog racionalizma i prosvjetiteljstva, prisutna su u liberalnoj i humanističkoj političkoj ideologiji hrvatskih preporoditelja/iliraca. Pripadnost njihove ideologije evropskom prosvjetiteljstvu svjedoči prihvatanje ideje napretka ljudskoga roda. Kao i evropski prosvjetitelji, tako su i hrvatski ilirci smatrali da neprekidni napredak i usavršavanje jest trajna i bitna odlika čovjeka. Napredak, kao ideju kojoj treba da teži čitav ljudski rod, temeljili su na liberalnom načelu slobode i moralnom principu.

Hrvatski su preporoditelji prihvatili osnovna načela evropskog racionalizma, prosvjetiteljstva i liberalizma, ali su ih ugradili u svoj ideološki sustav, koji su prilagodili sredini i društvu u Hrvatskoj. Iako su s oduševljenjem pisali o ideji napretka, ipak nisu bili posve nekritični. Bili su svjени duhovnog i kulturnog stanja svoga naroda, ali i mogućnosti što treba i što mogu postići. Ako nemamo to na umu, teško ćemo moći objasniti njihov veoma složen ideološki sustav.

Ako želimo upoznati načela i osnove evropskoga duha i političke kulture, što su utjecali na oblikovanje političke ideologije u hrvatskih preporoditelja, moramo svakako istaći ove sustave: ideje racionalizma i prosvjetiteljstva; osnovna načela koja je teorijski razradila francuska revolucija, stvorivši temelje građanskoj revolucionarnoj praksi; filozofiju klasičnog njemačkog idealizma, koja jest i potiče duhovnu revoluciju; romantizam. U konačnoj ocjeni tih utjecaja moramo biti veoma oprezni i umjereni.

Ipak je sigurno to da su na hrvatske preporoditelje utjecali spomenuti stavovi. Oni su prihvatili osnovne ideje tih sustava i ugradili ih u svoju ideologiju. Načela koja su prihvatili nisu razrađivali i teorijski nadopunili. Za to nisu bili spremni. U hrvatskoj sredini nije bilo filozofske tradicije. Oni su tek trebali da stvaraju temelje kulture, koji bi izvršili »revoluciju duha« i ubrzali nacionalno-integracijske i modernizacijske procese. A upravo su to hrvatski preporoditelji učinili.

c) Historijsko, prirodno i narodno pravo

Ako želimo upoznati osnovna načela političke ideologije hrvatskih preporoditelja, pa i hrvatski nacionalno-politički program spram jugoslavizma, svakako moramo upoznati njihov stav prema prirodnom i narodnom pravu, posebno u odnosu prema historijskom pravu uopće, a napose prema hrvatskom državnom/historijskom pravu na kojem su temeljili svoj nacionalni i politički sustav.

Hrvatski su preporoditelji već za vrijeme ilirskog pokreta prihvatili i zastupali *prirodno pravo*, a teorijski su ga razradili za revolucije 1848. godine. Tada su prirodno pravo izjednačili s načelom *jednakosti*, na kojem, po njima, treba osnovati odnose među ljudima i narodima. Pa su istakli da je *historijsko pravo*, kao princip na kojem se gradi nejednakost među osobama i narodima, konačno revolucijom 1848. »zbačeno sa svoga prijestolja«. Pod tim utjecajem, Hrvatski je sabor 1848. usvojio prirodno pravo i proglasio ga *regulativom* svakog prava. Taj je stav Hrvatski sabor (u »Manifestu naroda hrvatsko-slavonskoga«) izrazio riječima: »*Prirodno pravo*, uvijek ostaje *najveće pravo*, jer je u *prirodi osnova i temelj svakoga prava*. Ono je uvijek jedno i isto, ali ga svaki vijek nije, kadar u pravom njegovom značenju, ponjati i shvatiti. Ono je do sada samo na čovjeka ograničeno bilo, i tek u najnovije vrijeme počelo se i na *cijele narode*, kao osobe u sebi svoju ograničenu nezavisnu cjelost imajuće, razprostiti. (...) a duh najnovijega vremena, i obći pokret narodâ evropskih, jasno su iskazali da ima još neko *pravo naroda*, po kome *svaki narod* kao jedna cjelost ima pravo na *slobodu* i na *savršenu jednakost* među ostalim narodima.«

Prema shvaćanju hrvatskih preporoditelja, *prirodno pravo* je univerzalno, dok je *historijsko pravo* posebno/individualno. Na načelu prirodnog prava osnivali su *narodno pravo*, bolje rečeno: prirodno pravo svakoga naroda na narodnu/nacionalnu cjelokupnost, individualnost i slobodu. Jasno su istakli da je načelo *jednakosti* (točnije: načelo *slobode* i »*savršene jednakosti*«) temelj prirodnog prava, i to kao *prirodnog zakona*, koji ima kontrolu nad historijskim pravom. Dakle, po njima, je prirodno pravo *regulativ* historijskog prava: prirodno pravo je izjednačeno s prirodnim zakonom i ono je univerzalno/superiorno u odnosu na svako pravopćepa historijsko napose.

Sadržaj prirodnog prava, koje su načelo hrvatski preporoditelji od ilirskog pokreta preko revolucionarnih previranja 1848. i dalje unosili u svoju političku ideologiju, odraz je uvjerenja, običaja i tradicije hrvatskoga društva. A za našu je raspravu važno istaći i to da su na načelu prirodnog prava osnivali ne samo ideju jednakosti i slobode te narodno pravo, nego također jugoslavizam i federalizam. Jednako su, tako na načelu prirodnog i narodnog prava tražili *pravo* i mogućnost osnivanja nacionalno-političkog programa. Dok su u okviru jugoslavizma, i zahtjeva Hrvatskog sabora iz 1848. godine za osnivanjem južnoslavenske političke/državne zajednice sastavljene od ujedinjene Hrvatske te ujedinjene Slovenije i srpske Vojvodine, tražili za Slovence i Srbe u Ugarskoj pravo da svoje nacionalno-političke programe osnuju na prirodnom i narodnom pravu. Ali su i hrvatski nacionalno-politički program osnivali ne samo na hrvatskom državnom pravu, nego također na prirodnom i narodnom pravu. Prema njihovu uvjerenju, historijsko pravo (kao posebno/individualno pravo) pojedini narodi mogu zadržati u unijeti u svoje nacionalno-političke programe, ali samo u tom slučaju ako historijsko pravo (bolje rečeno: vlastitu državnu pravnu tradiciju) mogu uskladiti s prirodnim pravom narodâ na slobodu i individualnost. U protivnom, tražili su da historijsko pravo treba odbaciti.

Prirodno i narodno pravo, i na njima osnovana načela *jednakosti* i *slobode*, koja su hrvatski preporoditelji unijeli u svoj (hrvatski) nacionalni/politički program i u ideju o južnoslavenskoj zajednici, važne su vrijednosti koje nam omogućuju spoznaju njihova određenja *identiteta* i *individualnosti* pojedinih južnoslavenskih naroda/nacija.

Pa ipak, promatrajući i dalje sa stajališta jugoslavizma, bez svake sumnje je i *hrvatsko državno pravo* i te kako važno za razumijevanje njihova određenja hrvatskog nacionalnog-političkog/državnog identiteta. Držeći se hrvatskoga državnog prava (kao vlastite državnopravne tradicije koja treba da osigura političku slobodu i individualnost) i gradeći međunarodne odnose na prirodnom pravu, hrvatski su preporoditelji/političari težili formiranju hrvatske narodne/

nacionalne zajednice i osnivanju ujedinjene države, Hrvatske, koja treba da se, u odbrani izvana, sjedini (na temelju »savršene jednakosti i slobode«) s drugim južnoslavenskim narodima.

Hrvatski su se preporoditelji načelom prirodnog prava — koje je također, sadržano u temeljnim liberalnim vrijednostima/strukturama: slobodi, jednakosti i narodnom pravu — suprotstavljali postojećem političkom sistemu, unutar Habsburške monarhije. Smatrali su da taj politički sustav, koji su shvaćali kao »politički zakon« sile, nije osnovan na racionalnom zakonu. A politički zakon sile, izražen kroz agresivni mađarski i njemački nacionalizam i hegemonizam, ocijenili su da je protivan prirodnom zakonu. Zbog toga su hrvatski preporoditelji prirodnim pravom nastojali ograničiti politički zakon sile. Težili su da postojeći politički/državni sustav promijene ili da ga, uprave u određenim smjerovima, promjenā. Pri tom su izražavali svoje socijalne zahtjeve, te tražili političko pravo na slobodu i jednakost. Nasuprot germanizaciji i mađarizaciji, izraženi »političkim zakonom« u vidu apsolutne sile, centralizma, hrvatski su se preporoditelji liberali opredijelili za *suverenitet naroda*, kao apsolutne i trajne moći, te za racionalni zakon, koji je jednak prirodnom zakonu i prirodnom pravu, i za federalizam.

Na tim načelima trebalo je da počiva moderni sustav države i prava. Da se izgradi moderno građansko društvo i moderna država: nov svijet i novi društveni odnosi. Prirodnim pravom i racionalnim zakonom ograničavali su apsolutnu silu austrijske i mađarske vlade. U liberalnom društvu prirodno pravo, kao ideja i regulativ, postepeno nestaje, a zamjenjuje ga demokracija. U vezi s tim društvenim procesom, umjesto prirodnog prava počinje da funkcionira teorija *državnog ugovora*. A tu su teoriju/ideju hrvatski preporoditelji razvili već za revolucije 1848—49. godine.

Prema tome, *prirodno i narodno pravo* — uz temeljna liberalna načela o slobodi, jednakosti i bratstvu — koja su hrvatski preporoditelji ugradili u svoj sustav političke ideologije, pokretali su ove društvene procese u Hrvatskoj: a) Poticali su na faktični realni i društveni prevrat te državno preuređenje; b) Feudalne i postfeudalne privilegije (kao i sve privilegije) pretvarali su u *pravo* (prirodno: osobo/individualno i narodno) kao temeljnu vezu, koja treba da bude osnova, modernog kapitalističko-građanskog društva; c) Prema tim načelima, pojedinac/čovjek i pojedini narodi (svi narodi bez obzira na njihovu veličinu i postanak) postaju osobe (autonomne i individualne) koje poštuju sebe i druge kao osobe; d) Ta su načela utjecala na razvoj jugoslavizma, a trebala su da omoguće stvaranje južnoslavenskog društva i južnoslavenske višenacionalne federativne državne zajednice; e) Prema toj političkoj ideologiji hrvatskih preporoditelja, prirodno i narodno pravo trebalo je da omogući stvaranje građanskog društva, u kojem bi se postigla sloboda (čovjeka-pojedinca i naroda) i formalna građanska demokracija.

d) Liberalna politička ideologija

Liberalna građanska politička ideologija, koju su hrvatski preporoditelji oblikovali za vrijeme Hrvatskog nacionalnog preporoda (ilirskog pokreta) nije samonikli duhovni i politički sustav. Nastala je i razvijala se (1) na poticaj izvana i (2) pod utjecajem društvenih, političkih i kulturnih prilika u zemlji. Dakle, liberalna politička ideologija u hrvatskih narodnjaka nije nastala kao apsolutni poticaj izvana niti je bila posve autonomna: nije nastala i razvijala se nezavisno od društvenih i političkih prilika u zemlji. Naprotiv, struktura liberalne političke ideologije hrvatskih preporoditelja odgovarala je strukturi hrvatskoga društva, u kojem je imala važnu funkciju u razvoju hrvatske kulture te hrvatskog nacionalno-političkog programa, jugoslavizma i federalizma.

Liberalno učenje, koje nalazimo u hrvatskih narodnjaka/političara, javilo se u borbi protiv postojećeg političkog i društvenog poretka u Monarhiji. Polazeći od tog opozicionog stava — koje je utjecalo na razvoj njihove političke ideologije, jugoslavizma i načela federalizma različitog sadržaja — hrvatski su preporoditelji »lošoj« stvarnosti, koju, po njima, svakako treba mijenjati, suprotstavili »ispravnu« racionaliziranu i idealnu realnost, koju su ipak osnivali na životnoj zbilji južnoslavenskih naroda. Njihove su ideje trebale da budu program, kao regulativ prema kojem treba djelovati i mijenjati političke i socio-ekonomske odnose.

U društvenom pogledu, takvo je učenje u Hrvata nosilo građanstvo i inteligencija različitog socijalnog porijekla: srednje plemstvo, liberalno svećenstvo, svjetovna humanistička inteligencija, trgovačka buržoazija, građanstvo i slobodne profesije. Bila je to humanistički usmjerena elita. U skladu s tim, i uza sve spomenute razlike u društvenoj strukturi, liberalno-građanska ideologija hrvatskih preporoditelja (koja ih je ujedinjavala i međusobno povezivala) bila je dinamična: bio je to izraz njihovih težnja za promjenom političkih/državnopravnih prilika i socio-ekonomskih odnosa, posebno od 1848. dalje.

Liberalno-humanističko građansko učenje hrvatskih narodnjaka i preporoditelja nije bio idealni svijet, uzvišen i odvojen od životne zbilje, iako u njemu nalazimo zanos idealizma i romantizma. Njihovi središnji liberalni ideali: *sloboda*, *jednakost* i *bratstvo* — nisu ostali neodređeni. Jer ih je povezivala ideja humaniteta, pravičnosti i težnja za narodnim blagostanjem. Kao praktični političari, hrvatski su liberali znali da to mogu postići samo putem dubokih državnopravnih, političkih i socio-ekonomskih promjena. Razumije se da put formiranja hrvatskog naroda/nacije te modernizaciju zemlje i osnivanje južnoslavenske višenacionalne zajednice nisu doživljavali i zamišljali kao pravolinijski napredak i razvitak. Ali svakako valja istaći da nisu isključivali nagle promjene, jer su 1848. razvili ideju o pravu naroda na prevrat i otvoreno podržavali revoluciju, dok su se kasnije (1867—68. godine) jasno opredijelili za oružanu akciju širokih razmjera, koja je (u dogovoru sa srpskom vladom) trebala izvršiti sjedinjenjem svih južnoslavenskih naroda u slobodnu državnu zajednicu.

Hrvatski su preporoditelji zastupali ova načela kao središnje ideale liberalizma: 1) *slobodu* — osobnu i narodnu/nacionalnu; 2) *individualnost* — osobnu i narodnu/nacionalnu; 3) *jednakost* i *ravnopravnost* osoba i naroda/nacija. Sva su tri načela (sloboda, individualnost i jednakost) ne samo svih ljudi, nego i svih naroda/nacija, dakle, bitne odrednice liberalne političke ideologije hrvatskih preporoditelja. Oni su ih izvodili iz prirodnog i narodnog prava te »ideje narodnosti«. Na tim načelima osnivali su jugoslavizam i federalizam. Smatrali su da nije dovoljno postići slobodu i ravnopravnost svih ljudi, nego i svih naroda. U skladu s načelima slobode i jednakosti, za hrvatske je preporoditelje jugoslavizam i u vjerskom pogledu značio punu toleranciju i ravnopravnost, dok je u kulturi i politici pretpostavljao autonomiju i federalizam. To je učenje bilo prihvaćeno s golemim oduševljenjem, koje je karakteristično za epohu poslije francuske revolucije, a napose za revolucionarnu 1848. godinu, i vjerom u stvaranje novih političkih i socijalnih odnosa: nove države i novog svijeta.

Bez svake sumnje je osnovna jezgra liberalne političke ideologije hrvatskih preporoditelja *sloboda* i *individualnost*. Središnji pak liberalni ideal nesumnjivo je *jednakost*: jednakost i ravnopravnost svih osoba i naroda. Slobodu uopće, a napose građansku i ustavnu, shvaćali su kao uvjet bržeg razvoja pojedinih naroda i ostvarenja načela jednakosti. Bio je to liberalni ideal jednakosti u slobodi. Slobodu i jednakost osoba i naroda shvaćali su kao dva suglasna i ravnopravna načela, koja uvjetuju i ograničavaju jedno drugo. Sasvim je, dakle, jasno ono što im je zajedničko: liberalni ideal slobode uvjetuje i omogućuje pojavu ideala slobode jednake za sve osobe i narode. Hrvatski su liberali u svo-

joj političkoj ideologiji, uzimali jednakost i slobodu kao dva fundamentalna ideala. Iz tih dvaju ideala izvodili su sve ostale, pozivajući se na jednakost, ili slobodu, ili oba zajedno.

Ako su zastupali liberalno načelo jednakosti, te postizanje jednakosti i slobode svih južnoslavenskih naroda/nacija postavljali kao krajnji cilj, potrebno je utvrditi kako su shvaćali jednakost i u čemu su se morali izjednačiti narodi/nacije da bi postigli jednakost. Zalažući se da svi narodi budu jednaki, smatrali su da ih treba izjednačiti u *pravu*, i to prije svega u onom koji im je potreban da bi sami mogli odlučivati o svom razvoju i slobodi. Time nam je jasno njihovo liberalno-građansko shvaćanje ideje jednakosti. Međutim, hrvatski su preporoditelji za revolucije 1848—49. tražili da narodi budu izjednačeni u političkim i socio-ekonomskim uvjetima, kako bi ostvarili svoje potrebe razvoja u svim vidovima narodnog života. A to je, dakako, *radikalno* shvaćanje jednakosti. Drugim riječima, oni su svoju nacionalnu politiku temeljili na zahtjevu za izjednačavanjem, uvjeta za ostvarenje političkih, socio-ekonomskih i kulturnih ciljeva. Ta je težnja posve jasno izražena u zahtjevu: 1) za preuređenjem Habsburške monarhije; 2) za izgradnjom novoga građansko-kapitalističkog društva; 3) za osnivanjem novih narodnih/nacionalnih, političkih zajednica (hrvatske, slovenske i srpske); 4) za stvaranjem novih internacionalnih saveza: a) južnoslavenske državne/savezne zajednice, sastavljene od ujedinjene Slovenije, ujedinjene Hrvatske i srpske Vojvodine i b) austrijske federacije, u kojoj bi jedna od federalnih jedinica bila spomenuta južnoslavenska zajednica.

Ali je neosporno, kako smo se mogli do sada uvjeriti, da su u hrvatskih preporoditelja i hrvatska *državna/državnopravna tradicija* i *povijesne/političke institucije* (temeljene na *iura municipalia*) bile oni činioci koji su snažno utjecali na oblikovanje njihove političke ideologije. Bilo im je jasno da, upravo o očuvanju/razvoju hrvatske državne i političke tradicije, te političkih institucija (Hrvatskog sabora, banske časti, nezavisne hrvatske vlade, sudstva i drugih) u velikoj mjeri ovisi napredak, sloboda i prosperitet hrvatske narodne/nacionalne zajednice.

Vjerovali su da hrvatskom narodu (kao povijesnoj zajednici) samo *iura municipalia* pruža garanciju slobode te omogućuju autonomiju i jedinstvo Trojedne kraljevine. Nema sumnje, dakle, da je u hrvatskom državnom pravu bila sadržana politička memorija hrvatskog naroda. A hrvatski su preporoditelji upravo preko hrvatskih političkih/povijesnih institucija izražavali težnju za političkom autonomijom, jedinstvom naroda i zemlje te slobodom. Drugim riječima, u političkim institucijama (osnovanim na *iura municipalia*) bile su sadržane osnovne političke i društvene vrijednosti, koje su tvorile, i omogućavale postizanje cjelovitosti i individualnosti hrvatske narodne/nacionalne zajednice; određivale su nadalje standarde političkog ponašanja te predstavljale simbol kojim se određivala pripadnost hrvatskoj nacionalnoj i političkoj zajednici.

Prema tome, hrvatske povijesne/političke institucije utjecale su na oblikovanje političke ideologije ali i na političke procese u Hrvatskoj. U vezi s tim procesima, hrvatski su preporoditelji težili (1) da stvore i održe vladu/vladavinu za hrvatski narod, (2) da uspostave jedinstvenu i autonomnu ujedinjenu državu Hrvatsku i (3) da odgoje hrvatski narod na vladavinu. Time su težili da stvore novu političku kulturu, kojom su utjecali na razvoj društva i politike u Hrvatskoj. A to su radili zato jer im je bilo jasno da austrijski Nijemci i Mađari, nasuprot tome, svim silama nastoje da sruše osnovna načela/norme političke kulture i političke institucije u Hrvatskoj. Time su ozbiljno zaprijetili da razore hrvatsku političku zajednicu: dakle, da promijene i ukinu oblik njezinih političkih/povijesnih institucija i unište osnovne garancije slobode.

Ako, dakle, pažljivo motrimo izvore i nastojimo sa stajališta šire društvene znanosti upoznati političku ideologiju u hrvatskih preporoditelja, lako možemo

uočiti da *političku moć* u Hrvata za vrijeme Preporoda čini odnos naroda prema povijesnim/političkim institucijama, osnovanim na iura municipalia. Istražimo li, nadalje, odnos podaništva, lojalnosti i identifikacije hrvatskog naroda prema vlastitim povijesnim institucijama, upoznat ćemo koliko je u njima bila akumulirana i koncentrirana politička snaga i moć, prikupljena uz to (kao za revolucije 1848. godine) političkom akcijom na bazi šire podrške i organizacije naroda, koja je segmente hrvatskog naroda trebala da pretvori u jedinstvenu i cjelovitu političku zajednicu: u hrvatsku naciju.

e) Narodni i nacionalni integracijski procesi

Na narodne i nacionalne integracijske procese u Hrvatskoj utjecali su: 1) državna, državnopravna i politička tradicija; 2) nove socio-ekonomske strukture — razvoj kapitalističkih odnosa; 3) narodni običaji; 4) jezik, kultura, narodna predaja; 5) ideja narodnosti; svijest, ratio; 6) suvremene političke ideologije.

Gledamo li pak preko društvenih i političkih struktura, možemo zamijetiti da su u hrvatskom društvu za vrijeme Preporoda postojale ove razine *integracijskih procesa*, na čije su usmjerenje utjecali hrvatski preporoditelji svojim mobilizacionim nacionalno-političkim programom i političkom ideologijom uopće: 1) proces formiranja autonomne ujedinjene države Hrvatske; 2) proces udruživanja segmenata hrvatskog naroda (u jedan politički narod) i formiranja hrvatske nacije; 3) proces integracije društva u Hrvatskoj: stvaranje novog građansko-kapitalističkog društva i novih socio-ekonomskih odnosa. Ali je i jugoslavizam (kao pod-sustav političke ideologije hrvatskih preporoditelja) također bio u funkciji integracijskih procesa i to: a) procesa integracije u kulturi (preko ideje o stvaranju nove južnoslavenske internacionalne kulturne zajednice) i b) procesa integracije u političkom i državnom pogledu, izražene idejom i zahtjevom za osnivanjem nove južnoslavenske političke zajednice.

1) *Integracija hrvatske nacije i formiranje države Hrvatske.* Hrvatski su preporoditelji, kako smo se mogli uvjeriti, formiranje hrvatske nacije i zahtjev za osnivanje ujedinjene države Hrvatske osnivali na ovim vrijednostima: a) na hrvatskoj političkoj, državnoj i državnopravnoj tradiciji, temeljenoj na iura municipalia; b) na povijesnim/političkim institucijama (temeljenim također na iura municipalia) koje su omogućavale stvaranje *slobodne i samostalne* moderne hrvatske narodne/nacionalne i političke zajednice.

Prema njihovoj političkoj ideologiji, ujedinjena država Hrvatska svoju historijsku realnost i moguću organizaciju u modernu zajednicu temelji na *skupnim institucijama* vlastite povijesne zajednice, a to su: Hrvatski sabor, hrvatski ban, hrvatska vlada, unutrašnje posebno zakonodavstvo, unutrašnja samouprava i sloboda. Ove su institucije hrvatski preporoditelji nazivali »slobodnim institucijama«, i one su, ne samo u ideološkom pogledu, bile u funkciji širenja ideje slobode.

Prema tome, ujedinjena bi država Hrvatska trebala da bude organizacija određene *povijesne zajednice*. Na proces ponovnog formiranja ujedinjene države Hrvatske i njenu preobrazbu u modernu zajednicu deterministički je utjecala povijesna realnost. A tih su činjenica bili svjesni hrvatski preporoditelji, i u tom su smjeru djelovali.

2) *Integracija društva u Hrvatskoj.* Ako pažljivo ispitamo političku ideologiju hrvatskih preporoditelja, uočiti ćemo, dakle, da su oni zahtjev za obnovu ujedinjene države Hrvatske temeljili na skupnim institucijama vlastite povijesne zajednice, ali svakako i na određenom suvremenom društvu unutar Tro-

jedne kraljevine, promatrajući ga također kao organiziranu historijsku zajednicu.

Bili su svjesni činjenice da to postojeće društvo u Trojedinj kraljevini, kao i društveni odnosi u njoj, nisu identični sa starom državom Hrvatskom (za narodne dinastije). A bilo im je jasno i to da to društvo (u socio-ekonomskom, nacionalnom, klasnom, vjerskom i kulturnom pogledu) nije homogeno ni jedinstveno. Jer je ono u prošlosti doživjelo duboku preobrazbu.

Prema tome, znali su da ne postoji identičnost između ovih struktura i vriednosti: hrvatske nacije, te društva u Trojednici i ujedinjene države, Hrvatske (hrvatska nacija = društvo u Trojednici = država Hrvatska). Pa ipak, hrvatski su preporoditelji upravo pomoću povijesnih institucija, koje su gledali kao garanciju moći i slobode, u tijeku preobrazbe postojećeg društva težili postizanju nove moderne države, slobodne i samostalne ujedinjene Hrvatske, i novog suvremenog građansko-kapitalističkog društva. A da bi to postigli (novo društvo i suvremenu modernu državnu zajednicu) morali su usvojiti i izgraditi, nasuprot ideologiji feudalizma, novu političku ideologiju. Prema njihovom učenju, nova buduća ujedinjena država Hrvatska, morala bi imati slijedeća obilježja: 1) Prije svega, ta je politička zajednica trebala da bude *nacionalna država*, odnosno država hrvatskog naroda/nacije (osnovana kao *povijesna zajednica*). 2) Ali znajući da hrvatska Trojedna kraljevina nije posve identična s hrvatskom nacijom, jer u Trojednici žive segmenti drugih naroda, smatrali su da za njih buduća ujedinjena država Hrvatska treba da bude *patriotska zajednica* (osnovana kao prirodna zajednica). 3) Prema tome, ujedinjena bi Hrvatska bila otvorena (povijesna i prirodna zajednica) koja, u političkom i državnom značenju (a ne u nacionalnom), integrira ostale segmente narodâ (Srbe, Talijane, Mađare, Slovence i druge) koji žive u Hrvatskoj, te im pruža maksimum slobode i u pravu ih posve izjednačuje s Hrvatima. 4) Polazeći od načela jednakosti i slobode, smatrali su da ujedinjena Hrvatska treba da bude slobodna država i da sama odlučuje o svojoj sudbini.

3) *Jugoslavizam kao internacionalna integracija.* Daljnju razinu integracije u političkoj ideologiji hrvatskih prepородitelja valja tražiti i promatrati u ideji o južnoslavenskoj kulturnoj i političkoj zajednici. Jer, nema sumnje, da hrvatski nacionalno-politički program, koji su izlagali hrvatski narodnjaci i političari, ne možemo u potpunosti razumjeti ako ne upoznamo također njihovu ideju o južnoslavenskoj zajednici. A značenju *uzajamnosti i ovisnosti* hrvatskog nacionalno-političkog programa i ideje o južnoslavenskoj zajednici još više valja posvetiti pažnju ako znamo da su oni sastavni dijelovi (pod-sustavi) političke ideologije u Hrvata.

Uvjerili smo se da su hrvatski preporoditelji, ako pokušamo motriti sa stajališta *politike i nacije*, zahtjev za udruženjem segmenata hrvatskog naroda u jedan politički narod i nacionalnu ideju (izraženu u težnji za formiranjem hrvatske nacije i nastojanju za osnivanjem ujedinjene države Hrvatske) temeljili na tria municipalia: na institucijama vlastite povijesne zajednice. Ali su bili svjesni činjenice da novo-građansko-kapitalističko društvo i novu kulturu, kao osnovne vrijednosti nove države, treba graditi na načelima suvremene liberalne političke ideologije.

U svakom slučaju, kulturu su shvaćali kao univerzalnu vrijednost, internacionalnog porijekla i značenja. Zbog toga kulturu i njen razvoj u Trojednoj kraljevini nisu u potpunosti izjednačavali s hrvatskom nacijom. *Kultura* (prije svega jezik i književnost) bez sumnje utječe na stvaranje nacionalne kulture (na primjer: hrvatske, slovenske i srpske). Ali su hrvatski preporoditelji smatrali da preko nacionalne kulture valja težiti stvaranju nove internacionalne kulturne zajednice, koja bi obuhvatila srodne južnoslavenske narode. Drugim

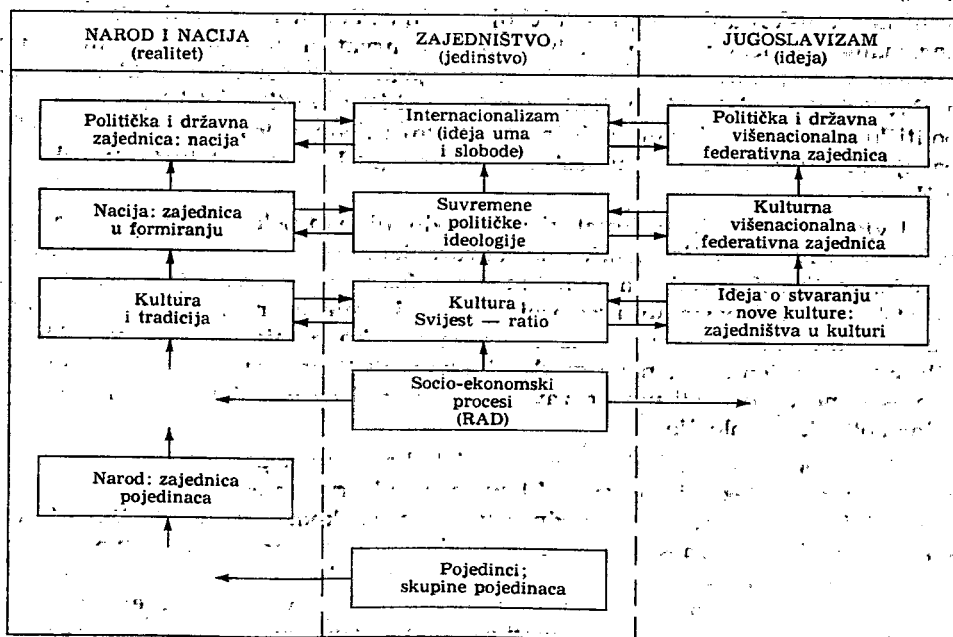
riječima, pomoću nacionalnih kultura trebalo je stvarati novu južnoslavensku internacionalnu kulturnu zajednicu: južnoslavensko kulturno zajedništvo.

U skladu s tim učenjem, hrvatski su preporoditelji preko novo osnovanih institucija, koje nisu temeljili na iura municipalia, a širile su ne samo hrvatsku nacionalnu ideju nego su također bile u funkciji razvoja kulture, zagovarali i ideju o osnivanju južnoslavenske kulturne i (od 1848. godine) političke zajednice. Te su nove institucije u Hrvata imale dvojako značenje: 1) polazeći od nacionalne ideje, utjecale su na formiranje hrvatske narodne/nacionalne političke zajednice i stvaranje nacionalne kulture; 2) ali su ujedno zagovarale stvaranje nove južnoslavenske internacionalne kulturne i političke zajednice. Promatrajući u širem vremenu, te institucije u Hrvata bile su: društvo *Slavenska lipa na slavonskom Jugu*, *Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine*, *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, te hrvatske političke stranke (*Ilirška stranka*, *Narodna stranka*, *Narodna liberalna* i *Narodna samostalna stranka*) i njihove brojne novine: *Danica ilirska*, *Narodne novine*, *Slavenski Jug*, *Jugoslavenske novine*, *Südslawische Zeitung*, *Pozor*, *Obzor*, *Zatočnik*, *Branik* i druge.

Promatrajući pak sa stajališta politike i jugoslavizma, posve je drugačije integracijske procese imala koncepcija o južnoslavenskoj političkoj i državnoj zajednici, koja se u hrvatskoj politici prvi put javlja za revolucije 1848—49. godine. A već u nastanku (1848. godine) koncepcija o južnoslavenskoj političkoj i državnoj zajednici — čije su osnivanje (u sastavu od ujedinjene Hrvatske te ujedinjene Slovenije i srpske Vojvodine) hrvatski preporoditelji političari zagovarali u čitavom razdoblju revolucionarnog previranja (1848—50) i to kao jednu od jedinica unutar austrijske konfederacije — imala je dvojako obilježje: trebala je da bude višenacionalna i federativna južnoslavenska državna zajednica, osnovana na liberalnom načelu jednakosti i slobode.

Integracijski procesi, koji nastaju unutar promjena i struktura hrvatskog društva i pod utjecajem političke ideologije hrvatskih preporoditelja, a predstavljajući ih nužno shematski, izgledaju ovako:

Narodni i nacionalni te južnoslavenski internacionalni integracijski procesi

f) Ideja države i prava

Ako želimo upoznati odnos hrvatskih preporoditelja iliraca spram države, kao političke zajednice, svakako je potrebno da istražimo i upoznamo njihov stav prema ideji države i prava, koju su temeljili na načelima građanskog liberalizma. A mogli smo se uvjeriti da je njihova politička ideologija veoma složena. No, istakli smo i to da je ideološka struktura njihove političke ideologije odgovarala strukturi društva te političkim i kulturnim uvjetima u kojima je nastala i razvijala se. Drugim riječima, hrvatski su ilirci svoju političku ideologiju prilagođavali potrebama hrvatskog naroda i društva u usponu.

Promatrajući pak s gledišta *ideje države*, prema političkoj ideologiji hrvatskih preporoditelja, *politička zajednica/država* treba da bude, na jednoj strani, toliko slaba (Habsburška monarhija) i, na drugoj strani, toliko jaka (1. pojedine narodne/nacionalne političke zajednice i 2. zatim južnoslavenska višenacionalna federativna državna zajednica) koliko to odgovara potrebama slobodnog političkog i socio-ekonomskog razvoja te nacionalno-političkim interesima hrvatskog naroda, ali i drugih slavenskih i južnoslavenskih naroda u Monarhiji.

Prema tom učenju, temeljenom na ideji *slobode* i *etničkom* narodnom/nacionalnom načelu, najveću vrlinu *država* mora da ima: 1) Habsburška monarhija u njenoj ne-egzistenciji — dakle, kao slaba politička zajednica (kao konfederacija) i 2) narodne/nacionalne države (kao samostalne i samoupravne jedinice članice austrijske konfederacije) u njihovoj kompaktnosti i snazi. U prvom slučaju država (nakon njena preuređenja u slobodnu višenacionalnu zajednicu ravnopravnih naroda) omogućuje *slobodu*, a u drugom: nove narodne/nacionalne političke zajednice (kao federalne članice) štite i sprovode slobodu. Država u prvom slučaju (kao konfederativna zajednica) počiva na *ugovoru*, a u drugom (kao narodno-nacionalna politička zajednica) na narodnom suverenitetu, pravu i slobodi.

Ta je politička teorija države i prava bila potrebna hrvatskom građanstvu u usponu. A ono je prihvatilo teoriju prava i nacionalno načelo, ističući ujedno princip narodnog suvereniteta da bi slomilo pokrajinske separatističke težnje i postiglo jedinstvo ujedinjene države Hrvatske i hrvatske nacije. Međutim, nedvojbeno je da je time hrvatsko građanstvo težilo osigurati nacionalno-političku slobodu hrvatskom narodu, kao uvjet svih modernizacijskih procesa.

U najužoj vezi s tim promjenama i procesima, potrebno je u ideologiji hrvatskih preporoditelja istražiti njihov stav prema ovim vrijednostima: zakon — narod — suverenitet.

Kao i ostali liberalni teoretičari države i prava, tako su i hrvatski liberali isticali da su ljudi u prirodnom stanju *dobri*. Napose su to isticali za Slavene, pa su to njihovo stanje, pod utjecajem Herderove ideje, još više idealizirali. Po njima, prirodno stanje Slavena uopće, a Hrvata (kao i Južnih Slavena) napose, jest raj, pa ono nije suprotno državi. Štoviše, smatrali su da idealna država (koja treba da se temelji na slobodi i pravdi) mora biti osnovana i razvijati se na tom prirodnom stanju naroda.

Time je u političkoj ideologiji hrvatskih preporoditelja ujedno riješen problem *suvereniteta*. Jer, po njima, državom i pravom treba da upravljaju *prirodni zakoni*: a to je narod kao cjelina i sve narodne i društvene strukture, njegove demokratske snage. To je prirodno pravo naroda/etnosa: to je narodni suverenitet, osnovan na javnosti i slobodi. U tom slučaju, to je javno-demokratska politička i društvena moć, koja po slobodnoj odluci i slobodnoj volji može i treba da djeluje bez, pa čak i protiv *zakona*, ukoliko nije demokratski i osnovan na načelu slobode i jednakosti. Tu su teoriju hrvatski liberali i demokrati posebno razvili za revolucije 1848—49. godine. I o tome nam govore brojni povijesni izvori.

Prema političkoj ideologiji hrvatskih demokrata, *pravo* (kao prirodni zakon) je prije svega *voluntas*. Pa ipak, pravo (kao prirodni zakon i ujedno političko načelo) ne smije postojati izvan nacionalne države, koja je, kao i pravo, osnovana na prirodnom zakonu; a prirodni zakon nije samo *voluntas* već iznad svega treba da bude *ratio*. Zakon, dakle, treba da bude *racionalan* i u funkciji političke i socio-ekonomske emancipacije. Na isti način narodom treba da upravljaju: prirodno pravo (prirodno pravo naroda na slobodu i jednakost) te prirodni zakon (*lex naturalis*) i *ratio*. Na tim načelima hrvatski narod — kao etnos i kao prirodna i povijesna/politička te pravno-politička i socio-ekonomska zajednica — gradi svoj suverenitet i slobodu. Prema tom učenju, u sukobu s ne-prirodnim zakonima i snagama vlasti (suverenom) pravda je na strani prirodnog zakona. A u tom slučaju narod ima pravo (to je njegovo prirodno pravo) da prevratom i revolucijom ukinе državne zakone i uspostavi slobodu i demokratsko stanje: da stvori nov svijet i nove društvene odnose, koje će osnovati na slobodi i jednakosti.

Shodno tome, hrvatski su preporoditelji razvijali dvije političke ideje: teoriju države i prava. Obje su teorije međusobno povezane. A prema svojoj svrsi, obje se teorije dalje dijele. Teoriju države dijelili su na: 1) ideju o stvaranju narodne/nacionalne države, koja je, u neposrednoj praksi, utjecala na stvaranje mobilizacionog hrvatskog nacionalno-političkog programa, sa zahtjevom za osnivanjem ujedinjene države Hrvatske, i 2) ideju o osnivanju internacionalne/više-nacionalne države, i to: a) južnoslavenske političke zajednice i b) pretvaranje Monarhije u konfederativnu zajednicu ravnopravnih naroda. Ideju pak prava dijelili su na: 1) teoriju prirodnog prava; 2) teoriju prirodnog prava naroda; 3) teoriju historijskog prava i 4) teoriju međunarodnog prava. Obje teorije (ideje države i prava) i njihovi pod-sustavi bili su u političkoj ideologiji hrvatskih preporoditelja u međusobnoj ovisnosti.

Na prvi pogled čini se da u toj političkoj ideologiji nije razrađeno *individualno pravo*. Ali ako pažljivo proučimo izvore, lako možemo uočiti da je individualno pravo sadržano u prirodnom i narodnom pravu te u liberalnom načelu slobode i jednakosti. No činjenica je da su hrvatski preporoditelji više pažnje posvećivali konstituiranju naroda i nacije, i to kao povijesnoj i prirodnoj zajednici. Mislili su da ukoliko spase i oslobode narodnu/nacionalnu zajednicu, spasit će i osloboditi i pojedince/osobe. Smatrali su, dakle, da slobodna zajednica omogućuje individualnu/osobnu slobodu i individualno/osobno pravo. Prema toj političkoj ideologiji, pojedinac je (kao podanik određene političke zajednice) potčinjen državi. Ali budući da politička zajednica (kako nacionalna tako i više-nacionalna država) treba da bude osnovana na prirodnim zakonima i slobodi, onda i čovjek/pojedinac mora biti slobodan. A u tom slučaju, podanik je potčinjen ciljevima i mjerama/zakonima političke zajednice/države u kojoj živi.

Ne bismo mogli reći da je prema toj ideologiji pojedinac/podanik potčinjen apsolutističkoj ideji države. Jer, po tom učenju, prirodno pravo narodne/nacionalne državne zajednice i prirodno pravo svake pojedine individue/podanika, njegovo pravo na slobodu i jednakost, nadopunjavaju se i u uzajamnoj su ovisnosti: i jedno i drugo pravo imaju izvor u *prirodnom zakonu*. Pa ipak, neosporno je da je u toj ideologiji narodna/nacionalna država iznad pojedinca podanika. Ali zato narodna/nacionalna država, kao politička zajednica koja ima povijesnu zadaću u tijeku razvoja naroda i nacije, treba da pojedincu podaniku osigura slobodu i jednakost.

Ta je politička ideologija, koju ćemo opširnije prikazati na drugom mjestu, zapravo odgovarala hrvatskom narodu u odbrani od germanizacije i mađarizacije, te hrvatskom građanstvu u njegovu usponu i razvoju ekonomske i političke moći.

g) Osnovna načela federalizma

U svakom slučaju, hrvatski su preporoditelji, ne samo u svojoj političkoj ideologiji nego i u javnoj djelatnosti, težili da Trojednu kraljevinu (kao buduću ujedinjenu državu Hrvatsku) i novo društvo u njoj utemelje i reorganiziraju na *nacionalnoj*, i *patriotskoj* osnovi. A u težnji za postizanjem krajnje svrhe (da samostalno raspolaze svim javnim političkim i društvenim funkcijama i institucijama) hrvatski je narod već prije a posebno za revolucije 1848. godine posjedovao određenu društvenu moć i pravo na nacionalno-političku cjelovitost, samostalnost i na samoodređenje. Nastojanje hrvatskog naroda da se formira (kao jedan politički narod) u jedinstvenu ujedinjenu državu Hrvatsku (u jedinstveni politički, kulturni i povijesni sustav) bila je, zacijelo, težnja hrvatske nacije za ostvarenjem svoga prava: prirodnog i povijesnog.

Ako pak sa stajališta *nacije* i *politike*, te ideje jugoslavizma i federalizma, želimo istražiti nacionalno-integracijske i modernizacijske procese u XIX. stoljeću u južnoslavenskih naroda uopće i u Hrvata napose, lako možemo uočiti da nam ove nacije u formiranju (hrvatska, slovenska, srpska i bugarska) pokazuju *raznolikost* socio-ekonomskih struktura te *raznolikost* i *višestrukost* povijesnih, temelja i tradicije na kojima su se formirale. A tih su činjenica bili svjesni hrvatski preporoditelji kada su izlagali ideju o osnivanju južnoslavenske kulturne i političke zajednice.

U vezi s tim, najveći domet razvoja političke ideologije — i naravno, ideje jugoslavizma i koncepcije federalizma — hrvatski su preporoditelji izložili za revolucije 1848—49. godine, a zatim, nastavljajući na tim temeljima, nakon sloma neoapsolutizma od 1860. dalje. To im je omogućila postignuta politička sloboda: prije svega sloboda štampe, kada su mogli javno da iznesu i sintetiziraju svoja gledišta s kojima su se sreli za vrijeme ilirskog pokreta.

Smatrali su da je još francuska revolucija ostvarila pojedinačnu slobodu, a revolucija 1848. treba da ostvari slobodu i ravnopravnost svih naroda/nacija. Međutim, ostvarenje načela ravnopravnosti i jednakosti u višenacionalnoj Monarhiji, pretpostavljalo je *federativno uređenje*. Svjesni te ovisnosti u političkoj ideologiji hrvatskih preporoditelja nalazimo da su *ravnopravnost* naroda i ideja *federalizma* dva sukladna politička načela.

Ali je za našu raspravu potrebno utvrditi nastanak i razvoj ideje federalizma u hrvatskoj nacionalnoj politici. Sa stajališta politike, federalizam se u hrvatskoj politici javio tek za revolucije 1848. godine. Pa ipak, elemente federalizma u hrvatskoj politici nalazimo već za vrijeme ilirskog pokreta. A već je J. Drašković (u svojoj *Disertaciji*) zamišljao da bi ujedinjena Hrvatska, sjedinjena sa slovenskim pokrajinama i Bosnom u okviru »Velike Ilirije«, stupila u savez/federaciju s Ugarskom. Ilirci su zatim, osnivajući hrvatski nacionalno-politički program na iura municipalia, također predviđali savez/konfederaciju između ujedinjene države Hrvatske i Ugarske.

Promatrajući pak sa stajališta jugoslavizma i federalizma, upoznali smo da su hrvatski ilirci zagovarali stvaranje nove južnoslavenske višenacionalne kulturne zajednice. Takva ideja o južnoslavenskoj zajednici — kao pod-sustav i sastavni dio političke ideologije hrvatskih preporoditelja — sadrži misaone stavove i težnje koje su najuže povezali sa slobodom uopće, a političkom slobodom napose. Stoga je nesumnjivo da je ideja o južnoslavenskoj zajednici, uzimajući u obzir sve pojedinačne narodne/nacionalne individualnosti u Južnih Slavena, oblikovala svijest o budućoj slobodnoj *višenacionalnoj* i *federativnoj* južnoslavenskoj zajednici. To je još važnije ako znamo da su ilirci zastupali interese naroda/nacije kao cjeline, a ne pojedinih interesnih grupa napose. Svojom su idejom o jugoslavenskoj zajednici sudjelovali pri razvijanju slobodnog odnosa prema suvremenosti i prema svijetu budućnosti.

U svakom slučaju, ideja o stvaranju južnoslavenske zajednice, koju su hrvatski preporoditelji osnivali na načelu slobode i jednakosti te na koncepciji o višenacionalnom zajedništvu, mogla se razvijati samo na federalizmu. I doista, od revolucionarne 1848. godine u hrvatskoj su političari, kao i u političkoj ideologiji hrvatskih preporoditelja, jugoslavizam i federalizam dva sukladna politička načela.

Zbog svega toga, ideju *federalizma* (različitog sadržaja) u hrvatskoj politici, kao i u političkoj ideologiji hrvatskih političara uopće, valja promatrati na razini *austroslavizma* i *jugoslavizma*. Posebno je potrebno istražiti koliko je ideja federalizma utjecala na formiranje hrvatske nacionalne i političke individualnosti i programa o osnivanju ujedinjene države Hrvatske. Valja, nadalje, istražiti odnos ideje federalizma i kulture, te njegovu ulogu u širenju liberalnih i demokratskih odnosa.

Ako pristupimo istraživanju sa stajališta jačanja političke zajednice i težnje za političkom emancipacijom, možemo uočiti da je *federalizam* (kao ideja i akcioni program) u političkoj ideologiji hrvatskih liberala političara (za revolucije 1848—49. godine) bio, prije svega, u funkciji stvaranja novih političkih odnosa i širenja *političke slobode*. A proces produbljivanja demokratskih odnosa i slobode trebalo je ostvariti: 1) prestrukturiranjem političke zajednice, i to preuređenjem Habsburške monarhije u konfederativnu zajednicu i 2) narodnom/nacionalnom političkom emancipacijom, i to: a) osnivanjem slobodne i autonomne ujedinjene države Hrvatske i b) formiranjem južnoslavenske federativne višenacionalne državne zajednice (sastavljene od ujedinjene Hrvatske, ujedinjene Slovenije i srpske Vojvodine) unutar austrijske konfederacije.

Ako samo to imamo na umu, nije teško uočiti da je ideja federalizma u hrvatskoj nacionalnoj politici bila veoma složena i da je federativno načelo imalo višestruko značenje. Federalizam je, sa svim elementima ideje konfederalizma, trebalo da unutar austrijske federacije omogući učvršćenje i razvoj državne samostalnosti federalnih članica/jedinica. A prema tom shvaćanju, federativni je sustav trebao da ima odlučujuću funkciju u stvaranju nove konfederativne austrijske države, kao savezne višenacionalne i višekulturne državne zajednice.

Takav federalitet, kao građansko-kapitalistički politički sustav, omogućio bi stvaranje/formiranje novih narodnih/nacionalnih zajednica odnosno nacionalnih država kao ravnopravnih i individualnih federalnih jedinica. Federalizam je, zatim, učvršćujući sve više elemente konfederalizma i državnu samostalnost federalnih jedinica, trebalo da omogući sjedinjenje srodnih nacija u jednu složenu, subfederalnu državnu jedinicu.

Prema tom programu i zahtjevu, etničko područje Južnih Slavena (unutar Monarhije) okupilo bi se u jednu federalnu jedinicu austrijske konfederacije. Dakle, južnoslavenski narodi unutar Habsburške monarhije sjedinili bi se u jednu političku/državnu zajednicu, i to također na principu federalizma: »na temelju slobode i savršene jednakosti«, kako je odlučio Hrvatski sabor 1848. godine. Prema programu koji je zastupao Hrvatski sabor, zatim političko društvo »Slavenska lipa na slavenskom Jugu« i hrvatski liberali i demokrati (koji su inače bili okupljeni u Saboru i u tom društvu) i to sve do kraja 1850. ujedinjena Hrvatska bi se sjedinila s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom u južnoslavensku subfederativnu državnu zajednicu. A u toj bi višenacionalnoj saveznoj političkoj zajednici zadržale (Hrvatska, Slovenija i Vojvodina) sve elemente nacionalne i političke samostalnosti, individualnosti i slobode.

Ali dok je federativno uređenje na razini austroslavizma trebalo da omogućiti stvaranje višenacionalne i *višekulturne zajednice*, istovremeno je federativno načelo, promatrajući ga na razini jugoslavizma, prema ideologiji hrvatskih

političara liberala, trebalo da (u budućnosti) omogući stvaranje južnoslavenske kulturne zajednice, točnije: zajedništva u kulturi.

Takav složen federativni ideološki sustav treba, dakako, promatrati i sa stajališta slobode. Jer, nasuprot čvrstim načelima hegemonije i gospodarenja državom kao cjelinom (jedinstvenom Habsburškom monarhijom) ili kao dvojnomo Monarhijom, koju su politiku zastupali austrijski Nijemci i Mađari, hrvatski su preporoditelji političari razvijali ideju o slobodi, jednakosti i ravnopravnosti svih austrijskih naroda/nacija. Nasuprot hegemonističkom savezu, hrvatski su liberali zagovarali jačanje slobode i samostalnosti federalnih članica/jedinica u austrijskoj konfederaciji, i to s mogućnošću samoopredjeljenja pa i samoocepljenja od tog državnog sustava. Federalizam je, nadalje, promatrajući ga na razini ideje i mobilizacionog političkog programa, u hrvatskoj politici bio u funkciji stvaranja hrvatske narodne/nacionalne političke i državne zajednice (ujedinjene države Hrvatske) kao ravnopravne članice buduće južnoslavenske višenacionalne državne zajednice.

Prema tome, federativno je načelo u hrvatskoj nacionalnoj politici imalo izuzetne vrijednosti u širenju ideje o individualnoj i narodnoj/nacionalnoj političkoj slobodi. Omogućavalo je prevladavanje rascjepkanosti malih južnoslavenskih naroda i njihovih država (dakako, na razini ideje, a ne u praksi) te poticalo misao o stvaranju nove južnoslavenske federativne zajednice. Ako to imamo na umu, jasno je da je takav federativni ideološki sustav, kao politički program, bio u funkciji nacionalno-integracijskih i modernizacijskih procesa u južnoslavenskih naroda/nacija; naravno, ukoliko su federativno načelo unosili u svoj nacionalni program.

U svakom slučaju, federativno je načelo, koje su izlagali hrvatski liberali i demokrati za revolucije 1848—49. godine (a od tada su federalizam, različitog sadržaja, u svoju političku ideologiju unosile sve hrvatske narodne stranke) predstavljalo osnove kasnijem razvoju ideje o višenacionalnoj federativnoj južnoslavenskoj državi: slobodnoj federativnoj Jugoslaviji. Promatramo li pak sa stajališta kulture i društva, takav je federativni ideološki sustav trebao da omogući stvaranje ne samo zajedničke/internacionalne južnoslavenske kulture, nego i južnoslavenskog društva.

Ako bismo, nadalje, federativni ideološki sustav koji su zastupali hrvatski liberali usporedili s federalizmom na Zapadu, odakle su dobivali mnoge poticaje za revolucionarne 1848—49. godine, ali i kasnije, vidjeli bismo da su razlike znatne:

Naime, klasični liberalni federalizam uglavnom je jednonacionalan. Izuzetak je švicarska konfederacija. A upravo su se na švicarski federalizam pozivali hrvatski liberali u izgradnji svoga federalnoga sustava, koji je bio višenacionalni i vrlo složen. Jer je klasični liberalni federativni sustav na Zapadu imao osnovnu funkciju da stvori ne saveznu već unitarnu državu, ukidajući elemente konfederalizma i državnu samostalnost federalnih jedinica. Riječ je, dakako, o federalizmu jednonacionalnih država.

Sasvim suprotno, federalizam je hrvatskih liberala i demokrata bio u funkciji stvaranja višenacionalne austrijske konfederacije i jačanja državne samostalnosti federalnih jedinica/članica. A prema toj ideji, rascjepkanost konfederativnih struktura i malih narodnih/nacionalnih zajednica prevladalo bi se tako što bi se srodni narodi sjedinili u veće savezne (subfederalne) države, koje bi predstavljale pojedine federalne jedinice.

Sukladno tome, nove narodne/nacionalne političke i državne zajednice Južnih Slavena u Monarhiji (ujedinjena Hrvatska te ujedinjena Slovenija i srpska Vojvodina) sjedinile bi se, koristeći veliku samostalnost kao federalne jedinice, u južnoslavensku federaciju: u saveznu državu.

Prema tome, nasuprot stajalištu klasičnog liberalnog federalizma, koji je manje težio za proširenjem slobode a više integriranju građanstva i stvaranju jedinstvenog političkog i gospodarskog sustava, federalizam je u hrvatskoj nacionalnoj politici bio u funkciji širenja nacionalne/političke slobode i individualnosti. Kao građansko-kapitalistička klasa uopće, tako su i hrvatski liberali ideju federalizma koristili u svrhu formiranja hrvatske nacije te konstituiranja ujedinjene države Hrvatske i modernizacije zemlje. Razumije se da je takav federalizam (na razini ideje i programa) utjecao na rješavanje nacionalnog pitanja i poticao zbližavanje južnoslavenskih naroda/nacija te omogućavao stvaranje slobodne južnoslavenske savezne države.

Bez svake sumnje, promatrajući sa stajališta jugoslavizma, hrvatski su liberali i demokrati ideju federalizma temeljili na načelima slobode, ravnopravnosti, jednakosti i bratstva. Polazeći od tih vrijednosti i od uvjerenja da samo slobodni narodi mogu pretpostavljati jednakost i ravnopravnost, Hrvatski je sabor 1848. godine, kako je rečeno, odlučio da ujedinjena Hrvatska stupi u savez (politički i federativni) sa srpskom Vojvodinom, kao i sa Slavenijom, »na temelju slobode i savršene jednakosti«.

Ako pokušamo dalje analizirati sa stajališta *političke zajednice* i *nacije*, zamijetit ćemo da su hrvatski liberali načelo federalizma osnivali na *nacionalnom principu*, i to u njegovoj radikalnoj konfederativnoj varijanti kad se radilo o preuređenju Habsburške monarhije.

Iako je na hrvatske liberalne utjecao češki oblik austroslavizma i federalizma, ipak su oni, prilagođavajući ideju federalizma nacionalnom načelu i jugoslavizmu, razvili svoju teorijsku specifičnost i novinu. Jer, polazeći od čiste austrijske *konfederacije*, zahtijevali su radikalno preuređenje Monarhije na nacionalnom principu, dok su južnoslavensku političku zajednicu (sastavljenu od novih nacionalnih država: ujedinjene Hrvatske te ujedinjene Slovenije i srpske Vojvodine) osnivali na *federativnom* načelu, s težnjom za stvaranjem zajedničkog južnoslavenskog društva i kulture.

Prema gledištu hrvatskih političara liberala, takav bi južnoslavenski federativni savez štutio male južnoslavenske narode od njemačke i mađarske hegemonije: od germanizacije i mađarizacije. Nadalje, zamišljali su da bi južnoslavenski federativni savez utjecao na ukidanje ekonomske rascjepkanosti, te ubrzao stvaranje jedinstvenog južnoslavenskog tržišta.

Pri tom su hrvatski liberali isticali državni suverenitet svih federalnih jedinica. Ali iako su državni suverenitet Hrvatske osnivali na hrvatskom državnom pravu i stoljetnoj tradiciji hrvatske države, ipak su naglašavali da državni suverenitet nove narodne/nacionalne političke zajednice također temelje na prirodnom i narodnom pravu: na pravu naroda da sâm sobom vlada. Smatrali su da svaki narod ima pravo na jednakost i slobodu, pa i na vlastiti suverenitet, i da mu to pravo nitko ne može oduzeti.

Iz tog slijedi zaključak da je suverenitet univerzalan i opći, i da vrijedi za sve narode/nacije i države, ali i individue kao fizičke osobe. A prema tom stavu, suverenitet označava pravo na slobodu, te poziva na poštivanje tuđe slobode; jer je osnovana na načelu jednakosti svih ljudi i svih naroda.

Bilo je to građansko liberalno shvaćanje načela suvereniteta, i to u njegovu univerzalnom obliku. Po tom učenju, narodi se nikako ne smiju odreći suvereniteta i svoje državnosti, jer se u tom slučaju odriču svoje slobode. Polazeći od tog gledišta, hrvatski su liberali isticali da jedino federativno uređenje može narodima osigurati njihovu političku/državnu individualnost i suverenitet. A to je, prije svega, pravo nacije, na samoodređenje: pravo na osnivanje samostalne države i očuvanje slobode.

Ako dalje želimo promatrati sa stajališta *politike i slobode*, a imajući na umu *federativno* načelo, možemo uočiti da je *nacija* u političkoj ideologiji

hrvatskih liberala i demokrata imala izrazito demokratsko određenje. Jer, prema njihovu političkom programu, austrijsku je konfederaciju trebalo formirati na *međunarodnom ugovoru* jednakih nacionalnih država po pravu. Razumije se da su pri određenju tog stava uzimali prirodno i narodno pravo te načelo slobode i slobodne volje kao značajne vrijednosti. Jer, nove nacionalne države, bez obzira da li pripadaju historijskim ili ne-historijskim narodima, po učenju hrvatskih liberala treba da se osnuju na prirodnom pravu naroda na slobodu i jednakost te na jezičnom i etničko-nacionalnom načelu. A tek zatim bi, kao, slobodne i nezavisne, nacije/države »svojom slobodnom voljom« stupile u novi politički savez, ali samo onda ako na temelju međunarodnog ugovora bude priznate kao ravnopravne članice novoga saveza: austrijske konfederacije.

U svakom slučaju, hrvatski su liberali i demokrati smatrali da je federativno i konfederativno uređenje najviši oblik demokratskog udruživanja jednakih nacionalnih država u jedan politički savez, koji se mora osnovati na međunarodnom ugovoru, te na načelu jednakosti, slobode i dobrovoljnosti. Prema njihovom stavu, koje su zastupali sve do 1850. godine, kada su ukinute sve tekovine revolucije, Habsburška monarhija može opstati samo u tom slučaju ako se iz temelja preuredi u konfederativnu zajednicu, i ako se ne bude rukovodila egoizmom pojedinih članica saveza.

Takva na temelju slobode i jednakosti osnovana austrijska konfederacija imala bi, prema federativnom načelu hrvatskih liberala, dvojaku zadaću: 1) da štiti male narode/nacije izvana, prije svega od opasnosti koja im prijeti od Velike Njemačke i Rusije, i 2) da štiti autonomiju, nezavisnost i slobodu svih članica/jedinica saveza, koje ugrožavaju hegemonističke težnje austrijskih Nijemaca i Mađara.

Ako bismo, na kraju, pokušali donijeti osnovna načela federalizma, i to sa stajališta politike i jugoslavizma, onda u ovom sažetku svakako valja istaći da bi *južnoslavenski politički i državni savez* — koji bi, prema očekivanju hrvatskih preporoditelja, morao nastati u tijeku buržoaske revolucije, a nakon rušenja feudalizma, te nakon preuređenja Monarhije u austrijsku konfederaciju i u tijeku izgradnje kapitalističkog društva — imao ovu višestruku zadaću. 1) Riješio bi nacionalno pitanje u malih južnoslavenskih naroda u Monarhiji, te omogućio i ubrzao nacionalno-integracijske i modernizacijske procese. Dakle, otvorio bi put: a) konačnom formiranju novih nacionalnih država (Hrvatske, Slovenije i srpske Vojvodine) i b) oblikovanju modernog građansko-kapitalističkog društva. 2) Smjenom socio-ekonomskog i političkog poretka, a nakon stvaranja novoga sustava (austrijske konfederacije, južnoslavenske federacije i modernog građansko-kapitalističkog društva) na etničkom i političkom prostoru ujedinjene Hrvatske te ujedinjene Slovenije i srpske Vojvodine bio bi otvoren put za preobražaj tradicionalnog sustava na svim područjima društvenoga života, i to, razumije se, već prema stupnju potaknutih modernizacijskih procesa: dakle, u skladu s dotada ostvarenom razinom prijelaza iz tradicionalnog društva u smjeru modernizacije. 3) Promatrajući sa stajališta slobode i demokracije, prema političkoj ideologiji hrvatskih liberala, *južnoslavenski bi savez* (kao jaka i homogena federalna jedinica) u svakom slučaju bio važan činilac u donošenju zajedničkih odluka na razini austrijske konfederacije. Znali su da bi se jedino na taj način otklonila opasnost da jače federalne jedinice, poglavito njemačka i mađarska, zbog svoje tradicije te jače političke djelatnosti i efikasnosti, vrše nadmoć i hegemoniju nad manjim i slabijim federalnim jedinicama. 4) Stvaranjem zajedničkog južnoslavenskog tržišta, te zajedničke južnoslavenske internacionalne kulture, a nakon osnivanja južnoslavenske političke zajednice, bilo bi omogućeno stvaranje južnoslavenskog društva. Dok bi ujedno nacionalno-političke individualnosti (hrvatska, slovenska i srpska) još više ojačale u tijeku

stvaranja višenacionalne južnoslavenške *patriotske zajednice*. Time bi¹¹ po njihovu učenju, veze s ostalim Južnim Slavenima još više ojačale.

Iako vrlo napredne i teorijski razrađene, bile su to, na žalost, samo ideje, koje u praksi nisu ostvarene, jer ih je apsolutistička politika austrijske vlade odbacila. Pa ipak, njihova je historijska vrijednost u tome što su hrvatski preporoditelji političari, nakon sloma neoapsolutizma od 1860. dalje, na tim načelima (točnije: na tradiciji hrvatske politike iz 1848—49. godine) gradili svoju političku ideologiju.

h) Zaključak: narodne i nacionalne strukture i promjene

Hrvatsko društvo u razdoblju Hrvatskog nacionalnog preporoda (ilirskog pokreta) obilježavaju procesi promjena na svim njegovim razvojnim područjima. A ideologija je Preporoda, koju smo dijelom upoznali, samo jedan aspekt nastalih društvenih i duhovnih promjena. U tijeku novih procesa i promjena, jasno je izražena ovisnost i uzajamnost ideologije i društva. Pa, posve razumljivo, struktura te nove ideologije odgovara strukturi društva, u kojem je nastala i razvijala se.

U svakom slučaju, ideologiju Hrvatskog nacionalnog preporoda valja razumjeti kao sustav uvjerenja, stavova, ocjena i ciljeva. Moramo je shvatiti kao područje akcije i djelatnosti. A posve je sigurno da je politička ideologija hrvatskih preporoditelja bila *poziv* na akciju, te da je izražavala stremljenje i interese hrvatskog društva u usponu.

Bila je to rana građanska ideologija, nastala u procesu rađanja i jačanja hrvatskog građansko-buržoaskoga društva, pri čemu su nastajale nove promjene, strukture i sukobi. A ta je građanska liberalna ideologija u Hrvata, kako smo upoznali, sadržavala ideje o slobodi, jednakosti i suverenitetu naroda. Usvajajući nove političke vrijednosti i načela, liberalno je građanstvo postepeno stjecalo prevlast nad ideologijom feudalizma.

Cjelokupna je ideologija Preporoda bila usmjerena na stvaranje novoga društva i promjenu političkih odnosa. Bila je to izrazito nacionalna ideologija, koja je utjecala na razvoj hrvatske nacionalne kulture, na razvoj društva, na formiranje hrvatske nacije, ali je ujedno utemeljila i utjecala na daljnji razvoj ideje o južnoslavenškoj višenacionalnoj zajednici.

Prema tome, da bismo razumjeli *jugoslavizam*, koji su zastupali hrvatski preporoditelji, potrebno je proučiti i upoznati cjelokupnu njihovu političku ideologiju. Jer su opseg i struktura ideologije Preporoda znatno složeniji i širi od jugoslavenstva. Drugim riječima, jugoslavizam je samo dio cjelokupne ideologije koja se razvila za vrijeme Hrvatskog nacionalnog preporoda. Jugoslavizam je pod-sustav ideologije Preporoda. A svi aspekti pod-sustavi ideologije Preporoda u međusobnoj su ovisnosti. Zbog toga, ideologiju Hrvatskog nacionalnog preporoda možemo upoznati samo ako je proučimo interdisciplinarno: sa stajališta povijesne i šire društvene znanosti.

Nadalje, ukoliko promatramo genezu i međusobni utjecaj društveno-historijskih i nacionalno-političkih te ideoloških procesa i promjena u Hrvata u dužem razdoblju, možemo uočiti da *Hrvatski nacionalni preporod* (po svom opsegu i dužem vremenskom trajanju) nije identičan s *ilirskim pokretom*. Jer, Hrvatski nacionalni preporod ne počinje niti završava ilirskim pokretom.

Naime, ako promatramo strukture i procese (i to na svim područjima javnoga života) hrvatskog društva — koji su se također razvijali pod utjecajem socio-ekonomskih, kulturnih, ideoloških i političkih promjena te modernizacijskih tokova u Monarhiji uopće — zamijetit ćemo da Hrvatski narodni/nacionalni preporod ima svoju (1) predhistoriju te (2) početno-organizacijsko razdoblje i (3) višu fazu razvoja. A kontinuitet Preporoda svakako možemo pratiti

od terezijanskih i josefinskih reformi u XVIII. stoljeću, da bi se u XIX. stoljeću razvio u posve novim uvjetima, promjenama i procesima. Isto tako Hrvatski nacionalni preporod ne završava uoči revolucionarne 1848. godine, već se dalje razvija preko revolucionarnih previranja 1848—49, te za neoapsolutizma (1850—1859) i, nakon uspostavljanja ustavnog razdoblja, do njegove više i završne faze oko godine 1875.

Tijekom razvoja Hrvatskog narodnog/nacionalnog preporoda nastaju nova razdoblja, nove etape i strukture: te novi ideološki sustavi, uvjetovani promjenama hrvatskog društva i prilikama u Habsburškoj monarhiji uopće. Ako promatramo s tog gledišta, lako možemo uočiti da je *ilirski pokret*, vremenski ograničen na razdoblje od 1835. do početka revolucionarne 1848. godine, samo jedna etapa Preporoda. Zbog toga, ako ilirski pokret izdvojimo i proučavamo ga zasebice, odbacili smo mogućnost da upoznamo i pratimo genezu ideologije Preporoda i promjene socio-ekonomskih odnosa. Posebno se to odnosi na revolucionarnu 1848—49. godinu kada je Preporod prešao u novu i višu fazu društveno-političkog i ideološkog razvoja. A nema sumnje da je revolucionarna 1848—49. godina, zapravo razdoblje od početka 1848. do kraja 1850, izuzetno značajno za razumijevanje završne faze ilirskog pokreta.¹¹

Hrvatski narodni/nacionalni preporod — promatrajući ga u njegovim socio-ekonomskim te političkim i ideološkim promjenama i strukturama — imao je slijedeće etape, kojima su odgovarale nove strukture i pod-sustavi, a bili su u međusobnoj ovisnosti:

I. Početno i pripremno razdoblje Preporoda — od terezijanskih i josefinskih reformi u XVIII. stoljeću do 1835.:

- a) utjecaji reforme prosvijećenog apsolutizma (počeci modernizacijskih procesa);
- b) prijelazno razdoblje od kasnofeudalnoga do građansko-kapitalističkoga društva;
- c) razvoj građanstva i njegov utjecaj na promjene društva;
- d) socio-ekonomski razvoj (promjene i procesi);
- e) razvoj školstva i kulture;
- f) narodno buđenje.

II: Početno organizacijsko razdoblje Preporoda — ilirski pokret (od 1835. do 1847/48):

- a) društvene i gospodarske promjene;
- b) počeci industrijske revolucije i njeni utjecaji na socio-ekonomske odnose i razvoj;
- c) razvoj kapitalističkih odnosa u okviru feudalnoga gospodarskog i društvenog sustava;

¹¹ Ovom studijom započeli smo istraživanje političke misli u razdoblju Hrvatskog nacionalnog preporoda, i to s aspekta povijesne te sociološke, pravne i politološke znanosti. Razumije se da u ovoj raspravi nismo zahvatili mnoge probleme. Obradili smo samo najosnovnija načela nekih aspekata političke ideologije, koju je (kao akcioni i mobilizacijski program) utemeljila liberalna jezgra preporoditelja i iliraca u Hrvatskoj u razdoblju od 1830. do 1848/49. godine. Tu osnovnu elitu (u većini društveno slobodne) građanske humanističke inteligencije predstavljali su: Vj. Babukić, T. Blažek, A. T. Brlić, A. Čepulić, D. Demetar, I. Derkos, G. Dollhopf, J. Drašković, Lj. Gaj, I. Kukuljević, F. Kurelac, J. Kušević, D. Kušlan, I. Mažuranić, O. Utješenović Ostrožinski, M. Ožegović, P. Preradović, M. Prica, D. Rakovac, D. Seljan, P. Štoos, B. Sulek, I. I. Tkalac, A. Uhernik, Lj. Vukotinović i drugi.

Izvori na kojima proučavamo njihovu političku ideologiju su: 1) objavljena i neobjavljena korespondencija; 2) brošure i brojni tekstovi objavljeni u časopisima i novinama; 3) arhivska građa: proglaš, leci, politički programi, spisi, dokumenti političkog društva Slavonska lipa na slavonskom Jugu te Ilirske i Narodne stranke, Saborski spisi i drugi; 4) novine i časopisi od 1835. do 1850: Novine dalmatinsko-horvatsko-slavonske, Ilirske narodne novine, Narodne novine, Danica dalmatinska horvatska i slavonska, Danica ilirska, Saborske novine, Slavonski Jug, Jugoslavenske novine, Südslawische Zeitung, Kolo.

O tome usporedi: Hrvatski narodni preporod 1790—1848, Zagreb 1985, gdje je pregledno navedena većina izvora za navedeno razdoblje.

Posebno valja istaći da su u tim novinama i časopisima, kao i u arhivskoj građi i brošurama, saržani dragocjeni izvori o liberalnoj i demokratskoj tradiciji, o federalizmu, hrvatskom nacionalnom programu, jugoslavizmu i drugim pod-sustavima političke ideologije.

- d) pojava i utjecaj društveno slobodne inteligencije;
- e) oblikovanje hrvatske nacionalne kulture;
- f) stvaranje hrvatskog nacionalnog i političkog programa;
- g) utemeljenje ideje o južnoslavenskoj zajednici: pokušaj stvaranja ilirsko-južnoslavenske višenacionalne i internacionalne kulturne zajednice.

III. *Revolucionarno previranje* — od početka 1848. do kraja 1850; završno razdoblje ilirskog pokreta i početno prijelazno doba Preporoda;

- a) ukidanje feudalnih odnosa;
- b) promjene društvenog i gospodarskog sustava;
- c) politički pokret;
- d) stvaranje modernog hrvatskog nacionalnog i političkog programa;
- e) idejno-teorijsko oblikovanje hrvatske nacionalno-političke zajednice;
- f) oblikovanje liberalne političke ideologije;
- g) utemeljenje više faze jugoslavizma: pokušaj osnivanja južnoslavenske višenacionalne federativne državne zajednice.

IV. *Prijelazno i krizno razdoblje Preporoda* — od 1850. do 1859:

- a) neoapsolutizam — modernizacija izvana;
- b) daljnji proces oblikovanja hrvatske nacionalne kulture i širenja hrvatske nacionalne svijesti;
- c) daljnji proces oblikovanja jugoslavizma.

V. *Viša i završna etapa Preporoda* — od 1860. do 1875:

- a) ustavno razdoblje;
- b) razvoj kapitalističkih odnosa u privredi;
- c) modernizacija hrvatskog društva i zemlje;
- d) formiranje modernih političkih stranaka;
- e) politički pokret i opozicijsko/parlamentarno djelovanje;
- f) tradicija revolucionarne 1848—49. i oblikovanje moderne liberalne političke ideologije;
- g) stvaranje osnovnih uvjeta za integraciju hrvatske nacije i formiranje ujedinjene države Hrvatske;
- h) stvaranje južnoslavenskog političkog programa, koji predviđa: sjedinjenje svih južnoslavenskih naroda u slobodnu, nezavisnu, višenacionalnu i federativnu državnu zajednicu.

Zusammenfassung

JUGOSLAWISMUS UND FREIHEIT IN DER KROATISCHEN NATIONALEN WEIDERGEBURT (DER ILLYRISCHEN BEWEGUNG)

Petar Korunić

Im Verlauf der kroatischen nationalen Wiedergeburt (1835—1848) wurden grundlegende gesellschaftliche und kulturelle Bedingungen geschaffen sowie politische Programme vorgelegt, deren Auswirkung beträchtlich war: erstens auf den Prozeß der Vereinigung von Segmenten des kroatischen Volkes zu politisch einem Volk und auf die Herausbildung einer kroatischen Nation, und zweitens auf die Entwicklung der Idee von einer illyrisch-südslawischen multinationalen kulturellen und politischen Gemeinschaft.

In der Abhandlung wurde darauf hingewiesen, daß es in der politischen Ideologie der Illyrer keinen Gegensatz gab zwischen dem »Illyrismus« und dem »Kroa-

tismus«. Die Illyrer gründeten ihr nationales Programm (das sie in der Forderung nach der Vereinigung aller Segmente des kroatischen Volkes und der Schaffung eines vereinigten Staates-Kroatien zum Ausdruck brachten) auf der kroatischen politischen und staatsrechtlichen sowie kulturellen Tradition: auf dem kroatischen Staatsrecht (*iura municipalia*). Gleichzeitig vertraten sie die Konzeption von der Erschaffung einer neuen illyrisch-südslawischen internationalen Kulturgemeinschaft, die durch die Annahme einer gemeinsamen Schriftsprache, Literatur und Kultur für alle Südslawen verwirklicht werden könnte.

Die kroatischen Illyrer setzten sich für die Grundsätze des Liberalismus ein: Freiheit, Individualität und Gleichheit, und zwar nicht nur für alle Menschen, sondern auch für alle Völker und Nationen. Diese Prinzipien leiteten sie vom Naturrecht und dem nationalen Grundsatz ab. Darauf gründeten sie den Jugoslawismus und Föderalismus. Im Einklang mit den Maximen der Freiheit und Gleichheit stellte der Jugoslawismus für die Vertreter der kroatischen Wiedergeburt auch in religiöser Hinsicht vollkommene Toleranz und Gleichberechtigung dar, während er in Kultur und Politik Autonomie und Föderalismus voraussetzte.

Während der Revolution von 1848–1849 legten die kroatischen Illyrer Radikalität in der Auffassung der erwähnten Grundsätze an den Tag: erstens durch die Forderung nach einer Umbildung der Habsburger Monarchie; zweitens durch die Idee vom Ausbau einer neuen bürgerlichen Gesellschaft; drittens durch die Forderung nach der Gründung neuer nationaler politischer Gemeinschaften (der kroatischen, der slowenischen und der serbischen); viertens durch die Forderung nach der Gründung neuer internationaler Verbände, und zwar des südslawischen Staatenbundes (bestehend aus dem vereinigten Kroatien und dem vereinigten Slowenien sowie aus der serbischen Vojvodina) und der österreichischen Föderation, in der die südslawische Staatengemeinschaft eine der föderalen Einheiten darstellen sollte.

Ohne Zweifel haben bei den kroatischen Illyrern sowohl die kroatische staatsrechtliche Tradition sowie die geschichtlichen/politischen Institutionen (die auf den *iura municipalia* basierten) eine wichtige Rolle gespielt bei der Herausbildung ihrer politischen Ideologie. Es war ihnen klar, daß Fortschritt und Freiheit der kroatischen Nation gerade von der Erhaltung und Entwicklung der kroatischen staatsrechtlichen und politischen Tradition und den politisch/geschichtlichen Institutionen (der Kroatische Sabor, der Ban, die unabhängige kroatische Regierung u.a.) abhängen. Sie lebten in dem Glauben, daß nur die *iura municipalia* dem kroatischen Volk (als geschichtlicher Gemeinschaft) Freiheit, Autonomie und Einheit des Dreieinigten Königreichs (als des Staates Kroatiens) ermöglichen würden.

Die Vertreter der kroatischen nationalen Bewegung – die Illyrer – verbanden vor allem zur Zeit der Revolution von 1848–1849 das kroatische nationalpolitische Programm engstens mit der Forderung nach der Gründung eines südslawischen Staatenbundes, der im Zuge einer bourgeois Revolution entstehen sollte, jedoch nach dem Zerfall des Feudalismus und nach der Umbildung der Monarchie zu einer österreichischen Konföderation, und während des Ausbaus einer kapitalistischen Gesellschaft. Dieser politischen Ideologie zufolge sollte der südslawische Staatenbund mehrere Aufgaben erfüllen: Zum ersten würde er die nationalen Integrations- sowie Modernisierungsprozesse in die Wege leiten und fördern. Dadurch würde er den Weg bahnen für (a) eine endgültige Formierung neuer nationaler Staaten (Kroatiens, Sloweniens und der serbischen Vojvodina) und würde sich (b) auf die Bildung einer modernen bürgerlichen Gesellschaft auswirken. Zum zweiten wäre durch eine Veränderung der sozialwirtschaftlichen und politischen Ordnung auf dem ethnischen und politischen Gebiet des vereinigten Kroatien und des vereinigten Sloweniens sowie der serbischen Vojvodina, der Weg bereitet zu einer Umwandlung des traditionellen Systems auf allen Bereichen des gesellschaftlichen Lebens. Zum dritten wäre durch die Schaffung eines gemeinsamen südslawischen Marktes und einer gemeinsamen südslawischen internationalen Kultur, allerdings in der Folge der Gründung einer südslawischen politischen Gemeinschaft auch die Grundlage für die Entstehung einer südslawischen Gesellschaft gegeben. Gleichzeitig würden sich die nationalpolitischen Individualitäten (die kroatische, slowenische und die serbische) im Laufe der Formierung der südslawischen patriotischen Gemeinschaft nur noch stärken.

Auf jeden Fall richtete sich die politische Ideologie der kroatischen nationalen Wiedergeburt auf die Bildung einer neuen Gesellschaft und auf die Umwandlung politischer Verhältnisse. Es war dies eine ausdrücklich nationale Ideologie, die sich auf die Entfaltung der nationalen Kultur und auf die Bildung der kroatischen Nation auswirkte und doch zur gleichen Zeit die Idee von einer südslawischen multinationalen Gemeinschaft begründete. Es handelte sich dabei um eine frühe bürgerliche Ideologie, entstanden im Prozeß des Werdens und Erstarkens der kroatischen bürgerlichen Gesellschaft.

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/1, telefon (061) 332 611, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

ZČ 1/1947 (ponatis 1977) — 1800 din	ZČ 27/1973, št. 1-2 — razprodan
ZČ 2-3/1948-49 (ponatis 1988) — 6800 din	ZČ 27/1973, št. 3-4 (ponatis 1988) — 4800 din
ZČ 4/1950 (ponatis 1987) — 3200 din	ZČ 28/1974, št. 1-2 — razprodan
ZČ 5/1951 (ponatis 1987) — 6000 din	ZČ 28/1974, št. 3-4 — 1800 din (kmalu razprodan)
ZČ 6-7/1952-53 (ponatis 1986) — 5200 din	ZČ 29/1975, št. 1-2 — 1600 din
ZČ 8/1954 — razprodan	ZČ 29/1975, št. 3-4 — 1400 din
ZČ 9/1955 — razprodan	ZČ 30/1976, št. 1-2 — 1400 din
ZČ 10-11/1956-57 — razprodan	ZČ 30/1976, št. 3-4 — 1400 din
ZČ 12-13/1958-59 — razprodan	ZČ 31/1977, št. 1-2 — 1800 din
ZČ 14/1960 — 4200 din (kmalu razprodan)	ZČ 31/1977, št. 3 — 1400 din
ZČ 15/1961 — razprodan — 1400 din	ZČ 31/1977, št. 4 — 1000 din
ZČ 26/1972, št. 1-2 (ponatis 1980) — 1600 din	ZČ 32/1978, št. 1-2 — 1600 din
ZČ 16/1962 — razprodan	ZČ 32/1978, št. 3 — 1000 din
ZČ 17/1963 (ponatis 1978) — 2400 din	ZČ 32/1978, št. 4 — 1000 din
ZČ 18/1964 (ponatis 1980) — 2400 din	ZČ 33/1979, št. 1 — 1400 din
ZČ 19-20/1965-66 (ponatis 1985) — 3000 din	ZČ 33/1979, št. 2 — 1200 din
ZČ 21/1967 — razprodan	ZČ 33/1979, št. 3 — 1200 din
ZČ 22/1968, št. 1-2 (ponatis 1983) — 1400 din	ZČ 33/1979, št. 4 — 1000 din
ZČ 22/1968, št. 3-4 — 2800 din (kmalu razprodan)	ZČ 34/1980, št. 1-2 — 1800 din
ZČ 23/1969, št. 1-2 — razprodan	ZČ 34/1980, št. 3 — 800 din
ZČ 23/1969, št. 3-4 — razprodan	ZČ 34/1980, št. 4 — 800 din
ZČ 24/1970, št. 1-2 (ponatis 1981) — 1400 din	ZČ 35/1981, št. 1-2 — 1400 din
ZČ 24/1970, št. 3-4 — pred ponatisom	ZČ 35/1981, št. 3 — 800 din
ZČ 25/1971, št. 1-2 (ponatis 1985) — 1600 din	ZČ 35/1981, št. 4 — 800 din
ZČ 25/1971, št. 3-4 (ponatis 1986) — 1600 din	ZČ 36/1982, št. 1-2 — 1200 din
ZČ 26/1972, št. 3-4 (ponatis 1984) — 1800 din	ZČ 36/1982, št. 3 — 800 din
	ZČ 36/1982, št. 4 — 800 din
	ZČ 37/1983, št. 1-2 — 1200 din
	ZČ 37/1983, št. 3 — 800 din
	ZČ 37/1983, št. 4 — 800 din
	ZČ 38/1984, št. 1-2 — 1200 din
	ZČ 38/1984, št. 3 — 800 din
	ZČ 38/1984, št. 4 — 800 din
	ZČ 39/1985, št. 1-2 — 1200 din
	ZČ 39/1985, št. 3 — 1000 din
	ZČ 39/1985, št. 4 — 800 din
	ZČ 40/1986, št. 1-2 — 1400 din
	ZČ 40/1986, št. 3 — 1000 din
	ZČ 40/1986, št. 4 — 1200 din
	ZČ 41/1987, št. 1 — 1600 din
	ZČ 41/1987, št. 2 — 1600 din
	ZČ 41/1987, št. 3 — 2000 din
	ZČ 41/1987, št. 4 — 2800 din

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 4000 dinarjev, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 10.000 din dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštadini nad 250 dinarjev zaračunamo dejanske poštno stroške.

Ponatis vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Bibliografsko kazalo za prvih petindvajset letnikov ZČ stane 1000 din. Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

Primož Žontar

OBJAVLJANJE ZAKONOV IN DRUGIH SPLOŠNIH PREDPISOV, VELJAVNIH NA SLOVENSKEM OZEMLJU, OD SREDE 18. STOLETJA DO LETA 1941

Ta razprava je dobila priznanje Pravne fakultete v Ljubljani za leto 1986.

Zakoni in drugi splošni predpisi predstavljajo enega osnovnih in zelo obsežnih pravnozgodovinskih virov. Nimamo pa še celovitejšega pregleda objav zakonov in drugih predpisov, ki so veljali na slovenskem ozemlju. V tem prispevku sledimo tem objavam v času od srede 18. stoletja do leta 1941. Pri tem si zastavljamo za starejše obdobje predvsem dve vprašanji. Prvo obsega način seznanjanja prebivalstva z zakoni in drugimi splošnimi predpisi, kar je bilo v času pravnega absolutizma sploh ena med temeljnimi nalogami državne uprave. Drugo vprašanje pa se nanaša na nastanek zbirk zakonov in drugih predpisov (državnih, poldržavnih in privatnih) v času do srede 19. stoletja, to je pred uvedbo zakonikov. Veliko število teh zbirk, ki so poleg tega izšle tudi v več izdajah, močno otežuje pregled nad objavami, s tem pa tudi njihovo uporabo. Zato smo poskušali ugotoviti osnovna načela, po katerih so se ravnali pri njihovem objavljanju. Ob obravnavi izdajanja zakonov in drugih predpisov, ki so veljali na slovenskem ozemlju pred letom 1918, se seveda postavlja tudi vprašanje uporabe slovenščine kot jezika objavljanja.

Razglašanje zakonov in drugih splošnih predpisov do srede 19. stoletja

Težnje deželnega kneza, da bi poleg privilegijev, reskriptov in resolucij izdal tudi splošne predpise, ki bi urejali določeno problematiko, so se začele pojavljati v avstrijskih deželah v začetku 16. stoletja. Medtem ko je deželni knez sprva uvajal predvsem skupno zakonodajo za posamezne skupine dežel, se je od druge polovice 16. stoletja dalje vse bolj uveljavljala zakonodaja za vsako deželo posebej.

V obdobju pravnega absolutizma, to je v času od srede 18. stoletja do marčne revolucije leta 1848, so razvili avstrijski vladarji široko zakonodajno dejavnost. Zakonodajni akti iz tega časa so mnogoštevilni. Bistvena novost te zakonodaje je v tem, da je odpravila stanovske razlike v pravnih panogah. Poleg tega so ponovno uvedli zakonodajo, ki je veljala za večje število dežel in to v mnogo širšem obsegu kot kdajkoli prej. Z izgradnjo vse večjega števila deželnoknežjih organov, ki so nastali v tedanji preobrazbi državne uprave, je bila ustvarjena tudi širša podlaga za dejansko izvajanje pravnih norm.¹

Zakonodajalec je bil v tem času samo vladar. Miselnost pravnega absolutizma je utemeljevala potrebo po zakonodaji in izključno pravico vladarja kot zakonodajalca z naslednjimi načeli: Podanikom (s tem so bili mišljeni državljani) mora biti dana možnost, da uživa pravice, ki jim pripadajo; zato pa pričakujejo od deželnega kneza varstvo in zaščito. Da bi bil dosežen ta namen, mora deželni knez natančno določiti pravice podanikov in urejati njihova ravnanja. To pa dosega z zakoni in drugimi predpisi. Iz tega naj bi sledilo, da je pripadala deželniemu knezu vrhovna oblast pri predpisovanju zakonov, pa tudi obveza podanikov, da zakone izpolnjujejo. Po tedanjih nazorih je bil zakon torej izraz volje deželnega kneza, po kateri morajo usmerjati podaniki svoja ravnanja v splošno korist države.

¹ Sergej Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1971, str. 392—393.

Zakonodajno pravico je izvajal vladar praviloma na tri načine: deželni knez je npr. izdal lastnoročno pismo (Handbillet), s katerim je neposredno naročal, kaj je potrebno ukreniti na določenem področju. Druga možnost za nastanek zakona je bila dana ob obravnavi vprašanj, ki so jih predložili vladarju dvorni uradi v rešitev. Vladar je ob tem določil npr. neko osnovno ali splošno načelo. Tretja možnost pa je bila ta, da so imenovali dvorno komisijo, ki je bila navadno sestavljena iz predsednika in 4 dvornih svetnikov vrhovnega justičnega urada. Komisija se je najprej posvetovala z dvornim uradom, v čigar pristojnost je sodila zadeva, nakar je pripravila osnutek zakona. Sledile so obravnave v različnih dvornih organih, nato pa je komisija skupaj s pripombami dostavila predlog zakona oziroma splošnega predpisa vladarju v odobritev.²

Racionalizem se je začel uveljavljati tudi v zakonodajni tehniki. Že za Jožefa II. je začel prevladovati bolj jedrnat slog. Proti koncu stoletja se je uveljavila moderna zakonodajna dikcija, in v tituli vladarja so začeli opuščati nepotrebni vsebinski balast.

Zakone in druge splošne predpise so razglašali na način, ki naj bi omogočal, da bi jih vsakdo poznal. Splošen način razglašanja je bil natis zakona. Zakone in druge splošne predpise je pošiljal dvorni politični urad (dvorna pisarna, združena dvorna pisarna) v obliki patenta ali dvornega dekreta deželnim upravnim uradom. Deželni uradi so prejeli patente od dvornega političnega urada natisnjene, v potrebnem številu izvodov, ali pa le v nekaj izvodih, nakar so morali sami poskrbeti za nadaljnji natis. V primeru, da so dvorni uradi poslali deželnim uradom nek predpis v obliki dvornega dekreta, pa ga je moral deželni urad natisniti z nazivom okrožnica (Zirkulär) ali ukaz (Verordnung).³

Zakone in druge splošne predpise so tiskali v nemščini, včasih pa tudi v deželnem jeziku. Po došedanjih ugotovitvah je bil kot prvi v slovenskem prevodu objavljen cesarski patent z dne 10. marca 1754. Objavila ga je reprezentancin komora na Koroškem in je nastal v zvezi z odpravo nekaterih praznikov, ki jo je predpisal breve papeža Benedikta IV. Na Kranjskem je bil ta patent objavljen le v nemškem jeziku. Najstarejši cesarski patent na Kranjskem, ki je bil preveden v slovenščino, je bil patent z dne 6. julija 1758 in se je nanašal na zagotovitev preiskrbe vojaških invalidov in njihovih otrok. Tretji znani uradni predpis v slovenskem prevodu je bil red za čolnarje za vožnjo po Savi z dne 23. marca 1766. Tudi v naslednjih desetletjih vse do konca 18. stoletja so bili objavljeni v slovenskem jeziku le posamezni predpisi. Večji praktični pomen so pripisovali slovenskim prevodom, glede tistih predpisov, ki so urejali, razmerja med zemljiškimi gospodi in podložniki. Jezikovna politika avstrijske države se je glede objavljanja predpisov v slovenskem jeziku spremenila šele med vojnami s Francozi za časa Napoleona. Tedaj so s tem v zvezi objavili večje število predpisov in razglasov tudi v slovenskem prevodu. Po obnovitvi avstrijske oblasti v Ilirskih deželah se je število slovenskih prevodov še pomnožilo. Ugotovljenih jih je nad sto, od teh je bilo več kot 90 Vodnikovih. Nekaj slovenskih prevodov uradnih razglasov sta objavila tudi Jugoslavija v Trstu in Gradcu.⁴

Razvoj časopisov je dal možnost razglašanja zakonov in drugih splošnih predpisov v časopisih. V pošte so prihajali časopisi, ki so prinašali tudi javne objave. Šele ministrski ukaz z dne 2. aprila 1849 je izrecno navajal, da mora prenehati razglašanje zakonov in predpisov v časopisih, ko bo začel izhajati državni zakonik (Reichsgesetzblatt). Zato je upravno sodišče na Dunaju 2. januarja 1890 odločilo, da je treba šteti objavo zakona o občinah z dne 17. marca 1849 v uradnem delu časopisa Wiener Zeitung z dne 20. marca 1849 še kot ustrezno razglasitev. Tudi vsi

² Joseph Kropatschek, Oestreichs Staatsverfassung, I. Band, Wien, str. 263–266; Gernot Kocher, Zur Funktion der Gesetzgebung im 18. Jahrhundert, Das achtzehnte Jahrhundert, Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts, I. Wien, 1983, str. 44–47.

³ Sergej Vilfan, o. d., str. 372–374.

⁴ Vlado Valenčič, Slovenščina v uradih in uradni publicistiki od srede 18. do srede 19. stoletja, Zgodovinski časopis XXXI/1977, str. 332–334.

deželni časopisi so obsegali oglasni del, t.i. uradni list (Amtsblatt), v katerem so deželne oblasti objavljale razne razglase in obvestila. V Ljubljani je imel oglasni del časopis Laibacher Zeitung, v Celovcu Klagenfurter Zeitung, v Trstu Osservatore Triestino.⁵

Razširjanje zakonov in splošnih predpisov je bila naloga političnih (upravnih) oblasti. Zakone v sodnih zadevah pa so razširjale sodne oblasti, na čelu katerih je bilo Vrhovno justično oblastvo na Dunaju. Zdi se, da je prihajalo do nejasnosti glede razširjanja norm v sodnih zadevah. Zato je določal dvorni dekret z dne 27. junija 1793, da morajo splošne norme, namreč take zakone, ukaze in tolmačenja, ki so pomembni za celotno javnost, objavljati upravne oblasti, ne pa apelacijska sodišča. To sta ponovila tudi dvorna dekreta z dne 26. septembra 1817 in z dne 16. novembra 1827. Ne glede na to, ali je take zakone, spremembe zakonov ali tolmačenja pripravil vrhovni justični urad, so jih morale objaviti upravne oblasti. Na apelacijska sodišča pa so naslavljali dvorne dekrete, ki jih je objavljala vrhovni justični urad v zadevah sodnega poslovanja, ko je šlo npr. za odpravo nepravilnosti, do katerih je prihajalo pri poslovanju sodišč, kadar so bila potrebna navodila in podobno. Apelacijska sodišča so prejete dekrete v večini primerov tudi natisnili v obliki okrožnic (dvorni dekret z dne 25. maja 1787).

Dunajski centralni upravni uradi niso imeli pravice do izdajanja splošnih predpisov. Podrejenim uradom so dajali le obvezna navodila. Enako je veljalo tudi glede deželnih upravnih uradov, ki so bili organizirani za posamezne dežele ali za več dežel skupaj. V letih 1747—1782/83 so bili organizirani kot reprezentance in ko more in nato kot deželna glavarstva predvsem za posamezne dežele, v letih 1782/83 do 1791 kot guberniji skupno za več dežel, nato do leta 1803/4 zopet za posamezne dežele (bodisi kot guberniji ali deželna glavarstva).

Posebne norme so obstajale glede razširjanja predpisov v cerkvenih zadevah (in publico ecclesiasticis). V teh primerih so bili dolžni sodelovati konsistoriji in ordinariati, kakor tudi drugi cerkveni organi. Državne oblasti so morale v zvezi z razširjanjem predpisov, ki so se nanašali na duhovščino, upoštevati še vrsto posebnosti (dvorni dekreti z dne 25. oktobra 1871, 14. januarja 1782, 28. januarja 1782 in 4. januarja 1783, 31. maja 1782, 18. junija 1782, 16. avgusta 1785, 26. maja 1786, 31. januarja in 31. marca 1787, 4. julija 1787). Poseben način objavljanja so uporabljali tudi v primerih, ko so se predpisi nanašali le na odvetnike. Na podlagi dvornih dekretov z dne 29. novembra 1792 in 23. marca 1799 so morali take predpise dostavljati dekanu pravne fakultete ali seniorju odvetnikov.

Seznanjanje prebivalstva z zakoni in drugimi splošnimi predpisi do srede 19. stoletja

Stopnja izobrazbe in sploh pismenosti je bila v drugi polovici 18. stoletja še tako nizka, da sam natis cesarskih patentov in drugih predpisov ni zadoščal, da bi bilo prebivalstvo z njimi seznanjeno. Če naj bi se zakoni in drugi predpisi dejansko izvajali in tako dosegli svoj namen, bi morale njihovo vsebino poznati vse prebivalstvo. Zato so izdali — zlasti v času vlade Jožefa II. (1780—1790) — vrsto predpisov, ki so določali, kako je potrebno z zakoni in drugimi predpisi seznanjati prebivalstvo.

Dvorni dekret z dne 26. avgusta 1782 je določal, da ostaja predpisani način seznanjanja prebivalstva z novimi deželnoknežjimi zakoni v cerkvah s prižnic še nadalje v veljavi. Župniki so morali sporočati župljanom ne le cerkvena oznanila, marveč tudi nove predpise, ki jih jim je pošiljal okrožni urad. To so bili predvsem predpisi, ki so zadevali celotno prebivalstvo. Dvorni dekret z dne 28. septembra

⁵ Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, I. Band, Wien 1896 (5. izdaja), str. 433—442.

⁶ Ernst Mayrhofer Handbuch ..., str. 433—442.

⁷ Sergej Vilfan, o. d., str. 372—374.

⁸ Ernst Mayrhofer's Handbuch ..., str. 433—442.

1782 je pojasnjeval, da morajo na omenjeni način duhovniki seznanjati prebivalstvo s predpisi tako na deželi kot v mestih, vključno v deželnih glavnih mestih. Ukaz z dne 11. decembra 1782 pa je navedene določbe dopolnjeval še s tem, da je bilo treba vsakemu predpisu dodati določilo, ali naj ga sporočijo prebivalstvu duhovniki s prižnic ali pa zadošča tiskani razglas. Prejete zakone so morali župniki vrniti okrožnemu uradu z izjavo, da so z njimi seznanili župljane.

Upravne oblasti na srednji deželni stopnji so bili okrožni uradi (kresije), ki so jih ustanovili v obravnavanih deželah leta 1748. Okrožni uradi so bili popolnoma odvisni od navodil deželnoknežjih uradov na stopnji dežele. Nižja uprava je bila v rokah zemljiških gospodov. Leta 1783 je določil vladar, da morajo pri seznanjanju prebivalstva s predpisi sodelovati organi, ki so imeli v rokah nižjo upravo. Dvorni dekret z dne 17. novembra 1783 je namreč predpisoval, da mora vsaka gosposka, to je vsako zemljiško gospostvo, razposlati prejete zakone in druge predpise svojim rihtarjem, da bodo, z njimi seznanili podložnike. Gosposke, ki niso imele sedeža v bližini svojih podložnikov, pa tudi ne lastnega uradnika na gospostvu, so morale dobiti nekoga, ki je opravljal navedeno nalogo. Ob uradnih dneh, ko so se zbirali rihtarji na sedežu gospostva, so morali zemljiški gosposde preverjati, ali rihtarji dejansko seznanjajo vaščane s prejetimi zakoni in drugimi predpisi.

Navedeni predpis je predpostavljala kolikor toliko zaokrožena zemljiška gospostva, ki bi imela po vaseh svoje organe za upravnomanipulativne naloge (dvorni dekret jih je imenoval rihtarje). V naših krajih takega sistema ni bilo mogoče uporabiti, ker so imeli po vaseh močno pomešane podložnike različna zemljiška gospostva. Zato je ugotavljala okrožnica graškega gubernija (ta je obsegal Štajersko, Koroško in Kranjsko) z dne 30. septembra 1786, da seznanjajo podložnike z novimi zakoni le na sedežih zemljiških gospostev.⁹

Prav v tem času pa so začele nastajati nove podlage nižje uprave, upravnih okrajev. Ti so se razvili pri nas neposredno iz nabornega sistema. V obsegu nabornega območja, kantona, je nastal eden ali več nabornih okrajev (Werbbezirk). Zemljiško gospostvo, ki je v takem okraju izvrševalo naloge v zvezi z novačenjem, so je imenovalo komisariat nabornega okraja (Werbbezirkskommissariat). Tako organizacijo novačenja so začeli uvajati pri nas okoli leta 1780. Komisariatom nabornih okrajev je začela nalagati država še druge upravne naloge, kakor skrb za statistiko, gradnjo cest, policijo in, 1785 tudi sodelovanje pri izdelavi zemljiškega davčnega katastra. Med temi nalogami so kot prvo navajali skrb za seznanjanje prebivalstva z zakoni in drugimi splošnimi predpisi. Komisariati nabornih okrajev so potrebovali organe za območje ene ali več vasi. Zato so naborne okraje razdelili na občine, kot organe posameznih občin, pa so postavili izmed vaščanov rihtarje in odbornike (t. i. zaprisežene). Naziv rihtar seveda ni bil v nobeni zvezi s sodstvom.¹⁰

Dvorni dekret z dne 8. junija 1785 je dopolnil dvorni dekret z dne 17. novembra 1783 v tem smislu, da so morali prebivalstvu sporočati dvorne predpise ne le gosposke (dominiji, to je zemljiška gospostva), marveč tudi komisariati nabornih okrajev. Okrožnica graškega gubernija z dne 30. septembra 1786 je vsebovala izčrpna navodila, kako morajo komisariati nabornih okrajev opravljati to nalogo. Celotni postopek seznanjanja s predpisi je bil naslednji: Sli okrožnega urada so raznesli prejete patente in ukaze, ki jih je poslal deželni urad, bližnjim komisariatom nabornih okrajev. Nato so sli teh komisariatov odnesli prejete predpise do naslednjih komisariatov nabornih okrajev itd. Celotni postopek razpošiljanja je bil določen v okrožnouradnih registrih za sle; v njih so uradniki komisariatov tudi potrjevali prejem predpisov. Razpošiljanje je moralo potekati tekoče. Zato so morali pošiljati komisariati svojega sla do naslednjih komisariatov takoj po prejemu pošiljke. Samo seznanjanje vaščanov z zakoni pa je bilo določeno takole: Ob ne-

⁹ Ernst Mayrhofer's Handbuch ..., str. 433—442.

¹⁰ Jože Zontar, Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1849, Zgodovinski časopis 34/1980, str. 119—155.

deljah in praznikih so se morali zbrati rihtarji s svojimi odborniki pred glavno službo božjo na sedežu župnije. Komisar nabornega okraja jih je moral seznaniti z novimi zakoni in drugimi predpisi, ki jih je prejel od okrožnega urada. Če je bil komisar zadržan, je moral to opraviti njemu podrejeni uradnik ali pa učitelj. Rihtarji in odborniki so nato po vaseh obveščali vaščane o novih predpisih. V primerih, ko je obsegal naborni okraj več župnij, so si delo porazdelili komisar in učitelji tako, da je na sedežu največje župnije ali župnije, kamor je prihajalo največ vaščanov k službi božji, opravljal omenjeno nalogo komisar, na sedežu ostalih župnij pa so za to skrbeli učitelji.

Po smrti Jožefa II. je ostal sistem obveščanja prebivalstva z zakoni in drugimi splošnimi predpisi v bistvu nespremenjen. Dvorni dekret z dne 17. marca 1791 je načelno poudarjal, da ni obveščanje o novih zakonih in drugih splošnih predpisih naloga duhovščine, marveč svetnih gospodk. Primerna priložnost za to pa je bil čas po končani nedeljski službi božji, ko so bili vaščani zbrani, navzoč pa naj bi bil tudi župnik.

Konkretno je bilo izvajanje tega načela določeno takole: Vaščane so morali obveščati o novih predpisih rihtarji ali učitelji, in sicer v nedeljah in praznikih po končanih popoldanskih cerkvenih opravilih v občinski sobi. Enako je določal predpis tudi glede tistih mest, ki niso imela mestnega magistrata, marveč je bil na čelu mestne uprave rihtar z odborniki. Istočasno so morali zakone in druge predpise, ki so jih sporočili navzočim, razobesiti tudi na cerkvena vrata. Enako so morali ravnati tudi v podeželskih mestih, ki so imela magistrat. Tu je moral mestni sindik (tajnik) v nedeljah po končanih popoldanskih cerkvenih opravilih v mestni hiši (na rotovžu) ob navzočnosti župana obvestiti zbrane meščane o novih predpisih. V glavnih in večjih mestih je bila pismenost že na višji stopnji. Zato je predpisoval dvorni dekret z dne 11. oktobra 1791, da zadošča, če da mestni magistrat razobesiti prejete zakone in druge predpise na t.i. javna vrata, na katere so sicer razobešali javne razglase mestnega magistrata. Tako na podeželju kot v mestih duhovščina torej ni bila več udeležena pri samem obveščanju prebivalstva o novih zakonih. Vendar pa so predpisi pozivali župnika, če je bil v kraju sedež župnije, sicer pa duhovnika, ki je prihajal zaradi cerkvenih opravil, da je bil pri tem navzoč. Duhovščina naj bi tudi od časa do časa opozarjala vaščane, naj hodijo po končanih cerkvenih opravilih k obveščanju o novih predpisih. Škofijski ordinariati pa so morali skrbeti, da je duhovščina izpolnjevala te obveze.

Prikazani način sporočanja zakonov in drugih splošnih predpisov je ostal do srede 19. stoletja nespremenjen. S tem v zvezi sta izšla dva predpisa, ki pa nista prinesla nič bistveno novega. Na podlagi dekreta dvorne pisarne z dne 23. aprila 1807 so morale deželne oblasti dosledno pošiljati okrožnim uradom predpise, ki so bili namenjeni dominijem oziroma okrajnim gospodkam, v tiskani obliki. Razmah tiskarstva je v tem času namreč to že omogočal. Dekret dvorne pisarne z dne 7. maja 1810 pa je določal, da morajo v mestih — kjer je bilo to v navadi — tudi hišni lastniki opozarjati stanovalce na nove predpise. Ti naj bi celo pismo potrjevali, da so jim bili predpisi sporočeni.¹¹

Državne zbirke zakonov, nastale pred uvedbo zakonikov

Zaradi pomena za javno poznavanje pravnih norm je treba upoštevati tudi zbirke zakonov, ki so nastale pred uvedbo državnega in deželnih zakonikov (Gesetzblatt) v Avstriji, to je pred letom 1849. Najstarejša taka zbirka zakonov je znana pod imenom Codex austriacus in ima naslov: Codicis austriaci ordine alphabetico compilati. Das ist eigentlicher Begriff und Inhalt aller unter dess... Ertz-Hauses zu Oesterreich; Fürnemblich aber der... Regierung... Leopoldi I. Ertz-Hertzogen zu Oesterreich ausgegangenen und publicirten in das Justitz — und Politzei Wesen

¹¹ Ernst Mayrhofer's Handbuch..., str. 433—442.

und was einem oder andern anhänging ist, einlaufenden Generalien, Patenten, Ordnungen, Rescripten, Resolutionen, Edicten, Decreten und Mandaten; wie auch in Publicis, Politicis, Civilibus et Criminalibus emanirten Statuten und Satzungen; so viel solche insonderheit beede Ertz-Hertzogthum Oesterreich unter und ob der Enns betreffend. Pars prima, (Wienn) 1704; Pars secunda, (Wienn) 1704. ... reichischer Gesetze und Ordnungen ... bis auf das Jahr 1720, Leipzig 1748, ... Sammlung Oesterreichischer Gesetze und Ordnungen ... vom Jahr 1721 bis auf ... Tod-Fall ... Caroli VI., Leipzig 1748 (Wien 1752) — Chronologische Sammlung aller vom 20. October 1740 bis letzten December 1758 ... erlassenen Generalien ... Wien 1777 — Chronologische Sammlung aller vom 1. Jänner 1759 bis letzten December 1770 ... erlassenen Generalien ... Wien 1777.

Codex austriacus upošteva predpise, ki so veljali za Avstrijo nad in pod Anizo, in torej ni neposredno veljal za naše dežele.

Splošno zbirko zakonov in drugih predpisov pa so začeli objavljati v času vlad Jožefa II. Začela je izhajati leta 1785 s tem, da je zajela zakone od nastopa vlad Jožefa II., to je od leta 1780 dalje. Obenem pa so pripravili in izdali tudi zbirko zakonov, ki so izšli v času vlad Marije Terezije, to je v letih 1740 do 1780 in ki so bili leta 1785 še v veljavi.

Zbirka terezijanske zakonodaje je izšla (z enako vsebino in ureditvijo) pri dveh različnih založnikih. Razlike so le pri naslovu izdaje in v tem, da imajo predpisi v eni izdaji dodano kratko vsebino, pri drugi pa ne. V zbirki ni navedeno, da je njen avtor Joseph Kropatschek, vendar Kropatschek v uvodu ene kasnejših zbirk zakonov to izrecno navaja.¹² Izdaji imata naslov: a) Kaiserl. königl. Theresianisches Gesetzbuch, enthaltend die Gesetze von den Jahren 1740 bis 1780, welche unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind. In einer chronologischen Ordnung. — I.—VIII. Band. Vsi zvezki so izšli na Dunaju 1787 (3. ponatis Dunaj 1789). Zbirka ima kazalo z naslovom: Hauptelenchus und Repertorium über alle acht Bände des Kais. Königl. Theresianischen Gesetzbuches vom Jahre 1740 bis 1780 in einer chronologischen Ordnung und systematischen Verbindung. Wien 1787 (ponatis: Wien 1789). — b) Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung. Zbirka, ki obsega prav tako 8 zvezkov, ima kazalo z naslovom: Hauptelenchus und Repertorium über alle acht Bände der Sammlung aller k. k. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780 in einer chronologischen Ordnung und systematischen Verbindung.

Zbirka zakonov iz časa vlad Jožefa II. (1780—1790) je sprva izhajala z nekaj leti zamude, zadnji, 18. zvezek, ki obsega zadnje leto vlad Jožefa II., pa je izšel že leta 1790. Objavo zbirke je pripravil Joseph Kropatschek. Predpisi so urejeni po snovnih skupinah, za razliko od terezijanske zbirke, kjer so urejeni kronološko. Zbirka vsebuje predpise z vseh področij (tudi sodne) in tudi splošne norme, ki so bile izdane z veljavnostjo za posamezne dežele. Navedba, da je izšla zbirka na podlagi najvišjega ukaza, nam pove, da je imela značaj uradne zbirke: Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung. Enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre ... Mit allergnädigster Freiheit und auf allerhöchsten Befehl ... — I. Band 1780 bis 1784, Wien 1785 — II. Band 1780 bis 1784, Wien 1785 — III. Band 1780 bis 1784, Wien 1785 — IV. Band 1780 bis 1784, Wien 1785 — V. Band 1780 bis 1784, Wien 1786 — VI. Band 1784, Wien 1786, — VII. Band

¹² Sammlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des Kaisers Franz des II. in den sämtlichen k. k. Erbländern erschienen sind in einer chronologischen Ordnung, 1. Band 1792, Wien (1793), uvid.

1784, Wien 1786 — VIII. Band 1785, Wien 1787 — IX. Band 1785, Wien 1787 — X. Band 1786, Wien 1788 — XI. Band 1786, Wien 1788 — XII. Hauptrepertorium über die Eilf Bände des Handbuches der k.k. Gesetze welche unter der Regierung des Kaiser Joseph des II. vom Jahre 1780 bis Ende 1786 erschienen sind, Wien 1788 — XIII. Band 1787, Wien 1789 — XIV. Band 1787, Wien 1789 — XV. Band 1788, Wien 1789 — XVI. Band 1788, Wien 1789 — XVII. Band 1789, Wien 1789 — XVIII. Band 1789, Wien 1790. Zadnji 18. zvezek je obsegal tudi kazalo (repertorij) za 13. do 18. zvezek in glavno kazalo (repertorij) za vso zbirko. Prvih 11. zvezkov te zbirke je izšlo tudi v drugi, izpopolnjeni izdaji.

Joseph Kropatschek, dvorni koncipist in učitelj zakonodaje in okrožnouradne prakse je pod novim vladarjem Leopoldom II. dobil dovoljenje za izdajo nadaljnje zbirke zakonov. Za razliko od prejšnje je ta zbirka urejena kronološko. Posamezni zvezki imajo tudi abecedno kazalo: Sammlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des Königs (kasneje: Kaisers) Leopold des II. in den sämtlichen K. (kasneje: K. K.) Erbländern erschienen sind, in einer chronologischen Ordnung. — II. Band 1790 (prva polovica leta), Wien — II. Band 1790 (druga polovica leta), Wien — III. Band 1791 (prva polovica leta), Wien — IV. Band 1791 (druga polovica leta), Wien — V. Band 1792, samt Hauptelenchus und Hauptrepertorium, Wien.

Po enakih načelih je začel Kropatschek izdajati zbirko zakonov tudi pod novim vladarjem Francem II. Sammlung der Gesetze welche unter der glorreich(st)en Regierung des Kaisers Franz des II. (od 1806, ko se je odpovedal nemškemu cesarstvu in je bil avstrijski cesar: Franz des I.) in den sämtlichen k.k. Erbländern erschienen sind in einer chronologischen Ordnung. — 1. — 25. Band 1792 — 1808, Wien.

Novi izdajatelj, dvorni sekretar Wilhelm Gerhard Goutta je nadaljeval zbirko pod dvojnimi naslovom:

a) Fortsetzung der von Joseph Kropatschek verfassten Sammlung der Gesetze. Enthält die politischen und Justiz-Gesetze welche unter der Regierung Sr. Majestät Kaisers Franz des I. in den sämtlichen k.k. Erbländern erlassen worden sind in chronologischer Ordnung — 26. — 57. Band 1809 — 1831, Wien 1812 — 1833.

b) Sammlung der sämtlichen politischen und Justiz-Gesetze welche unter der Regierung Sr. Majestät, Kaisers Franz des I. in den sämtlichen k.k. Erbländern erlassen worden sind in chronologischer Ordnung — 1. — 32. Band 1809 — 1831, Wien 1812 — 1833.

Naslednji izdajatelj, Franz Xaver Pichl je nadaljeval zbirko pod naslovom: Fortsetzung der ursprünglich vom Hofsecretär Joseph Kropatschek, später vom Hofsecretär W. G. Goutta redigierten Sammlung der Gesetze im politischen, Cameral- und Justizfache, welche unter der Regierung Seiner k.k. Majestät Franz des I. in den sämtlichen k.k. Staaten erlassen worden sind in chronologischer Ordnung — 58. — 60. Band 1832 — 1834, Wien 1834 — 1836.

Leta 1835 je nastopil vladati Ferdinand I. F. X. Pichl je zbirko zakonov nadaljeval, toda z dvojnimi naslovom:

a) Fortsetzung der ursprünglich vom Hofsecretär Joseph Kropatschek, später vom Hofsecretär W. G. Goutta redigierten Sammlung der Gesetze im politischen, Cameral- und Justizfache, welche unter der Regierung Sr. k.k. Majestät, Ferdinand des I. in den sämtlichen k.k. Staaten erlassen worden sind, in chronologischer Ordnung — 61. — 72. Band 1835 — 1846, Wien 1837.

b) Vollständige Sammlung aller im politischen, Cameral- und Justizfache unter der Regierung Sr. k.k. Majestät Kaiser Ferdinand I. in den k.k. Staaten erlassenen Gesetze und Verordnungen in chronologischer Ordnung. — 1. — 12. Band 1835 — 1846, Wien 1837.

Za leti 1847 in 1848 obravnavana zbirka ni izšla.

Za zbirko zakonov iz časa Franca I. in Ferdinanda I. obstojijo v posameznih zvezkih kronološki sezname vsebine in abecedna kazala, na voljo pa so tudi neka-

teri glavni repertoriji (v knjižnici Arhiva SR Slovenije za 1.—10. ter za 26.—30. zvezek):

Postopoma je začela prevzemati objavljanje zakonov in drugih splošnih predpisov država neposredno v svoje roke. 1791 so začeli izdajati uradno zbirko zakonov, zaradi česar je dobila zbirka, ki jo je izdajal Kropatschek, povsem privatni značaj. Uradna zbirka je vsebovala le politične predpise (ne pa sodnih): Sr. k. k. Majestät Leopold des zweyten politische Gesetze und Verordnungen für die Deutschen, Böhmischen und Galizischen Erbländer... — 1.—4. Band 1790—1792 (do 1. marca), Wien 1791—1792 — Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer... — 1.—26. Band 1792—1806 (prva polovica leta), Wien 1793 — ... Sr. k. k. Majestät Kais. Franz des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer... — 27.—62. Band 1806 (druga polovica leta) — 1834, Wien 1835 — 1836 — Sr. k. k. Majestät Weil. Franz des Ersten dann Sr. k. k. Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen welche die Verordnungen von 1. Januar bis letzten Februar aus der Regierungsperiode Sr. k. k. Majestät Franz I. und jene von 1. März bis Ende Dezember 1835 von dem Regierungsantritte Sr. jetzt regierenden k. k. Majestät Ferdinand I. enthält. — 63. Band 1835, Wien 1837 — Sr. k. k. Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen... — 64.—76. Band 1836—1848 (do 2. decembra), Wien 1838 — ... Zadnji zvezek obsega zakone in druge predpise do nastopa vlade cesarja Franca Jožefa I.

K zbirkam zakonov, ki smo jih doslej obravnavali, so pripravili skupno serijo kazal (glavnih repertorijev):

Alphabetisch-chronologische Übersicht der k. k. Gesetze und Verordnungen vom Jahre 1740 bis zum Jahre 1821, als Haupt-Repertorium über die theils mit höchster Genehmigung, theils unter Aufsicht der Hofstellen in 79 Bänden erschienenen politischen Gesetzsammlungen. Kazalo obsega 10 zvezkov in ga je pripravil ter, pod nadzorom združene dvorne pisarne na Dunaju izdal Joh. Nep. Fr. Hempel-Kürsinger. Za čas od leta 1790 naprej se nanaša Hempel-Kürsingerjev repertorij le na uradno zbirko zakonov. — 11. Band = 1. Fortsetzungsband: 1821—1824 — 12. Band = 2. Fortsetzungsband, 1825—1829 — 13. Band = 3. Fortsetzungsband, 1830—1843, je izšel pod naslovom: J. N. F. v. Hempel-Kürsinger's alphabetisch-chronologische Übersicht der k. k. Gesetze und Verordnungen vom Jahre 1740 bis zum Jahre 1843, als Haupt-Repertorium über die theils mit höchster Genehmigung, theils unter Aufsicht der Hofstellen erschienenen politischen Gesetze und Verordnungen. Bearbeitet von Anton Kartringer, Wien. — Repertorija za leta 1844—1848 ni na voljo.¹³

Kot zbirko predpisov štejemo tudi zbirko zakonov in ukazov od nastopa vlade cesarja Franca Jožefa I., namreč zakone in ukaze od 2. decembra 1848 do konca oktobra 1849, ko je začel izhajati državni zakonik. Omenjena zbirka je prilogi prvega letnika državnega zakonika (Reichsgesetzblatt).

Posebej so objavljali tudi zbirke sodnih zakonov in drugih predpisov. Tako imenovana velika zbirka sodnih zakonov začenja z vladjo Jožefa II. (prvi zvezek je izšel leta 1786): Josephs des Zweyten Römischen Kaisers Gesetze und Verfassungen im Justiz-Fache für Böhmen, Mähren, Schlesien, Oesterreich ob und unter der Enns, Steyermark, Kärnten, Krain, Görz, Gradiska, Triest, Tyrol und die Vorlande... — in den ersten vier Jahren seiner Regierung, Prag und Wien 1786 — in dem fünften Jahre seiner Regierung, Prag und Wien 1786 — in dem sechsten Jahre seiner Regierung, Wien 1787 — in dem siebenten Jahre seiner Regierung, Prag und Wien 1788 — in dem achten Jahre seiner Regierung, Prag und Wien 1789 — in dem letzten

¹³ Reinhold Aigner, Erläuterungen zum Gebrauch der österreichischen politischen Gesetzsammlungen 1740—1848, Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Folge 5, Graz 1955, str. 89—92.

Jahre seiner Regierung, Prag und Wien 1790 — Leopold des Zweyten Römischen Kaisers Gesetze und Verfassungen im Justiz-Fache für Böhmen, Mähren, Schlesien, Oesterreich ob und unter der Enns, Steyermark, Kärnten, Krain, Görz, Gradiska, Triest, Tyrol und die Vorlande... — in dem ersten Jahre seiner Regierung, Prag 1791 — in dem zweyten und letzten Jahre seiner Regierung, Prag 1792 — Seiner Majestät des Kaisers Franz Gesetze und Verfassungen im Justiz-Fache für Böhmen, Mähren, Schlesien, Oesterreich ob und unter der Enns, Steyermark, Kärnten, Krain, Görz, Gradiska, Triest, Tyrol und die Vorlande... — in den ersten vier Jahren seiner Regierung (na začátku sò dodani še nekateri predpisi cesarja Leopolda II., ki je umrl 1. marca 1792) — im fünften und sechsten Jahre seiner Regierung.

Privativni privilegij za tiskanje zbirke zakonov in ukazov s področja sodstva je podelil Jožef II. 27. julija 1785 trem tiskarjem: Johannu Ferdinandu pl. Schönfeldu iz Prage, Jožefu Neumannu iz Brna in Ignacu Kleinmayrju iz Celovca. Za dobo desetih let. Privilegij so podaljševali do leta 1815, nakar je prevzela tudi izdajanje zbirke zakonov s področja sodstva država v svoje roke. Zbirka je imela naslednje naslove: Seiner Majestät des Kaisers Franz Gesetze und Verfassungen (Verordnungen) im Justiz-Fache für die Deutschen Staaten der Oesterreichischen Monarchie — von dem Jahre 1798 bis 1803, Wien 1816 — von dem Jahre 1804 bis 1811, Wien 1816 — von dem Jahre 1812 bis 1817, Wien 1819 — von dem Jahre 1818 bis 1820, Wien 1822 — von dem Jahre 1821 bis 1825, Wien 1829 — von dem Jahre 1826 bis 1830, Wien 1833 — von dem Jahre 1831 bis 1834 und den ersten zwey Monathen des Jahres 1835, Wien 1837 — Seiner Majestät Kaiser Ferdinand des Ersten Gesetze und Verordnungen im Justiz-Fache für die Deutschen Staaten der Oesterreichischen Monarchie — vom 2. März 1835 bis 31. December 1841, Wien 1852 — vom 1. Jänner 1842 bis 2. December 1848, Wien 1853.

Ko je prevzela država izdajanje sodne zakonodaje, so ponatisnili posamezne zvezke obravnavane zbirke, ki so do tedaj izšli, z letnico Dunaj 1817.

Posamezni zvezki imajo abecedna kazala, prvi in drugi zvezek zakonov in ukazov iz obdobja cesarja Franca (to je za prvih šest let njegove vlade) pa tudi skupno abecedno kazalo. Celotna zbirka ima dve glavni kazali: Repertorium über sämtliche unter den Regierungen Ihrer Majestäten Josephs II., Leopolds II.; und Seiner jetzt regierenden Majestät Franz I. erlassenen, und in dieser Gesetzsammlung enthaltenen Gesetze und Verfassungen im Justiz-Fache, vom Jahre 1780 bis Ende des Jahres 1820, Wien 1823. — Repertorium über die unter den Regierungen Ihrer Majestäten Franz I. und Ferdinand I. erlassenen Gesetze und Verordnungen im Justiz-Fache vom Jahre 1821 bis 2. December 1848, Wien 1854.

Državni zakonik, ki je začel izhajati 1. novembra 1849, je obsegal celotno zakonodajo, tudi s področja pravosodja. Verjetno so iz praktičnih razlogov nadaljevali z objavljanjem zbirke zakonov s področja pravosodja, ki je izhajala do konca leta 1855. Zbirka nosi naslov: Sammlung der seit dem Regierungsantritte Sr. Majestät Kaiser Franz Josefs I. bis zum Schluss des Jahres 1855 erlassenen und noch in Kraft stehenden Gesetze und Verordnungen im Justizfache für das Kaiserthum Oesterreich. Auf Veranlassung des k. k. Justizministeriums herausgegeben von dem Vorstande des k. k. Redactions Bureaus des Reichsgesetzblattes (zbirka je izšla v založbi Manz na Dunaju) ... 1.—22. Band, Wien 1856—1860.

Naslednja državna zbirka zakonov in drugih splošnih predpisov obsega vojaške predpise: Sammlung der im Fache der Militärverwaltung ergangenen Gesetze und Normalverordnungen ... — 1.—31. Band, Wien 1818—1849.

Deželne zbirke zakonov, nastale pred uvedbo zakonikov

V času Jožefa II. so začele deželne oblasti izdajati kronološko razvrščene izvečke iz zakonov in ukazov, ki so veljali na njihovem območju. V to skupino sodi npr.: Alphabetisch Sinoptischer Auszug aller seit dem Jahre 1755, bis letzten Okto-

ber 1783; an die krainerische Kreisämter erlassenen Höchsten Resolutionen, Verordnungen und Befehlen (izšlo v Ljubljani brez navedbe leta). Podobne izvlečke, predpisov so izdajali tudi gubernij v Gradcu in Trstu, ter deželno glavarstvo v Celovcu (za leta 1792—1807).

Poleg državnih zbirk zakonov so začeli objavljati leta 1819, tudi, t. j. deželne zbirke zakonov. 17. julija 1818 je namreč vladar odločil, da je treba vključevati v državno zbirko tiste zakone, ki so bili obvezni za vse avstrijske dedne dežele. Predpise, ki so zadevali le posamezne dežele, čeprav so jih sprejela dvorne oblasti, pa so morali objavljati v zbirkah zakonov, ki so jih izdajale deželne oblasti. Na splošno pa v zbirke zakonov ni bilo treba uvrščati manj pomembnih predpisov, kot npr. o manipulativnih in disciplinskih zadevah, pojasnila podrejenim organom ali uradnikom in podobno. Tudi deželne zbirke zakonov so urejali po letnikih. Zbirke so obsegale kronološki seznam predpisov in abecedno stvarno kazalo.

Dekret dvorne pisarne z dne 12. aprila 1821 je spremenil vsebino deželnih zbirk zakonov. Določal je namreč, da morajo vsebovati te zbirke, tudi zakone, obvezne za vse avstrijske dežele; skratka vse predpise brez izjeme, ki naj bodo v deželi splošno znani.

Leta 1819 so imeli na slovenskem ozemlju tri deželne oblasti: graški gubernij, ki je obsegal Štajersko in celovško okrožje na Koroškem (po 1. maju 1825 pa le Štajersko), ljubljanski gubernij, ki je obsegal Kranjsko in beljaško okrožje na Koroškem (od 1. maja 1825 poleg Kranjske celotno Koroško) ter tržaški gubernij (imenovan tudi primorski gubernij), ki je obsegal mesto Trst s svojim območjem, Istro, Goriško in Gradiščansko. Glede na to smo imeli tudi tri deželne zbirke zakonov in sicer: Provinzial-Gesetzsammlung für das Herzogthum Steiermark und den Klagenfurter Kreis. Herausgegeben auf Allerhöchsten Befehl unter der Aufsicht des k. k. steiermärkischen Guberniums... Ko se je leta 1825 skrčilo območje graškega gubernija, se je spremenil tudi naslov zbirke zakonov, ki se je od tedaj dalje glasil: Provinzial-Gesetzsammlung für das Herzogthum Steiermark. Herausgegeben auf Allerhöchsten Befehl unter der Aufsicht des k. k. steiermärkischen Guberniums... — 1.—30. Theil 1819—1848 (do zadnjega decembra 1848), Graz, — Zbirka ima glavni repertorij: Haupt-Repertorium zur Provinzial-Gesetzsammlung für Steiermark von dem Jahre 1819 bis inclusive 1838, Graz 1841 (v dveh delih).

Zbirka zakonov, ki jo je izdajal ljubljanski gubernij, je imela sprva naslov: Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Herzogthum Krain und den Villacher Kreis Kärnthens im Königreiche Illyrien. Herausgegeben auf allerhöchsten Befehl unter der Aufsicht des k. k. illyrischen Landes-Guberniums... — Ko se je leta 1825 povečalo območje gubernija, se je spremenil tudi naslov zbirke, ki je bil tedaj: Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements-Gebiet im Königreiche Illyrien. Herausgegeben auf allerhöchsten Befehl unter der Aufsicht des k. k. illirischen Länder-Guberniums (zvezki, ki so izšli od leta 1849 dalje imajo izdajatelja: k. k. Statthaltereie des Herzogthums Krain, oziroma k. k. Landesregierung des Herzogthums Krain)... — 1.—31. Band 1819—1849, Laibach... — 1857 (1. zvezek je izšel tudi v izpopolnjeni izdaji leta 1849). — Zbirka ima glavni repertorij: Hauptrepertorium zur Provinzial — Gesetzsammlung für Illyrien von den Jahren 1819 bis einschliessig 1835, Laibach 1840. Repertorij obsega predpise obeh ilirskih gubernijev, ljubljanskega in tržaškega.

Za območje ljubljanskega gubernija so izšli v času po 17. oktobra 1813, ko je začel delovati začasni avstrijski Generalni gubernij v Iliriji s sedežem v Ljubljani, številni predpisi, ki so na novo urejali mnoga področja dejavnosti. Sčasoma je nastala potreba po deželni zbirki predpisov za čas od 17. oktobra 1813 do konca leta 1818, to je do začetka izhajanja redne deželne zbirke zakonov. Ta zbirka je izšla kot dodatek k deželni zbirki zakonov v petih zvezkih in sicer v letih 1836—1847: Ergänzungs-Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz-Gesetze und Verordnungen, welche für das Herzogthum Krain und den Villacher Kreis Kärntens im

Königreiche Illirien von dem Zeitpunkte der Wiederbesitznahme bis einschliessig des Jahres 1818 erlassen worden sind. Herausgegeben unter Aufsicht des k. k. illirischen Landes—Guberniums ... I. Ergänzungsband vom 17. Oktober 1813 — Ende December 1814, Laibach 1836 — itd. do: V. Ergänzungsband, 1818, Laibach 1847.

Zbirka zakonov, ki jo je izdajal tržaški gubernij, je imela naslov: Sammlung der Provinzial-Gesetze und Verordnungen im österreichisch-illyrischen Küstenland. Herausgegeben auf Allerhöchsten Befehl unter der Aufsicht der Landesstelle ... oziroma v italijanščini: Raccolta delle leggi ed ordinanze provinciali per il litorale austriaco-illirico. Zbirka je izhajala le krajši čas; zadnji zvezek je izšel za leto 1823.

Hauptrepositorium zur Provinzial-Gesetzsammlung für Illyrien von den Jahren 1819 bis einschliessig 1835, je obsegal tudi predpise, ki so izšli v deželni zbirki zakonov v Trstu. Kraljestvo Ilirija je namreč obsegalo ljubljanski in tržaški gubernij.

Télégraphe Officiel (1810—1813)

Beneška Istra, kamor so spadali tudi Koper, Izola in Piran, je na podlagi miru, ki je bil sklenjen v Campo Formio leta 1797, pripadla Avstriji. Toda že v mirovni pogodbi, ki je bila sklenjena v Bratislavi leta 1805, je morala Avstrija to ozemlje odstopiti Kraljestvu Italiji, ki je imelo glavno mesto v Milanu. S 1. majem 1805 je stopila na celotnem ozemlju bivše beneške republike v veljavo zakonodaja Kraljestva Italije. V Milanu je izhajal Bollettino delle leggi del Regno d'Italia.

Na podlagi mirovne pogodbe, ki je bila sklenjena v Schönbrunnu (na Dunaju) 14. oktobra 1809, je Francija dobila med drugim beljaško okrožje na Korškem, Goriško, Trst, Kranjsko, del provincialne Hrvaške, Reke in tako imenovano ogrsko Primorje. Iz tega ozemlja, ki so mu priključili še Dalmacijo, (ki je do tedaj pripadala Kraljestvu Italiji), Istro, Kotor in Dubrovnik, so ustanovili Ilirske province. Upravno središče Ilirskih provinc je postala Ljubljana. Osrednjo upravo so sestavljali generalni guverner, generalni intendant, financ, generalni komisar pravosodja, poveljnik mornarice in generalni blagajnik. Generalni guverner je izdajal splošne predpise na predlog generalnega intendanta financ in generalnega komisarja pravosodja. Za objavljjanje takih predpisov in razglasov osrednje uprave Ilirskih provinc so 3. oktobra 1810 ustanovili Télégraphe Officiel. Izhajal je ločeno v francoskem in italijanskem jeziku; v nemškem pa od 2. januarja 1811. V zadnjih tednih obstoja Ilirskih provinc se je Télégraphe Officiel preimenoval v Le Télégraphe, izhajal pa je le v skupni francosko-nemško-italijanski izdaji; oziroma v mesecu septembru 1813 le v francosko-italijanski izdaji. Uredniki francoske izdaje, Télégraphe Officiel so bili Bartolo Benincasa (oktober—november 1810), Beaumes (od decembra 1810), Páris (najkasneje od julija 1811) in Charles Nodier (od januarja 1813). Domneve, da bi izhajal Télégraphe Officiel tudi v srbohrvaški in slovenski izdaji, niso bile potrjene. Izvodi Télégraphe Officiel so ohranjeni v Narodni in univerzitetni knjižnici in v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani.

Francoski zakoni so stopili v veljavo v Ilirskih provincah s 1. januarjem 1812.¹⁴ Za praktične namene so objavili zbirko veljavnih zakonov v več zvezkih: Recueil de lois, decrets et reglements à l'usage des Provinces Illyriennes de l'Empire, Paris 1812, oziroma v italijanščini: Raccolta di leggi, decreti e regolamenti ad uso delle provincie illiriche dell'impero, Parigi 1812.

Potem ko so Ilirske province po Napoleonovem padcu pripadle Avstriji, so jih pod naslovom Kraljestvo Ilirija še nadalje obdržali kot državnopravno celoto, vendar samo formalno in v skrčenem obsegu (brez Dalmacije, provincialne Hrvaške, Reke in tako imenovanega ogrskega Primorja).

¹⁴ Milko Kos, Télégraphe Officiel in njegove izdaje, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo IV—VI/1923—1925, Ljubljana 1925, str. 5—12.

Državni zakoniki in osnove zakonodaje v letih 1849—1918

Začetki zakonikov, to je uradnih glasil, v katerih so objavljali zakone in druge splošne predpise z namenom, da bi bili razglašeni, segajo v Avstriji v dobo po marčni revoluciji leta 1848. Zakonike (državnega in deželne) je uvažal cesarski patent z dne 4. marca 1849, izdan v Olomoucu na Moravskem. Ministra za notranje zadeve in pravosodje, ki jima je bila dana skrb za objavljane in izdajanje državnega zakonika, sta določila kot začetek njegovega izhajanja oktober 1849. Začetek pa se je nekoliko zavlekel, tako da je prva številka izšla 1. novembra 1849. Patent o zakonikih je bil izdan istega dne, ko je vladar razpustil državni zbor in proglasil oktroirano ustavo. Cesarski patent, ki je uvažal to ustavo, je obljubljal močno oblast nad vso državo, kar naj bi zagotavljalo red in zakonitost. Do praktične realizacije oktroirane ustave pa ni nikoli prišlo in cesar jo je 31. decembra 1851 ukinil. Sledilo je obdobje absolutizma, znanega pod imenom Bachov absolutizem. Njegova glavna značilnost je bila popolna prevlada birokratsko-centralističnega sistema. V vladarjevih rokah je tako še naprej ostala vsa zakonodajna oblast. Predpise je izdajal vladar direktno, z imenom patent ali zakon, ali pa so ministri po vladarjevem naročilu izdajali ministrske ukaze (Ministerial-Verordnung).

S februarским patentom z dne 26. februarja 1861 je cesar objavil temeljni zakon o državnem predstavištvu. Obenem z njim so bili objavljeni tudi deželni redi, ki so uvažali deželne zbore. Državni zbor je dajal pristanek k sprejemu zakonov, razglašal pa jih je cesar. Sprejete zakone je moral podpisati tudi pristojni minister. Državni organi so v okviru svojega delovnega področja izdajali ukaze in uredbe na podlagi zakonov. Zakonodajna pristojnost državnega zbora je bila takrativno naštetá. Nenaštete panoge so bile prepuščene urejanju deželnim zborom. Tako so v področje deželne zakonodaje sodile zlasti zadeve poljedelstva, javnih zgradb (grajenih iz deželnih sredstev), dobrodelnih ustanov in deželnega proračuna. Na podlagi državnih zakonov pa je smel deželni zbor izdajati podrobnejša določila o občinskih, cerkvenih in šolskih zadevah. Tudi za vsak deželni zakon je bila potrebna cesarjeva sankcija.

Celotna avstrijska zakonodaja se je v dobi ustavnosti delila v naslednje glavne skupine: a) državni zakoni oziroma zakoni, ki so bili sprejeti s sodelovanjem državnega zbora. Veljali so za vse dežele, ki so bile zastopane v državnem zboru, lahko pa je bila njihova veljavnost omejena na določeno ozemlje, kar pa je moralo biti v zakonu izrecno označeno; b) deželni zakoni, to je zakoni, ki so bili sprejeti s sodelovanjem deželnega zbora in so veljali za posamezno deželo; c) cesarski ukazi, ki jih je vladar izdajal v določenih primerih (§ 14. zakona z dne 21. decembra 1867). Poleg teh treh skupin moramo upoštevati še ukaze, ki so jih posamezna ministrstva izdajala na podlagi zakonskih pooblastil v okviru svoje pristojnosti.

V zakonodajnotehničnem pogledu je prišlo v drugi polovici 19. stoletja do nadaljnjih poenostavitev. Vsak zakon in ukaz je imel od tedaj le en datum. Pri državnih in deželnih zakonih je bil to datum cesarjeve sankcije, pri ministrskih ukazih pa datum, ko je minister ukaz podpisal. V glavi predpisa je morala biti oznaka vrste predpisa, ali je bil to državni ali deželni zakon, cesarski patent, cesarski ukaz ali pa ministrski ukaz. Predpis je moral vsebovati tudi datum, kratko navedbo vsebine ter navedbo dežel, za katere je veljal, če ni veljal za celotno avstrijsko polovico monarhije.

Z uvedbo zakonikov je bil odpravljen dotedanji, zelo nepregledni način razglašanja zakonov. Novi način naj bi zagotavljal tudi večjo pravno varnost. Na podlagi patenta z dne 4. marca 1849 so morali v državnem zakoniku objavljati vse državne in deželne zakone, cesarske patente in ukaze, ki so veljali za vso državo ali le za posamezen del, pa tudi ministrske ukaze. Omenili smo že, da v tem času deželni zbori niso začeli delovati; zato tudi nimamo deželnih zakonov. Po uvedbi absolutizma je cesarski patent z dne 27. decembra 1852 (v veljavo je stopil 1. januarja 1853) določal, da morajo v državnem zakoniku objavljati vse patente in

cesarske ukaze, vse državne pogodbe, ki so bile namenjene javni objavi, določbe o sistematizaciji in organizaciji javnih oblasti ter vse ukaze, ki so jih izdajala ministrstva ali druge državne oblasti v okviru svoje pristojnosti. Navedene predpise so morali objavljati ne glede na območje njihove veljave. V vsakem primeru pa so morali v predpisu natančno označiti, za kakšen del državnega območja je veljal. V državnem zakoniku pa niso objavljali ministrskih ukazov, ki niso imeli splošnega značaja. To so bili ukazi, s katerimi so npr. podeljevali industrijske privilegije, jih prenašali, podaljševali ali ukinjali, nadalje ukazi, ki so se nanašali na poslovanje z državnim premoženjem ali z ustanovami in podjetji, s katerimi je upravljala država (tarife cen, spremembe glede širjenja pošte in telegrafa, spremembe glede poštne ježnine) in podobno. Posebno določilo v tem predpisu je veljalo objavljanju zakonikov (kodeksov) in drugih obširnejših zakonov. V primeru izrednega vladarjevega privoljenja je zadoščalo, da so v državnem zakoniku objavili le patent, s katerim je začel zakonik veljati, samo besedilo zakonika pa v posebni publikaciji.

Do ponovne spremembe vsebine državnega zakonika je prišlo leta 1869. Zakon o razglašanju zakonov in postav s pomočjo državnega zakonika z dne 10. junija 1869 je določal, da je treba v državnem zakoniku razglašati zakone, ki so bili sprejeti ob sodelovanju državnega zbora, državne pogodbe, ki so bile namenjene javni objavi, ter ukaze, ki so bili izdani na podlagi državnih zakonov. Vsi ti predpisi so imeli veljavo v kraljevinah in deželah, zastopanih v državnem zboru. To so bile Češka, Dalmacija, Galicija, Avstrija nad in pod Anizo, Salzburška, Štajerska, Koroška, Kranjska, Bukovina, Moravska, Gornja in Spodnja Šlezija, Tirolska, Vorarlberška, Istra, Goriška in Gradiščanska ter mesto Trst s svojim območjem (§ 1. državnega temeljnega zakona o državnem predstavništvu z dne 21. decembra 1867). Le v primeru, da zakon ni veljal za našeto celotno območje, je bilo to potrebno v glavi zakona posebej navesti. Še naprej pa niso objavljali v državnem zakoniku ministrskih odredb, navedenih v predpisu z dne 27. decembra 1852.

Na podlagi patenta z dne 4. marca 1849 so dobili zakoni in ukazi, objavljeni v državnem zakoniku, obvezno moč trideseti dan potem, ko je bil državni zakonik izdan in razposlan. Cesarski ukaz z dne 20. decembra 1850 je ta rok podaljšal na 45 dni. V posameznih primerih je lahko zakon vseboval tudi posebno določbo o pričetku veljave. Od leta 1870, ko je začel državni zakonik izhajati v deželnih jezikih, se je ta rok pričel šteti od dneva izdaje in razpošiljave nemške izdaje državnega zakonika. Datum izdaje, ki je moral biti identičen z dnem razpošiljave, so morali izrecno navesti v vsaki številki zakonika.

Na podlagi patenta z dne 4. marca 1849 je moral izhajati državni zakonik v desetih jezikih, ki so jih šteli za deželne jezike, to je: v nemškem, italijanskem, madžarskem, češkem, poljskem, rusinskem, slovenskem (»in slovenischer, zugleich windischer und krainerischer Schriftsprache«) srbskem (»srbsko-ilirskem jeziku s cirilsko pisavo«), hrvatskem (»srbsko-ilirskem, obenem hrvaškem jeziku, z latinsko pisavo«) in romunskem jeziku. Besedila v vseh deželnih jezikih so bila enako avtentična. Vse nemške izdaje zakonika so morale imeti tudi nemški prevod. Na lihih straneh je bilo natisnjeno nemško besedilo, na sodih straneh zakonika pa nemško, pisano v latinici. Sama nemška izdaja pa je bila natisnjena v gotici. Vse izdaje zakonika so morale iziti istočasno. S prevajanjem zakonov so imeli težave. Zato je cesarski ukaz z dne 7. decembra 1849 dopuščal, da v posebnih primerih posamezne številke državnega zakonika ne izidejo v vseh jezikih istočasno.

Po ukitvi oktroirane ustave (silvestrski patent z dne 31. decembra 1851), so bile naglo ukinjene tudi narodnostne pravice. Cesarski patent z dne 27. decembra 1852 je določal, da bo državni zakonik izhajal le v nemškem jeziku. Isto je določal tudi cesarski patent z dne 1. januarja 1860. Do spremembe je prišlo šele leta 1870. Že prej je državni temeljni zakon o splošnih pravicah državljanov iz leta 1867 določal, da so vsi narodi enakopravni in da ima vsak narod pravico, da ohranja ter goji svojo narodnost in jezik. Na podlagi zakona o razglašanju zakonov in ukazov

z dne 10. junija 1869 so pričeli z letom 1870 izdajati državni zakonik v vseh deželnih jezikih. Kot avtentično je veljalo nemško besedilo. Praviloma so morali izdati in razposlati vse izdaje istovrstno. Od tedaj dalje je državni zakonik izdajalo ministrstvo za notranje zadeve.¹⁵

V slovenščino so besedila v državnem zakoniku prevajali Matej Cigale (1849—1852), od leta 1870 dalje pa Matej Cigale in Josip Stritar (1870—1889), Karel Štrekelj (1889—1898) in Fran Vidič (od 1898 dalje).¹⁶

Državni zakonik je izhajal po kosih (številkah, Stück). Vsak posamezni kos so morali tekoče oštevilčiti. Izid ni bil vezan na določen čas, marveč se je ravnal po potrebi, glede na to, koliko gradiva se je nabralo za objavo ter glede na nujnost objave. V izjemnih primerih je posamezen kos lahko obsegal le en predpis. Vsak kos je moral imeti označen datum, ko je bil izdan in razposlan, pri čemer sta se morala — kot smo že omenili — ta datum ujemati. Vsak kos je imel tudi vsebinsko kazalo. Posamezni predpisi, ki so bili objavljeni v okviru enega koledarskega leta, so morali biti tudi tekoče oštevilčeni. Po zaključku letnika je uredništvo državnega zakonika dostavilo naročnikom še dvojno kazalo k letniku, kronološkega in abecednega.

Državni zakonik je nekajkrat spremenil svoj naslov (na podlagi cesarskega patenta z dne 27. decembra 1852 in zakona z dne 10. junija 1869): Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich = Občni, Državni zakonik in vladni list Avstrijskega cesarstva. Jahrgang = Leto, 1849 (od 1. novembra 1849)—1852 — Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang, 1853—1869 — Reichsgesetz-Blatt für die im Reichsrathe (Reichsräte) vertretenen Königreiche und Länder = Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru za štopane (zastopane v državnem zboru). Jahrgang = Leto, 1870—1918 (do 12. novembra).

Pri založbi Manz na Dunaju je izhajala serija registrov k državnim zakonikom: Franz Starr, Sach- und Nachschlageregister der Reichsgesetzblätter, Wien 1876; 3. izdaja z naslovom: Franz Starr, Vollständiges Sach- und Nachschlage-Register zum österreichischen Reichsgesetzblatt, Wien 1881 (za čas 1849 do konca leta 1880); Karl Frühwald, Handlexikon zum österreichischen Gesetzblatt, Wien 1888 (za čas 1848—1888) in Ergänzungsheft za čas 1888—1894. V Ljubljani je izšel leta 1877 priročnik: Anton Globočnik, Allgemeines Repertorium der Gesetze und Verordnungen aus allen Fächern. Nach Materien geordnet und mit einem alphabetischen Index versehen, Laibach 1877. (tudi za deželni zakonik za Kranjsko ter uredbene liste ministrstev).

Deželni zakoniki (1849—1918)

Deželni zakoniki so pričeli izhajati obenem z državnim. Na podlagi patenta z dne 4. marca 1849 so morali v deželnih zakonikih objavljati podatke o zakonih in ukazih, ki so izšli v državnem zakoniku, v celoti pa deželne zakone ter ukaze, uredbe in navodila deželnih oblasti. Cesarski ukaz z dne 20. decembra 1850 je določal, da morajo v deželnih zakonikih objavljati tudi vse državne zakone in ukaze, ki so veljali v deželi, ne glede na to, da so bili poprej objavljeni v državnem zakoniku. Objava državnih zakonov in ukazov v deželnem zakoniku pa ni štelá za razglasitev; veljavna je bila le objava v državnem zakoniku. Spremembo v vsebini deželnih zakonikov so utemeljevali z dejstvom, da so imele občine težave z nabavljanjem dveh zakonikov; po novem je zadoščalo, da so nabavili le deželnega.

¹⁵ Splošno o državnem zakoniku prim. Ernst Mayrhofer's Handbuch ... str. 417—422. Citirani predpisi so v državnem zakoniku. — Barbara Dölemeyer, Gesetzgebungsbibliographie, v: Coing, Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, dritter Band, zweiter Teil, München 1982.

¹⁶ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895, I., Ljubljana 1955, str. 76—77. — Janko Šebinger, Slovenski časniki in časopisi. Bibliografski pregled od 1797—1936. Razstava slovenskega novinarstva, Ljubljana 1937, str. 7, 16.

ov Po uvedbi absolutizma je prišlo do določenih sprememb tudi v ureditvi deželnih zakonikov. Pričeli so jih imenovati deželni vladni listi. Cesarski patent z dne 27. decembra 1852 je nadalje določal, da se vsebina deželnih vladnih listov deli na dva dela. Prvi del je obsegal zakone in ukaze, ki so izhajali v državnem zakoniku. Ti so bili objavljeni v celoti, če so se (v celoti ali delno) nanašali na deželo, v ostalih primerih pa so priobčili kratko vsebino predpisa. Ta ureditev je razumljiva, ker je v tem času državni zakonik izhajal le v nemškem jeziku. Drugi del deželnih vladnih listov je obsegal zapovedi, odredbe in pojasnila, ki so jih izdajale deželne oblasti v okviru svoje pristojnosti, pa tudi razpise ministrstev in drugih centralnih oblasti, ki so jih ti dostavili za objavo.

Cesarski patent z dne 1. januarja 1860 je deželne vladne liste preimenoval v deželne zakonike in ukazne liste. Centralne oblasti so določale, katere državne zakone in ukaze naj objavijo v deželnih zakonikih in ukaznih listih. Poleg tega so v njih objavljale svoje ukaze deželne oblasti.

V okviru nove ustavne ureditve so dobile dežele večjo samostojnost. Med drugim so z deželnimi zakoni urejali tudi izdajanje deželnega zakonika. Zakon z dne 20. decembra 1869, veljaven tudi za Kranjsko, je določal, da je uradno glasilo za obvezno razglašanje zakonov in ukazov deželnih oblasti deželni zakonik. Od tedaj deželni zakoniki niso prinašali več prevodov državnih zakonov in ukazov.

Na podlagi patenta z dne 4. marca 1849 naj bi deželni zakoni, ukazi, uredbi in navodila deželnih oblasti, ki so jih objavljali v deželnih zakonikih, postali obvezni 15. dan po objavi, če ni bil izrecno določen kak drug rok. Uredba ministrov za pravosodje, notranje zadeve in finance z dne 14. marca 1860 pa je določila, da morajo deželne oblasti pri vsakem ukazu, ki ga izdajo, določiti rok, ko postane splošno obvežen. Če ta rok ni bil določen, je veljal 15-dnevni rok od dneva razglasitve. Deželni zakon, veljaven za Kranjsko z dne 20. decembra 1869, pa je zopet vpeljal način določanja pričetka veljavnosti predpisov, kot je veljal na podlagi patenta z dne 4. marca 1849.

Patent z dne 4. marca 1849 je določal, da morajo deželne zakonike izdajati v deželnem jeziku (oziroma deželnih jezikih), z nemškim prevodom. Ta določba je veljala vse do uvedbe deželne avtonomije, ko so dežele začele sprejemati svoje zakone. Zakon, veljaven za Kranjsko z dne 20. decembra 1869 je določal, da izhaja deželni zakonik v eni izdaji, in sicer dvojezično, v slovenskem in nemškem jeziku. Besedili obeh jezikov sta bili enako avtentični. V dvomljivih primerih jih je bilo treba razlagati z medsebojno primerjavo.¹⁷ Koroški deželni zakonik je izhajal od leta 1863 le v nemškem jeziku.

Znana sta dva uradna prevajalca deželnega zakonika za Kranjsko v slovenščino. To sta bila profesor Valentin Konšek, od leta 1881 pa Fran Levec. Štajerski deželni zakonik je prevajal od leta 1886 profesor Anton Kaspret.¹⁸

Pregled deželnih zakonikov

— *Kranjska*: Deželni zakonik in vladni list za kranjsko kronovino = Landes-Gesetz- und Regierungs-Blatt für das Kronland Krain. Tečaj = Jahrgang 1849—1852.
— Deželni vladni list za kranjsko vojvodino = Landes-Regierungs-Blatt für das Herzogthum Krain. Tečaj = Jahrgang 1853—1859. — Ukazi ces. kralj. deželnih gospodk za vojvodstvo Kranjsko = Verordnungen der kaiserl. königl. Landesbehörden für das Herzogthum Krain. Leto = Jahrgang 1860. — skupni zakonik za Primorje in Kranjsko, glej spodaj — Ukazi ces. kralj. deželnih gospodk za vojvodstvo Kranjsko = Verordnungen der kaiserl. königl. Landesbehörden für das Herzogthum Krain. Leto = Jahrgang 1861 (od 20. avgusta)—1863 (do 9. januarja). — Zakonik in ukazni list za vojvodstvo Kranjsko = Gesetz- und Verordnungs-Blatt für das Herzogthum

¹⁷ Splošno v Ernst Mayrhofer's Handbuch, str. 423—425. Citirani predpisi so objavljeni v državnem in deželnih zakonikih.

¹⁸ Janko Siebinger, o. d., str. 12, 16.

Krain. Leto = Jahrgang 1863(od. 14. marca 1863)—1869. — Deželni zakonik za vojvodstvo (vojvodino) Kranjsko = Landesgesetzblatt für das Herzogthum. (Herzogtum) Krain. Leto = Jahrgang 1870—1918.

Štajerska: Občni deželni zakonik in vladni list štajerske kronovine (od 1852: za štajersko vojvodino) = Allgemeines Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Kronland (od 1852: Herzogthum) Steiermark. Leto = Jahrgang 1850—1852. — Deželno-vladni list za vojvodino Štajersko = Landes-Regierungsblatt für das Herzogthum Steiermark. Leto = Jahrgang 1853—1859. — Ukazi deželnih oblasti za vojvodstvo Štajersko = Verordnungen der Landesbehörden für das Herzogthum Steiermark. Leto = Jahrgang 1860. — Ukazi deželnih oblasti za zedinjene kronovine Štajersko in Koroško = Verordnungen der Landesbehörden für die vereinten Kronländer Steiermark und Kärnten. Leto = Jahrgang 1861(do aprila 1861). — Ukazi deželnih oblasti za vojvodstvo Štajersko = Verordnungen der Landesbehörden für das Herzogthum Steiermark. Leto = Jahrgang 1861(od maja 1861)—1863. — Deželni zakonik in ukazni list za vojvodstvo (vojvodino) Štajersko = Landesgesetz- und Verordnungsblatt für das Herzogthum (Herzogtum) Steiermark. Leto = Jahrgang 1864—1918.¹⁹

Koroška: Deželni zakonik in vladni list za Koroško kronovino (od 1851: kronovino Koroško vojvodino) = Landes-Gesetz und Regierungsblatt für das Kronland (od 1851: Kronland Herzogthum) Kärnten. Leto = Jahrgang 1850—1852. — Deželno-vladni list za kronovino Koroško vojvodino (od 1854: za Koroško vojvodino) = Landes-Regierungsblatt für das Kronland Herzogthum (od 1855: für das Herzogthum) Kärnten. Leto = Jahrgang 1853—1859. — Verordnungen der Landesbehörden für das Herzogthum Kärnten. Jahrgang 1860 — skupni zakonik za Štajersko in Koroško, glej zgoraj — Verordnungen der Landesbehörden für das Herzogthum Kärnten. Jahrgang 1861(od maja)—1863. — Landesgesetz- und Verordnungsblatt für das Herzogthum (Herzogtum) Kärnten. Jahrgang 1864—1918.

Primorje (Trst, Goriška-Gradiščanska, Istra): Deželni zakonik in vladni list za Trst, neposredno cesarstvo mesto in za Primorsko deželo = Bollettino delle leggi e degli atti del Governo per Trieste, città immediata dell'Impero, e pel Litorale = Landes-Gesetz- und Regierungs-Blatt für die reichsunmittelbare Stadt Triest und das Küstenland. Leto = Anno = Jahrgang 1851—1852. — Deželni vladni list za Mesto Teržaško z njegovo okolico in za Primorje = Bollettino Provinciale della Reggenza per la città di Trieste col suo Territorio e pel Litorale = Landes-Regierungs-Blatt für die Stadt Triest sammt Gebiet und das Küstenland. Leto = Anno = Jahrgang 1853—1859. — Ukazi deželnih oblastnij za avstrijsko-ilirsko Primorje = Ordinanze delle autorità provinciali per il Litorale austro-illirico = Verordnungen der Landesbehörden für das österreichisch-illirische Küstenland. Leto = Anno = Jahrgang 1860. — Ukazi deželnih oblastnij za avstrijsko-ilirsko Primorje in za vojvodstvo Kranjsko = Ordinanze delle autorità provinciali per il Litorale austro-illirico ed il Ducato della Carniola = Verordnungen der Landesbehörden für das österreichisch-illirische Küstenland, bestehend aus den gefürsteten Grafschaften Görz und Gradisca, der Markgrafschaft Istrien und der reichsunmittelbaren Stadt Triest mit ihrem Gebiete, und das Herzogthum Krain. Leto = Anno = Jahrgang 1861(I.—IV. kos): — Ukazi deželnih oblastnij za avstrijsko-ilirsko Primorje = Ordinanze delle autorità provinciali per il Litorale austro-illirico = Verordnungen der Landesbehörden für das österreichisch-illirische Küstenland, bestehend aus den gefürsteten Grafschaften Görz und Gradisca, der Markgrafschaft Istrien und der reichsunmittelbaren Stadt Triest mit ihrem Gebiete. Leto = Anno = Jahrgang 1861(od V. kosa dalje)—1863.

¹⁹ Reinhold Aigner, Übersicht über Titel und Erscheinungsabschnitte der Gesetz-, Verordnungs- und Amtsblätter in Steiermark seit 1848, Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Folge 7, Graz 1967, str. 64—65.

— Zakonik in ukazni list (Ukaznik) za avstrijsko (avstrijsko)-ilirsko Primorje = Bollettino delle leggi ed ordinanze per il Litorale austro-illirico = Gesetz- und Verordnungsblatt für das österreichisch-illirische (illyrische) Küstenland. Leto = Anno = Jahrgang 1864—1918.

Pripomočki za uporabo: Nachschlage-Register zum Gesetz- und Verordnungsblatt des Küstenlandes, 1851—1891 = Indice per il Bollettino delle Leggi ed Ordinanze del Litorale, 1851—1891 = Kazalo k postavam in ukazom za Primorje 1851—1891, Triest, F. H. Schimpff, 1892, 183 str. — Indice-manuale delle leggi dell'Impero e del Litorale, delle ordinanze ministeriali, raccolta per uso negli uffici delle autorità amministrative ed autonome, Gradisca, Carlo Csolich, 1897, 29 str.

Zagotavljanje možnosti za uporabo zakonikov in pospeševanje obveščenosti o zakonih in drugih splošnih predpisih

Na podlagi patenta z dne 4. marca 1849 je moral biti državni zakonik vsakomur na vpogled v občinski pisarni in sicer posamezna številka najmanj 14 dni po prejemu. Od leta 1851 pa občine niso bile več dolžne naročati državnega zakonika, marveč le deležni zakonik in vladni list. Tega so dobivale v deželnem jeziku in v njem so bili ponatisnjeni tudi državni zakoni in ukazi. Na podlagi cesarskega patenta z dne 27. decembra 1852 so morali državne in deželne zakonike hraniti okrajni uradi. Tu se je vsakdo lahko seznanil z njihovo vsebino. Občine pa so morale zopet naročati državni zakonik od leta 1869 dalje, na podlagi zakona z dne 10. junija 1869.

Veliko pozornost so pripisovali tudi obveščanju prebivalstva o izidu zakonov in drugih predpisov. Določba v patentu z dne 4. marca 1849, da morajo občinski predstojniki na primeren način obveščati prebivalstvo o izidu nove številke državnega zakonika, spominja na stare načine obveščanja. Cesarski patent z dne 27. decembra 1852, nima več take določbe. Vlogi obveščanja so prevzeli časopisi. Že v patentu z dne 4. marca 1849 zasledimo obvezo, da morajo izid vsake številke naznaniti na Dunaju v časopisu Wiener Zeitung, v deželah pa v deželnih časnikih, ki so bili za to določeni. Na Kranjskem je bil to že omenjeni Laibacher Zeitung. Vsi ti časniki so imeli zato tudi prilogo, ki se je imenovala uradni list (Amtsblatt). V teh časnikih so lahko tudi ponatisnili posamezne zakone in ukaze, kar je določal patent z dne 27. decembra 1852. Obvezo, da so naznanjali objavljene predpise, so omenjeni časniki obdržali tudi po objavi zakona z dne 10. junija 1869.²⁰

Laibacher Zeitung je izhajal v nemškem jeziku. Vladi pa se je zdelo potrebno, da obstaja na Kranjskem tudi uradni časnik, ki bo izhajal v slovenskem jeziku. Sprva so za ta namen določili Bleiweisove Novice. Toda guberniju se je zdel Bleiweis preveč ultraslovenec. Končno je na zahtevo ministra Bacha prišel aprila 1850 izhajati Ljubljanski časnik, ki je imel prilogo »uradni list«. V njej so politične in sodne oblasti objavljale razglase v slovenščini. Kmalu pa so se pojavile težave. Število naročnikov je hitro upadalo. Ker finančni minister ni pristal na večjo denarno pomoč Ljubljanskemu časniku, je Bach, ki je bil sicer iz političnih razlogov za nadaljnji obstoj lista, odločil, da časnik s koncem leta 1851 preneha izhajati.²¹

Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani

Narodno vlado v Ljubljani je imenovalo predsedništvo Narodnega veća v Zagrebu kot vrhovna oblast države Slovencev, Hrvatov in Srbov (31. oktobra 1918). Izvrševala pa ni samo najvišje upravne oblasti v Sloveniji, marveč je izvajala tudi zakonodajno funkcijo. Izdajala je namreč naredbe z značajem zakona ter je oblo spreminjala in razveljavljala zakone. Veljavnost naredb z značajem zakona, ki jih

²⁰ Citirani predpisi so objavljeni v državnem zakoniku.

²¹ Vlado Valenčič, o. d., str. 339—340.

je izdala Narodna vlada do 1. decembra 1918, je priznala tudi Vidovdanska ustava, medtem ko so morali uredbe, ki so bile izdane od 1. decembra 1918 do sprejema Vidovdanske ustave, predložiti zakonodajnemu odboru Narodne skupščine v potrditev.

Naredba poverjenišva za pravosodje Narodne vlade z dne 31. oktobra 1918 je proglašala pravno kontinuiteto. Določala je tudi, da se v uradnem listu objavljajo vse uradne naredbe in drugi predpisi, tudi predpisi poverjenišva za pravosodje, ki so imeli splošen značaj. Naredbe in drugi predpisi so postali obvezni z dnem objave in jih ni bilo potrebno še uradno posebej naznanjati. Z naredbo poverjenišva Narodne vlade za notranje zadeve z dne 3. novembra 1918 so ustanovili Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani. Prva številka je izšla 4. novembra 1918. Po zedinjenju 1. decembra 1918 je Narodna vlada v Ljubljani delovala še do 20. januarja 1919.²²

Službene novine Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca ter Službene novine Kraljevine Jugoslavije

Osrednja vlada v Beogradu je začela izdajati za objavljjanje zakonov in drugih predpisov Službene novine Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca. Prva številka je izšla 25. januarja 1919. Službene novine so izhajale v srbohrvaščini, v cirilici. Uredba z dne 18. novembra 1919 je določala, da dobijo vsi zakoni, uredbe in naredbe obvezno moč z dnem objave v Službenih novinah.

Vidovdanska ustava (28. junija 1921) je predpisovala, da sprejema zakone Narodna skupščina, proglašajo pa jih kralj z ukazom. Zakoni so dobili obvezno moč 15. dan po razglasitvi v Službenih novinah, ako zakon sam ni določal drugače. Upravne oblasti so smele izdajati uredbe, potrebne za uporabljanje zakonov. Uredbe z zakonsko močjo pa so smele te oblasti izdajati le na podlagi zakonskega pooblastila.

V zvezi s spremembo imena države so spremenili tudi ime centralnega uradnega lista, ki je nosil od 5. oktobra 1929 naslov Službene novine Kraljevine Jugoslavije. Pod tem imenom je izhajal v Beogradu vse do zadnje številke, ki je izšla 2. aprila 1941.

Zakon o kraljevski oblasti in o vrhovni upravi z dne 6. januarja 1929, ki je uvažal diktaturo, je določal, da izdaja in proglašajo zakone kralj. Oktroirana ustava z dne 3. septembra 1931 je zopet prepustila sprejemanje zakonov narodnemu predstavništvu. Zakoni so zopet dobili obvezno moč 15. dan po razglasitvi v Službenih novinah. Upravne oblasti so smele izdajati uredbe, potrebne za uporabljanje zakonov.

Uradni list najvišjih državnih in samoupravnih organov v Sloveniji 1919–1941

Deželna vlada za Slovenijo, ki je bila imenovana 20. januarja 1919, je predstavljala organ najvišje državne teritorialne enote. Leta 1921 jo je nasledila Pokrajinska uprava za Slovenijo. Z uredbo o razdelitvi države na oblasti z dne 26. aprila 1922 je bila Slovenija razdeljena na Ljubljansko in Mariborsko oblast. Oblastne skupščine in oblastne odbore, ki so bili predvideni z zakonom o oblastni in sreski samoupravi (prav tako z dne 26. aprila 1922), so ustanovili v Sloveniji šele leta 1927. Pristojnost teh skupščin in odborov je bila ožja v primerjavi s pristojnostjo deželnih zborov in odborov pred letom 1918.

Na podlagi zakona o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja z dne 3. oktobra 1929 so nastale kot najvišje državne teritorialne enote banovine, ki jim je načeloval ban. Večino Slovenije je zajemala dravska banovina s sedežem v Ljubljani. Na podlagi ustave z dne 3. septembra 1931 naj bi postale banovine tudi samo-

²² Lovro Bogataj, Uprava v Sloveniji od prevrata do ustave, Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928, str. 373–387.

²³ Vanek Šiftar, Ustavno pravo SFRJ I. del (Kraljevina Jugoslavija), Višja pravna šola Maribor, Maribor 1973 (2. spremenjena in dopolnjena izdaja). Citirani predpisi so v navedenih listih.

upravne enote. V vsaki banovini kot samoupravnem telesu bi poslovala banovinski svet in banovinski odbor.

Organi najvišjih državnih teritorialnih enot so izdajali uradna glasila, v katerih so objavljali predpise. Ta glasila so bila sestavljena iz dveh delov: v prvem delu so (v Sloveniji v slovenščini) ponatiskovali zakone, ukaze in razna obvestila centralnih organov, ki so bila objavljena v Službenih novinah Kraljestva SHS oziroma kasneje Kraljevine Jugoslavije. Ti ponatisi niso predstavljali uradnega razglasjanja zakonov, marveč so imeli le ta namen, da bi se čim širši krog javnosti seznanil z njimi. V drugem delu uradnega glasila pa so objavljali predpise, ki so jih izdajali organi najvišjih državnih teritorialnih enot: Uredba o objavljanju zakonov, uredb in naredb, ki je izšla v Službenih novinah Kraljestva SHS z dne 18. novembra 1919, omenja tudi izdajanje zbornika zakonov in uredb, ki so bili ali bodo sprejeti po posameznih pokrajinah.²⁴

Kot so se spreminjali organi državne oblasti, so se spreminjali tudi nazivi uradnih listov: Uradni list Deželne vlade za Slovenijo (Letnik 1919 (od 1. februarja 1919)—1921 (do 8. avgusta 1921). — Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo (Letnik 1921 (od 10. avgusta 1921)—1923. — Uradni list Ljubljanske in Mariborske oblasti (Letnik 1924—1929 (do 4. oktobra 1929). — Uradni list Dravske banovine (Letnik 1929 (od 7. oktobra do 10. novembra 1929). — Uradni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine (Letnik 1929/1930 (od 20. novembra 1929 do 8. maja 1930). — Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine (Letnik 1930 (od 13. maja 1930)—1941 (do 17. aprila 1941).

Ljubljanska in mariborska oblastna skupščina sta objavljali svoje uredbe in pravilnike v lastnem uradnem listu. Samouprava, letnik I. 1928—II. 1929 (do 26. oktobra 1929). Ta uradni list je imel podoben pomen kot deželni zakoniki do leta 1918. Ko so bile z zakonom z dne 3. oktobra 1929 oblastne samouprave ukinjene, je postala Samouprava glasilo, namenjeno občinam.

K navedenim uradnim listom sta izšla dva registra: Splošni register k letnikom od 1919 do 1926 Uradnega lista Ljubljanske in mariborske oblasti, sestavljen dr. Albin Ogris, založila in izdala uprava Uradnega lista Ljubljanske in mariborske oblasti, v Ljubljani 1927, 162 str. Splošni register k Uradnemu listu Ljubljanske in mariborske oblasti za leta 1927 do 1929, Uradnemu in Službenemu listu kralj. banske uprave Dravske banovine za leta 1929 do 1933 in k Samoupravi, uradnemu listu Ljubljanske in mariborske oblasti, sestavljen Mulaček, Rajko, banski svetnik, založila in izdala uprava Službenega lista kralj. banske uprave Dravske banovine v Ljubljani, Ljubljana 1934, 110 str.

Zusammenfassung

ÜBER DAS BEKANNTMACHEN VON GESETZEN UND ANDEREN ALLGEMEINEN, AUF DEM SLOWENISCHEN GEBIET GELTENDEN VORSCHRIFTEN, VON DER MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS BIS ZUM JAHRE 1941

Primož Zontar

In der Zeit von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zur Märzrevolution im Jahre 1848 entwickelten die österreichischen Herrscher eine umfassende gesetzgeberische Tätigkeit. Die allgemein übliche Art der Verkündung von Gesetzen und anderen allgemeinen Vorschriften war der Druck. Gedruckt wurden sie in der deutschen, manchmal auch in der sog. Landessprache (das älteste in slowenischer Sprache veröffentlichte Kaiserpatent stammt vom 10. März 1754). Die Bildungsstufe und überhaupt die Lese- und Schreibfähigkeiten waren zu jener Zeit noch so gering, daß der Druck allein nicht ausreichte, um die Bevölkerung mit den Gesetzen bekannt zu machen. Deshalb wurde zu diesem Zweck ein umfassendes Tätigkeitsfeld entwickelt. Für die

²⁴ Vanek Siftar, o. d.

Bedürfnisse der Ämter und überhaupt für die Geschäftsführung begann man in Österreich bereits in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts Sammlungen von Gesetzen herauszugeben, die jedoch nur für das jeweilige Land gültig waren, systematisch wurden staatliche Gesetzsammlungen zur Zeit der Regierung Josephs II. herausgegeben, wobei auch Gesetze aus der Zeit der Regierung Maria Theresias mit einbezogen wurden. Neben den staatlichen Gesetzsammlungen fing man im Jahre 1819 an, auch die sog. Landesgesetzsammlungen zu veröffentlichen. Zur Zeit der Illyrischen Provinzen erschien in Ljubljana, der Telegraphie Officiel. Im Jahre 1849 wurden in Österreich die ersten »Gesetzbücher« herausgegeben, in denen Gesetze und andere allgemeinen Verordnungen zum Zweck der Bekanntmachung veröffentlicht wurden. Eine Reihe von Vorschriften regelte die Art und Weise der Herausgabe von Gesetzbüchern, unter anderem auch die Frage der Sprache, in denen sie abgefaßt wurden. Es wurde unterschieden zwischen Staats- und Landesgesetzbüchern. Zur Zeit des alten Jugoslawien ist zunächst das Amtsblatt der Nationalen Regierung der Serben, Kroaten und Slowenen von zentraler Bedeutung, wurden darin doch auch Vorschriften mit Gesetzescharakter veröffentlicht, vom Jahre 1919 an übernehmen diese Rolle die Amtsblätter des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen, bzw. von 1929 an die Amtsblätter des Königreichs Jugoslawien, die von der Zentralregierung in Belgrad herausgegeben wurden. Ein eigenes Amtsblatt hatten auch die höchsten Staats- und Verwaltungsorgane in Slowenien (1919—1941).

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332 611, int. 210) lahko naročite še nekaj letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« — revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih številk »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS):

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 — 200 din	GMDS 16/1935, št. 3-4 — razprodan
GMDS 2-3/1921-22 — razprodan	GMDS 17/1936 — razprodan
GMDS 4-6/1923-25 — 200 din	GMDS 18/1937, št. 1-2 — razprodan
GMDS 7-8/1926-27 — 300 din	GMDS 18/1937, št. 3-4 — razprodan
GMDS 9/1928 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 1-2 — razprodan
GMDS 10/1929 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 3-4 — razprodan
GMDS 11/1930 — razprodan	GMDS 20/1939 — 2000 din
GMDS 12/1931 — razprodan	GMDS 21/1940 — razprodan
GMDS 13/1932 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 1-2 — razprodan
GMDS 14/1933 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 3-4 — 300 din
GMDS 15/1934 — razprodan	GMDS 23/1942 — 600 din
GMDS 16/1935, št. 1-2 — razprodan	GMDS 24/1943 — 400 din
	GMDS 25-26/1944-45 — 300 din

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 800 dinarjev.

Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta GMDS odobravamo poseben popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek in dejanske poštno stroške.

Tomaž Weber

OD TRADICIONALNEGA DO INTEGRALNEGA UČBENIKA ZGODOVINE NA SLOVENSKEM (FORMALNI IN VSEBINSKO-IDEJNI VIDIKI SNOVANJA)

Referat na 23. zborovanju slovenskih
zgodovinarjev v Tolminu oktobra 1986.

Razvoj vsakega zgodovinskega učbenika spremljamo z dveh vidikov: s formalnega (stilno, grafično in didaktično oblikovanega) in idejnega vidika (v kolikšni meri in kako uresničuje vsebinska in didaktična zasnova učbenika pglavitne znanstvene in družbene vidike v danem obdobju razvoja).

Zgodovinski učbenik opredeljujemo po njegovi formalni zasnovi na pet razvojnih obdobjih. Stiri od teh ugotovimo tudi v razvoju učbeniške literature za zgodovino na Slovenskem. 1. Obdobje t. i. **pripovednega učbenika** od njegovih začetkov pa nekako do leta 1945. 2. Obdobje t. i. **tradicionalnega učbenika** v obdobju od leta 1945 do leta 1968. Zanj je značilno, da vsebuje sintezo vseh področij družbenega razvoja, jih med seboj dialektično povezuje in dejstveno sega do najnovejše zgodovine. 3. Obdobje t. i. **podelovnega učbenika** med leti 1968 in 1985, ki se mu ob bok postavijo zgodovinska čitanka in zgodovinski atlas, ves instrumentarij pa povezuje in mu daje značaj delavnosti, delovni zvezek za pouk zgodovine. 4. Obdobje **delovnega učbenika**, ki postane vodilni element didaktizacije zgodovinskega pouka, ob njem pa stta v podrejenem položaju zgodovinska čitanka, v enakopravnem položaju zgodovinski atlas in posledičnem položaju z elementi diferenciacije delovni zvezek ali zgodovinska vaja. To obdobje po logiki vodi v 5. **Integralni učbenik**, ki ima odločujočo organizatorično, informativno, idejno in uporabno vlogo. To je plan dela, ki vsebuje sam v sebi vse elemente nujne sinteze, analize (vir, tekst), prostorske orientacije in preskusa znanja, ter interese zadolžitve (delovni zvezek). Ob njem vztraja le še zgodovinski atlas, ki ga je zaradi njegove funkcije, namreč umevanja zgodovinskega prostora in načina izdelave, težko vključiti v učbenik, oziroma v njegov tekst.

Pripovedni učbeniki, večinoma genealoške, heroične, politične in vojaške vsebine, so vsaj v osnovni šoli in nižji gimnaziji prevladovali vse do 1945. leta. Stil dela, ki so ga narekovali učitelju zgodovine, je bila predvsem pripoved z razlago, čeprav je treba reči, da je marsikdaj izpostavljaj epsko in dramatično pripoved, lastnosti, ki jih v dobi racionalnosti in funkcionalnosti preveč opuščamo. Ne glede na to pa je stremel predvsem za razvojem memnotehničnih sposobnosti. Ti učbeniki (npr. Binter-Štrukelj: Zgodovina starega veka ali Zgodovina Južnih Slovanov) niso vsebovali nobenih elementov formalizacije, idejnosti in uporabnosti znanja, torej elementov, ki omogočajo razvoj zgodovinskega načina mišljenja.

Tradicionalni učbeniki v obdobju 1945 do 1968 so zajeli že vse strani družbenega dogajanja, zlasti vsebinsko in stilno presegli čas prejšnjih na novo opredelili periodizacijo zgodovine, dali večji poudarek novejši zgodovini kot bojda patriotično učinkovitejši in glede formalne plati že zastavljali vprašanja za ponovitev in utrditev; vendarle s premajhnim poudarkom na razvoju mišljenja (zakaj, čemu, v kakšni zvezi, primerjaj, sklepaj itd.). Ničesar pa še ni bilo storjenega za možnost samostojnega osvajanja ali pridobivanja dejstvenega znanja.

Podelovni učbenik. S prvo korekturo reforme osnovne šole leta 1965, ki je bila definirana in uzakonjena ponovno leta 1973 (Projekt: Osnovna šola 1973: Zavod za šolstvo SR Slovenije), so močno stopile v ospredje tendence nujnosti subjektivizacije učencev, da je torej nujno potrebno omogočiti učencem, da tudi sami

(s pomočjo učitelja, učnimi pripomočki in ustreznimi postopki) ugotovijo ali pridobijo vsaj del predpisanih zgodovinskih dejstev, jih pojmovno opredele, razumejo in tudi sami iščejo zgodovinske informacije. Posledica tega je bila taka zasnova zgodovinskih učbenikov, da je iz zasnove že razvidna najmanjša zgodovinska logična celota, učna enota, da so zaključni deli učnih enot že vsebovali vprašanja za povratno informacijo, ne samo v dejstvenem, ampak tudi mišljenjskem smislu (poleg vprašanja kaj in kdaj tudi vprašanja zakaj, čemu, kako). Popestrila se je tudi grafična oprema, vendar v največji meri le ilustrativno. Po drugi strani pa se je razvila tudi t.i. pomožna učbeniška literatura, ki naj bi subjektivizacijo omogočila. To sta bila zgodovinska čitanka in zgodovinski atlas. Ker pa je bila ta literatura avtorsko razglašena (najprej učbenik, nato atlas in kasneje zgodovinska čitanka), je kot nujna posledica poskusa operacionalizacije zgodovinskega pouka v smislu subjektivizacije učenca (poskusiti, da tudi sam dela in osvaja zgodovinska dejstva), prišlo na koncu do izdaje delovnega zvezka, ki naj bi te neuglašene zgodovinske instrumente povezal v delovno spoznavno, funkcionalno in prijemljivo celoto. To je uspelo (razen, ko se je uporaba delovnega zvezka spremenila v pridobivanje ocen) in v teh pogojih je tudi zadoščalo metodično informiranje učiteljev, bodisi preko člankov ali pa s pomočjo študija metodike na kadroviskih šolah in dodatnih seminarjih, ter v metodičnih spisih, (bolj malo branilih, kar lahko sklepamo po številu naročnikov recimo Nastave, istorije, to pa velja tudi za strokovno periodiko). Po mojem smo bili tu dovolj uspešni v praksi tudi zato, ker je bila ta formalna stopnja v zasnovi učbeniške literature nekako pokrila s strokovnimi postopki v dodiplomskem študiju. Poudarim pa naj znova, da je bil odstotek subjektivizacije na tej razvojni stopnji učbeniške literature odvisen (in je še vedno) od volje in ocene učitelja zgodovine, ki je (ali pa ni) organiziral učni proces, da bi bila vsaj delna subjektivizacija zagotovljena.

Delovni učbenik kot vodilni element organizacije avzgojno-izobraževalnega procesa zgodovine v smislu večje zagotovljene subjektivizacije učenca, torej delovni napotek, kako do predpisanih dejstev učenec na ustrezen način pride, pomeni prelom z vsemi dosedanjimi tipi zgodovinskih učbenikov po njihovi formalni zasnovi in videzu. Ta učbenik je po formalni plati delovni učbenik, ki organsko upošteva zgodovinsko čitanko, atlas in delovni zvezek. Ta material si uporabno didaktično popolnoma podreja in mu je le sredstvo za doseg cilja: boljšega in poglobljenega ter pojmovno razčiščenega razumevanja zgodovinske sinteze in razvoja ter vloge dialektične metode zar doseg zgodovinskega načina mišljenja ali njegovih osnov. Gradivo je jasno grafično razdeljeno na učne enote, le-te narologične sklopa (učne korake). Izpostavljena je uvodna motivacija, če le mogoče delovno (opraviti je potrebno določeno nalogo, ponovitev gradiva), ki naj vzpostavi logiko povezave in dialektiko dogajanja, kar je temeljni pogoj za uspešno osvajanje in razumevanje novega učiva (le kako je mogoče ta tako pomemben del odpraviti z vprašanjem, kaj smo preteklo uro jemali, ali odpreti redovalnico in reči, zdaj bomo pa spraševali). Sledi naslov nove učne enote in nato novo učivo po sistemur postopnega osvajanja novega učiva. Novo učivo je predstavljeno v obliki najustreznejše, najjasnejše in pomnitveno najboljše informacije. Le-ta torej ni vedno le besedna, marveč tudi grafična, tekstualna itd. Konec vsake logične celote so vprašanja, ki naj vzpostavijo komunikacijo med informacijo in učencem in, sicer v dejstvenem, miselnem in uporabnem smislu (rdeča nit, aktualizacija itd.). Ta vprašanja, torej navajajo tudi na delo z zgodovinskim tekstom in zgodovinskim atlasom, če je pogoj dejstvenega znanja ali pojmovanja prostorska ali konkretnjša predstava. Konec vsake učne enote so delovne operacije, ki naj preverijo kvaliteto sinteze znanja (ponovitev), razumevanje (zgodovinsko mišljenje, pogled nazaj, pogled naprej), uporabo znanja (znane in bližnje informacije z daljnimi) in aktualizacijo (npr. nacistična ideologija, ali srečamo še danes podobne pojave, kakšno stališče bomo zavzeli do njih, če smo takega in takega zavzeli do nacizma) ...

Delovni zvezek ima v tej zvezi učbeniške literature le še funkcijo ponavljanja in utrjevanja z drugačnih zornih kotov, posebno pa skrbi za diferenciacijo, torej vzpodbujanje učenca in njegovega interesa za zgodovino s pomočjo primerne literature, vrednotenja kulturnih dosežkov, posebej slovenskega in jugoslovanskih narodov in narodnosti. Zasnova omogoča, da učenec svoje rezultate spremlja in da tudi učitelj dobi vpogled v njegovo interesno dejavnost. Tega elementa, po logiki nikakor ni mogoče preprosto zahtevati od vseh učencev, saj le-ti kažejo tudi ne- zgodovinske interese.

Temu učbeniški kompletu, ki je resda precej obsežen, največ zaradi težav za prehod na nekaj čisto novega, je dodana zbirka barvnih diapozitivov in nekaterih za atlas prezahtevnih ali pomanjkljivih slik. To tudi zato, da učitelj ali učenec dopolnjujeta s projekcijo grafične informacije, ki so v učbeniku črno bele (vsebinsko različne, tematsko pa enake), da si lahko pridobitve duhovne, nadstavbe, kar je brez barvnih prilog včasih nemogoče (slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, etnografija itd.), jih je pa nemogoče brez občutne podražitve učbenika vgraditi vanj.

Glede tega tipa učbenika, ki se pravkar na predmetni stopnji osnovne šole poskuša vgraditi v našo učno prakso (določen premik pa smo storili že tudi na področju srednjega usmerjenega izobraževanja), je največji problem uveljavljanje novega in drugačnega stila dela, ki ga tak komplet zahteva za razliko od utečenega. Na podlagi opazovanj med mladimi in starejšimi učitelji, med študenti zgodovine in v okviru strokovnih izpizov sem mogel ugotoviti, da mnogo učiteljev zgodovine ne premore moči, da bi se umaknili iz tako eminentnega polja spoznavnega procesa kot je posredovanje.

Tako se mi le zaradi nadaljnega napredka pouka zgodovine vsiljuje vprašanje, ali bo stilna enakost dodiplomskega študija zgodovine res enako koristna tudi za zgodovinarja pedagoga, čeprav moram ob tem vprašanju reči, da bi prav konkretnost znanj, ki do njih pridejo raziskovalci, arhivarji in muzealci, bila še kako potrebna vpravi tudi zgodovinarju pedagogu, še posebej v osnovni šoli.

Če hočemo uresničiti težnje sodobnega delovnega učbenika, mora vsekakor tudi učitelj preiti v strokovno suverenega organizatorja in moderatorja samostojnega dela učenca, če naj se ta res razvije (kda, ne vemo, težimo pa k temu zavestno in načrtno) v tvoren subjekt zgodovinskega dela. Učiteljem je še danes, na primer, strašno težko reči: »Učenci, danes bomo skušali raziskati in ugotoviti vzroke nemške kolonizacije in ponemčevanje slovenskega ozemlja, in ugotoviti ozemeljske posledice tega.« Ali reči: »Zakaj se današnje etnično ozemlje tako razlikuje od velikega poselitvenega slovenskega prostora v začetku 7. stoletja... Odprite učbenike na strani... in zgodovinske atlase na strani... Ugotovimo potek današnje etnične meje na zahodu, severu, vzhodu in jugu. Glejmo tudi karto, ki jo z grafoskopom projeciramo na platno... Do kod je segalo naseljitveno ozemlje Slovencev v začetku 7. stoletja na severu, na zahodu, na jugu in na vzhodu? Od kod ta razlika, da je današnje etnično ozemlje manjše za dve tretjini površine?«

Integralni vseobsegajoči učbenik je nadaljnja vizija v procesu formalne zasnove učbeniške literature, ki povečuje delež v subjektivizaciji učenca. Učenec z njim večinoma sam pridobiva, konkretizira in povezuje zgodovinska dejstva. Učitelj ga pri tem vzpodbuja (kot katalizator učenja) in mu ustvarja take delovne pogoje in pridobiva za take delovne postopke ter ga na njih navaja, da do subjektivizacije s skrbjo za sistematičnost v resnici tudi pride. To je stopnja, v kateri je učbenik dobesedno delovni program, ki zagotavlja smoter zgodovinskega pouka na operativni način. Ta učbenik integrira v sebi zgodovinske tekste, slikovno gradivo in operativno interesni značaj delovnega zvezka do take mere, da ti informacijski mediji enakovredno nastopajo v kontekstu formalne zasnove predpisanega gradiva, in pušča izven sebe, vendar v tesni odvisnosti od sebe, eno samo informacijsko sredstvo, zgodovinski atlas. Gre za to, da ustrezna grafika in tekst nadomestita sinte-

tični povedni tekst (dejstveno zgodovinsko pripoved), seveda le povsod tam, kjer ga lahko in kvalitetno nadomestita, zato ker sta informacijsko popolnejša in didaktično ustrežnejša (boljši, hitrejši, trajnejši) od besedne sinteze. Delovne naloge in delovne operacije imajo nalogo opraviti katalizo teh informacij v smeri pridobitve potrebnih zgodovinskih dejstev, njihovo zvezo, razumevanje, opredelitev in uporabo. To pomeni v tej fazi razvoja učbeniške literature, da bi učenec potreboval le dve delovni orodji za solidno in v dobru meri tudi samostojno delo, učbenik in atlas, učitelj pa kvalitetno grafično predstavno gradivo (slike in skice), s pomočjo katerih bi predvsem usposabljal učence za samostojno delo in opazovanje. Prav zato bi bilo potrebno, da bi vsak učbenik za posamezni razred in stopnjo te vrste vseboval najprej uvodno poglavje, z metodološkim konkretnim uvodom, kaj bomo delali in kako bomo delali.

Predstavljeni formalni razvoj učbeniške literature za zgodovino na Slovenskem od nekdaj pa do jutri sovpada z idejno zasnovo in vlogo zgodovinskega učbenika, oziroma njegovim idejnim učinkovanjem na tvorbo zgodovinsko misleče osebnosti. Ako izpostavimo najpomembnejše izobrazbene in vzgojne vrednosti zgodovinskega pouka in s tem učbenika oziroma njegovega učinkovanja, potem, so to: **materialna izobrazbena vrednost** (poznavanje in pomnjenje zgodovinskih dejstev, nujen predpogoj vséga ostalega), **formalna izobrazbena vrednost** (umevanje in povezovanje ter razumevanje zgodovinskih dejstev), **idejna ali vzgojna vrednost** (učinek prejšnjih dveh v mladi osebnosti), **uporabna vrednost** (transfer in uporaba znanja ob podobnih primerih, kritičnost, natančnost, vrednost za iskanje ustreznih informacij itd.). V razvoju te upoštevanja vredne komponente zgodovinskega učbenika in njegovega snovanja bi mogli razpoznati nekako tri obdobja:

Obdobje do leta 1945. Vsekakor nam pregled zasnov učbeniške literature v tem obdobju dovoljuje ugotovitev, da je temeljila po svoji idejni plati predvsem na materialni izobrazbeni vrednosti zgodovinskega pouka po načelu »repetitio est mater studiorum« ali še boljše, po načelu »mnogo povedati, da nekaj ostane«. To je povzročilo, da so bile okupirane predvsem memnotehnične sposobnosti (česar danes ne zanikamo, saj je to pogoj ostalih kvalitét, brez dejstev ni zgodovine) in reproduktivnih sposobnosti (čim vernejša je bila reprodukcija, tem boljše je bilo), zelo malo pa je bilo prisotnih ustvarjalnih in za življenje v družbi in udeležbo v njem koristnih mišljenjskih operacij (zgodovinskega načina mišljenja in logike).

Obdobje od leta 1945 do 1973. Za drugo obdobje je značilno, da zgodovine sveta ni mogoče več spoznavati in obravnavati v vseh pojavnih in deskriptivnih podrobnostih, ker je tudi učenec ne more več snovno obvladovati na memorativen način, tudi spričo večnega krčenja ur in s tem zgodovinskih prvin v naših šolah. To je pomembno učinkovalo na to, da se je na področju učbeniške literature za zgodovino v tem obdobju pričelo razmišljati o nujnosti uvajanja dveh novih idejno-vzgojnih elementov v tvorbi učbeniške literature: eksemplaričnega in delovno uporabnega. Kaj je to pomenilo? Predvsem to, da celovite sinteze o svetu v šoli nismo več sposobni dati, želimo pa kljub temu, da bi učenec dojel dejstva, pojave in procese, značilne tudi za svet. Da bi to dosegli, izberemo problem, ki je toliko reprezentančen, da dovoljuje spoznanja, ugotovitve in lastnosti prenesti na podobne probleme v prostoru in času. Če obdelamo pojav in razvoj ter učinek fašizma, nam je mogoče razumeti tudi podobna sodobna in kasnejša gibanja ter učinke jih na podoben način oceniti in zavzeti stališče do njih brez njihovega podrobnega dejstvenega predstavljanja. Poleg tega je problem povezan tudi z delavnostjo in uporabnostjo. Če namreč problem izberemo tako, da se pri tem ravnamo po načelu od bližnjega k daljnemu (kronološko na primer regresivno), torej, ker je morda lažje spoznati, pa tudi samostojno uporabiti, kar je zgodovinsko in časovno ter krajevno blizu, tudi izboljšamo rezultate, ker razvijamo v učencih prepričanje o uporabnosti in smiselnosti zgodovinskega dela (krajevna zgodovina).

Ugotoviti moremo, da je šele leto 1970—1973 dalo temelje idejne zasnove, so, dobnega učbenika zgodovine, opirajoč se na dve tezi: 1. Predmet, zgodovinskega pouka in njegova idejna funkcija je predvsem razvoj učenčevega intelekta, ta pa mu bo omogočil kvalitetno življenje, adaptivnost in kritičnost, ter ustvarjalnost. Postopek učenja je zato pretežno samostojno delo. — 2. Predmet pouka zgodovine in njegova vloga je predvsem v obširnem spoznavanju že danih in proučenih dejstev in njihovega vrednotenja, postopek za učenje sinteze.

Glede na prvo tezo pospešujemo samo, tak način vzgojno-izobraževalnega dela pri pouku zgodovine, v katerem učenec aktivno in pretežno sam (v organizaciji učitelja zgodovine) obvladuje z učenim načrtom predpisano učivo, učitelj pa je prisoten v organizaciji procesa, katalizaciji uspešnega dela in akciji, da do samostojnega dela tudi pride. Učitelj je pobudnik transfera in kvalitetnih povratnih informacij o kakovosti učenčevega samostojnega dela. Učitelj mora tudi zagotoviti interesno diferenciacijo učencev. Cilj tega dela je razviti umski potencial posameznika, izvor tega pa je lahko le v lastnem delu, torej obvladovanju dejstev, opazovanju, prenosu, povezovanju in zaključevanju. V tem primeru je sooblikovalna spoznavna funkcija prenešana na celo vrsto učnih sredstev, ali informacij, ki so pogojene tudi s sodobnimi komunikacijami, terenom, okoljem in življenjem v njem. Učenec vsebuje najpomembnejša skupna dejstva in informacije ter delovne napotke, brez katerih ni mogoče samostojno delati.

Druga teza daje prednost sintezi pred analizo, splošnosti pred konkretnostjo, dedukciji pred indukcijo. To pa ima v praksi za posledico, kot vemo, največkrat pasiven odnos do gradiva. Ta teza torej brani mišljenje, da je zaradi že znane ali dane sinteze v znanosti analiza nepotrebna in da je mogoče tudi samo z memoriranjem razvijati intelekt in zgodovinski način mišljenja. Tako so bili zasnovani naravoslovni učbeniki pred vojno, najprej zakonitost, za tem potrjevanje s poskusom. Danes obratno: poskus naj porodi zakonitost.

Obdobje od 1973 do danes je značilno po razmišljanju o idejnem vzorcu, ki jasno kaže na to, da morata biti v pametnem snovanju učbeniške literature za zgodovino prisotni obe tezi, vsaka na svojem mestu in v svoji funkciji. To razmišljanje gre v smer, da je pot za doseg cilja, zgodovinske sinteze tudi uporaba analize, indukcije in konkretnosti, povsod kjer je to pametno in mogoče. Prišlo je tudi do spoznanja, da podobno naravoslovju ni mogoče priti vedno s poskusom do zakonitosti, da je treba obratno aplicirati zakonitost s poskusom in nato izvajati tehnologijo. To pomeni, da mnogokrat prednjači tudi pri zgodovini sinteza, še posebej, če bi bila pot do nje na drug način predolga, nepotrebna, nesmiselna, ker je pač ni mogoče (tudi pomanjkanje časa) razviti in nato dokazovati s postopkom, ki se mu reče analiza ali boljše konkretizacija. To je stopnja idejne orientacije učbeniške literature, ki se v bistvu tudi sklada s formalno zasnovo učbeniške literature, ki je sedaj uveljavljena.

Zaključek: Nedvomno je res, da se učitelj in učenec kot objektivna družbena subjekta odzivata pobudam, včasih mnogo kasneje kot na primer proizvodnja. Imeti morata dovolj časa in orodja za prilagajanje. V tem pogledu bi lahko trdili, da je eno desetletje skoraj preskromno obdobje za kvaliteten preskok iz objektivizacije v subjektivizacijo, ki naj se izrazi tudi pri pouku zgodovine. Teorija pouka zgodovine, pa naj bo še tako dobra (danes pa vemo, da je premalo vrednotena in še vedno subjektivizirana — jaz, mislim o tem tako, drugi drugače), ne zadošča za oblikovanje učitelja zgodovine v smeri, ki je edino logična in perspektivna (tudi zaradi vloge in ugleda zgodovine v šolah). Gotovejša je pot, ko zgodovinska znanost v procesu strokovnega oblikovanja bodočega učitelja zgodovine ustrezno oblikuje za odgovorne naloge pouka zgodovine. To pa pomeni, da mora biti bodoči učitelj v temeljni fazi svojega oblikovanja neprestano izpostavljen takim študijskim prijemom in metodologiji (seveda na visoki ravni) kot naj bi jih snoval kasneje ob svojem

neposrednem stiku s subjekti zgodovinskega pouka ali dela: osnovni ali srednji šoli. Pomeni, da bi moral biti tudi sposoben transfera znanstvene metodologije v metodične delovne postopke, značilne za stopnjo, na kateri deluje. V tem transferu pa šele lahko odigra didaktika zgodovine svojo najpomembnejšo vlogo, in nalogo.

Summary

FROM A TRADITIONAL TO AN INTEGRAL HISTORY TEXT-BOOK IN SLOVENIA (FORMAL AND CONTEXTUAL — OUTLINE VIEW POINTS OF SCHEMING)

Tomaz Weber

The author determines the development of text-books literature for teaching history in the period 1900—1987 according to their formal and outline scheme. He distinguishes five periods of development: from the narrative over working to an integral text-book. He establishes that for a reasonable scheme for teaching history two ways of understanding the historical materials are to be considered: synthesis and analysis and generality and concrete. He strives for such history programmes of pedagogical orientation in which the future historian — teacher will be exposed to similar studying principles and methodology that he is expected to practice with pupils in ground and secondary schools. Only with transfer of knowledge into teaching practice the didactics of teaching history can play a deciding role.

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 13

Od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki je doslej izšla v 25 letnikih (1964 ni izšla). Leta 1986 se je preimenovala v **Prispevke za novejšo zgodovino**. Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljajanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna. V letniku 1985 naj posebej opozorimo na razprave o fojbah v Julijski krajini, na steno-grafski zapisnik seje IOOF iz leta 1950, na pregled javno publiciranih stališč KP STO in KPI do londonskega memoranduma iz 1954, kot tudi na razpravo o programu Zedinjene Slovenije v letu 1848 in oblikovanju slovenske nacionalne države leta 1918 ter ne nazadnje na bibliografijo revije Pod lipo.

Prilagamo seznam še dostopnih letnikov in cene zanje, pri čemer opozarjamo, da sta letnika 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite pri založbi Partizanska knjiga, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 13, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1 — 1600 din
PZDG 1960/2 — 1600 din
PZDG 1961/1-2 — 1600 din
PZDG 1963/1-2 — 1600 din
PZDG 1965/1-2 — 1600 din
PZDG 1966/1-2 — 1600 din
PZDG 1967/1-2 — 1600 din
PZDG 1968/69, 1-2 — 1600 din
PZDG 1970/1-2 — 1600 din
PZDG 1971/72 — 1600 din
PZDG 1974 — 1600 din

PZDG 1975/76 — 1600 din
PZDG 1977 — 1600 din
PZDG 1978/79 — 1600 din
PZDG 1980 — 1600 din
PZDG 1981 — 1600 din
PZDG 1982 — 1600 din
PZDG 1983 — 1600 din
PZDG 1984 — 1600 din
PZDG 1985 — 3000 din
PNZ 1986 — 4500 din

Od prispevkov o zgodnjekrščanskih starinah Ptuja naj omenimo novo interpretacijo dveh zgodnjekrščanskih svečnikov iz Rogoznice (odkritih leta 1858) iz prve polovice ali srede 4. stoletja, ki naj bi odražala koptske stilne in duhovne vplive,⁶ in novo analizo grškega napisa (fragment sarkofaga), odkritega leta 1952, ki so ga nekdanj razlagali kot zgodnjekrščanskega, vendar ta razlaga ni zanesljiva.⁷ Vprašanje ostaja odprto.⁸

Na tleh antične Celeje so bile v zadnjem desetletju opravljene arheološke raziskave, ki so prinesle nekaj novih spoznanj o zgodnjekrščanski dobi. Od novih publikiranih najdb naj omenimo leta 1968 odkrit fragment plošče s kristogramom in nečitljivim napisom iz prve polovice 6. stoletja, od novih ugotovitev pa spoznanje, da na tleh antične Celeje nista obstajali dve baziliki, kot se je domnevalo od odkritja leta 1897 dalje, temveč ena sama, z enajstimi donatorskimi mozaičnimi napisi.⁹ Ostanke stavbe v sosedstvu, ki so jih nekdanj pojasnjevali kot starejšo, manjšo baziliko, naj bi pripadali poslopju kopališča iz 2. in 3. stoletja.¹⁰

Arheološke raziskave v Neviodunu (Drnovem pri Krškem) niso zaenkrat prinesle pomembnejših zanesljivo zgodnjekrščanskih najdb. Med izkopavanji v letih 1960–1968 je bila odkrita tudi stavba z mozaičnim tlakom (s podobami shematiziranih rib, rajskih jabolk itd.) iz Konstantinove dobe (?), za katero se domneva, da je služila kot zgodnjekrščanska cerkev.¹¹ Kot zanesljivo zgodnjekrščansko najdbo iz Nevioduna naj omenimo pozlačeno bronasto fibulo s kristogramom iz prve polovice 5. stoletja.¹²

Daleč najpomembnejše odkritje v urbanem središču je odkritje zgodnjekrščanskega središča v Emoni, ki je bilo s presledki raziskano v letih 1967–1975, smiselni zaključek pa so dobile raziskave z zgledno predstavitvijo »in situ« (leta 1976) in z arheološko monografijo.¹³ Rekonstrukcija gradbenih faz zgodnjekrščanskega središča (inšula XXXII ob zahodnem obzidju v bližini foruma) je razkrila naslednji razvoj:

V drugi polovici 4. stoletja je bil v tretji gradbeni fazi (na mestu predhodnega kopališča iz prve polovice 4. stoletja) z manjšimi gradbenimi posegi urejen prvi zgodnjekrščanski center (dva velika dvoranska prostora, tlakovana z mozaiki, eden od njiju dvoranska cerkev brez apside, namembnost drugega pa ni znana). V začetku 5. stoletja je bilo to središče zlasti na južni strani sistematično predelano in dopolnjeno. Zgrajena je bila krstilnica (tloris kvadratne oblike 8,5 × 8,5 m) z oktogonálnim bazenom z baldahinom, do katere je vodil »porticus« (18 × 3,9 m). Prejšnja dva dvoranska prostora na severni strani sta bila predelana v troladijsko baziliko (?) (ali morda v škofovsko palačo s prostorom za novokrščence – v tem primeru bi ležala še neodkrita bazilika na južni strani; z ozirom na lego objektov se odpira kot tretja možnost obstoj dveh bazilik, severne in južne, med katerima bi bili baptisterij, portik in prostor za novokrščence).¹⁴ Portik in baptisterij sta bila prekrita z mozaiki.¹⁵ Ohranjenih je dvanaest mozaičnih napisov, štirje v portiku (približno polovica) in osem v krstilnici (slaba polovica). Posebej velja poudariti pomen gradbenega napisa za baptisterij in portik, ki ga je dal postaviti arhidiakon Antiochus. Vsi ostali napisi so donatorski. Štirje med njimi so ohranjeni tako fragmentarno, da ni jasna niti ena beseda.¹⁶ Prav zanimive so tudi nekatere drobne najdbe krščanskega značaja, na pri-

bišče na Panorami; med drugim so bili odkriti ostanki mozaika in močno poškodovani gradbeni elementi zgodnjekrščanskega objekta, očitno ostanki domnevane cerkve na Panorami, str. 245 s.; I. Tušek, VS 28, 1986, 269–272. Gl. tudi prispevke v AV 31, 1980, 13–54, zlasti P. Korošec, Skeletni grob z bloka B-III v Ptuj in materialna kultura tega obdobja, ibidem, 38–54 in I. Tušek, Novi rimski reliefni kamni in napisi iz Ptuja, AV 37, 1986, 343–369, zlasti 352 in 367 op. 18 (z napovedjo objave ostankov poznorimskega objekta z barvnim mozaikom, deli kamnite ograje in stebričkov).

⁶ P. Korošec, Starokrščanska svečnika iz Rogoznice v Ptuj, AV 31, 1980, 55–61.

⁷ M. Šašel-Kos, Fragment einer widersprüchlich interpretierten griechischen Inschrift aus Poetovio, Linguistica 20 (In memoriam M. Grošelj oblata II), Ljubljana 1980, 11–20 (z domnevo, da gre za poganški napis s konca 2. ali iz 3. stoletja).

⁸ Prim. R. Bratoz, Krščanstvo v Ogleju (kot v op. 1), 136; I. Mikl-Curk, Anton Sovre in arheološko raziskovanje Ptuja, Sovretov zbornik, Ljubljana 1986, 85–87 (avtorica opozarja, da je bil napis najden v bogatem kontekstu zgodnjekrščanskih najdb).

⁹ O tem nazadnje B. Đurić, Antični mozaiki na ozemlju SR Slovenije, AV 27, 1976, 552 ss., tab. XIV b–XXI.

¹⁰ V. Kolšek, Nekaj podatkov o zgodnjem krščanstvu v Celeji, AV 35, 1984, 342–345. O novejših arheoloških odkritjih na tleh antične Celeje gl. V. Kolšek, VS 28, 1986, 260–265.

¹¹ S. Petru – P. Petru, Neviodunum (Drnovo pri Krškem), Katalogi in monografije 15, Ljubljana 1978, 14; 25; 35 s.; 91; 93; P. Petru, Neviodunum – Drnovo pri Krškem, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 80, Ljubljana 1977, 20 s.; B. Đurić, o. c., 565 s.

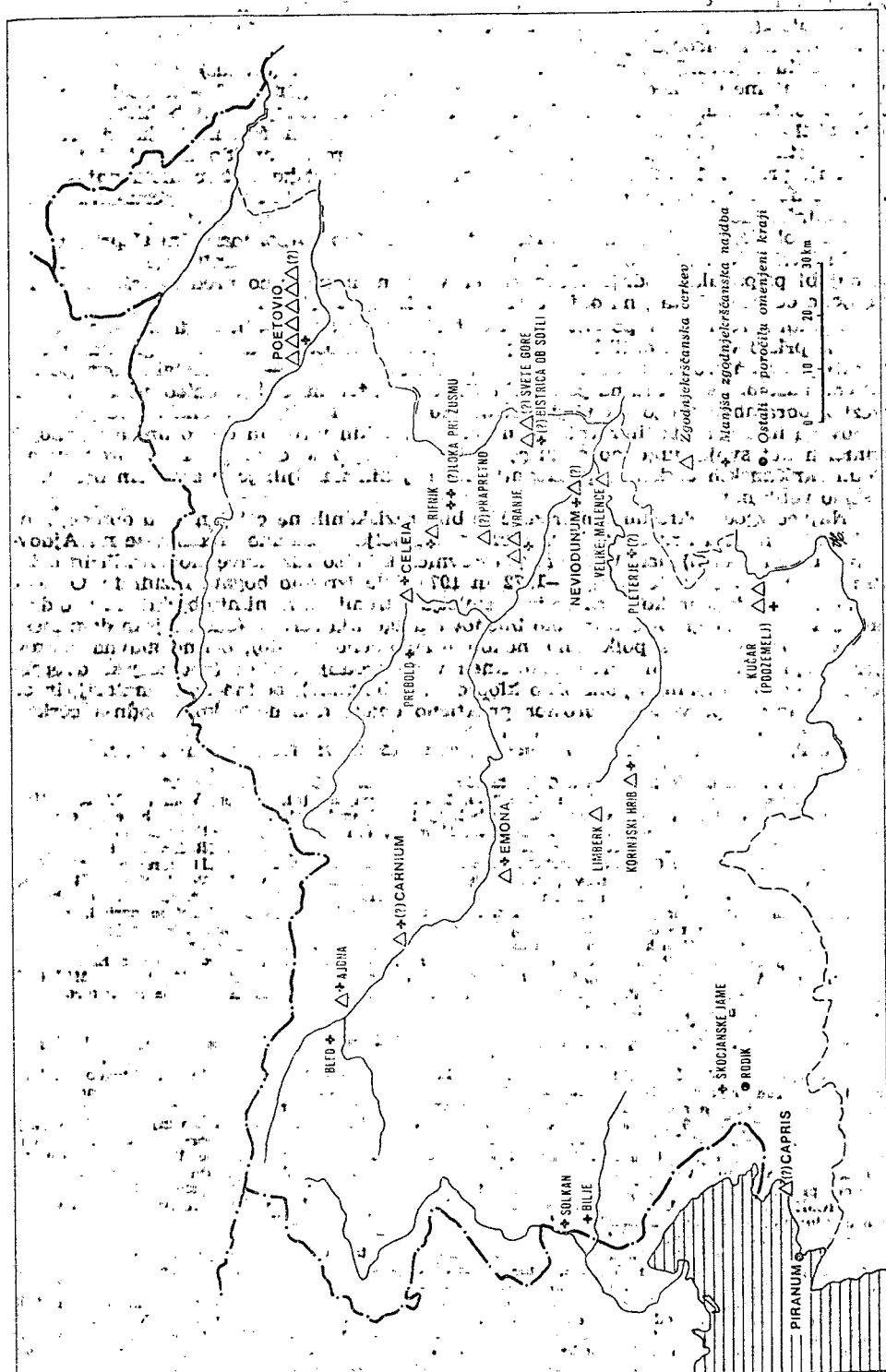
¹² S. Petru – P. Petru, o. c., 48; 56; 95; 96 n. 89; T. IV, 3.

¹³ L. Plesničar-Gec in sodelavci, Starokrščanski center v Emoni, Katalogi in monografije 21, Ljubljana 1983. Od leta 1976 dalje je L. Plesničar-Gec objavila vmesne rezultate raziskav v prispevku Poznoantična in starokrščanska Emona, Materijali 12 (9. kongres arheologije Jugoslavije, Zadar 1972), Zadar 1976, 231–238, T. II–IV; freske z območja zgodnjekrščanskega središča je predstavila v razpravi Frescoes from Emona, Archaeologia Jugoslavica 17, 1976, 29–36, zlasti 33 ss. Gl. tudi prispevek Ljubljana, Rešena arheološka dediščina Slovenije 1945–1980, Ljubljana 1980, 74 ss. in katalog razstave Emonske freske, Ljubljana 1973, 8; 16; 25.

¹⁴ L. Plesničar-Gec, Starokrščanski center, 19–32; 37–51.

¹⁵ B. Đurić, o. c., 587 ss.; I. Bogovič, Restavriranje zgodnjekrščanskega mozaika iz Emone, Materijali 18 (Ranohriščanski mozaiki u Jugoslaviji, Bitolj 1978), Beograd 1980, 253–259.

¹⁶ J. Šašel v publikaciji: L. Plesničar-Gec, Starokrščanski center, 52–59.

mer bronast enakokrak križ s še nepojasnjenimi simboli, bronast kipec ovna in ostan-ki steklenih čaš, ki so jih domnevno uporabljali kot liturgično posodje.¹⁷ Na podlagi numizmatičnih najdb na območju baptisterija in portika je celoten kompleks datiran v čas med leti 408—423, vsekakor bližje prvi letnici kakor drugi.¹⁸

Ostale zgodnjekrščanske najdbe na tleh antične Emone so manj pomembne, nezanemljive ali še neobjavljene.¹⁹

Carnium (Kranj), v pozni antiki regionalno središče (civitas) v deželi Karneoli na vzhodni meji Benečije in Istre,²⁰ znan po velikem germansko-staroselskem grobišču iz 6. stoletja,²¹ v zadnjem desetletju ni dal pomembnejših najdb, ki bi jih mogli opredeliti kot nedvomno zgodnjekrščanske. Funkcija in čas nastanka nepravilne osmerokotne zgradbe (notranji premer 6 m) s polkrožno apsido na vzhodni strani (notranji premer 1,5 m) na severni strani obstoječe gotske cerkve nista pojasnjena. Tako še ne vemo, ali je to »memoria« ali baptisterij, ali je zgradba poznoantična ali iz karolinške dobe.²²

Arheološke raziskave na območju stolnice v Kopru (poznoantični Capris) v slovenski Istri v letu 1986 so pokazale na gradbeno fazo iz pozne antike (5.—6. stoletje), ki naj bi pripadala zgodnjekrščanski cerkvi, vendar moramo pred kakršnokoli pre-nagljeno oceno počakati na objavo rezultatov izkopavanja.²³

Zaradi sprememb v poselitveni strukturi današnjega slovenskega ozemlja, do katerih je prišlo v pozni antiki zaradi poslabšanih varnostnih razmer — gre namreč za ozemlje, čez katero je potekala glavna vpadnica v Italijo — so nastala nova pozno-antična naselbinska jedra na podeželju. Značilnost teh naselij je, da so nastala v tesni zvezi z obrambno vlogo na višjih, strateško važnih legah; da zaenkrat ne poznamo njihovega imena ne iz literarnih in ne iz epigrafskih virov in da so imela v mnogih primerih kot svoje duhovno središče cerkev ali skupino cerkva.²⁴ Prav proučevanje zgodnjekrščanskih cerkva v poznoantičnih utrjenih naseljih je v zadnjem desetletju doseglo velik napredek.

Največ zgodnjekrščanskih središč je bilo raziskanih na celejanskem območju, na najjužnejšem delu Sredozemskega Norika. Najbolje raziskano središče je na Ajdovskem gradu (445 m) nad Vranjem pri Sevnici, kjer so raziskave slovenskih in nemških arheologov že v letih 1970—1972 in 1974 dale izredno bogate rezultate. Odkrito je bilo zgodnjekrščansko središče iz 5. stoletja s tremi sakralnimi objekti (in več drugimi stavbami ter grobiščem): tako imenovana zgornja cerkev (enoladijska dvoranska cerkev 13,75 × 10,7 m, s polkrožno, nekoliko sploščeno apsido), očitno glavna cerkev, kjer so opravljali mašni obred, tako imenovana spodnja cerkev (enoladijska dvoranska cerkev 16,3 × 7,4 m, s polkrožno klopjo za duhovnike), očitno konsignatorij, in ob njej krstilnica (pravokoten prostor praktično enake dolžine kakor spodnja cerkev,

¹⁷ L. Plesničar-Gec, *Starokrščanski center*, 19; 40; 62; 65; 72; 74; T. 29, 10—10 a; T. 40, 31; T. 36, 8—10 in 15—18.

¹⁸ P. Kos v publikaciji L. Plesničar-Gec, *Starokrščanski center*, 75 ss., zlasti 99 in 103.

¹⁹ Poznoantično pokopališče, odkrito leta 1974, še ni objavljeno (gl. I. Sivec, VS. 21, 1977, 232). Mnenje, da sta grobova 1 in 110 s severne emonske nekropole krščanska (L. Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče*, Katalogi in monografije 8, Ljubljana 1972, 15 in 31, T. I in XXIX; ista, *Poznoantična in krščanska Emona*, 235 s.; ista, *Starokrščanski center*, 29; 48), se nam ne zdi pravilno (R. Bratož, *Krščanstvo v Ogleju*, 133 s.). L. Plesničar-Gec, *Poznoantična in starokrščanska Emona*, 235; T. III je na podlagi najdbe poznoantičnih kapitelov dveh pilastrov (avtorica jih je pred tem objavila v AV 20—21, 1970—1971, 119 s.) izrazila možnost, da bi imela rotunda na poznoantičnem forumu iz 6. stoletja (premer 15 m) sakralno funkcijo (prim. L. Plesničar-Gec — I. Sivec, *Emona at the beginning of great migration period*, Zbornik radova »Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini«, Novi Sad 1978, 60). Vprašanje ostaja odprto. Ze znane drobne zgodnjekrščanske najdbe iz Emone (bronast kristogram, oljenka s kristogramom, bronasta ploščica z napisom) je L. Plesničar-Gec objavila v razpravi *Poznoantična in starokrščanska Emona*, 231, T. IV. Gl. tudi A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, 1978, 1103—1104; R. Bratož, *Il cristianesimo in Slovenia nella tarda antichità*, AMSI 29—30 n. s., 1981—1982, 53 s.

²⁰ J. Šašel, *Alpes Iuliana* (kot v op. 2), 33 s.

²¹ V. Stare, *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*, Katalogi in monografije 18, Ljubljana 1980.

²² A. Valič, VS 17—19/1, 1974, 47—50, sl. 2 (objekt je označen kot zgodnjekrščanski oktogonalni baptisterij; tako tudi P. Petru, *Die provinzialrömische Archäologie* (kot v op. 1), 538 (le z napačno oznako »sesterokotnega« baptisterija); L. Plesničar-Gec, *Poznoantična in starokrščanska Emona*, 234; ista, *Starokrščanski center*, 30; 49 (memoria ali baptisterij); A. Valič, *Oris 20-letnih raziskovanj grobišča v Kranju*, Kranjski zbornik 1975, Kranj 1975, 161 in 166 sl. 8 razlaga najdbo kot »memorijo« s konca 8. ali iz prve polovice 9. stoletja; gl. tudi A. Valič, *Rešena arheološka dediščina Slovenije 1945—1980*, Ljubljana 1980, 65 s.; M. Sagadin, VS 27, 1985, 283—284. Domnevno zgodnjekrščanski napis na sarkofagu, najden v Senčurju pri Kranju, sta nazadnje priobčila A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, 1978, 1111. Gl. tudi R. Bratož, *Il cristianesimo in Slovenia nella tarda antichità*, AMSI 29—30 n. s., 1981—1982, 55 n. 31.

²³ Gl. »Družina« (Verski tednik) 37, 1986, str. 4 (28. september 1986).

²⁴ Ključ za proučevanje imen teh višinskih utrdb je verjetno v identificiranju vrste naselbin, ki jih »in Carneae patria« in v deželi »Valeria, quae et Media appellatur provincia« navaja anonimni geograf iz Ravene (gl. F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I*, Ljubljana 1902, št. 182 (222 ss.); J. Šašel, *Alpes Iuliana*, 33 ss.). Kratek oris sprememb na slovenskem prostoru v pozni antiki posreduje J. Šašel, *Slovenski prostor od Kelto do Slovanov*, Kronika 26, 1978, 61—68, zlasti 65 ss. Podrobno analizo višinskih utrdb posreduje S. Ciglenečki, *Višinske utrdbe* (kot v op. 1). Gl. tudi S. Ciglenečki, *Das Weiterleben der Spätantike bis zum Auftauchen der Slawen in Slowenien. Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, Herausg. v. B. Hänsel, *Südosteuropa Jahrbuch* 17, 1987, 265—286.

s širino notranjih prostorov 5,4 m, s pravokotno apsido in s šesterokotnim krstnim bazenom). Od drobnih najdb je najbolj zanimiv fragmentarno ohranjen lesen relikviarij z bronzastim okovjem.²⁵ Po letu 1975 so raziskovanja na Vranju tekla dalje in so prinesla nova spoznanja. Osredotočena so bila predvsem na vprašanje kontinuitete naselbine (kontinuirana poselitev od 2. do konca 6. stoletja), na funkcijo zgodnje-krščanskega središča (škofijski sedež?) in na analizo drobnih najdb.²⁶ V celoti gledano je Ajdovski gradec nad Vranjem ena najboljše proučenih poznoantičnih naselbin v vsem jugovzhodnoalpskem prostoru.

Tudi poznoantična naselbina z zgodnjekrščansko cerkvijo na Rifniku pri Sentjurju (570 m) je po vrsti sistematičnih raziskav v letih 1970–1978 dobila monografsko predstavitev z naslednjo sintezo rezultatov: na vrhu naselbine s kontinuirano poselitvijo od 2. do konca 6. stoletja je bila odkrita enoladijska dvoranska cerkev brez apside iz 5. stoletja (9,50 × ca. 16 m), ki so ji v drugi fazi izgradnje (sredi 6. stoletja?) dodali krstilnico (10 × 4,25 m, s piscino v obliki križa), diakonikon, nartek in dva prizidka na južni strani, tako da je celoten kompleks meril skoraj 20 × 20 m. Cerkev je bila zgrajena domnevno na temeljih poganskega templja lokalnega božanstva Akvona.²⁷

Druga poznoantična naselja na celejanskem področju so bila doslej le deloma raziskana. Kot poznoantične naselbine, za katere je bila bolj ali manj utemeljeno izražena domneva o obstoju zgodnjekrščanske cerkve, naj navedemo sledeče: Gradec pri Prapretnem (732 m) skoraj gotovo je sredi naselbine stala cerkev, saj je lepo razviden njen tloris;²⁸ in Svete gore nad Bistrico ob Sotli,²⁹ manjše zgodnjekrščanske najdbe pa so bile odkrite nad Loko pri Zusmu.³⁰

²⁵ P. Petru — Th. Ulbert (s sodelavci), Vranje pri Sevnici, Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradu, Katalogi in monografije 12, Ljubljana 1975 (analizo cerkva je pripravil Th. Ulbert, str. 21–78; relikviarij z Vranja je predstavil W. Bachran, o. c., 83 ss.). Poljudno predstavitev je pripravil P. Petru, Ajdovski gradec pri Sevnici, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 52, Ljubljana 1975, kratko poročilo P. Petru, Vranje pri Sevnici, AV 29, 1978, 517–518. Petru in Ulbert navajata, nekoliko različne, mere objektov; naši podatki so po Ulbertu.

²⁶ Th. Ulbert, Zur Siedlungskontinuität im südöstlichen Alpenraum (vom 2. bis 6. Jahrhundert n. Chr.), dargestellt am Beispiel von Vranje (ehem. Untersteiermark), Von der Spätantike zum frühen Mittelalter, Vorträge und Forschungen 25, 1979, 141–157 (avtor je postavil razvoj naselbine v historični kontekst poznoantične dobe v jugovzhodnoalpskem prostoru); isti, Vranje bei Sevnica, Siedlungsgeschichtliche Untersuchungen, AV 30, 1979, 695–725 (na osnovi izkopavanja leta 1974, ki so se osredotočila na razvoj naselbine, je utemeljil kontinuiteto naseljenega prostora od visoke cesarske dobe do okrog leta 600); P. Petru, Stavba A (episkopij?) na Ajdovskem gradu nad Vranjem pri Sevnici, AV 30, 1979, 726–731, je na podlagi analize oblike in lege poslopja jugovzhodno od zgornje cerkve ter tamkajšnjih najdb (najbolj zanimiva je utež v obliki boginje Lune) prišel do zaključka, da je v tem poslopju moral prebivati cerkveni dostojanstvenik, zato ga je imenoval episkopij; ker ni neposrednega dokaza, ostaja vprašanje odprto. Drobne najdbe iz tega poslopja in iz drugega stanovanjskega poslopja na zahodnem pobočju vzpetine (hiša B, najbolj zanimive najdbe: srp, kosa, puščična konica itd.) je objavil in analiziral T. Knific, Vranje pri Sevnici, Drobne najdbe z Ajdovskega gradca (leto 1974), AV 30, 1979, 732–763 (s slikovnimi prilogami). P. Petru je predstavil še dva spomenika z Vranja: eno reliefno upodobitev (Upodobitev pisarja na reliefu z Ajdovskega gradca pri Sevnici, Linguistica 20, 1980, 49–59) in utež s podobo boginje Lune (Das römische Blüthengewicht der Schnellwaage aus Vranje bei Sevnica, Schild von Steier 15/16 (Festschrift W. Modrijan), 1978–1979, 171–178). V historični in arheološki ambient poznoantične poselitve Slovenije je Vranje postavil v nekaj prispevkih P. Petru: Kontinuiteta in diskontinuiteta naselitve v prehodnem obdobju iz kasne antike v zgodnji srednji vek, ZC 32, 1978, 221–232; Poznoantična poselitve Slovenije, AV 29, 1978, 359–367; Antična naseljenost Slovenije, Materiali 15 (1976) 1978, 9–16; Arheološki oris poznoantične poselitve Slovenije, ZC 36, 1982, 295–310. — Arheološka raziskovanja na Vranju so medtem tekla dalje. Odkopana je bila tako imenovana hiša C jugovzhodno od hiše A (B. Vičič) in hiša D severozahodno od hiše A (I. Mirnik-Prezelj). Orodje z Ajdovskega gradca je s poskusom prikaza ekonomske funkcije naselja predstavil B. Vičič, Die Geräte von Ajdovschem Gradec oberhalb Vranje bei Sevnica, Balcanoslavica 10, 1983, 71–77. Arheološke raziskave v zadnjih letih so zajele območje hiše D, območje med episkopijem in zgornjo cerkvijo (P. Petru, VS 25, 1983, 261), zid med zgornjo in spodnjo cerkvijo (T. Knific, VS 26, 1984, 276 s.) in naselbino (hiše E, F in G; T. Knific, VS 28, 1986, 284 s.; isti, VS 29, 1987, 281). Gl. tudi S. Ciglenečki, Višinske utrdbe, 105 ss. V pripravi je druga monografska publikacija o Vranju.

²⁷ L. Bolta, Rifnik pri Sentjurju, Poznoantična naselbina in grobišče, Katalogi in monografije 19, Ljubljana 1981. Po letu 1975 je L. Bolta objavil še naslednja prispevka o Rifniku: Rifnik, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 58, Ljubljana 1976; Rifnik, Provinzialrömische Siedlung und Gräberfeld, AV 29, 1978, 510–517. O božanstvu Akvona gl. J. Šašel, Aquo, Aquonis, m., personifikacija in imensko izhodišče za potok Voglajna, Linguistica 20 (in memoriam M. Grošelj oblati 11), 1980, 61–66. O najnovejših odkritjih na Rifniku gl. D. Pirkmajer, VS 28, 1986, 283 s.; ista, VS 29, 1987, 280 s. Gl. tudi S. Ciglenečki, Višinske utrdbe, 90 ss. — Od drobnih najdb z Rifnika s krščanskimi simboli naj omenimo bronasto pasno spono z ornamentom v obliki križa, odkrito kot grobni dodatek v grobu št. 49 (L. Bolta, Rifnik pri Sentjurju, 34; T. 8 n. 10). Od ostankov arhitekture s krščanskimi simboli naj omenimo kamnito rozeto okno z upodobitvijo križa in kamnit podboj z reliefno upodobitvijo lista vinske trte (obe najdbi s področja nartekso; gl. L. Bolta, Rifnik pri Sentjurju, T. 36, 2 in 4).

²⁸ S. Ciglenečki, Kasnoantično utrjeno naselje Gradec pri Prapretnem, AV 26, 1975, 259–267 (zlasti 262 n. 11, 264 (skica)); isti, Rezultati prvih raziskovanj na Gradcu pri Prapretnem, AV 32, 1981, 417–453 (zlasti str. 428); isti, Die Keramik des 4.–6. Jahrhunderts von Gradec, Tinje und Korinjski hrib, Slowenien, Archaeologia Austriaca 68, 1984, 313 ss.; isti, VS 27, 1985, 280; isti, Višinske utrdbe, 86 ss.

²⁹ V zgodnjekrščansko dobo (5.–6. stoletje) naj bi segali najstarejši fazi kapel sv. Martina in sv. Jurija na Svetih gorah. Gl. J. Korošec ml., Sv. Jurij in sv. Martin na Svetih gorah na Bizeljskem v predromanski dobi, AV 21–22, 1970–1971, 195–220; P. Korošec — J. Korošec ml., Arheološke raziskave na Svetih gorah ob Sotli v letu 1974, AV 29, 1978, 432–463. Prav tako naj bi bil poznoantični relief s figurarno upodobitvijo soranta v kapeli sv. Jurija (P. Korošec, Se nekaj misli o zgodnjerednjevski figuralni plastiki v Sloveniji, AV 21–22, 1970–1971, 253–268; ista, Svete gore nad Sotlo v času zatona antike, AV 29, 1978, 519–528; prim. tudi S. Ciglenečki, Višinske utrdbe, 50 s.).

³⁰ S. Ciglenečki, Tinje nad Loko pri Zusmu, AV 23, 1982, 120–122; isti, Tinje nad Loko pri Zusmu in problem raziskovanja slovanskih naselbin v Sloveniji, AV 33, 1983, 179–188; isti, Die Eisenwerkzeuge

Na območju Nevioduna (provincia Savija) je bilo v zadnjem desetletju nekaj pomembnih odkritij iz zgodnjekrščanske dobe. Najprej naj omenimo Kučar pri Podzemlju v Beli Krajini, kjer so izkopavanja v letih 1975–1979 prinesla sledeče ugotovitve: Na severnem vrhu vzpetine (200 m, 50 m relativne višine) je bil odkrit zgodnjekrščanski kompleks iz 5. stoletja, ki ga sestavljajo zgornja cerkev (21,5 × 8 m, s polkrožno klopjo za duhovnike, s prizidkom na severovzhodni strani prezbiterija in s 4 m širokim nartekso, domnevno konsignatorij), spodnja cerkev (24,7 × 10,8 m, verjetno objekt, kjer je potekal mašni obred), krstilnica (?) (2,7 × 2,5 m, v neposredni bližini zgornje cerkve) in večja razkošna, centralno ogrevana stavba na južni strani (25 × 17 m, domnevno episkopij). Med drobnimi najdbami naj omenimo srebrni križ iz 5. ali 6. stoletja, najden v zgornji cerkvi. Število objektov, njihova razporeditev in oblika spominjajo na Ajdovski gradec nad Vranjem, še bolj pa na sv. Hemo na Korškem. Vprašanje, ali se je sem v nemirni dobi zatekel škof iz Nevioduna (samo 20 km zračne razdalje), ostaja odprto.³¹

Na območju, ki je bilo mejno področje med provincama Savija in Benečija z Istro (s tem tudi meja med Italijo in Ilirikom), sta bili odkriti dve utrjeni postojanki z zgodnjekrščanskima cerkvama. Na vzpetini Korinjski hrib (728 m) je bil v letih 1982–1983 raziskan zgodnjekrščanski cerkveni kompleks (18 × 9,2 m), ki ga sestavljajo enoladijska cerkev z apsidno in klopjo za duhovnike, nartek in stranski prostor z baptisterijem (1,7 × 1,3 m, s pravokotnim krstnim bazenom). Levo od glavnega vhoda v cerkev je manjši, krožno zaključen prostor (2,2 × 1,8 m), enake lege in enakih dimenzij kot na Rifniku. Njegova namembnost ni pojasnjena. Od drobnih najdb naj omenimo pasno spono s križem.³² Na bližnjem hribu Limberku nad Veliko Račno (688 m) je bilo odkrito podobno najdišče. Začetna rekonstruiranja so pokazala na obstoj zgodnjekrščanske cerkve, ki je zelo podobna oni na Korinjskem hribu. Na nadaljnje raziskave in objave rezultatov še čakamo.³³ V primeru Korinjskega hriba in Limberka gre po vsej verjetnosti za cerkvene objekte sredi vojaških postojank, kastelov, zgrajenih ob koncu 5. stoletja ali v prvi polovici 6. stoletja (vzhodnogotska doba ali obdobje gotsko-bizantinske vojne). Ti naj bi varovali pomembno cestno povezavo, ki se je v pozni antiki uveljavila kot alternativna (južna) varianta ceste Siscija–Akvileja. Prav tako ima trdnjavski značaj utrdba Velike Malence (171 m) nad izlivom Krke v Savo, z markantno strateško lego, kjer je bila v letih 1929–1930 odkrita zgodnjekrščanska cerkev (21,20 × 10,3 m), a kasneje ni bila več proučevana, tako da je v celoti gledano slabo poznana.³⁴ Od drobnih najdb z neviodunskega območja naj omenimo še zgodnjekrščansko (?) oljenko iz Pletirij z napisom »lux mundi«.³⁵

Nazadnje naj omenimo doslej edino poznoantično postojanko z zgodnjekrščansko cerkvijo na Gorenjskem: Ajdno nad Potoki, na izredno težko dostopni vzpetini na južnem robu Karavank (1048 m, relativna višina 500 m). V vrsti sistematičnih raziskav od leta 1976 dalje je bila izkopana zgodnjekrščanska cerkev s tlorisom v obliki trapeza (11,25 × 14 m) s cerkveno ladjo (lepo je ohranjena polkrožna klop za duhovščino), z dvema prostoroma na severni strani in nartekso na zahodni. Od drobnih najdb s krščanskimi simboli naj omenimo naslikan križ na ostankih ometa cerkve, koščene in bronaste ostanke relikviarija in srebrni prstan s križem iz enega od grobov v notranjosti cerkve. Dve gradbeni fazi v razvoju cerkvenega objekta padeta v 5. in 6.

aus den befestigten Höhensiedlungen Sloweniens aus der Völkerwanderungszeit, *Balkanoslavica* 10, 1983, 45–54; isti, *Die Keramik* (kot v op. 28), 315–326; isti, *Višinske utrdebe*, 70–73 (z domnevo, da je stavbni objekt št. 8, »sakralni objekt«, ki ga v razpravi *Das Weiterleben der Spätantike* (kot v op. 24), 280, označuje kot »poganski kulturni objekt«). Sarkofag z vklesanim križem z bližnjega grobišča je objavil D. Vuga, *VS* 22, 1979, 290 s. (s fot.). Bronasta igla z vgrajenimi črkami »VIVIAMF« (Arheološka najdišča Slovenije, 297 (Zusem)) naj bi bila po razlagi napisa, ki jo je dal E. Riedl, *Mitteilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, N. F. 26, 1900, 107, zgodnjekrščanski predmet (napis je bral nazaj in je prišel do pomena: »+ Mai viv(us do)«).

³¹ J. Dular, *AP* 17, 1975, 121–123; isti, *Early Christian church on Kučar near Podzemelj*, *AV* 29, 1978, 528–532 (objava tako imenovane zgornje cerkve); isti, *Kučar pri Podzemlju*, Rešena arheološka dediščina Slovenije 1945–1980, Ljubljana 1980, 68 s.; S. Ciglenečki — J. Dular, *VS* 21, 1977, 241–242; J. Dular, *VS* 23, 1981, 212–214; S. Ciglenečki, *VS* 23, 1981, 272–273; J. Dular, *Arheološka topografija Slovenije. Topografsko področje XI (Bela Krajina)*, Ljubljana 1985, 81 s.; S. Ciglenečki, *Zgodnjekrščansko središče na Kučarju v Beli Krajini*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 10 (Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području), Zagreb 1986, 137–150 (temeljna objava, s končno izraženo hipotezo, da gre za škofijski center, nastal po priselitvi škofa iz Nevioduna); isti, *Višinske utrdebe*, 166 ss; Isti, *Das Weiterleben*, 281 s.

³² S. Ciglenečki, *VS* 25, 1983, 258–261; isti, *VS* 26, 1984, 273–276; isti, *Utrdba Korinjski hrib v arheoloških obdobjih*, Zbornik občine Grosuplje 13, 1984, 145–160; isti, *Die Keramik*, 326 s.; isti, *Potek alternativne ceste Siscija–Akvileja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja*, *AV* 36, 1985, 255–284; T. 1, 6 (pasna spona s križem s Korinjskega hriba); isti, *Višinske utrdebe*, 175–178.

³³ S. Ciglenečki, *Potek alternativne ceste*, 261 ss.

³⁴ B. Saria, *Začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 10, 1929, 11–17 (zlasti 16); isti, *Drugo začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci*, ibidem 11, 1930, 5–12; S. Ciglenečki, *Višinske utrdebe*, 172 ss.

³⁵ Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1975, 224 (Šentjernej; avtorica prispevka S. Petru bere napis »Pax mundi«); P. Petru, *Zaton antike v Sloveniji*, Ljubljana 1976, pogl. »Drobni znanilci miselnosti časa«, bere napis kot »Lux mundi«.

stoletje.³⁶ V območje zgodnjekrščanske simbolike spada tudi fibula v obliki pava iz 6. stoletja, odkrita v staroselskem grobu na Bledu.³⁷

Če se ozremo na karto zgodnjekrščanskih najdišč Slovenije, pade v oči izrazito nesorazmerje med posameznimi pokrajinami. Zaenkrat je skoraj povsem brez najdb zahodna Slovenija. Kot doslej edine zanesljivo zgodnjekrščanske najdbe s tega območja moremo navesti kristogram in oljenke iz Škocjanskih jam iz srede 5. stoletja.³⁸ In krščanski oljenki iz Solkana in Bilj pri Gorici.³⁹ Od poznoantičnih postojank, ki so precej raziskane, bi vsekakor pričakovali zgodnjekrščanske objekte na Ajdovščini nad Rodikom, vendar moramo počakati na nadaljnje raziskave.⁴⁰

V zadnjem desetletju je precej napredovala tipološka analiza zgodnjekrščanskih cerkva za celotni slovenski prostor in njegovo sosedstvo, to je za celoten vzhodno-alpski in severnojadranski prostor. Ta je zajela tip cerkva z ozirom na tloris, dimenzije, arhitekturne značilnosti, njihovo vlogo v poznoantični naselbini in v širši regiji. Pri tem so morda najbolj zapletena vprašanja kronologije.⁴¹ V celoti moremo reči, da zanesljivo segajo v 4. stoletje samo cerkve v dveh urbanih središčih (Poetovio, starejša faza v Emoni), da pade nastanek ogromne večine v 5. stoletje, izrazito kasnega nastanka (začetek 6. stoletja) pa so redke (npr. Korinjski hrib, Limberk). Za skoraj vse te cerkve je mejnik v razvoju konec 6. ali začetek 7. stoletja, ko so ob prihodu Slovanov ponavadi nasilno (pžig in razrušenje) prenehale obstajati kot kulturna središča.⁴²

Če se ozremo na razvoj posameznih arheoloških panog, opazimo viden napredek. Zgodnjekrščanska epigrafija je obogatena z dvanajstimi mozaičnimi, napisi iz Emone, enim fragmentarno ohranjenim iz Celeje in enim (verjetno zgodnjekrščanskim) z območja Kranja.⁴³ Z odkritjem mozaikov emonskega baptisterija in portika⁴⁴ se je obseg poznanih zgodnjekrščanskih mozaikov Slovenije podvojil. Še nekateri spomeniki so bili deležni objave, le prav redki pa podrobnih analiz.⁴⁵

Istrski polotok s tremi rimskimi kolonijami (Tergeste, Parentium, Pola) in v visoki antiki upravno razdeljen na mestna območja teh treh središč (pri tem je območje Tergesta zajemalo celotno severno-polovico polotoka), je področje, ki je že dolgo znano po zgodnjekrščanskih sakralnih objektih. Te so začeli intenzivno proučevati že pred dobrim stoletjem. Če postavimo primerjavo s slovenskim ozemljem, pade v oči velika razlika: prvi zgodnjekrščanski sakralni objekt na današnjem Slovenskem je bil odkrit leta 1897 (Celeja); naslednji šele leta 1929 (Velike Malence).

Slovenski del Istre in tisti del hrvatske Istre, ki sta spadala v območje Trsta, sta v celoti gledano dala skromne zgodnjekrščanske ostaline. O domnevani zgodnjekrščanski cerkvi v Kopru se do prve strokovne objave najdb ne da reči nič preciznejšega, medtem ko je zgodnjekrščanska faza današnje cerkve sv. Jurija v Piranu arheološko nedokazana.⁴⁶ Napis iz Roča, sedaj izgubljen, iz časa po letu 541, dokazuje

³⁶ A. Valič, AP 18, 1976, 86; isti, AP 20, 1978, 79–80; F. Leben — A. Valič, Ajdna, AV 29, 1978, 532–545; J. Meterc, Slučajne najdbe z Ajdne, AV 32, 1981, 405–416; A. Valič, VS 23, 1981, 266–269; isti, AP 23, 1982, 97–99; isti, VS 24, 1982, 188–190; isti, VS 27, 1985, 265–272; isti, VS 28, 1986, 278–279; isti, VS 29, 1987, 274; S. Ciglenečki, Višinske utrdbе, 140 ss.

³⁷ P. Korošec, Še neka misli (kot v op. 30), 261 ss.; P. Petru, Bleške arheološke zbirke, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 101, Ljubljana 1980, 11 in fot. na naslovni strani.

³⁸ A. Degraffi, Le grotte carsiche nell'età romana, Scritti vari di antichità II, Roma 1962, 732 ss.; F. Leben, Jamska arheologija matičnega Krasa, Acta carsologica 6, 1974, 249 ss.; P. Petru, Zaton antike, pogl. Tvarna kultura.

³⁹ D. Svoljšak, VS 27, 1985, 278. Poznoantično oljenko hruškaste oblike (tip Ivanyi XII) iz Bilj pri Novi Gorici je objavila N. Osmuk. Nove najdbe iz časov preseljevanja narodov v spodnji Vipavski dolini, AV 29, 1978, 467. Oljenke tega tipa imajo kot pogost motiv križ ali kristogram (gl. Z. Subić, Rimske oljenke v Sloveniji, AV 26, 1975, 83), ki je v našem primeru odsoten. Tako moremo oljenko iz Bilj označiti kot zgodnjekrščanskodobno oziroma zgodnjekrščansko brez izrazitega krščanskega simbola.

⁴⁰ B. Slapšak, Raziskave Arheološkega oddelka Filozofske fakultete v Ljubljani, Trieste 1985; isti, AP 26, 1985, 135 s.

⁴¹ G. C. Menis, La basilica paleocristiana nelle regioni delle Alpi orientali, AAAd 9, 1976, 375–420; Th. Ulbert v P. Petru — Th. Ulbert, Vranje pri Sevnici (gl. op. 25), 56 ss.; 65 ss.; S. Ciglenečki, Višinske utrdbе, 242 ss.

⁴² P. Korošec, Zgodnjekrščanska arheološka slika karantanskih Slovanov, Ljubljana 1979, 276 s. dopušča možnost, da so v posameznih predelih cerkvene stavbe kot grobne kaple ali kot desakralizirane stavbe preživele čas do ponovne gradnje cerkva v dobi pokristjanjenja alpskih Slovanov in bi mogli govoriti celo o določenih kontinuirani rabi teh objektov. Kot primer navaja s slovenskega ozemlja kapeli sv. Jurija in sv. Martina na Svetih gorah nad Bistrico ob Sotli.

⁴³ Poleg navedb v op. 16 gl. tudi R. Bratož, Il Cristianesimo in Slovenia nella tarda antichità, AMSI 29–30, 1981–1982, 50–55 (seznam zgodnjekrščanskih napisov Slovenije, v celoti okrog trideset).

⁴⁴ Poleg navedb v op. 15 gl. S. Tavano, Considerazioni sui mosaici nella Venetia et Histria, AAAd 28, 1986, 229–258, zlasti 253 ss.

⁴⁵ Z. Subić, Rimske oljenke v Sloveniji, AV 26, 1975, 82–99 (s predstavitevjo zgodnjekrščanskih oljenk: npr. oljenke iz Emone, T. 5, 21); R. Bratož, Il Cristianesimo, 51 n. 16, fig. 4 a–b (napis škofa Gavdencija); P. Petru, Zaton antike, pogl. Tvarna kultura (sponke v podobi pava iz Ljubljane, Bleda in Nevioduna); S. Petru — P. Petru, Neviodunum (kot v op. 11), T. XI, 9 (sponka v podobi pava).

⁴⁶ Gl. op. 23 in R. Bratož, Lo sviluppo degli studi di antichità cristiana nella odierna Slovenia dagli inizi ai nostri giorni, AMSI 34 n. s., 1986, 44 op. 121.

obstoje zgodnjekrščanske cerkve v naselju (*cellola sanctae ecclesiae*); ki jo je v času tržaškega škofa Frugifera preuredil (ornavit) presbiter Ursus.⁴⁷ Malo je novosti iz dveh severnoistrskih obmorskih mest, Umaga in Novigrada, za kateri se bolj ali manj upravičeno domneva, da sta bili v zgodnjekrščanski dobi škofijska sedeža. Cerkev v Umagu (posvečena Mariji, z arhitektonsko ločenim baptisterijem, posvečenim Janezu Krstniku, z mučeniškim kultom in lastnim koledarjem svetnikov)⁴⁸ in v Novigradu arheološko nista dosti raziskani. Proučevanja novigradske stolnice leta 1968 in v naslednjih letih kažejo, da gre v osnovi za zgodnjekrščanski objekt iz druge polovice ali s konca 5. stoletja.⁴⁹ Iz obeh mest je znanih več posameznih zgodnjekrščanskih najdb.⁵⁰ V novigraski okolici so bili odkriti ostanki zgodnjekrščanske cerkve iz 5. stoletja v Dajli pet kilometrov severno od mesta.⁵¹

Izredno bogate so najdbe iz zgodnjekrščanske dobe na območju antičnega Paren-tija. V prvi vrsti naj omenimo kompleks Evfrazijeve bazilike v samem Porečju, kjer so arheološka raziskovanja (ta so se pričela že leta 1859) dala izredno bogate rezultate. O tem obstaja obširna strokovna literatura, ki so jo po letu 1976 dopolnili ne-kateri prikazi sintetičnega značaja. Analize so pokazale na štiri zaporedne faze raz-voja zgodnjekrščanskega središča: »domus ecclesiae« sredi 3. stoletja, ki je bila ne-koliko povečana v konstantinski dobi in preurejena v prvo javno cerkev; v drugi polovici 4. stoletja je bila zgrajena prva večja cerkvena zgradba, ki jo je v prvi polo-vici 5. stoletja nadomestila predevfrazijeva bazilika, to pa sredi 6. stoletja kompleks Evfrazijeve bazilike (triladijska bazilika, atrij, škofovska palača, obnovljena krstil-nica, nekaj desetletij kasneje »cella trichora«).⁵² Nova proučevanja v zadnjem deset-letju so obogatila znanje na nekaj področjih. Leta 1977 so pri zaščitnih delih, na vzhodnem delu južne ladje bazilike na področju oltarja sv. Zakramenta odstranili tlak s podnim mozaikom. Pod njim so našli poznoantični sarkofag (iz 5. ali 6. stoletja, 203 × 80 × 64 cm), prav tako talni mozaik in ostanke zidov predevfrazijeve bazilike. Ta odkritja so velikega pomena za poznavanje arhitektonskega odnosa med predevfrazijevo baziliko iz prve polovice 5. stoletja in dobro stoletje mlajšo Evfrazijevo baziliko. Istega leta so med čiščenjem notranjih sten Evfrazijeve bazilike odkrili ostanke fresk, ki so nastajale v več fazah (sreda 6. stoletja ob izgradnji bazilike — 7. stoletje — 13. stoletje — po letu 1440). Leta 1972 so bili na južni strani bazilike (območje kapele sv. Zakramenta) odkriti ostanki poligonalne apside, ostanek kapele iz 11. stoletja. Prav tako so bili odkriti ostanki druge poligonalne (peterokotne) »ra-

⁴⁷ *Inscriptiones Italiae* X, 3, 168; gl. nazadnje G. Cuscito, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*, *Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia* II/3, Trieste 1977, 252; isti, *Studi e ricerche di epigrafia cristiana fra Milano e l'Istria*, AMSI 33 n. s., 1985, 57.

⁴⁸ Prim. G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 331 ss.: 337 ss.; R. Bratož, *Nastanek, razvoj in zaton orga-nizacije zgodnjekrščanske cerkve v Istri (4.–6. stoletje)*, Antični temelji naše sodobnosti, Ljubljana 1987, 20 s.

⁴⁹ Na zgodnjekrščanski čas kažejo trije polkrožni okenski okviri (od prvotno šestih) nad severnimi arkadami, z dimenzijami 67 × 135 cm, torej v antičnem razmerju 1 : 2 med širino in višino okna, ter kamnite okenske rešetke, odstranjene v baročni dobi (sedaj v novigraskem lapidariju). Na nastanek v antični dobi kaže tudi baptisterij na južni strani cerkve. Gl. G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 335; B. Marušić, *Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću*, AV 29, 1978, 564 s. (s fot. okna, oba z naved-bami starejše literature). A. Sonje, *Crkva sv. Agate u Novigradu*, Jadranski zbornik 11, 1979–1981, 207 op. 41 v obširni opombi navaja še en element, ki kaže na star nastanek novigradske bazilike. Na področju cerkve so namreč našli ostanke debeloiznatnega marmorja z modrimi žilami, kakršnega so v 6. stoletju pridobivali na otoku Prokonessos v Marmarskem morju, od koder so ga razvažali po vsem Sredozemlju, v našem primeru očitno za dekoracijo novigradske bazilike.

⁵⁰ Od manjših najdb iz Umaga naj omenimo odlomek zgodnjekrščanskega sarkofaga iz druge polo-vice 5. stoletja, domnevno iz bližnjega Siparja (A. Sonje, *Starokrščanski sarkofazi u Istri*, Rad Jugosla-venske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 381, Zagreb 1978, 164). Arheološke raziskave poznoantičnega kastela Sipar severno od Umaga (nanj se navezuje omemba »episcopatus Separiensis sive Humago plebs ipsius episcopi« v dokumentu iz leta 929) v letih 1964/5 so prinesle zanimive najdbe, od katerih naj po-sebej omenimo predmet z upodobljenim križem (B. Marušić, *Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svetlu arheoloških izvora*, Jadranski zbornik 9, 1973–1975, 338 ss.: 341 n. 8; V. Jurkić, *Gradevinski kon-tinuitet rimskih gospodarskih vila u zapadnoj Istri od antike do bizantskog doba*, *Istria historica* 4/2, 1981, 81 ss.). — Od posameznih najdb iz Novigrada iz 5. in 6. stoletja naj omenimo oltarno mizo, pluteus (sreda 6. stoletja) in fragment sarkofaga (5. stoletje; gl. G. Cuscito, *Il ciborio e l'epigrafe del vescovo Maurizio a Cittanova d'Istria*, *Ricerche religiose del Friuli e dell'Istria* 3, 1984, 115 s., fig. 2–3) ter sarko-fag v bližini severozahodnega vogala cerkve, verjetno iz 5. stoletja (A. Sonje, *Sarkofagi paleocristiani dell'Istria*, *Actas del VIII Congr. intern. de arqueologia cristiana*, Città del Vaticano — Barcelona 1972, 496, fig. 4; isti, *Starokrščanski sarkofazi* 163 s.). Gl. tudi P. Porta, *Rilevati altomedievali di Cittanova d'Istria*, AMSI 32 n. s., 1984, 145–171, zlasti 145–152). O zgodnjekrščanskem grobišču na področju cerkve sv. Pela-gija gl. B. Marušić, *Varia archaeologica prima*, *Istria archaeologica* 11–12, 1980–1981, 44 ss.

⁵¹ B. Marušić, *Tri poznoantične najdbe iz Istre*, AV 9–10, 1958–59, 46–49 (med drugim so bili od-kriti ostanki talnega mozaika s površino 1,50 × 1 m, okrašenega z geometrijskim vzorcem in križem).

⁵² Zelo izčrpno bibliografijo z glavnimi potezami zgodovine raziskav je objavil po vojni najzasluž-nejši raziskovalec Evfrazijeve bazilike A. Sonje, *Neki noviji nalazi na področju Evfrazijeve bazilike u Po-rečju*, Jadranski zbornik 12, 1982–1985, 339 s. op. 1. Od sintetično zasnovanih prikazov zadnjega desetletja naj omenimo naslednje: A. Sonje, *Poreč*, Evfrazijeva bazilika, Poreč 1977 (poljuden prikaz); isti, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981; isti, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Područje porečke biskupije od IV. do XVI. stoljeća, *Analecta Croatica Christiana* 13, Zagreb–Pazin 1982, 21–38; isti, *Bi-skupski dvor građevnog sklopa Evfrazijeve bazilike u Porečju*, *Peristil* 25, 1982, 5–32. Od italijanskih pre-gledov zadnjega desetletja gl. G. Cuscito — L. Galli, *Parentino*, Padova 1976, 73–102 (avtor G. C.); G. Cu-scito, *Cristianesimo antico*, 124 ss.

venske«) apside, ki je pripadala kapeli iz 7. ali 8. stoletja. Odkritja so velikega pomena za poznavanje razvoja Evfrazijeve bazilike od zgodnjega srednjega veka dalje.⁵³ Od novih obravnav posameznih aspektov Evfrazijevega kompleksa naj omenimo nove, izredno izčrpne predstavitev stenskih⁵⁴ in talnih mozaikov⁵⁵ in nove interpretacije Mavrovega sarkofaga.⁵⁶ Od historičnih osebnosti, upodobljenih na apsidalnem mozaiku srednje ladije, so največjo pozornost pritegnili poreški mučenci in graditelj cerkvenega kompleksa Evfrazij.⁵⁷ Pomembne rezultate je prispeval tudi študij arhitektonske kompozicije in prostorskih odnosov v Evfrazijevi baziliki.⁵⁸

Precej manjše pozornosti kakor Evfrazijeva bazilika so bile deležne druge zgodnjekršćanske cerkve v samem Poreču, v njegovi neposredni bližini in v širši okolici. Ti objekti, sedemnajst po številu, so večinoma že dolgo poznani in so bili v zadnjem desetletju le nanovo interpretirani, v nekaj primerih pa gre za odkritja zadnjih desetletij, ki so v obravnavanem času doživela temeljno obravnavo.

Na zgodnjekršćanskem pokopališču Čimare vzhodno od mesta so že ob koncu prejšnjega stoletja odkrili temelje petih grobnih kapel (memoriae, največja med njimi 14 × 7 m, s polkrožnimi apsidami in z ostanki talnih mozaikov) iz prve polovice 4. stoletja. Novih najdb na tem območju ni bilo.⁵⁹ Prav tako je že stoletje poznana zgodnjekršćanska cerkev sv. Tomaža (s polkrožno apsidno, z mozaiki s tremi grškimi napis), kjer sta bili ugotovljeni dve fazi izgradnje: prva padej v prvo polovico 4. stoletja, druga v 5. stoletje. Arhitekturni elementi (kapitel, podstavek stebra, odlomki pluteja), najdeni leta 1954 v neposredni bližini (križišče karda, maksima in Ljubljanske ulice) so, po vsej verjetnosti, pripadali tej cerkvi.⁶⁰ V 6. stoletju datirajo cerkev sv. Štefana na območju zgodnjekršćanskega pokopališča (11,40 × 5,40 m, z apsidno, očitno »cella memoriae«).⁶¹ Prav sredi mesta, na jugovzhodnem robu foruma, je bila leta 1953 ugotovljena zgodnjekršćanska cerkev iz 4. ali 5. stoletja (enoladijska z apsidno, 11 × 6 m); od njene posvetitve Mariji naj bi izhajalo srednjeveško ime trga »Marafora«.⁶² Vzhodno od mesta je stala zgodnjekršćanska cerkev sv. Janeza Evangelista (S. Giovanni ulice) in Prato, enoladijska stavba z apsidno, 9 × 4,5 m, iz 5. stoletja. Leta 1955 sta bila najdena dva arhitekturna elementa te cerkve: odlomek pilastra z vklesanim križem in pluteus.⁶³ Na manjši vzpetini vzhodno od mesta je stala cerkev sv. Marka (enoladijska z apsidno) s konca 6. stoletja.⁶⁴

Od cerkva izven Poreča v mestni okolici sega v zgodnjekršćansko dobo še nekaj objektov: Miljo južno od mesta so bili odkriti ostanki cerkve sv. Petra na rtu Sorna (območje Zelene lagune); triladijske stavbe z apsidno (9,48 × 12,44 m) s poligonalno krstilnico in ostanki podnih mozaikov. Med arheološkimi raziskavami, v letih 1966–67 je bila ugotovljena kot starejša gradbeno faza na območju cerkve rimska vila iz 2. stoletja. Cerkev je bila zgrajena v 5. stoletju, medtem ko je bila krstilnica dozidana pozneje.⁶⁵ Jugovzhodno od mesta so bili odkriti ostanki cerkve sv. Petra na Pudarici, enoladijske zgradbe s polkrožno apsidno (8,45 × 4,88 m) z začetka 6. stoletja. Najbolj zanimiv arhitekturni element je podstavek oltarja iz prokoneškega marmorja.⁶⁶

⁵³ A. Sonje, Neki noviji nalazi, 337–361; o najdbi mozaika, gl. A. Sonje, Nalazi podnih mozaika, u Evfrazijani i bazilici sv. Agneze u Muntajani, kao i odnos podnih mozaika na području Poreštine prema mozaicima starokršćanskih bazilika na obalama Jadrana, *Materiali* 18, Beograd 1980, 146 s.

⁵⁴ A. Sonje, I mosaici parietali del complesso architettonico della basilica Eufraziana di Parenzo, *Atti* 13, 1982–1983, 65–138 (temeljna študija s historiatom raziskav, kompletna bibliografija in podrobna analiza); gl. tudi S. Tavano, Mosaici parietali in Istria, *AAAd* 8, 1975, 245–274.

⁵⁵ A. Sonje, Nalazi podnih mozaika (kot v op. 53), 137–160; isti, I mosaici pavimentali delle basiliche paleocristiane del Parentino in rapporto con gli altri mosaici delle coste adriatiche, *Atti* 16, 1985–1986, 95–164; gl. tudi J. Meder, O ranokršćanskim podnim mozaicima na istočnoj obali Jadrana, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 26/2, 1977, 36–44; ista, Ranokršćanski podni mozaici na istočnom Jadrana, *Materiali* 18 (Ranokršćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978), 1980, 111–126.

⁵⁶ D. Rendić-Miočević, Per una nuova interpretazione dell'epigrafe sepolcrale del vescovo e »confessore« parentino Mauro, *Atti del IX congr. intern. di archeol. cristiana* (Roma 1975), Città del Vaticano 1978, 441–449; A. Sonje, Starokršćanski sarkofazi, 140 s.; R. Bratož, Kršćanstvo v Ogleju (kot v op. 1), 248 ss.

⁵⁷ G. Cusitto, Fonti e studi sul vescovo Eufrazio e sulla chiesa parentina del sec. VI, *AMST* 23 n. s., 1975, 61–71; isti, Cristianesimo antico, 269–287. Gl. tudi op. 113.

⁵⁸ M. V. Torio, Valori spaziali e proporzionali della basilica Eufraziana di Parenzo, *Quaderni Giuliani di storia* 6, 1985, 49–70.

⁵⁹ A. Sonje, Crkvena arhitektura, 38 s.; 214 s. (korekcije starih ugotovitev, pomembne dopolnitve); 268.

⁶⁰ A. Sonje, Crkvena arhitektura, 39 s.; 215; 269; gl. tudi A. Sonje, Novi nalazi starokršćanske i ranosrednjevekovne arhitekture u Poreštini, *Historia archaeologica* 1/2, 1970, 61 s.; 79; Tab. 1, št. 4, 5, 6. O talnih mozaikih gl. A. Sonje, I mosaici pavimentali, 98.

⁶¹ A. Sonje, Crkvena arhitektura, 43 s.; 216; 269.

⁶² A. Sonje, Novi nalazi, 63 s.; isti, Crkvena arhitektura, 44 s.; 216 s.; 269. O drugih etimologijah imena Marafor (Martis forum; maris forum; Marsyas in foro) gl. G. Cusitto — L. Galli, Parenzo; 34 ss.; M. Mirabella Roberti, Urbanistica romana di Trieste e dell'Istria, *AAAd* 28, 1986, 192.

⁶³ A. Sonje, Novi nalazi, 60 s.; T. I. 3; isti, Crkvena arhitektura, 42 s.; 216; 269.

⁶⁴ A. Sonje, Crkvena arhitektura, 52; 218; 271.

⁶⁵ A. Sonje, Crkvena arhitektura, 45–49; 217; 270. Po mnenju avtorja (str. 49) naj bi cerkev z baptisterijem služila arijanskim vzhodnim Gotom, gospodarjem Istre v letih 493–536. Gl. tudi B. Marušić, Neki problemi, 340; V. Jurkić, Građevinski kontinuitet, 88 ss. (kot v op. 50).

⁶⁶ A. Sonje, Novi nalazi, 55–60; T. I. 1; isti, Crkvena arhitektura, 50 s.; 270.

Od cerkva v širši okolici Poreča naj omenimo naslednje objekte: cerkev sv. Pelagija v Črvarju, verjetno iz prve polovice 5. stoletja (najden je bil tudi kapitel, ki je pripadal tej cerkvi in ki po kvaliteti izdelave ne zaostaja za onimi v Evfrazijevi baziliki),⁶⁷ cerkev sv. Martina v Sutlovreču Pezenatiškem verjetno s konca 6. stoletja (ena največjih na poreškem območju, triladijska s tremi apsidadmi, 28,50 × 12,15 m),⁶⁸ cerkveni kompleks v Vrsarju, posvečen Mariji, izpred srede 4. stoletja (cerkvena ladja 15,20 × 9,30 m, z lepim podnim mozaikom in z več stranskimi prostori, v 6. stoletju je bila dozidana poligonalna apsida)⁶⁹ in najstarejšo (prav tako Marijino) cerkev v kasnejšem samostanskem kompleksu sv. Mihovila na Limu iz druge polovice 6. stoletja (enoladijska stavba s poligonarno apsido, ohranjeni so ostanki pluteja in okenske rešetke).⁷⁰

Vse doslej našete cerkve so bile znane, že pred letom 1975 in so doživele v zadnjem desetletju le dopolnilne raziskave in nove razlage. Novo odkritje zadnjega obdobja (glavne raziskave so bile v letih 1973–1975) pa je zgodnjejkrščanska cerkev v Muntajani v bližini vasi Anžiči severovzhodno od Poreča. Odkrita je bila triladijska cerkev (srednja ladja brez apside meri 10,55 × 6,80 m) s tremi apsidadmi (srednja je znotraj polkrožna, zunanaj poligonalna, obe stranski sta polkrožni) in nartekso nepravilnih oblik, z dimenzijami 15 × 15,7 m. Tla je razen v nartekso in v enem od stranskih prostorov prekrival talni mozaik kvalitetne izdelave, ki je deloma ohranjen. Od ohranjenih arhitekturnih elementov naj omenimo podstavek oltarne mize, dele oltarne ograje in polkrožno duhovniško klop. Vsa notranja oprema je iz prokoneškega marmorja (tako kot v Evfrazijevi baziliki), stil in način izdelave sta praktično enaka onima v Evfrazijevi baziliki, tloris zgradbe je enak tlorisu škofovske palače Evfrazijevega cerkvenega kompleksa. Cerkev je bila zgrajena sredi 6. stoletja, istodobno z Evfrazijevim kompleksom, njen graditelj je bil gotovo znameniti poreški škof. Opuščena, ne pa porušena, je bila v prvi polovici 7. stoletja, ponovno obnovljena pa ob koncu 8. ali v 9. stoletju.⁷¹

Od novih odkritij, ki so prinesla najdbe iz zgodnjejkrščanske dobe, naj omenimo vilo rustiko v Črvar Poratu, raziskano v letih 1976–1978. V tretji gradbeni fazi tega velikega objekta, ki pade v 4. in 5. stoletje, so v vili prebivali kristjani, na kar kaže najdba krščanske oljenke s kristogramom. Ni gotovo, ali je eden od prostorov apsidalne oblike služil za kulturne namene.⁷² Od posamičnih najdb iz Poreča in njegovega območja naj omenimo večje število zgodnjejkrščanskih sarkofagov, največ v samem Poreču (10), v Vrsarju: Gradini in Karobji.⁷³ V zaselku Klističi jugozahodno od Tinjana je bilo raziskano staroselsko grobišče iz druge polovice 6. stoletja, pri čemer je bilo odkritih nekaj predmetov s krščanskimi simboli (npr. fibula z vgraviranim križem).⁷⁴

Z ozirom na število najdb iz zgodnjejkrščanske dobe je še bogatejša od Parenčija antična Pola s pripadajočim ozemljem.

Najstarejši domnevno zgodnjejkrščanski objekt v mestu je bil oratorij z začetka 4. stoletja, odkrit leta 1963 v kapeli sv. Janeza v frančiškanskem samostanu. Talni mozaik, ki je fragmentarno ohranjen, krasijo nekateri krščanski simboli, kot kantaros, svastika in križ.⁷⁵ Ostale zgodnjejkrščanske objekte v mestu naj le naštejemo, saj v zadnjem desetletju niso bili deležni večjih raziskav.

Na območju današnje katedrale se je izoblikovalo zgodnjejkrščansko središče že v prvih desetletjih 4. stoletja. Del zidu prvotne cerkve (z dimenzijami zidu 13,35 × 1,95 m, v njem so tri okenske odprtine) je ohranjen »in situ« in vključen v zid današnje stolnice.⁷⁶ Na mestu nekdanje cerkve sv. Tomaža (ukinjene leta 1657) južno od katedrale je bila zgrajena cerkvena stavba v dveh fazah: prva pade na konec 4. sto-

⁶⁷ A. Sonje, *Novi nalazi*, 60, T. I, 2; isti, *Crkvena arhitektura*, 49 s.; 217 s.; 270.

⁶⁸ M. Mirabella Roberti, *La chiesa e le mura di S. Lorenzo del Pesenatico*, AMSI 27–28 n. s., 1979–1980, 65–86 (cerkev datira v 11. stoletje); A. Sonje, *Crkvena arhitektura*, 54–57; 219; 271.

⁶⁹ M. Mirabella Roberti, *Una sede paleocristiana ad Orsera*, AMSI 27–28 n. s., 1979–1980, 33–61; A. Sonje, *Crkvena arhitektura*, 40–42; 215 s.; 269. Gl. tudi G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 257 s. (diskusija o tem, ali gre za poletno rezidenco poreškega škofa); A. Sonje, *I mosaici pavimentali*, 98 s. Ostanke zgodnjejkrščanskih sarkofagov iz Vrsarja je objavil A. Sonje, *Starokrščanski sarkofazi*, 150 s. Gl. tudi A. Sonje, *Antički napis iz Vrsara*, AV 25, 1974 (1976), 236–242.

⁷⁰ A. Sonje, *Crkvena arhitektura*, 53 s.; 218 s.; 271; B. Marušić, *Miscellanea archaeologica Parentina mediae aetatis*, Atti 16, 1985–1986, 85–93.

⁷¹ A. Sonje, *Ranobizantinska bazilika sv. Agneze u Muntajani, Poreština u Istri*, *Starinar* 27, 1976 (1977), 53–69 (s prilogami); isti, *Ranobizantinska bazilika sv. Agneze u Muntajani kod Poreča, Jadranski zbornik* 10, 1976–1978, 189–236; isti, *Nalazi podnih mozaika*, 152 ss.

⁷² V. Jurkič-Girardi, *Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera Porto presso Parenzo (I). Campagne 1976–1978*, Atti 9, 1978–1979, 263–298, zlasti 277. (T. III, n. 19), 290 s.; isti, *Gravevinski kontinuitet* (kot v op. 50), 84 ss.

⁷³ A. Sonje, *Sarkofagi paleocristiani*, 490 ss.; isti, *Starokrščanski sarkofazi*, 140–151; P. Piani, *Un frammento di sarcofago del Museo di Parenzo*, AMSI 26 n. s., 1976, 81–90.

⁷⁴ A. Sonje, *Ostaci groblja kod sela Klističi jugozapadno od Tinjana*, *Historia archaeologica* 11–12, 1980–1981, 67–88, zlasti 74 in 78, T. II, 7.

⁷⁵ B. Marušić, *Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću*, AV 29, 1978, 552, 553 sl. 3.

⁷⁶ M. Mirabella Roberti, *Indagini nel duomo di Pola*, AMSI 27–28 n. s., 1979–1980, 13–31; B. Marušić, *Kršćanstvo i poganstvo*, 552, 554.

letja (štrikotna dvorana, 14 × 37 m), druga v prvo polovico 5. stoletja, ko so jo podaljšali na vzhodni strani in ji zgradili apsidno.⁷⁷ V oltarju te cerkve sta bila leta 1860 odkrita dva relikviarija, manjši zlat in večji srebrn, slednji s podobami Kristusa in apostolov.⁷⁸ V drugi polovici 5. stoletja so severno od te cerkve zgradili veliko, triladijsko baziliko (21 × 50 m), ki je v bistvu ohranjena do danes, zahodno od nje baptisterij s florisom v obliki križa. Cerkevni kompleks so prekrivali talni mozaiki z donatorskimi napisi.⁷⁹ Od zgodnjekršćanskih arhitekturnih elementov naj omenimo kot najbolj zanimive fragmente oltarne pregreje iz 4. stoletja in kapitole.⁸⁰

V 5. stoletju sta bili zgrajeni dve pokopališni cerkvi izven mestnega obzidja: enoladijska cerkev sv. Ivana pri Nimfeju in triladijska cerkev sv. Felicite, obe s polkrožno klopjo za duhovnike in s talnimi mozaiki.⁸¹ Velik razmah je doživela gradnja cerkva v mestu v 6. stoletju, ko so bile zgrajene v mestu in v najbližji okolici naslednje cerkve: sv. Marija Formoza; sv. Nikolaj; sv. Štefan, tako imenovana Pravoslavna cerkev, kapela v današnji Ulici 1. maja, bazilika sv. Mihaela in kapela sv. Klementa na Vrhu pri Pulju, kapeli sv. Petra in sv. Florijana na otoku v puljskem zalivu.⁸² Malo znane, vendar zelo verjetno poznoantične, so tudi cerkev sv. Apolinarija (ohranjeni so ostanki talnega mozaika, pregradna plošča in kapitel) v Pulju, kapela sv. Matije v Pulju in cerkev sv. Andreja na istoimenskem otoku v puljskem zalivu.⁸³ Od posamičnih najdb naj omenimo zgodnjekršćanski kapitel, najden v Medulinski ulici,⁸⁴ dele pregrade s podobo treh križev, monogramni napis prvega puljskega škofa Antonija z začetka 6. stoletja, kapitel⁸⁵ ter več zgodnjekršćanskih sarkofagov.⁸⁶ Primer zase je Avgustov tempelj v Pulju, ki je bil v pozni antiki preoblikovan v Marijino cerkev. Na to nam kažejo, med drugim tudi ostanki zgodnjekršćanskih fresk na tempeljski celi. Gre za pojav preoblikovanja poganskih templjev, ki je značilen zlasti za grški Vzhod.^{86a}

Pomembnejše so novosti iz bližnje ali širše okolice mesta. Cerkev v Samagerju nekaj kilometrov severno od Pulja z začetka 5. stoletja, zaradi toponima in orientacije pomembna za poznavanje kulta sv. Mohorja, ni bila deležna v novjšem času posebnih obravnav. Bolj kakor sama cerkev je znan v njej leta 1906 odkrit slonokoščeni relikviarij, po novejši analizi darilo papeža (Siksta III. ali Leona Velikega) cesarju (Valentinianu, III. in ženi Evdoksiji), iz dobe okrog let 439/440, ki naj bi v času ravenskega nadškofa Maksimijana, domačina iz okolice Pulja, prišlo sredi 6. stoletja iz Ravene v Pulj.⁸⁷ V prvih desetletjih 4. stoletja je bila zgrajena v peristilu vile v Barbarigi severno od Pulja hišna kapela; ali ostanki poznoantičnih stavb kažejo na večji utrjeni kompleks, podoben onemu v Mogorjelu v Hercegovini, bodo morale pokazati prihodnje raziskave.⁸⁸

V arhipelagu Brioni je bila na otoku Veliki Brioni v zalivu Dobrinka (zahodna stran otoka) približno 150 metrov severno od bizantinskega »kastroma« iz 6. stoletja zgrajena cerkev, posvečena Mariji, odkrita že v začetku tega stoletja. V prvi fazi izgradnje (druga polovica 5. stoletja) je bila to dvoranska stavba, brez apside, v drugi fazi, ki pade v 6. stoletje, pa je bila preoblikovana v sorazmerno veliko triladijsko cerkev (9,70 × 27,40 m) s pravokotno apsidno, očitno tudi za potrebe velike vojaške posadke v bizantinskem kastromu. V narteksu so bili zidani grobovi in sarkofagi (na enem je grški napis). Od arhitekturnih elementov so se ohranili podstavki oltarja in kapiteli. Vzhodno od cerkve se je v razdalji 200 metrov raztezalo pokopališče, kjer so našli več sarkofagov.⁸⁹

⁷⁷ B. Marušić, Krščanstvo i poganstvo, 552; 556 s.

⁷⁸ G. Cusito, I reliquiari paleocristiani di Pola. Contributo alla storia delle antichità cristiane in Istria, AMSI 20—21 n. s., 1972—1973, 91—126; isti, Cristianesimo antico, 267 ss.

⁷⁹ G. Cusito, Cristianesimo antico, 284 s.

⁸⁰ M. Mirabella Roberti, Indagini, 16; 30.

⁸¹ B. Marušić, Krščanstvo i poganstvo, 558 ss.

⁸² B. Marušić, Kasnoantička i bizantinska Pula, Pula 1967, 20 ss.; 52 ss.; T. VII—XII; G. Bovini, Le antichità (kot v op. 1), 194 ss. O talnih mozaikih, ohranjenih v cerkvi sv. Felicite, grobni kapeli cerkve sv. Marije Formoze (ohranjen je deloma tudi apsidalni mozaik), in kapeli sv. Nikolaja gl. tudi A. Sonje, I mosaici pavimentali, 99 s. O historičnih okoliščinah gradnje sv. Marije Formoze gl. G. Cusito, Cristianesimo antico, 286 s.

⁸³ B. Marušić, Kasnoantička i bizantinska Pula, 23; 35.

⁸⁴ B. Marušić, Kasnoantička i bizantinska Pula, T. XIII, sl. 2.

⁸⁵ B. Marušić, Varia archaeologica prima (kot v op. 50), 51; monogramni napis »Ant(oni)us epis(eopus)«, najden v cerkvi sv. Felicite, se nanaša skoraj gotovo na prvega po imenu znanega puljskega škofa z začetka 6. stoletja (R. Bratož, Nastanek, razvoj in zaton (kot v op. 48), 17).

⁸⁶ A. Sonje, I sarcofagi, 493 ss.; isti, Starokrščanski sarkofazi, 152—155.

^{86a} S. Mlakar, Das antike Pola, Pula 1972 (2. izd.), 41; primere preoblikovanja poganskih templjev v zgodnjekršćanske cerkve na Vzhodu navaja R. Pillingier, Preganjanje kristjanov in uničevanje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi, ZC 39, 1985, 182.

⁸⁷ M. Guarducci, La capsella eburnea di Samagher. Un cimello di arte paleocristiana nella storia del tardo impero, AMSI 26 n. s., 1978, 1—141.

⁸⁸ B. Marušić, Krščanstvo i poganstvo, 556; isti, Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svetlu arheoloških izvora, Jadranski zbornik 9, 1973—1975, 340.

⁸⁹ S. Mlakar, Fortifikacijska arhitektura na otoku Brioni »Bizantski kastrom«, Histria archaeologica 6—7, 1975—1976, 5—49, zlasti 8 ss.; 40; B. Marušić, Neki problemi, 337 s.; V. Jurkić, Građevinski konfuzitet, 93 ss. O sarkofagih gl. B. Marušić, Kasnoantička i bizantinska Pula, 6 ss.; T. XV, sl. 1; 33 ss.

Največji zgodnjekrščanski kompleks na puljskem področju je bil odkrit v letih 1906—1908 v Nezakciji severovzhodno od Pulja. Gre za dve vzporedni cerkvi dvoranskega tipa z baptisterijem iz prve polovice 5. stoletja. Novejše arheološke raziskave so odkrile predhodno gradbeno fazo na tem področju; starejši sloj predstavljajo ostanki term, mestne bazilike in večje stavbe, mlajši pa ostanki kmečkih hiš z ognjiščem. Funkcija zgodnjekrščanskega središča (škofijski center?) in njegov odnos do Pulja ostajata še naprej nepojasnjena.⁹⁰

Velika večina zgodnjekrščanskih cerkev na puljskem območju je nastala v drugi polovici 5. stoletja in v 6. stoletju. V drugi polovici 5. stoletja je nastalo več triladijskih cerkva, na kar nam kažejo najdbe kapitelov enakega izgleda kakor so oni v puljski katedrali (oziroma v istodobni predevfrazijevi baziliki v Poreču). Taki kapiteli so bili najdeni v naslednjih krajih: Galižana (cerkev sv. Justa), Kuje pri Ližnjanu, Betika, Rogatica (Stari Gočan), Peroj, Banjole pri Vodnjanu, Poljaci in Brioni. V Balah je bil odkrit pluteus; v Rovinju pa pregradni pilaster iz tega časa.⁹¹

Dohode na območje Pulja je v pozni antiki varovala vrsta utrjenih naselij, kastelov. V nekaterih med njimi so odkrili zgodnjekrščanske cerkve, vse iz druge polovice 5. stoletja: Bale (triladijska cerkev sv. Marije, brez apside; ohranjeni so tudi ostanki oltarne pregraje), Dvograd pri Kanfanaru (enoladijska cerkev sv. Sofije; ohranjenih je več arhitekturnih elementov, ob poznoantični cerkvi sv. Petra je bilo odkrito zgodnjekrščansko pokopališče) in Stari Gočan (ostanki pokopališčne cerkve so bili odkriti leta 1951 na bližnji Rogatici).⁹²

V času velikega vzpona in razcveta gradnje cerkvenih objektov v Istri, ki pade v sredo in drugo polovico 6. stoletja, je bila zgrajena cela vrsta cerkva. Naj jih samo naštejemo: kapela sv. Elizeja v Fažani (enoladijska stavba z »ravensko« apsidno, najdene so bile tudi poznoantične okenske rešetke in del stebra s kapitelom); kapela sv. Petra na Brionih (enoladijska stavba z »ravensko« apsidno, z ostanki podnega mozaika, oltarjem, oltarno pregrado in ostanki sarkofaga), kapela sv. Mavra v Galižani, kapela sv. Lucije v Val Sudigi (ohranjeni so med drugim ostanki oltarne plošče, podobne oni v Marijini cerkvi na Brionih), triladijska bazilika v Guranu pri Vodnjanu (ohranjeni so med drugim kapitel in pregradna plošča z grškim križem), triladijska cerkev sv. Foške pri Vodnjanu (ohranjeni so med drugim ostanki okenskih rešetk), cerkev sv. Mihovila v Banjolah pri Vodnjanu (s tremi apsidami), cerkev sv. Kvirina severno od Vodnjana (s tremi apsidami, ohranjen je tudi odlomek okenske rešetke), kapela sv. Katarine na istoimenskem otoku v puljskem zalivu (z ostanki mozaikov in ostanki sarkofagov)⁹³ ter cerkev sv. Tomaža severovzhodno od Rovinja. V sredo ali drugo polovico 6. stoletja pade tudi izgradnja cerkve sv. Justa pri Vladičih in sv. Foške pri Zminju, v 5. ali 6. stoletje cerkev sv. Pavla zahodno od Bal.⁹⁴ Manj raziskanih je še nekaj cerkva, ki po vsej verjetnosti spadajo v poznoantično dobo: pokopališčna cerkev sv. Janeza v Biskupiji pri Pomerju (z ostanki talnega mozaika in dvema sarkofagoma), kapela sv. Marije »od tri kunfina« severno od Juršičev in cerkev sv. Andreja na istoimenskem otoku pri Rovinju.⁹⁵ Posamični arhitekturni elementi, ki so pripadali lahko le cerkveni stavbi, so bili najdeni v cerkvi sv. Margerite v Stinjanu, v Peroju, v Fažani (cerkev sv. Kozme in Damijana) in v cerkvi sv. Marine pri Rabcu.⁹⁷ Zgodnjekrščanski sarkofagi so bili odkriti v več krajih na puljskem območju. Naj samo naštejemo ta najdišča: Medulin, Ližnjan, Banjole, Stinjanska draga, Val de naga, Peroj, Betika, Brioni, Galižana, Gajana, Rovinj, Pulizoj, Pulari in Kuvi (vsi trije kraji v okolici Rovinja).⁹⁸

Največje odkritje na območju Pulja v zadnjem desetletju so prinesla arheološka raziskovanja v Betiki v letih 1975—1977, na področju cerkvenega kompleksa, ki je

A. Sonje, *Sarkofagi paleocristiani*, 495; isti, *Starokrščanski sarkofazi*, 159. V tisku aktov simpozija »Antički Nezakciji u kulturi i povijesti Istre« (Pula, 1983) je prispevek: M. Mirabella Roberti, »Izkopavanje in restavriranje bazilike sv. Marije na Brionih (gl. Jadranski zbornik 12, 1982—1985, 599)».

⁹⁰ B. Marušič, *Kršćanstvo i poganstvo*, 561 s., sl. 10—12. V tisku sta dva prispevka s simpozija o Nezakciji (1983): B. Marušič, *Kasnoantički Nezakciji u svjetlu arheoloških izvora*; N. Duval, *Problem dvojnih cerkva: primer Nezakcije* (gl. Jadranski zbornik 12, 1982—1985, 599). Prim. tudi: G. Cusito, *Il primo Cristianesimo nella «Venetia et Histria»*, Indagini e ipotesi, AAAd 28, 1986, 307.

⁹¹ B. Marušič, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, 8; isti, *Kršćanstvo i poganstvo*, 560.

⁹² B. Marušič, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, 13 ss.; isti, *Kompleks bazilike sv. Sofije u Dvogradu*, *Historica archaeologica* 2/2, 1971; isti, *Il complesso della basilica di Santa Sofia a Due Castelli*, Atti 6, 1975—1976, 7—138; isti, *Neki problemi*, 343 s.; isti, *Il tramonto del periodo antico ai confini orientali dell'agro poleso*, Atti 14, 1983—1984, 25—53, zlasti 34 ss.; A. Sonje, *Crkvena arhitektura*, 57 s.; 219 s.; 271; posebej ob Balah gl. B. Marušič, *Contributo alla conoscenza dei monumenti storico-artistici di Castrum Valis e del suo territorio*, Atti 13, 1982—1983, 19—62; gl. tudi S. Ciglenečki, *Višinske utrdbe*, 111 s.; 127; 144.

⁹³ B. Marušič, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, 26 ss.; G. Bovini, *Le antichità*, 137 ss.

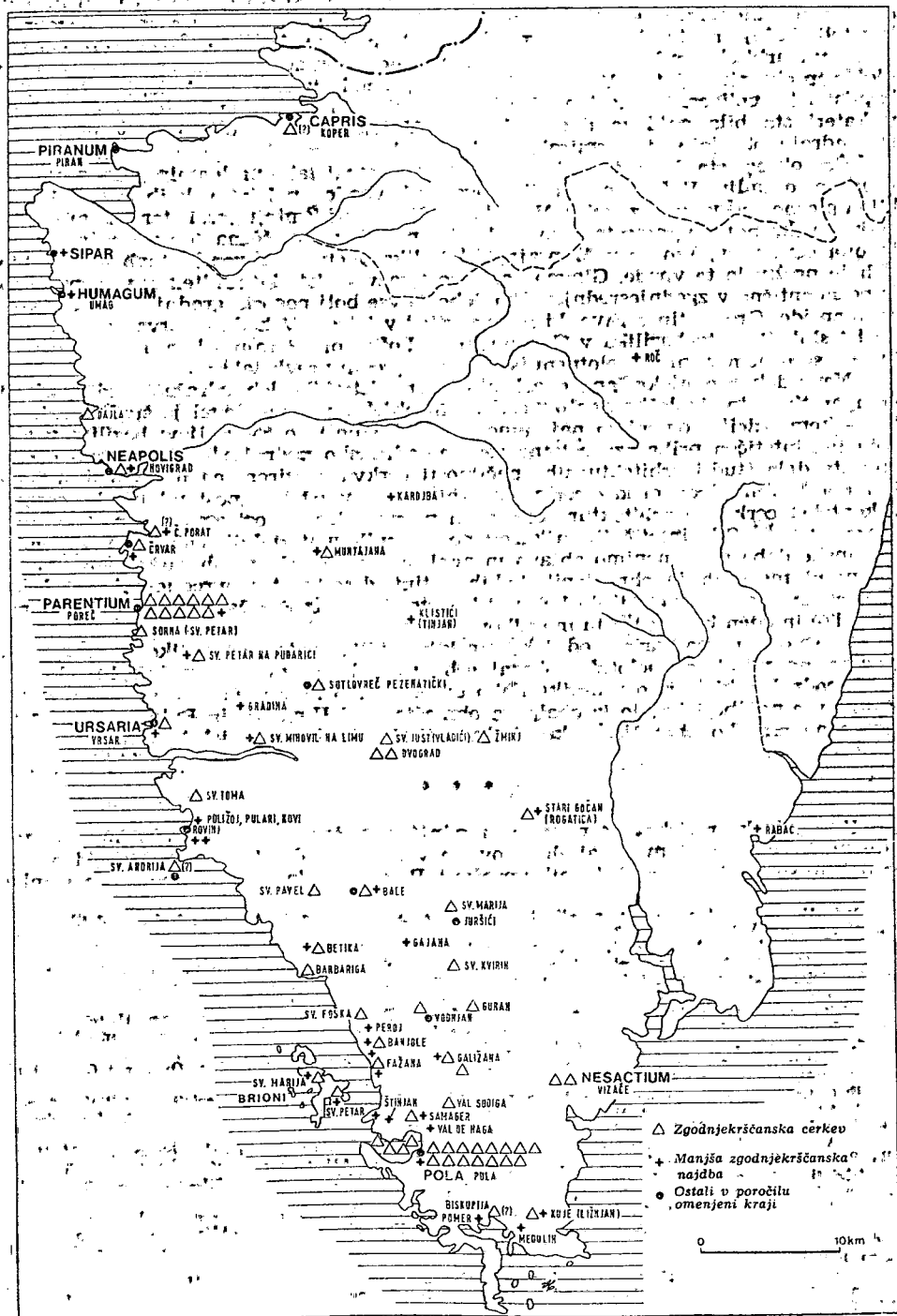
⁹⁴ A. Sonje, *Crkvena arhitektura*, 51 s.; 218; 271.

⁹⁵ A. Sonje, *Crkvena arhitektura*, 53—60; 87 ss.; 218 ss.; 227; 271 s.; 276. Gl. tudi op. 101.

⁹⁶ B. Marušič, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, 35; A. Sonje, *Crkvena arhitektura*, 83; 225; 275 (dattira v 8. stoletje).

⁹⁷ B. Marušič, *Varia archaeologica prima*, 51 ss.

⁹⁸ A. Sonje, *Sarkofagi*, 495 s.; isti, *Starokrščanski sarkofazi*, 156—163. V. Jurkič, *Gradevinski kontinuitet* (kot v op. 50), 91 s. domneva, da je bila v pozni antiki zgrajena cerkev v villi rustici v Vistru južno od Rovinja, vendar ne navaja arheoloških dokazov.

znan že od začetka stoletja. Odkrita je bila trilistna kapela iz prve polovice 5. stoletja (kvadratni del 4×4 m), tlakovana s črno-belimi mozaikami z geometrijskimi liki (v kvadratu) in rastlinskimi motivi (v apsidah), z oropanim oltarnim grobom in z enim posvetilnim napisom, ki nam kaže, da gre za »martyrium« (kapela ali vsaj njena južna apsida je bila zgrajena »in honore beatorum sanctorum«). Zahodno od kapele se je razprostirala trilidijska bazilika, zgrajena istočasno ali malo kasneje kakor kapela. Srednja ladja in prostor okrog trilistne kapele je krasil večbarvni talni mozaik s tremi donatorskimi napisi. Posamezni arhitekturni elementi (fragmenti stebrov, kapiteli) kažejo na to, da cerkev morda ni bila pokrita (basilica discoperta). Od posameznih arhitekturnih elementov naj omenimo kapitole, pregradne plošče, oltarno ploščo in okenske rešetke. V kasnejši fazi, na prehodu iz 6. v 7. stoletje, je bil zgrajen baptisterij s poligonalno apsidno, ob njem na južni strani v 7. stoletju grobna kapela, v kateri sta bila najdena dva sarkofaga. V tem času je bila cerkev posvečena sv. Andreju, ob njej se je formalno benediktinski samostan.⁹⁹

Čas okrog leta 600 v istrski zgodovini ne pomeni take prelomnice kakor na slovenskem ozemlju. V času najhujših slovanskih vpadov v Istro v letih 599–611¹⁰⁰ so bile uničene cerkve v Nezakciji, Vrsarju, sv. Foška pri Žminju, sv. Peter na rtu Sorna, cerkev v kasnejšem samostanu sv. Mihovila na Limu, opuščena (ne pa požgana) pa je bila cerkev sv. Agneze v Muntajani.¹⁰¹ Velika večina cerkvenih stavb na istrskih tleh je preživela te vpade. Glavna značilnost razvoja istrske arhitekture, na prehodu iz poznoantične v zgodnesrednjeveško dobo je vse bolj pogosta gradnja cerkva z vpi-sano apsidno. Gre za tip cerkva, ki se je razširil v Istro z Vzhoda — prva dva primera na istrskih tleh sta bazilika v Guranu in sv. Foška pri Peroju s konca 6. stoletja — in je v srednjem veku na celotnem istrskem področju prevladal.¹⁰²

Napredek zgodnjekrščanske arheologije na istrskih tleh odraža tudi poskusi komparativne in tipološke analize cerkvenih objektov. Napredoval je študij arhitekturne kompozicije; omenimo naj samo tovrstno študijo o Evfrazijevi baziliki v Poreču in sintetičen prikaz za celotno severnojadransko področje.¹⁰³ Pomembne rezultate sta dala študij arhitekturnih značilnosti cerkva z ozirom na njihovo liturgično funkcijo.¹⁰⁴ Sintetičen prikaz cerkvene arhitekture v Istri je postavil istrske cerkve v kontekst cerkvene arhitekture celotnega poznoantičnega oziroma zgodnjebizantinskega sveta.¹⁰⁵ Od sintetičnih prikazov posameznih materialnih elementov zgodnjekrščanske dobe naj omenimo objavo in analizo zgodnjekrščanskih sarkofagov v Istri (v znatni meri jih je ohranjenih kakih petintrideset)¹⁰⁶ ter ovrednotenje zgodnjekrščanskih napisov (v celoti do 160; več kot stotrideset iz Poreča; do 20 iz Pulja, štirje iz Betike in eden iz Roča)¹⁰⁷ in mozaikov.

Če se ozremo na karto zgodnjekrščanskih najdišč, pade v oči veliko nesorazmerje med posameznimi deli polotoka. Skorajda brez najdb je severna, osrednja in vzhodna Istra, področje, ki je bilo v antiki šibko urbanizirano in v vseh ozirih manj razvito. Skoraj vse najdbe izhajajo iz obalnega območja med Umagom in Pulo, pri čemer je zastopano poreško območje s skoraj dvajsetimi sakralnimi objekti, puljsko pa kar s štiridesetimi.

• • •

Zgodovinske raziskave s področja zgodnjega krščanstva, ki v znatni meri temeljijo na interpretaciji materialnih virov, so v zadnjem desetletju dosegle viden napredek in so zajele večino ključnih vprašanj. Posebej velja poudariti pomen nastanka

⁹⁹ B. Marušić — J. Šašel, *De la cella trichora au complexe monastique de St. André à Betika entre Pula et Rovinj*, AV 37, 1986, 307–342.

¹⁰⁰ Gl. nazadnje L. Margetič, *Istria et Adriatica*, Trieste 1983, 145 ss.

¹⁰¹ B. Marušić, *Neki problemi*, 343; isti, *Miscellanea archaeologica Parentina* (kot v op. 70), 92; isti, *Starohrvatska nekropola u Žminju*, Pula 1987, zlasti 91 ss.; A. Sonje, *Ranobizantinska bazilika sv. Agneze* (kot v op. 71), 227.

¹⁰² B. Marušić, *Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom*, *Histria archaeologica* 5/1–2, 1974, 53 ss.; isti, *Il gruppo istriano dei monumenti di architettura sacra con abside inscritta*, *Atti* 8, 1977–1978, 39–185, zlasti 95 ss.; A. Sonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo*, 105 ss.

¹⁰³ S. Tavano, *Le proporzioni nelle basiliche paleocristiane dell'alto Adriatico*, *Quaderni Giuliani di storia* 3, 1982, 7–21; gl. op. 58.

¹⁰⁴ G. Cusito, *Riquadrati musivi e destinazione liturgica nelle basiliche paleocristiane dell'alto Adriatico*, *AAAd* 8, 1975, 177–216; M. Mirabella Roberti, *La posizione dell'altare nelle più antiche basiliche di Aquileia e di Parenzo*, *AMSI* 27–28 n. s., 1979–1980, 257–268.

¹⁰⁵ A. Sonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo* (gl. op. 52). Gl. tudi kraje ali delne obravnave: M. Mirabella Roberti, *Architettura paleocristiana da Aquileia all'Istria*, *AMSI* 31 n. s., 1983, 193–196; S. Tavano, *Alto Adriatico, Dalmazia e Illirico: architettura e «decorazione»*, *AAAd* 26, 1985, 401–436, zlasti 426 s.; isti, *L'alto medioevo fra Cividale e Pola*, *AMSI* 31 n. s., 1983, 197–216.

¹⁰⁶ A. Sonje, *Starokrščanski sarkofazi* (kot v op. 50, str. 137–175); o sarkofagu sv. Evfemie iz Rovinja gl. nazadnje R. Ubaldini, *Note sul sarcofago di santa Eufemia a Rovigno*, *AMSI* 33 n. s., 1985, 65–73. Zgodnjekrščanski sarkofag s podobo apostolov je analiziral P. Piani, *Un frammento di sarcofago del Museo di Parenzo*, *AMSI* 26 n. s., 1976, 83–90.

¹⁰⁷ G. Cusito, *Studi e ricerche di epigrafia* (kot v op. 47), 57; gl. tudi op. 99. Mozaične napise iz Poreča in Pulja je predstavil tudi D. Mazzoleni, *Le iscrizioni musive cristiane della Venetia et Histria*, *AAAd* 28, 1986, 311–329.

prvih zgodovinskih sintez, v prvi vrsti sinteze celotne zgodovine krščanstva v Istri,¹⁰⁸ medtem ko so ostali sintetični poskusi zajeli le ožje časovno obdobje (na primer pregled za ozemlje Slovenije in Istre v predkonstantinski dobi)¹⁰⁹ ali pa so po zasnovi krajši (na primer pregled zgodovine krščanstva v poznoantični dobi na Slovenskem).¹¹⁰ Prav tako so v tej dobi nastali temeljitejši pregledi zgodovine proučevanja zgodnje krščanske dobe, tako za Istro kakor za Slovenijo.¹¹¹

Pri obravnavi posameznih vprašanj je opaziti veliko nesorazmerje med posameznimi obdobji. Tako opazimo po eni strani težišče historičnih študij na predkonstantinski dobi, kjer so v ospredju zlasti hagiološka vprašanja, nato zopet na drugi polovici 6. stoletja in prehodu v 7. stoletje. Po drugi strani pa je sorazmerno malo historičnih razprav o razvoju v 4. in 5. stoletju in v prvi polovici 6. stoletja. Vzrok za to moramo iskati v strukturi in količini ohranjenih pisanih virov.¹¹²

Naj navedemo vprašanja, ki so bila deležna posebne pozornosti. Za predkonstantinski čas, so bila v ospredju vprašanja s področja hagiologije, to je vprašanja historičnosti mučencev z obravnavanega področja. Naj jih samo naštejemo: sv. Maver in poreški mučenec,¹¹³ sv. German in krščanska skupnost v Puli,¹¹⁴ sv. Evfemija iz Rovinja,¹¹⁵ sv. Donat,¹¹⁶ emonska mučenca sv. Maksim in sv. Pelagij,¹¹⁷ sv. Maksimilijan iz Celeje,¹¹⁸ Večjega zanimanja je bil deležen tudi prvi literarni ustvarjalec z obravnavanega območja, škof in mučenec Viktorin iz Ptuja.¹¹⁹

¹⁰⁸ G. Cuscito, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*, Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia II/3, Trieste 1977; gl. tudi G. Cuscito, *Il primo cristianesimo nella Venetia et Histria: Indagini e ipotesi*, AAAD 28, 1986, 259–309; Sumaren prikaz posreduje tudi E. Spagnolo, *La prima evangelizzazione nella Venetia et Histria*, Comunità lagunari. Fondazioni di monasteri, Cittadella (Padova), 1982, 34 ss. in D. Nežić, *Akvilejski patrijarhat*, Istarska danica 1985, 55–68 in Ladonja 8; 10. Historičen okvir razvoja Istre od 6. do 8. stoletja posreduje J. Ferluga, *Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien*, Jahrbuch für Geschichte Osteuropas 35/2, 1987, 164–173. Kratak kulturnozgodovinski oris poznoantične in zgodnjeredneveške Istre posreduje tudi B. Marušić, *Istra u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku*, Arheologija i umjetnost Istre (ured. V. Girardi-Jurkić), Monografije i katalogi Arheološki muzej Istre 3, Pula 1986, 31–36.

¹⁰⁹ R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Acta Ecclesiastica Sloveniae 8, Ljubljana 1986.

¹¹⁰ R. Bratož, *Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki*, ZC 35, 1981, 205–221. Sintetične narave je tudi prispevek, ki ga je objavil G. C. Menis, *Rapporti ecclesiastici tra Aquileia e la Slovenia in età paleocristiana*, AV 29, 1978, 368–378.

¹¹¹ G. Cuscito, *Il contributo della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria agli studi sulla tarda antichità*, AMSI 32 n. s., 1984, 97–144; isti, *L'apporto della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria agli studi giuliani di storia religiosa*, Archeografo Triestino ser. IV, 45, 1985, 69–103 (oba pregleda zajemata zadnjih stolet raziskav); za Slovenijo R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 13–31; isti, *Lo sviluppo degli studi di antichità cristiana nella odierna Slovenia dagli inizi ai nostri giorni*, Rassegna bibliografica, AMSI 34 n. s., 1986, 21–47 (težišče prikaza je na zgodovinskih raziskavah). Gl. tudi S. Tavano, *Archeologia italiana in Istria e in Dalmazia. Significati e obiettivi nell'incontro di tre culture*, Gorizia 1987; isti, *I cent'anni della Società istriana di archeologia e storia patria*, Memorie storiche forogiuliesi 65, 1985, 149–152.

¹¹² V zadnjem desetletju ni bil odkrit noben nov literarni vir, pomemben za zgodovino krščanstva na obravnavanem ozemlju. Od izdaj virov, ki se deloma nanašajo na obravnavano tematiko, naj omenimo edicijo ljubljanskega (stiškega) rokopisa legende o sv. Mohorju in Fortunatu (R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 336–351, lat. besedilo pripravil F. M. Dolinar, tekstnokritični aparat in prevod R. B.) ter omembe treh doslej malo znanih rokopisov mučeniške legende o sv. Pelagiju emonskem (H. Fros, *Inédits non recensés dans la BHL*, Analecta Bollandiana 102, 1984, 368). Pomemben, doslej vse premalo poznan in upoabljjan je rokopis iz Cedada, ki ga je nazadnje predstavil C. Scaloni, *Un codice civildalese degli inizi del X secolo* (Civildale, cod. XXII), Forum Iulii (Annuario del Museo Nazionale di Civildale del Friuli) 8, 1984, 13–24. Rokopis vsebuje vrsto mučeniških legend z oglejskega območja, med njimi tudi legendo o sv. Mavru iz Poreča in sv. Pelagiju iz Emone.

¹¹³ G. Cuscito, *Testimonianze archeologiche monumentali sul più antico culto dei santi nella Venetia et Histria*, Aquileia nostra 45–46, 1974–1975, 631–668, zlasti 635 ss.; G. Cuscito — L. Galli, *Parenzo*, Padova 1976, 52 ss. (avtor G. C.); G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 124–146; isti, *Le origini cristiane nella Venezia orientale. Bilancio bibliografico-critico*, Aquileia nostra 48, 1977, 297–320; zlasti 306 ss.; isti, *Questioni agiografiche di Aquileia e dell'Istria. Contributo alla conoscenza del cristianesimo precostantiniano*, Atti del IX cong. intern. di archeol. cristiana (Roma 1975), Città del Vaticano 1978, vol. II, 167–198, zlasti 191 ss.; isti, *I santi Mauro ed Eleuterio di Parenzo. L'identità, il culto, le reliquie*, Atti 16, 1985–1986, 31–61; isti, *Il primo cristianesimo nella Venetia et Histria*, Indagini e ipotesi, AAAD 28, 1986, 259–309, zlasti 276 ss.; V. Saxer, *L'Istria e i santi istriani Servolo, Giusto e Mauro nei martirologi e le passioni*, AMSI 32 n. s., 1984, 57–96, zlasti 68 ss.; C. Corrain, *Ricognizione dei resti attribuiti al SS. Mauro ed Eleuterio in Parenzo*, Istria (26, 27 dicembre 1982), Atti 16, 1985–1986, 63–70; D. Nežić, *Istarska crkva jedna*, Poreč 1978, 25–30; isti, *Istarski sveci*, Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog krščanstva, Zagreb 1979, 264–267; A. Sonje, *I mosaici parietali* (gl. op. 54), zlasti 95 ss.; R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 246–263.

¹¹⁴ G. Cuscito, *Testimonianze*, 632 ss.; isti, *Questioni agiografiche*, 195 s.; R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 163–167.

¹¹⁵ G. Cuscito, *Questioni agiografiche*, 194 s.; R. Ubaldini, *Note sul sarcofago* (kot v op. 106); R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 75 s.

¹¹⁶ A. Niero, *Santi aquileiesi e veneti in Dalmazia*, AAAD 26, 1985, 261–288, zlasti 275 s.; R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 264 ss.

¹¹⁷ R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 124–133 in 167–177; I. Perčić, *Legenda o martiriju sv. Pelagija na freskama stančije Silič*, Jadranski zbornik 12, 1982–1985, 405–432.

¹¹⁸ R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 177–188.

¹¹⁹ C. Curti, *Il regno millenario in Vittorino di Petovio*, Augustinianum 18, 1978, 419–433; R. Bratož, *Viktorin iz Petovione* in njegova doba, Ziva antika 34, 1984, 119–125; isti, *Kršćanstvo v Ogleju*, 276–335. M. Dulaey, *Viktorin de Poetovio est-il l'auteur de l'opuscule sur l'Antéchrist publié par A. C. Vega?*, Rivista di storia e letteratura religiosa 21, 1985, 258–261; Lo M. G. Rapisarda, *I quattro cavalieri* (Apoc. 6, 1–8) nell'interpretazione di alcuni commentatori latini (V–VIII sec.), Orpheus 6, 1985, 62–89.

Nasprotno je bilo razvoju v 4. in 5. stoletju posvečenih manj historičnih analiz. Naj-navedemo najbolj pomembne teme: rojstni kraj sv. Hieronima in Hieronimove zveze z domovino,¹²⁰ emonska krščanska skupnost v zadnji četrtini 4. stoletja v okviru zgodovine tega časa,¹²¹ razvoj krščanskih skupnosti v Istri v 4. in 5. stoletju in v prvi polovici 6. stoletja v luči epigrafskih virov (literarni so namreč zelo skromni),¹²² vprašanje vplivanja velikih središč na obravnavano območje (Ogleja, Sirmija), ki se pojavlja ob obravnavi cerkvenopolitičnih odnosov med metropolama,¹²³ vprašanje razvoja cerkvene organizacije v tej dobi v luči epigrafskih in literarnih virov.¹²⁴ Seveda so za poznavanje tega časa pomembne tudi analize virov, ki se nanašajo na sosednja območja, pomembna za razvoj na obravnavanem področju bodisi zaradi svojega vpliva (Oglje), bodisi zaradi povezav in sorodnega razvoja (Norik v drugi polovici 5. stoletja z viri o sv. Severinu).¹²⁵

Drugo težišče zgodovinskih raziskav pade na drugo polovico 6. stoletja in na začetek 7. stoletja, v dobo tako imenovane istrske shizme (imenovane tudi »oglejska« shizma ali shizma Treh poglavij). S tega področja naj omenimo kot posebej opažena naslednja vprašanja: Gradeška sinoda leta 579 (?) in udeležba škofov s shizmatičnega ozemlja (z obravnavanega ozemlja šest škofov), posegi bizantinske oblasti proti shizmatikom in maranska sinoda leta 590, odnos papeža Gregorija Velikega do shizmatičnih škofov.¹²⁶ Za čas prehoda iz 6. v 7. stoletje naj omenimo kot posebej opaženi vprašanji datiranje propada antičnih škofij na današnjem slovenskem ozemlju ob prodiranju Slovanov in Avarov proti severnemu Jadranu¹²⁷ in vprašanje nastanka novih škofij na istrskih tleh, na tedanjem bizantinskem ozemlju, ki se prvič omenjajo med leti 579 (?) in 599 (Peden, Cissa, Novas, insula Capritana).¹²⁸ Končno naj omenimo še dve področji raziskav, ki segata časovno že v 7. stoletje, sta pa ključnega pomena za poznavanje izteka zgodnjega krščanstva. Na ozemlju današnje Slovenije izstopa vprašanje kontinuitete krščanstva med romanskimi staroselci iz 6. stoletja v 7. in 8. stoletje, ko so krščanski staroselci živeli med poganskimi Slovani, vse do

¹²⁰ G. Cusito, *Cristianesimo antico*, 233 ss.; A. Grilli, *San Gerolamo: un Dalmata e i suoi corrispondenti*, AAAA 26, 1985, 297–314; zlasti 301 ss.; nazadnje M. Sučić, *Hieronim Stridonjanin – građanin Tarsatike*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Rad 426 (Knjiga 24 Razreda za društvene znanosti), Zagreb 1986, 213–278 (avtor v obsežni in pronicljivi študiji postavi izvirno tezo, da je treba Stridon iskati na območju današnje Čičarije, na območju današnjih naselij Zejane, Sapjane, Mune, Brğud).

¹²¹ M. Benedik, *Oglejska sinoda z udeležbo škofa Maksima*, Bogoslovni vestnik 41, 1981, 362–371.

¹²² G. Cusito, *Cristianesimo antico*, 255–288.
¹²³ R. Bratož, *Cerkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejo*, ZC 37, 1983, 259–272; Y. M. Duval, *Aquilée et Sirmium durant la crise arlenne (325–400)*, AAAA 26, 1985, 331–379, zlasti 374 ss.

¹²⁴ G. Fedalto, *Ambrogio e la chiesa metropolitana di Aquileia*, *Paradoxos politia*, Studi patristici in onore di G. Lazzati, Milano 1979, 389–405; R. Bratož, *Razvoj organizacije zgodnje krščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja*, ZC 40, 1986, 363–395; isti, *Nastanek, razvoj in zaton organizacije zgodnje krščanske cerkve v Istri (4.–6. stoletje)*, Antični temelji naše sodobnosti, Ljubljana 1987, 13–26; G. Cusito, *Un nuovo nome nella serie dei vescovi di Parenzo*, AMSI 31 n. s., 1983, 119–127 (o poreškem škofu Julijanu iz zadnje tretjine 4. stoletja). Analizo ustreznega epigrafskega gradiva je pripravil G. Cusito, *Gradi e funzioni ecclesiastiche nelle epigrafi dell'alto Adriatico orientale (sec. IV–VI)*, AAAA 6, 1974, 211–253.

¹²⁵ S. težnja, da bi v prikaz razmer v Noriku v drugi polovici 5. stoletja vključil vire z območja jugovzhodnega dela province (območje Celja in Ptuj) – je obravnaval obdobje delovanja sv. Severina R. Bratož (Evangelij, Življenje sv. Severina; Uvod, prevod in komentar napisal R. B., Ljubljana 1982); Severinus von Noricum und seine Zeit, *Geschichtliche Anmerkungen, Denkschriften d. Österr. Akad. d. Wiss.*, Phil.-hist. Klasse, Bd. 165, Wien 1983.

¹²⁶ Vprašanj zgodnjega krščanstva v Istri in na današnjem slovenskem ozemlju sta se v okviru obravnave »oglejskih« tem dotikala zlasti Y. M. Duval, *Aquilée sur la route des invasions (350–452)*, AAAA 9, 1976, 237–298; *Aquilée et la Palestine entre 370 et 420*, AAAA 12, 1977, 263–322; Niceta d'Aquilée, *Histoire, légende et conjectures anciennes*, AAAA 17, 1980, 161–206; G. Cusito, *La diffusione del cristianesimo nelle regioni alpine orientali*, AAAA 9, 1976, 299–345.

¹²⁷ G. Cusito, *Il XIV centenario del Duomo di Grado*, *Aquileia nostra* 50, 1979, 573–584; isti, *La fede calcedonese e i concili di Grado e di Marano*, AAAA 17, 1980, 207–230; L. Margetič, *Gregorio I – papa politico*, *Ziva antika* 29, 1979, 269–274; isti, *Histrice et Adriaticae*, Trieste 1983, 135 ss.; F. K. Lukman, *Gregorij Veliki in njegova doba*, Celje 1980, 211 ss.; H. Berg, *Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert*, Die Bayern und ihre Nachbarn I, Herausgeg. v. H. Wolfram – A. Schwarz, *Denkschriften d. Österr. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. Band 179*, Wien 1985, 78 ss.; R. Bratož, *Nastanek, razvoj in zaton*, 18 ss.; isti, *Oglejska shizma in vpliv cerkvenozgodovinskih dogodkov na zgodovino alpskih Slovanov do začetka 8. stoletja*, Seminar slovenskega jezika, literature in kulture 23, 1987, 105–120. O posameznih vprašanjih gl. tudi G. Cusito, *Venanzio Fortunato e le chiese istriane. Problemi ed ipotesi*, AMSI 26 n. s., 1978, 207–225; D. Nežić, *Sveti Flor, biskup romanskog Opertigeruma*, *Verovjesnik istarskih Hrvatov*, Croatica Christiana Periodica 16, 1985, 94–106; 18, 1986, 57–65.

¹²⁸ L. Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert*, Amsterdam 1976, 218 ss.; J. Šašel, *K zgodovini Emona v rimskih napisih in literaturi*, Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, 44; H. Berg, *Bischöfe*, 88 (vsi trije z mnenjem, da je škofija v Emoni obstajala še v času maranske sinode 590).

¹²⁹ G. Cusito, *Cristianesimo antico*, 326 ss.; L. Margetič, *Histrice et Adriaticae*, 113 ss. (gl. tudi rec. R. Bratož, ZC 41, 1987, 356–364); R. Bratož, *Nastanek, razvoj in zaton*, 21 ss. O posameznih vprašanjih gl. A. Sonje, *L'ubicazione della sede del vescovo di Cessa*, *Vindemio*, Atti 11, 1980–1981, 85–130 in R. Bratož, *Kršćanska Emona in njen zaton*, Zgodovina Ljubljane, Ljubljana 1984, 64–68. M. Sučić, *Cissa Pullaria – Baphium Cissense – episcopus Cessensis*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, Arheološki radovi i rasprave 10, Zagreb 1987, 185–219 (avtor je postavil tezo, da se je cisenska škofija nahajala na Brionih).

ponovnega pokristjanjenja teh dežel v karolinški dobi.¹²⁹ Na ozemlju Istre, kjer preloma v razvoju zgodnjekršćanske cerkve ni bilo, pa izstopajo vprašanja razvoja cerkve, ki so izšla iz antične dediščine: boj proti istrski shizmi do njenega zloma na bizantinskem ozemlju leta 628,¹³⁰ monoteletski spor z udeležbo istrskih škofij v njem med leti 649 in 680,¹³¹ že v prvo polovico 8. stoletja pa pade vprašanje ikonoklazma in udeležba istrskih škofij v ikonoklastičnih sporih.¹³²

* Najnovejši prispevki, ki so (z izjemo drugega) izšli po oddaji poročila v tisk: S. Ciglenečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Ljubljana 1987 (k op. 1); M. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Zagreb 1986 (k op. 52); B. Marušić, *Ricerche archeologiche nella basilica di S. Quirino presso Dignano*, Atti 17, 1986—1987, 39—81 (k op. 93); G. Cuscito, *Alle origini della chiesa di Rovigno fra tradizioni agiografiche e memorie episcopali*, Atti 17, 1986—1987, 9—27 (k op. 115 in 128).

Zusammenfassung

DIE ENTWICKLUNG FRÜHCHRISTLICHER FORSCHUNGEN IN SLOWENIEN UND ISTRIEN IN DEN JAHREN 1976—1986

Rajko Bratož

Die Darstellung frühchristlicher Forschungen umfaßt drei Gebiete: archäologische Forschungen in Slowenien, solche im kroatischen Istrien sowie die geschichtliche Forschungstätigkeit auf den beiden erwähnten Gebieten.

Die frühchristlichen archäologischen Forschungen in Slowenien befaßten sich im letzten Jahrzehnt mit Untersuchungen in urbanen Zentren der Antike (die nur in Emona wirklich bedeutende Ergebnisse erbrachten) und in befestigten spätantiken Höhensiedlungen, welche außerordentlich reiche Resultate zeitigten. Die Kenntnis bereits bekannter frühchristlicher Fundorte (z. B. Vranje und Rifnik) wurde vertieft, außerdem wurden neue, frühchristliche Kirchen entdeckt, die der Öffentlichkeit in jüngster Zeit in einer Reihe von Abhandlungen vorgelegt wurden (z. B. Ajdna, Kučar und die Anhöhe Korinjski hrib).

Die frühchristlichen archäologischen Untersuchungen im kroatischen Istrien, das ausnehmend reich an frühchristlichen Funden ist, haben bedeutende Ergebnisse auf drei folgenden Gebieten gebracht: die Erforschung der Euphrasius-Basilika in Poreč, die Entdeckung der Kirche der hl. Agnes in Muntajana und die Untersuchung des spätantiken und frühmittelalterlichen Kirchenkomplexes in Betika. In zahlreichen Abhandlungen wurden noch viele andere Fragen der frühchristlichen Archäologie Istriens, um gewichtige Erkenntnisse bereichert (Studium einzelner Kirchen, Mosaiken, Reliquiarien, Sarkophage, einzelner architektonischen Elemente u. a. m.).

Die geschichtlichen Forschungsarbeiten haben bereits die Mehrheit der Schlüssel Fragen aus der frühen Geschichte der Kirche erfaßt, wobei der Schwerpunkt der Untersuchungen auf zwei Gebieten lag: auf der vorkonstantinischen Zeit (Frage der Märtyrer und des kirchlichen Verfassers Viktorin aus Poetovio) und auf der Zeit des istrischen Schismas in der zweiten Hälfte des 6. und zu Beginn des 7. Jahrhunderts (Frage der ersten Erwähnungen einiger istrischer Bischofssitze und deren Lokalisierung, die letzten Erwähnungen von Bistümern auf dem heutigen slowenischen Gebiet und die Datierung ihres Zerfalls). Dem Zeitabschnitt vom beginnenden 4. Jahrhundert bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts wurde in den Abhandlungen weniger Beachtung geschenkt. Von den historischen, diese Zeit betreffenden Fragen soll nur der erneute Versuch erwähnt werden, das Rätsel der Lage von Strido, dem Geburtsort des hl. Hieronymus, zu lösen sowie mehrere Initiativen, die Entwicklung der Kirchenorganisation zu rekonstruieren.

¹²⁹ R. Bratož, *Il Cristianesimo* (kot v op. 22), 46 s.; isti, *Kratek oris*, 220 (s kratko skico vprašanja in navedeno literaturo); S. Vilfan, *La cristianizzazione delle campagne presso gli slavi del sud occidentali: organizzazione, resistenza, fondo sociale*, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 28, Spoleto 1982, 889—923, zlasti 893 ss. — ¹³⁰ G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 304 ss.; isti, *Testimonianze epigrafiche sullo scisma tricapitolino*, *Rivista di archeologia cristiana* 53, 1977, 231—256; L. Margetić, *Histrica et Adriatica*, 155 ss.; R. Bratož, *Oglejska shizma in vpliv*, 109 s.

¹³¹ R. Bratož, *Oglejska shizma*, 111 ss.

¹³² R. Bratož, *Oglejska shizma*, 113 ss.

OKRAJSAVE:

- AAAd — Antichità Altoadriatiche, Udine
- AMSI — Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Trieste
- AP — Arheološki pregled, Beograd (Ljubljana) 1980
- Atti — Atti. Centro di ricerche storiche — Rovigno, Trieste—Rovigno
- AV — Arheološki vestnik, Ljubljana
- VS — Varstvo spomenikov, Ljubljana
- ZC — Zgodovinski časopis, Ljubljana

PUBLIKACIJE INŠTITUTA ZA ZGODOVINO CERKVE

YU-61000 Ljubljana, Poljanska 4

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 1, 1979, 188 strani. Instrukcija papeža Klemenca VIII. iz leta 1592 (Benedik); Opravičilno pismo škofa Janeza Karla Herbersteina iz leta 1786 (Dolinar); Spomenica salzburškega nadškofa Tarnoczyja o novi razdelitvi škofij na Štajerskem in Koroškem iz leta 1858 (Grafenauer); Izvirna poročila in zapisi jezuitskih misijonov v krajinah med Muro in Rabo v letih 1607—1730 (Škafar). **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 2, 1980, 231 strani. Maksimilijan Jezernik, Friderik Baraga. **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 3, 1981, 172 strani. Metod Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov; France M. Dolinar, Zapisi škofa Janeza Tavčarja o stanju v ljubljanski škofiji; Ivan Škafar, Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiakonata. **600 din**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 4, 1982, 257 strani. Jože Gregorič, Pisma Petra Pavla Glavarja Jožetu Tomlju 1761—1784. **1000 din**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 5, 1983, 331 strani. Jože Mlinarič, Prizadevanja škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina za katoliško prenovo na Štajerskem; Ivan Zelko, Gradivo za prekmursko cerkveno zgodovino; Ivan Zelko, Frančiškani v Murski Soboti. **1000 din**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 6, 1984, 225 strani. Metod Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); Jevnikar Martin, Ivan Trinko 1902—1923; Novak Vilko, Ivanu Škafarju v spomin; Ivan Škafar, O delovanju luteranov na Petanjcih 1592—1637. **1000 din**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 7, 1985, 288 strani. Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100-letnici Metodove smrti. Conversio Bagoariorum et Carantanorum (Grafenauer); Italska legenda (Perko); Pisma rimskih papežev Hadrijana II., Janeza VIII. in Štefana V. (Dolinar); Žitje Konstantina, Žitje Metoda (Benedik); Pohvala sv. Cirila in Metoda (Dolinar); Anonimna ali Metodova pridiga v Clozovem glagolitu (Zor). **2500 din**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 9, 1987. Jože Mlinarič, Župnije na Slovenskem Štajerskem v okviru salzburške nadškofije v vizitacijskih zapisnikih arhidiakonata med Dravo in Muro 1656—1764. **6000 din**

Redovništvo na Slovenskem, 1. zvezek: Benediktinci, kartuzijani, cistercijani. Zbornik predavanj na simpoziju: Stična, Pletenje, Kostanjevica, 23. do 25. maja 1984, Ljubljana 1984, 250 strani. **2000 din**

Redovništvo na Slovenskem, 2. zvezek: M. Smiljana Kodrič — B. Natalija Palac, Solske sestre svetega Frančiška Kristusa kralja. Zgodovina, poslanstvo, življenje, Ljubljana 1986, 256 strani. **3500 din**

Janžez Stergar

PREDSTAVITEV NARODNOSTNE PROBLEMATIKE V OSNOVNOŠOLSKIH UČBENIKIH

Uvodno pojasnilo

V okviru rednega spremljanja različnih historičnih in sodobnih vidikov manjšinske in širše narodnostne problematike sem pred nedavnim analiziral naše učbeniško pisanje o slovenskem zamejstvu in o narodnostnih vprašanjih nasploh.¹ K pregledovanju šolskih knjig me je privedlo prepričanje o velikem pomenu učbenikov tako za učno-vzgojni proces kot tudi za splošno informiranje in za razvoj posameznih znanstvenih strok. Spodbudili so me tudi ugodni odzivi na podoben pregled pisanja nove slovenske enciklopedistike o koroških Slovencih,² kar je tudi eden od vidikov izvajanja politike skupnega slovenskega kulturnega prostora. Objava analize obravnavanja koroških Slovencev v avstrijskih zgodovinskih učbenikih (pripravil jo je dunajski kolega prof. dr. Karl Stuhlpfarrer)³ je vzbudila še dodatno željo po primerjavi. Da ne bi posegal na skoraj brezbrežna področja političnih, organizacijskih, pedagoško-didaktičnih in metodičnih vprašanj preobrazbe našega šolskega sistema, sem se v proces prenove učbenikov vključil zgolj s strokovnimi pripombami in predlogi v zvezi z veljavnim kompletom osnovnošolskih učbenikov, ki jih uporabljajo učenci. Tako nisem analiziral vseh ostalih sestavin didaktičnega kompleta za posamezne predmete in razrede. Glede na naslov raziskave sem opustil pregledovanje učbenikov za nekatere (predvsem naravoslovne) predmete. Večinoma tudi nisem primerjal vsebine učbenikov z zahtevami učnega načrta. Tako je možnosti za nadgrajevanje in poglobljanje opravljenega pregleda veliko že brez njegove razširitve na srednješolske učbenike.

Cepprav *Zgodovinski časopis* vključuje tudi članke o vprašanjih pouka zgodovine, je od objave zadnje strokovne recenzije šolskega učbenika preteklo že poldrugo desetletje.⁴ Enako kot pisci učbenikov so tudi recenzenti učbenikov v strokovnih glasilih pri nas bolj na redko posejani. Za tokratno objavo v ZC sem iz omenjenega širšega pregleda izbral in malenkostno razširil predvsem pripombe na historični prikaz narodnostne problematike v šolskih knjigah. Analizo učbenikov za spoznavanje narave in družbe za spoznavanje družbe in za zemljepis objavljam drugod,⁵ obravnavo sodobnih vidikov narodnostnih vprašanj pri ostalih šolskih predmetih tu povzemam bolj na kratko. Učbenike analiziram po vrstnem redu razredov in sproti nizam kritične pripombe in predloge izboljšav. Nekatera splošna opažanja dodajam na koncu pregleda, saj je bila raziskava že zasnovana kot aplikativna in ne temeljno-teoretična.

Učbeniki razredne stopnje

Premu berilu⁶ se po vsebini pozna, da nespremenjen ostaja že poldrugo desetletje, da zato ponekod zmotno predstavlja našo polpreteklost kot sedanost. Prvo nekaj daljše berilo »Naša domovina« se začinja takole (str. 39): »Partizani so premagali fašiste. Svobodni smo. Slovenci živimo v Sloveniji. Slovenija je del Jugoslavije.« V taki formulaciji so zamejski (ter izseljenski in zdomski) Slovenci prezrti in je zato napačna. Cepprav se zavedam nujnosti določenih poenostavljanj na tej prvi šolski stopnji, omenjam že kar tu prezrto madžarske in italijanske narodnosti v SRS ter zamlčevanje znatnega deleža pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti med prebivalstvom in tudi med osnovnošolci v SRS.

V berilih je omenjenih več slovenskih krajev, a iz zamejstva nobenega. Pet avtorjev je iz predvojnega primorskega zamejstva, a nobenega ni izmed povojnih primorskih ali koroških zamejskih besednih ustvarjalcev. Ker so tudi imena avtorjev beril lahko učitelju dober povod za pogovor o deželi, iz katere pisec prihaja, naj bi iz raz-

¹ Janžez Stergar: Predstavitev slovenskega zamejstva (in: narodnostne problematike) v osnovnošolskih učbenikih. INV, Ljubljana 1987.

² Janžez Stergar: Koroška in koroški Slovenci v novih slovenskih leksikografskih in enciklopedičnih delih. INV, Ljubljana 1985.

³ Karl Stuhlpfarrer: Die Kärntner Slowenen in österreichischen Geschichtslehrbuch. — Zeitgeschichte, Wien—Salzburg 1984, št. 11—12, str. 390—399.

⁴ Ignacij Voje: Pripombe k obravnavi južnoslovanske zgodovine v učbeniku Antonije Metelko *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, druga predelana izdaja, DZS, Ljubljana 1971. — *Zgodovinski časopis*, Ljubljana (dalje: ZC) 26/1972, št. 3—4, str. 421—425.

⁵ Janžez Stergar: Narodnostna problematika v osnovnošolskih učbenikih spoznavanja družbe in zemljepisa v SR Sloveniji. — Revija za narodnostna vprašanja. Razprave in gradivo, Ljubljana 1987, št. 20.

⁶ Rudi Završnik [et al.]: Prvo berilo. 12. ponatis, Ljubljana 1984.

meroma bogate zamejske mladinske literature v petem desetletju po koncu vojne le našli prvošolcem primeren tekst ali dva.

Tudi v delovnih zvezkih *Učim se brati in pisati*,⁷ *Naš jezik*⁸ in *Moja igra je delo*⁹ ni neposrednih iztočnic za obravnavo, zamejske in širše narodnostne tematike. Zgodovinski teksti so tudi v teh treh učbenikih omejeni le na čas NOB. Tu se začenja vsakoletno ponavljanje opisa pomenov nekaterih spominskih dni.

Berilo za 2. razred *Zvonec kliče*¹⁰ vključuje ljudsko pripovedko s Koroške, besedili dveh povojnih primorskih zamejskih avtorjev (Boris Pahor in Miroslav Košuta), v pesmi Iga Grudna pa omenja pet zamejskih krajev; v primerjavi s prvim berilom torej absolutno in relativno izboljšanje. Tekst Slavka Frasa celo govori o slovenskih zdomskih otrocih v ZRN; berilu sledi vprašanja. Oboje je glede zdomstva, precej osamljen pojav v učbenikih. Zgodovinski del čitanke je (spet) namenjen izključno pravljicam in berilom o narodnoosvobodilni vojni. Delovni zvezek *Slovenski jezik*²¹ je z zamejstvom povezan zelo posredno le s priimkom pisateljev Bevka in Ribičiča.

V delovnem zvezku za spoznavanje narave in družbe *Moje delo je učenje*¹² se učenci prvič srečajo z osnovnimi podatki o jugoslovanski skupnosti. Seznanijo se s pojmom »ožje« in »širše« domovine. Med sklepi iz Jajca je naveden tudi »c) Vsi ljudje naše domovine bodo živeli v miru in prijateljstvu« (str. 86); sklep pa nujno potrebuje dodatne učiteljeve razlage. Ob ustanovitvi OF (92) je očitno, da šolska praksa že zaradi uradnega praznovanja še dolgo ne bo sprejela v znanosti uveljavljenega datuma 26. april 1941 kot najbolj verjetnega ustanovnega dne Osvobodilne (oziroma Protiimperialistične) fronte.

Tretješolsko berilo *Dobro jutro, sonce*¹³ je v odnosu do zamejskih avtorjev spet povsem mačehovsko, vključuje pa koroško ljudsko pravljico »Gorski škrtar« in Prežihov tekst »Podjuna«. Z izjemo Seliškarjevega pripovedovanja o pilotu Edvardu Rusjanu so zgodovinska berila le iz obdobja NOB. Dvomim, da za sedanji rod ni dovolj vzgojne vsebine v zgodovinskih povestih, kot so jih poznale starejše generacije (Bobri, Pod svobodnim soncem, Lepi janičar, Miklova Zala itd.), ali pa kar v starih dobrih pravljicah. Dvomim tudi, da je samo zaradi didaktične povezave s poukom ustrezne snovi pri zgodovini treba s takimi zgodovinskimi teksti čakati do 6. ali 7. razreda. V delovnem zvezku *Slovenski jezik*³¹⁴ malenkostno zastopata zamejstvo le pesmika Miroslava Košute in koroška uganka. V delovnem zvezku za spoznavanje narave in družbe *Učenje je moje veselje*¹⁵ je več iztočnic za obravnavo mednarodnih odnosov v Jugoslaviji, posebej še ob obravnavi 29. novembra. Zamejstvo pa je tudi pri tem predmetu zapostavljeno.

Glede odsotnosti zamejskih avtorjev potrjuje pravilo tudi berilo za 4. razred *Drevo iz zemlje rase*¹⁶. Z narodnostno tematiko je povezan tekst Josipa Ribičiča »Med Furlančki v Višku«, ki ima tudi primerno spremno pojasnilo. Ingolič-Delakov »Deček z dvema imenoma« ob pojasnilu o razdeljenosti Štajerske med Avstrijo in Jugoslavijo lahko spodbudo za nadaljnje obravnavanje narodnostnih meja in zgodovinskih odnosov s severnimi sosedmi. V delovnem zvezku *Slovenski jezik*⁴¹⁷ se zamejstvo spet rešuje le s koroško ljudsko basnijo »Hvaležni medved«. Dvakrat pa se ponovi spraševanje po narodnostni sestavi Jugoslavije v pojasnilih k berilom (str. 63 in 139).

To spraševanje že sega preko snovi za spoznavanje družbe v tem razredu, kjer je tematika razpoznavna iz naslova učbenika *Slovenija, moja ožja domovina*.¹⁸ Letos dopolnjeni učbenik kar na prvih straneh seznanja učence z razlikami med narodnostnim ozemljem Slovencev in mejami SR Slovenije ter z narodnostno sestavo Slovenije; sledi še obravnavo povezanosti z Jugoslavijo. Med pripombami na zgodovinske dele

⁷ Milan Dolgan — Danica Golli: *Učim se brati in pisati*. Delovni zvezek za prvi razred osnovne šole. 1. del. 14. popravljene natis, Ljubljana 1986.

⁸ Jelica Mesesnel — Marija Lužnik: *Naš jezik 1*. Delovni zvezek za 1. razred osnovne šole. 4. natis, Ljubljana 1984.

⁹ Vida Blažko — Mira Cencič: *Moja igra je delo*. Delovni zvezek za spoznavanje narave in družbe. 1. razred. 10. spremenjena izdaja, Ljubljana 1985.

¹⁰ Vladimir Cvetko [et al.]: *Zvonec kliče*. Berilo za drugi razred osnovne šole. 11. natis, Ljubljana 1983.

¹¹ Darja Kramberger: *Slovenski jezik 2*. Delovni zvezek za 2. razred osnovne šole. 11. popravljena izdaja, Ljubljana 1986.

¹² Mira Cencič: *Moje delo je učenje*. Delovni zvezek za spoznavanje narave in družbe za 2. razred osnovne šole. 10. natis, Ljubljana 1986.

¹³ Vladimir Cvetko [et al.]: *Dobro jutro, sonce*. Berilo za tretji razred osnovne šole. 11. ponatis, Ljubljana 1984.

¹⁴ Zora Čuden — Darja Kramberger: *Slovenski jezik 3*. Delovni zvezek za slovenski jezik v 3. razredu osnovne šole. Peta popravljena izdaja, Ljubljana 1986.

¹⁵ Mira Cencič: *Učenje je moje veselje*. Delovni zvezek za spoznavanje narave in družbe za 3. razred osnovne šole. Ljubljana 1980.

¹⁶ Vladimir Cvetko [et al.]: *Drevo iz zemlje rase*. Berilo za četrty razred osnovne šole. 10. popravljene natis, Ljubljana 1986.

¹⁷ Vika Slabe — Alenka Kozinc: *Slovenski jezik 4*. Delovni zvezek za 4. razred osnovne šole. Ljubljana 1986.

¹⁸ Marija Košak — Tomaž Weber: *Slovenija, moja ožja domovina*. Spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. 7. delno popravljene natis, Ljubljana 1987.

besedila omenimo dvom, da bi bili na tej starostni stopnji učenci še zadovoljni z ugotovitvijo, da so se Slovenci naselili »pred dawnimi časi« (str. 3). Ali je datum znanega Titovega govora v Ljubljani res 27. maj 1945 (večkrat najdemo tudi 26. maj)? V zvezi s 15. in 16. majem 1945 je pretirano trditi, da je šlo za »poslednje rafale... v 2. svetovni vojni v Sloveniji, Jugoslaviji in v Evropi«; rafale je bilo slišati še nekaj pozneje, le večjih bitk ni bilo več (str. 5 in 6). Za Trst in Gorico bi bilo boljše reči, da sta ponovno pripadla Italiji ali kar ostala v Italiji, kot pa samo, da sta po drugi vojni »pripadla sosednji Italiji« (96 in 105). Žal so naši Madžari ob prenovitvi učbenika izginili iz obravnave panonskega dela Slovenije; tako so omenjeni le še v uvodu in pri Ptujju (str. 120: »obrambno mesto pred napadi pastirskih Madžarov, Mongolov in Turkov«...). Pri temah iz narodne zgodovine spet močno prevladujejo poglavja iz NOB in to tako na račun starejših kakor tudi povojnih.

Zgodovinsko-geografski *Moj prvi atlas*¹⁹ učenci uporabljajo že tudi v 3. razredu. Po vsebini se omejuje na Slovenijo in mejni del Hrvaške. K predstavitvi naseljevanja Slovencev in obdobja Karantanije pripomnimo, da današnja slovenska krajevna imena (npr. Ljubljana) ne sodijo na historični zemljevid skupaj z antičnimi, če tega posebej ne označimo ali pojasnimo (str. 14). Na historično mišljenje ne navaja prav posrečeno zemljevid kmečkih uporov, ki ima vrisane le sedanje državne in republiške meje (29). Zanimiva ilustracija in izhodišče za nadaljnje učiteljeve razlage sta dokumenta o dvojezičnosti v okupirani Ljubljani (18).

Novi učbenik in delovni zvezek za glasbeno vzgojo v 4. razredu Brede Oblak²⁰ je skoraj vzoren po svojem upoštevanju našega zamejstva in glasbene raznolikosti Jugoslavije. Že na začetku med slovenskimi glasbenimi ustanovami in srečanju enakovredno našteje tudi nekaj zamejskih. Se pred predstavitvijo glasbenih značilnosti posameznih slovenskih pokrajin po ena narodna pesem predstavi posamezne jugoslovanske republike in pokrajine; Kosovo zastopa pesmica v albanščini. Dve strani sta posvečeni koroški ljudski pesmi, učence pa seznanjata tudi s predstavnikom koroških bukovnikov in ljudskih pevcev Francem Ledrom Lesičjakom. Rezijanskim glasbenim posebnostim je namenjena ena stran, po imenih godal v Reziji na koncu učbenika sprašuje tudi križanka. Zamejska Primorska je posebej upoštevana še s predstavitvijo tržaške Glasbene matice in s pesmijo Pavla Merkuja. Fotografija Tartinijevega spomenika v Piranu vsaj posredno spomni na prisotnost italijanske narodnosti na Obali, česar žal ne moremo enako trditi tudi za madžarsko narodnost v Pomurju. Tekst o panonski glasbi pa govori tudi o porabskih Slovencih.

V 4. razredu pričnejo učenci uporabljati tudi osnovnošolsko pesmarico *Prek sveta odmeva pesem, 1 in 2*.²¹ Na začetku prvega zvezka so zbrane slovenske ljudske pesmi in med njimi 5 s Koroške, 3 iz Rezije, po ena iz Nadiške doline, iz Goriške in iz Beneške Slovenije ter 2 »primorske«. Pod zaglavjem »Ljudske pesmi drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti« dejansko ne najdemo v obsežnem izboru nobene pesmi narodnosti/manjšine. V drugem zvezku je umetnih pesmi skladateljev drugih jugoslovanskih narodov (pre)malo; borbenih pesmi pa je več.

V berilu *Srečno, domovina*²² glede zastopnosti sodobnih zamejskih avtorjev ni nič bolje kot v predhodnih: Zlasti nekoliko starejša zamejska (narodnostna) problematika pa je prisotna v več berilih naših literarnih klasikov. Alojz Gradnik piše o Gosposvetskem polju in ustoličevanju karantanskih knezov; Bogomir Magajna, France Bevk, Alojz Gradnik in Srečo Kosovel pišejo o predvojni Primorski pod Italijo, Prežihov Voranc posebej o utrakvistični (dvojezični) šoli in narodnostnih prizadevanjih koroških Slovencev pred prvo svetovno vojno. Anica Černejeva daje povod za pogovor o zamejcih, ki tudi z NOB vsi niso dosegli združitve z matično državo in še danes nimajo vseh narodnostnih pravic. Za razliko od prevladujoče idealizirane podobe o NOB so v delu berila (naključno) zbrani le teksti, ki govorijo o grozotah vojne in težkih preizkušnjah protifašističnega odpora. Posebno temo predstavlja medvojno preganjanje Slovencev v Srbijo, vlak bratstva in enotnosti ter zaključno vprašanje »V čem se danes uresničuje bratstvo med jugoslovanskimi narodi?«

Jezikovna vadnica *Naš jezik* 5²³ vključuje že znane starejše primorske avtorje in Prežihna. Omenja narečne oblike slovenskega jezika. Med 12 imeni krajev so tudi Dunaj, Trst, Gorica in Celovec, pri Prežihu pa še Peca in Svinja planina. V sestavku »V nemški šoli« je Nemec sinonim za fašističnega okupatorja, kar je danes otrokom že nekoliko manj razumljivo kot v prvih povojnih desetletjih. Dvakrat se učenci sre-

¹⁹ Tone Oblak [et al.]: *Moj prvi atlas*. Učbenik za 3. in 4. razred osnovne šole. 8. ponatis, Ljubljana 1980 [1981].

²⁰ Breda Oblak: *Slovenske pesmi pevala, ko dete me je zibala*. Učbenik in delovni zvezek za glasbeno vzgojo. 4. razred. Prvi natis, Ljubljana 1986.

²¹ Miro Kokol: *Prek sveta odmeva pesem*. Pesmarica za 4. do 8. razred osnovne šole. 1: Ljudske pesmi. 2: Umetne in borbeno pesmi. 7. natis, Ljubljana 1981.

²² Vladimir Cvetko [et al.]: *Srečno, domovina*. Berilo za peti razred osnovne šole. 6. natis, Ljubljana 1981.

²³ Marija Jalen: *Naš jezik* 5. Jezikovna vadnica za 5. razred osnovne šole. Tretji ponatis predelane izdaje, Ljubljana 1981.

čajo s pojavom slovenske ekonomske emigracije in morajo za nalogo napisati pismo izseljenskem otroku (45 in 76). Med ljudskimi pregovori so navedeni tudi srbohrvaški primeri ter dodan pogovor o srbohrvaškem jeziku in jezikih drugih jugoslovanskih narodov — brez omenbe jezikov narodnosti (108—110).

Samo v petem razredu imajo učenci kot obvezen predmet srbohrvaški jezik. *Vadnica srbohrvatskega-hrvatskosrbskega jezika v slovenskih osnovnih šolah*²⁴ je v dveh desetletjih doživela že ducat ponatisov, starost pa se ji pozna pri grafični izvedbi in pri nevljučevanju novejših avtorjev. Koncept učbenika in pouka srbohrvaščine v SRS bi verjetno zaslužil ponovnega premisleka glede številnih vprašanj.

Predmet spoznavanje družbe se zaključi s petim razredom. Učbenik *Naša domovina SFR Jugoslavija*²⁵ je novejšega datuma, kar pa se mu premalo pozna pri opušcanju deklarativnosti in upoštevanju sodobnih vsebin. Zgodovinski lok od skupne slovanske pradomovine do nastanka Kraljevine SHS je vpet vsega v 8 vrstic teksta (str. 5) in v nekaj podnapisov k slikam kulturnoumetniških spomenikov Jugoslavije. Od historičnih dimenzij narodnostnih vprašanj učenci zvedo za to, da je bil v stari Jugoslaviji priznan »le en jugoslovanski narod« (str. 6—7), in kakšne so osnove avnojske ureditve (11). Pri prikazu primorskega sveta ni točna formulacija o predelih, »ki jih je 1918. leta s krivičnim mirom dobila tedanja italijanska država« (29); lapsus je trditev, da je bil v Podgori ustanovljen »prvi partizanski odred« (pač »mornariški«! — str. 31). Posebej je omenjen boj za naše meje po NOB in Titov izrek »Tude ne-čemo — svoje ne damo« (32). Pri slednjem bi bilo od učbenika skoraj preveč pričakovati, da bi opozoril na nekaj tudi v strokovni javnosti malo znanih predhodnih variant izreka — vsaj od Krfske deklaracije, pa do Prežihove brošure »O slovenskih mejah« iz leta 1942. V omenjeni posebni obravnavi učbenikov za spoznavanje družbe smo glede na prikaz povojnih mednarodnih odnosov v Jugoslaviji navedli še vrsto pripomb, ki jih tu ne ponavljamo.

Učbeniki za 6. razred

Iz roda v rod. Berilo za šesti razred osnovne šole²⁶ ne vključuje zamejskih avtorjev (v ožjem smislu), pač pa ima zato kar veliko tekstov o tematiki, ki nas zanima v tem pregledu. Urednik je dodal tudi precej koristnih pojasnil. Tako npr. pri bajkah »Rabeljsko jezero« in »Kralj Matjaž«. Pri slednji pojasnilo vojvodski prestol zamenjuje za knežji kamen, čas svobodnega izbiranja deželnih knezov pa tudi ne seže do 14. stoletja. Samo pojasnilo o lokaciji je za Krnski grad premalo. Erjavčevi povesti »Ni vse zlato, kar se sveti« sledijo pojasnila o krajih v Beneški Sloveniji in Vidmu, Magajnovemu »Ananasu« pa vprašanja o narodnostnem sožitju v Trstu. Koroško zastopa Treiberjeva ponarodela pesem »Tam čez jezero«. Pogovor o izseljeništvu in zdomstvu sledi znani Klopčičevi »Mary se predstavi« in sestavku »V tuji šoli«.

Beril z zgodovinsko tematiko, ki vključuje narodnostna vprašanja, je kar precej. Urednik berila je tako pojasnilom k odlomku iz Finžgarjevega dela »Pod svobodnim soncem« dodal še opozorilo o narodnoobrambnem pomenu knjige ob izidu pred prvo svetovno vojno. Bevkovemu berilu »Prvo pismo« sledi pogovor o položaju primorskih Slovencev pod fašizmom. Na mestu sta tudi vprašanji: »Kakšne šole obiskujejo otroci drugih narodnosti pri nas? Ali imajo tudi Slovenci v Italiji in na Koroškem slovenske šole?« Zaradi doslednosti bi seveda dodali še avstrijsko Štajersko in Porabje. Prav tako bi veljalo popraviti v pogovoru o bazoviških žrtvah ob pesmi Pavla Golie »6. IX. 1930« (str. 164—165) ime četrtega ustreljenega iz Vekoslav Bidovec v Alojz Valenčič. Za »Prežihovim« tekstom »Gospodstvo polje« je daljši pogovor o narodnostnem položaju koroških Slovencev. »Avstrijski fašisti«, »Nemci« in »Avstrijci« so v sicer zanimivem tekstu uporabljeni skoraj kot sinonimi in imajo vsi izrazito negativno konotacijo. Pa bi vendar veljalo omeniti tudi katero od konkretnih oblik solidarnosti večinskega nemško govorečega prebivalstva z bojem koroških Slovencev in drugih avstrijskih narodnih manjšin. Ob omenbi »zapuščene kočevske vasi« (197—198) je tudi pojasnilo o »kočevskih Nemcih/Kočevarjih«, ki »jih je Hitler preselil v rajh«; Kočevarji so sicer z drugimi Nemci iz slovenskih dežel sicer že skoraj izginili iz (sloškega) zgodovinskega spomina.

Jezikovna vadnica za slovenščino *Naš jezik*²⁷ vključuje med primeri stavkov vsaj sedem takih s slovensko narodnostno tematiko, France Bevk pa je avtor krajšega berila o prvotnem prebivalstvu Koroške in o Karantaniji.

²⁴ Mila Vlašič-Gvozdič: *Vadnica srbohrvatskega-hrvatskosrbskega jezika v slovenskih osnovnih šolah*. I: Metodične enote 1—4. 12. ponatis, Ljubljana 1984. II: Metodične enote — 5. Sesti ponatis, Ljubljana 1982.

²⁵ Marija Košak — Tomaž Weber: *Naša domovina SFR Jugoslavija. Spoznavanje družbe za 5. razred*. Drugi natis, Ljubljana 1984.

²⁶ Stane Mihelič: *Iz roda v rod. Berilo za šesti razred osnovne šole*. 5. natis, Ljubljana 1983.

²⁷ France Zagar: *Naš jezik. Jezikovna vadnica za 6. razred osnovne šole*. [2. natis], Ljubljana 1981.

*Učbenik za zemljepis*²⁸ je kolektivno delo iz novejšega časa. V obravnavi Evrope brez Sovjetske zveze dosledno opozarja tudi na jezikovno in narodnostno pestrost posameznih obravnavanih regij. Prav malo vrstic teksta pa je namenjenih zgodovinskim koreninam te pestrosti: prikazana je etnogeneza prebivalstva južne Evrope, skiciran narodnostni razvoj v srednji Evropi, omenjeno iztrebljanje Judov in selitve po drugi svetovni vojni.

V didaktičnem kompletu za prvo leto pouka zgodovine kot samostojnega predmeta so poleg učbenika še zgodovinska čitanka, zvezek za vaje, zgodovinski atlas, mapa barvnih diapozitivov in prosojnic. Zaradi pomena zgodovine za narodnostno in domovinsko vzgojo smo pregledali vse štiri tiskane priročnike (o zgodovinskem atlasu bomo spregovorili pri učbenikih za osmi razred). *Zgodovina 6*²⁹ resda obravnava zgodovinska obdobja do 17. stoletja, v splošnem uvodu o zgodovinski vеди pa med viri vseeno ne bi smeli izpasti sodobni fono-video zapisi (str. 4). Na strani 17 so prazgodovinska najdišča v Sloveniji omejena z mejo SRS, kar po moji presoji ni najboljše. Gorica je narisana na naši strani državne meje; skupaj s Trstom, Beljakom, Celovcem in Koprom³⁰ je označena le s slovenskim imenom. Ni povsem jasno, da so na zemljevidu s črnimi označeni današnji kraji. Za tokrat obravnavano tematiko so v učbeniku pomembna poglavja o naselitvi Slovanov na Balkan in prvih državah južnih Slovanov. Pomemben je podatek, da smo Slovenci v 9. stoletju poseljevali 70.000 km². »Danes pa živimo Slovenci le še na kakih 24 tisoč kvadratnih kilometrih; od tega v SR Sloveniji na nekaj več kot 20 tisoč kvadratnih kilometrih« (81). Krnski grad je predstavljen tudi s fotografijo tamkajšnje cerkvice in sliko G. A. Kosa. Ker so že zelo redki Slovenci, ki so videli knežji kamen, bi morda namesto manj povedne fotografije predlagal — lepo po običaju starejših zgodovinskih učbenikov — fotografijo knežjega kamna oziroma podatek, da je na ogled v celovškem deželnem muzeju (83); fotografijo s pojasnilom imajo sicer učitelji v kompletu diapozitivov. Novejša raziskovanja ne absolutizirajo povsem podatka o ne-obstoju slovenskih fevdalcev od frankovske nadoblasti dalje (85), pri čemer navajajo argumente o veljavi slovenščine ob ustoličevanju pred cesarjem, v plemiških prisegah in korespondenci pa vse do podpor prvim slovenskim tiskanim knjigam.

Pomembni so podatki o srednjeveških stikih med južnoslovanskimi ljudstvi, o izoblikovanju meje med Slovenci in Hrvati, »ki se je dokončno izoblikovala za časa turških vpadov (razen v Prekmurju in Istri) ter ostala v glavnem nespremenjena do danes« (89). Učenci najdejo podatke o narodnostni meji še v tekstu in na zemljevidu na straneh 91 in 92. Tekst in zemljevid nista povsem skladna, saj je na zemljevidu »Slovenska narodnostna meja v 15. stoletju« meja v Istri že današnja, pri Čabru tudi slovensko je še ozemlje Žumberka in južno od Lendave. Sam ne bi tako ostro izrisal narodnostne meje na severu; niso označeni v tekstu omenjeni jezikovni otoki. V dvojezično poimenovanje krajev se je prikradla napakica »Trzič/Monfalcone«. Ker je koroški Ulrichsberg poimenovan po Urhu, to ni Šentjurska, ampak Šenturska gora. Zaradi bližine nahajališč svinca je prav Svinška (ali Svinja) planina in ne Svinška planina.

Zemljevid trgov in mest na Slovenskem v srednjem veku vključuje tudi naše današnje zamejstvo. Pač pa so koroške Breže ostale brez nemškega imena Friesach in so povsem napačno locirane, da jih učenci ne bi našli na zemljevidu Koroške. Napačno je narisano tudi, da Glina/Glan teče v Osojsko jezero (117). Na povezanost današnjega zamejstva s celotno narodno zgodovino se učenci lahko spomnijo ob koroškem kmečkem uporu 1478 (145).

Ob selitvi Srbov v 17. stoletju je na strani 159 tudi podatek: »Na zapuščeno zemljo pa so iz revnih goratih predelov pokrajine prišli Albanci, ki danes sestavljajo večino prebivalstva na SAP Kosovu.« Učenec se bo ob tem seveda vprašal, zakaj so bili Albanci le v »revnih goratih predelih« in morebiti še, zakaj ne ob prihodu južnih Slovanov na Balkan in ne pozneje v učbeniku ne zvedo nič o Albancih ali njihovih prednikih. Kratkih omemb bi si verjetno zaslužili tudi vsi drugi naši sosedi, saj so sovplivali na zgodovino jugoslovanskih narodov. Tu naj omenimo še opazanje, da zgodovina v osnovni šoli ostaja evrocetrična, saj ostali deli sveta praviloma prihajajo v to zgodovino šele z odkritji in osvajanji.

Naš najbolj ploden pisec zgodovinskih in geografskih učbenikov Tomaž Weber je tudi avtor knjižice *Zgodovina 6 — vaje*,³⁰ ki prav tako vsebuje nekaj poglavij, zanimivih za naš pregled: naselitev Slovencev, Karantanija, ustoličevanje, prve južnoslovanske-fevdalne države, pomen reformacije in kmečkih uporov za razvoj slovenskega naroda ipd. Pri srednjeveški makedonski državi je tudi aktualizirano vprašanje »Na katere tri sosedne države je danes razdeljen makedonski narod?« (str. 9); vprašanje očitno pozablja na makedonsko manjšino v Albaniji, kar je takorekoč stalnica

²⁸ Slavko Brinovec [et al.]: *Zemljepis za 6. razred osnovnih šol*. [2. natis], Ljubljana 1986.

²⁹ Branko Božič — Tomaž Weber: *Zgodovina 6*. [1. natis], Ljubljana 1985.

³⁰ Tomaž Weber: *Zgodovina 6 — vaje*. 3. natis, Ljubljana 1987.

ne le v učbenikih, ampak tudi v splošni zavesti naše javnosti. Skica »slovenskega ozemlja« je spet omejena na SRS (str. 3); čeprav sta označena tudi Trst in Gorica, ni pa Nove Gorice in Celovca; imena so enojezična. Nekaj pozneje (str. 15) je skica turških vpadov v »slovenske dežele« oziroma »iz Bosne na slovensko ozemlje« brez današnjih meja, označena sta Trst in Celovec, ne pa Gorica in Beljak, ki bi po tematični zemljevida sem verjetno sodila; primorski Tržič/Monfalcone je spet Tržič. Verjetno zaradi ponatiskovanja je zgornja skica na isti strani skoraj neberljiva:

*Zgodovinska čitanka*³¹ je bila pred dvema letoma prenovljena in je delo, treh univerzitetnih učiteljev, zgodovine, kar je med učbeniki za osnovno šolo precejšnja redkost. V čitanki najdemo za našo temo zanimiva berila in komentarje. Tako npr. o spopadih Slovanov z Bizantinci, o bojih Slovencev z zahodnimi sosedi, berila o samostojni slovenski kneževini, popis ustoličenja na Gosposvetskem polju (z opozorilom, da je knežji kamen danes v celovškem muzeju in da se Krnska gora danes imenuje »Šenturska gora« — prim. pripombi k učbeniku *Zgodovina* 6). Za mednacionalne odnose v Jugoslaviji so zanimivi še nekateri drobci iz beril. Sporočilo o turškem vpadu na Kranjsko 1491 govori o presenečenju, ker »so Hrvati to pot s Turki v miru in da so jim dali vina in kruha« ter niso streljali v opozorilo sosednjim Kranjcem (52). Uskoški poveljnik baron Thurn je po zmagi nad kmečkimi uporniki pri Krškem 1573 sporočil: »Uskokji so močno divjali in ropali, tako da sem se sam moral groziti« (62—63). Za odnos do neslovenskega prebivalstva v Dušanovem srbskem carstvu je značilna določba zakonika, da morajo plačati vlahi in arbanasi dvojno kazen za spore med vasmi, drugi pastirji pa jih ne smejo izrinjati iz njihovih vasi (47). Leopold I. je 1690 svoj poziv na boj proti Turkom naslovil med drugim tudi oziroma celo »predvsem pa albanskemu ljudstvu...« (67).

Učbeniki za 7. razred

Kot prvo med obnovljenimi berili za višje razrede osnovnih šol je jeseni 1987 izšlo *Slovensko berilo za 7. razred*.³² Z izborom besedil še nekoliko »prehiteva« veljavni učni načrt, zato pa opazno upošteva tudi sodobne, zamejske besedne ustvarjalce. Tu so besedila Borisa Pahorja, Valentina Polanška, Marka Kravosa in med vojno v Trstu ubitega Stanka Vuka; ob tekstih pa še pogovor o pomenu slovenske besede za naše zamejce, o upiranju koroških Slovencev proti njihovemu odštevanju. Smo s tako zastopnostjo slovenskega zamejstva lahko zadovoljni? Verjetno da, v kolikor bo v preostalih prenovljenih berilih prisotnih tudi vsaj toliko sodobnih zamejskih literatov.

K narodnostnim vprašanjem se učitelji in učenci lahko opreže že kar pri uvodni Prešernovi »Zdravljici«, nato pa še pri »Uvodu h Krstu pri Savici«, Njegoševem »Gorskem vencu«, odlomku iz »Kmečkega punta« Avgusta Šenoe, pri Poljaku Bole-slavu Prusu (piše o prodiranju nemških naseljencev v poljske vasi), pri Tavčarjevem »Tržačanu«, »Zgodbi o radosti« Isaka Samokovlije (življenje bosanskih Židov), pri Ngugi Wa Thionogovem tekstu o odnosih med domačini in belimi gospodarji v Keniji ter pri Kranjčevih »Stricah«, ki pričajo tudi o slovensko-madžarskih odnosih po priključitvi Prekmurja k Jugoslaviji. Posebej velja opozoriti na to, da je nekaj tekstov v berilu srbohrvaških. Pesem Esada Mekulija o albanskih zdomcih je natisnjena v albanščini in v slovenskem prevodu, enako pa velja tudi za makedonščino pri pesmi Ace Sopova.

Jezikovna vadnica *Naš jezik*³³ v nekaj primerih omenja zamejske kraje, fizika Jožefa Stefana in še kakšen pojem v zvezi z zamejstvom. Stavčni primeri so seveda v vadnici izbrani po drugih kriterijih, zato je zgolj naključje, da je za naš pregled zanimive tematike tu morda nekaj manj kot v ostalih jezikovnih vadnicah.

Ce *Zemljepis za 7. razred osnovne šole*,³⁴ ki sodi med novejša učbenike, ocenjujemo po upoštevanju narodnostne, verske in rasne problematike, lahko zapišemo, da sta se avtorja pri vseh kontinentih ustavila tudi ob teh vprašanjih. Razumljivo je, da obravnavata predvsem sodobne aspekte.

Učbenik *Zgodovina*³⁵ obravnava pomembno zgodovinsko obdobje od slovenskega narodnega prebujenja do združitve v enotno jugoslovansko državo. Učbenik sta napisala univerzitetna profesorja dr. Ferdo Gestrin in dr. Vasilij Melik, ki sta tudi avtorja standardnega monografskega dela o tem obdobju slovenske zgodovine. Učbenik seveda upošteva razvoj na celotnem narodnostnem ozemlju (začnši npr. z razširjenostjo manufaktur — str. 4). Povzemati podatke o dokončnem konstituiranju slovenskega naroda in o razvoju ostalih jugoslovanskih narodov in jugoslovanske misli bi bilo tu odveč. Zato naj le — nekdanji študent obeh avtorjev — zabeležim nekaj vpra-

³¹ Ferdo Gestrin — Milko Kos — Vasilij Melik: *Zgodovinska čitanka* 6. [1. natis], Ljubljana 1985.
³² Gregor Kocijan — Stanko Šimenc: *Vezi med ljudmi. Slovensko berilo za 7. razred osnovne šole*. Prvi natis, Ljubljana 1987.

³³ France Žagar: *Naš jezik* 7. Jezikovna vadnica za 7. razred osnovne šole. 7. izdaja, Ljubljana 1984.

³⁴ Ludvik Olas — Franc Marič: *Zemljepis za 7. razred osnovne šole*. 2. natis, Ljubljana 1987.

³⁵ Ferdo Gestrin — Vasilij Melik: *Zgodovina* 7. 1. natis, Ljubljana 1986.

šanj in pripomb. Ali res lahko trdimo, da se je že v začetku 19. stoletja slovenska vzhodna in južna meja (docela) »ujemala z današnjo mejo med SR Slovenijo in SR Hrvaško« (19)? Lahko smatramo, da so Francozi 1810 »ustanovili v Ljubljani uni-verzo« (33) ali le »licej« oziroma »skromno obliko visokih šol« (34)? Pri dunajskem kongresu je izpuščen poudarek o združitvi Slovencev pod enim vladarjem (35), v šestdesetih letih pa o prenehanju te združitve (96—97). Pri zemljevidu slovenskih dežel sredi 19. stoletja ni povsem jasno, kaj so geografske enote in kaj historične dežele; deželna meja je vršana tudi med južno in severno Štajersko; poimenovati bi veljalo tudi Hrvaško in Benečijo (str. 94; primerjaj navodilo na str. 95 in zgodovinski atlas str. 33).

Na zemljevidu »Tabori na Slovenskem« (98) so izven republiških meja SRS vsi tabori. Kastav na Hrvaškem s taborom 1871 (brez pojasnila) ter trije veliki koroški tabori, pri katerih naj opozorim, da novejši krajevni seznam ne govore o kraju »Buh-lje«, ampak o krajih »Zgornja Buhlja« in »Spodnja Buhlja« (Oberwuchel in Unterwuchel). Pri podatku o Madžarih, ki so zavirali narodnostna gibanja nemadžarskih narodov v ogrski polovici habsburške monarhije, bi ponovil opozorilo glede možnega ustvarjanja ksenofobije do sosednjih Madžarov v celoti (116). Na drugi strani avtorja učenice seznanjata tudi z osnovnimi podatki o začetku albanskega narodnega gibanja (118, 119, tudi 129) in se tako ne omejujejo na prikaz razvoja jugoslovanskih narodov v svetovni in evropski zgodovini obravnavanega obdobja.

Zgodovinska čitanka 7³⁶ je delo istih dveh avtorjev, ki sta pripravila tudi učbenik. V čitanki je narodnostna problematika omenjena vsaj na dveh ducatih mest. Berila vsebinsko obsegajo različne ilustrativne primere od posameznih podatkov za današnje slovensko zamejstvo do programskih tekstov II. internacionale. Časovno upoštevajo poldrugo stoletje do prve svetovne vojne, geografsko pa prevladujeta slovenska in ostala jugoslovanska tematika. Na ustreznost izbora nimam pripomb; do-dam naj le opozorilo na (vsaj) tri manjše neomenjene ljudske tabore na Koroškem in na že dlje časa uveljavljeno pisanje »vas« za koroško narečno »ves« (str. 46—50).

Tomaž Weber je avtor zvezka z vajami za zgodovino 7.³⁷ Vsebino vaj sta poleg učnega načrta seveda opredelila učbenik in čitanka, tako da lahko tudi za vaje ugo-tovimo, da vsebujejo skoraj na vsaki strani kako vprašanje ali napotek za poglobitev znanja o narodnostnih vprašanjih. Nekaj pripomb! Zakaj bi Iva Andriča proglasili za »našega edinega Nobelovega nagrajenca« (14)? Žoprače (ne Zopreče, 21) niso južno ampak severno od Drave, kar ni tako nepomembno, čeprav bi bilo potrebno znak za kraj na zemljevidku prestaviti le za kaka 2 milimetra na sever. O Zgornji Buhliji ali Buhljah smo opombo zapisali že pri učbeniku. Orientacijo učencev lahko moti ne-točno vrisan tok koroških rek Krke in Gline (oziroma nepomembnega pritoka?). Na obravnavanem zemljevidu in na zemljevidu soške fronte (25) bi kazalo razmisliti o dvojezičnem pisanju imen krajev, ki so že kar nekaj časa dvojezični ali sploh niso slovenski (npr. furlanska Gradiška in Turjak).

Za razliko od dosedanjega novi učbenik za družbeno-moralno vzgojo v 7. raz-redu³⁸ ne vsebuje več posebnega poglavja o narodnostni problematiki, kjer je bila razmeroma obsežno povzeta snov, ki jo učenci sicer spoznavajo še pri zgodovini; zem-ljepisu in slovenščini dodano pa tudi razmišljanje o sožitju narodov in narodnosti. Pač pa avtorji (dr. Jože Šter, dr. Maca Jogan, dr. Vekoslav Grmič) sedaj vpletajo ne-katere tovrstne informacije in aktualna vprašanja v obravnavo drugih socio-psiho-loških vsebin. Tako npr. pri obravnavi družine, pomena velikosti, številčnosti in moči posameznih družbenih skupnosti, pomena solidarnosti za napredek nerazvitih pre-delov Jugoslavije ter pri obravnavi religije (kjer ob znanjem pogovoru Bevkovega Čedermaca s škofom najdemo tudi 154. člen ustave SFRJ o enakosti »ne glede na narodnost, raso, spol, jezik, veroizpoved, izobrazbo ali družbeni položaj«). Med zani-mivejšimi spodbudami za pogovor v razredu naj omenimo spraševanje, ali »se mo-rajo v skupnosti narodov manjši narodi podrediti interesom večjih narodov? Ali ne pomeni to konca malih narodov?« (str. 23). In dalje: »Primerjaj Libanon in Jugosla-vijo! V čem smo si podobni in v čem različni? Katera nasprotja so v Jugoslaviji v zadnjem času najpogostejša?« (25) Učenci morajo razmisliti tudi, ali je »vrednejše« »v Jugoslaviji nameniti več sredstev za hitrejši razvoj manj razvitih«, ali pa »več sredstev nameniti za spodbujanje izvoza, da bi tako hitreje odplačali tuje dolgove« (25). Nič kaj katehetska metoda torej, saj končno veljavnih odgovorov na nekaj vprašanj doslej niso mogla dati niti najbolj odgovorna jugoslovanska družbenopolitična telesa. Narodnosti v Sloveniji so zelo posredno omenjene le pri družbenem planiranju, ko avtorji sprašujejo, ali so predmetnik in okvirni učni načrti zares enaki za vse raz-rede po Sloveniji.

³⁶ Ferdo Gestrin — Vasilij Melik: Zgodovinska čitanka 7. 1. natis, Ljubljana 1986.

³⁷ Tomaž Weber: Zgodovina 7. Vaje. [1. natis], Ljubljana 1986.

³⁸ Jože Šter — Maca Jogan — Vekoslav Grmič: Družba in socialistična morala. Učbenik za 7. razred osnovne šole. Prvi natis, Ljubljana 1987.

Učbeniki za 8. razred

»Osmo berilo³⁹ Staneta Miheliča je že ućakalo svojo »polnoletnost«. Med vključenimi teksti se jih vsaj ducat posredno ali neposredno dotika narodnostne problematike, ki nas tu posebej zanima. Predvsem gre za omembe posameznih zamejskih krajev in pokrajin, za berila in pojasnila o Primorski pod fašizmom (Bevkovi »Čedermaci«, Kosovelovi »Temni bori«), za pojasnila o prizadevanjih za združitve Slovence (ob Župančičevi pesmi »Osoboditeljem«) ter o Gospodarskem polju (ob Menartovi pesmi »Droh«). Zamejskih avtorjev in sodobne zamejske tematike v tem berilu ni.

Jezikovna vadnica *Naš jezik* 8⁴⁰ govori tudi o indoevropskih in slovanskih jezikih ter o slovenskih narečnih skupinah. Med primeri narečnega govora sta dva s Koroške in eden s Tržaškega. Med bolj ali manj slučajnimi, stavnimi primeri naletimo še na omembe Celovca, Jožefa Stefana, generala Maistra, na zdomskega »bratrance iz Nemčije«, na priključitev večjega dela Primorske k novi Jugoslaviji. Med primeri izgovorjave tujih imen so tudi štiri albanska. »Zamejski Slovenci« je eden od možnih petih naslovov za sestavo vzorčnega izvlečka.

V novem učbeniku *Zemljepis za 8. razred osnovne šole*⁴¹ Marije Košak in Metoda Vojvode je narodnostna problematika ustrežno predstavljena tako po vsebini kot po obsegu informacij, ki jih lahko pričakujemo pri pouku geografije Jugoslavije. V prvem natisu učbenika moti nekaj podrobnosti, na katere opozarjam v že omenjeni analizi in objavi.

Borut Ingolič in (zdaj že pokojni) prof. dr. Jakob Medved sta pred osmimi leti oskrbela sodobno koncipiran in grafično izvrstni *Atlas sveta*⁴² za osnovne in srednje šole. Pregled pokaže predvsem nekatere nedoslednosti pri pisanju krajevnih imen v narodnostno-mešanih področjih, pri uporabi slovenskih eksponimov in pri dopolnjevanju novih izdaj atlasa s kolikor mogoče sodobnimi podatki.

Za razumevanje narodnostne problematike je zelo pomembno poznavanje sodobne zgodovine po prvi svetovni vojni. Obravnava jo letos obnovljen učbenik *Zgodovina* 8⁴³ profesorjev ljubljanske pedagoške akademije Branka Božiča in Tomaža Webra. Čeprav je učbenik nekaj obsežnejši od prejšnjega, je tekst zelo zgošćen, marsikdaj pa učitelje in učenke k razširjanju znanja spodbujajo le vprašanja iz knjige. Narodnostna problematika je na ta ali oni način prisotna skoraj na vsaki drugi strani, zato naj naša opozorila čimbolj strnemo.

Ob razpadu habsburške monarhije je težko enostavno trditi (str. 11): »Nemški del imperija je postal Avstrija, Ogrska je postala Madžarska.« Pri nastajanju Jugoslavije nas faksimile podpisov za majniško deklaracijo iz občine Marija na Zilji nazorno spomni, da je bilo gibanje tedaj res vseslovensko. Posebno poglavje je namenjeno boju za naše severne in zahodne meje po prvi svetovni vojni (21–25). Med drugim besedilom iz prejšnjega učbenika⁴⁴ je v novem ponovljen tudi stavek, da so na Koroškem »konec oktobra 1918 prevzeli oblast Nemci«; oblast so imeli trdno v rokah že od prej. Ker so se Maistrovi borci upravičeno pritoževali, da o uspehih in pomenu njihovega boja v učbenikih ne piše skoraj nič,⁴⁵ je besedilo o boju za severno mejo tokrat precej dopolnjeno; general Maister s svojimi borci pa je dobil tudi sliko. V podrobnostih bi svetoval še nekaj popravkov: med drugim ne bi govoril o neuspešnem »vdoru« slovenskih prostovoljcev aprila 1919 in o »prepoznem« prihodu srbske vojske spomladi 1919; popravil bi podatke o sprejemanju plebiscitnih določb, vključil bi natančen rezultat glasanja ipd. Zemljevid o plebiscitu je bolj poveden kot v prejšnjem učbeniku, Dobro! vas pa se je arhaizirala v »ves«. Število Slovencev v Porabju, ki so po obeh vojnah ostali na Madžarskem, se je od prejšnjega učbenika dvignilo z 10 na 15 tisoč, obakrat »po naših cenitvah«. Da bi pod Avstrijo po prvi vojni ostalo »okoli 50 tisoč Slovencev«, je nizka ocena. Stara jugoslovansko-italijanska meja ni tekla čez Blegoš. Na zemljevidu zahodnih mej je nekaj izboljšav; ostala je nepotrebna kratica »AO« v legendi, moteče poudarjeno je rečno omrežje (slednje velja tudi za zemljevid z isto predlogo na str. 164).

Zgodovinski učbenik na več mestih govori o narodnostnih nasprotjih v predvojni Jugoslaviji in za prva leta ne zamolčuje, da tudi KPJ »tedaj še ni razumela porednega narodnega vprašanja v novi večnarodni državi« (27). Iz starega učbenika prevzeti zemljevid »Nova upravna razdelitev Kraljevine Jugoslavije po letu 1929« (31) poleg večinskih narodov na celih ozemljih — identičnih z današnjimi zveznimi republikami

³⁹ Stane Mihelič: *Osmo berilo za osnovne šole*. 12. natis, Ljubljana 1985.

⁴⁰ France Zagar: *Naš jezik* 8. Jezikovna vadnica za 8. razred osnovne šole. 6. izdaja, Ljubljana 1985.

⁴¹ Marija Košak — Metod Vojvoda: *Zemljepis za 8. razred osnovne šole*. Prvi natis, Ljubljana 1987.

⁴² *Atlas sveta za osnovne in srednje šole*. Uredila Borut Ingolič in Jakob Medved. Prvi ponatis, Ljubljana 1984.

⁴³ Branko Božič — Tomaž Weber: *Zgodovina* 8. [1. natis], Ljubljana 1987.

⁴⁴ Branko Božič — Tomaž Weber: *Zgodovina* za 8. razred. 8. ponatis, Ljubljana 1983.

⁴⁵ Primerjaj npr. Ervin Mejak: *Pomanjkljivi zgodovinski učbeniki*. — TV-15, naš tovariš, Ljubljana 10. 1. 1986.

— ne upošteva prisotnosti manjšin (oziroma niti albanske večine), ne Srbov na Hrvaškem, ne spremembe slovensko-hrvaške meje pri Čabru. Ob prikazu razraščanja totalitarizmov v svetu in ob jugoslovanskih odmevih nanje se zdi, da sta avtorja preveč prizanesljiva do Stalinove notranje in zunanje politike (ob svetovni gospodarski krizi, prvih dveh letih druge svetovne vojne).

»Zamejski Slovenci med obema vojnama« je naslov posebnega poglavja na straneh 50—54. Slika plakata škvadristov iz Vodnjana (Dignano) ne more biti »dokaz poitalijančevanja primorskih Slovencev«. Železna Kapla je enkrat (od dveh omemb) še ostala »Kaplja«. »Zelo nevarne zahteve po ponovnem popisu prebivalstva« za koroške Slovence same po sebi niso bile, kot nasploh niso nevarni popisi, katerih rezultatov oblasti ne zlorablajo. Ni točno, da »so leta 1910 po tedanjem načinu štetja (občevalni jezik) našli na Koroškem še 66.000 Slovencev« in »leta 1923 komaj še 39.000«. Popraviti je treba številki, precizirati območje (meje Koroške so se seveda med tema letoma spremenile); leta 1923 so popisovali jezik, »v katerem kdo navadno misli in ki ga najlaže govori«, primerno bi bilo dodati še katastrofalne uradne podatke iz leta 1934. Tako kot danes ni bilo v medvojnem obdobju predvsem problematično zmanjševanje števila, praktično neobstoječih »slovenskih šol in razredov«, ampak izrinjanje slovenščine iz utrakvističnih (dvojezičnih) šol. Skoraj nedopustno je ne-navajanje skupne izjave KPJ, KPI in KPA iz leta 1934 o reševanju slovenskega vprašanja. Pri oznaki položaja koroških Slovencev bi si dodatno želel vsaj omembe delovanja dveh slovenskih deželnozbornih poslancev, izhajanja »Koroškega Slovencev«, aktivnosti prosvetnih in združnih organizacij. Vsaj stavek bi veljalo nameniti štajerskim Slovencem. Če informacija o porabskih Slovencih poseže v današnji čas, ko jih »tam« še danes živi okoli 5000« (»kar znaša vsaj 86,6 odstotkov prebivalstva na tem ozemlju«), je treba kaj reči še o poinformbirojski genocidni politiki (kako sicer razložiti padec od zgoraj omenjenih 15.000 Slovencev ob koncu druge vojne?) in o pozitivnih prizadevanjih madžarskih oblasti v zadnjem desetletju. Na zemljevidu k temu poglavju je vrisana na italijanski strani današnje meje že kar »N. Gorica«, imena so enojezična, na skrajnem severovzhodu naj bi etnična meja segala še preko Monostra. Zaradi boljše orientacije bi dopisal še Šmohor in Radgono in vrisal Vrbsko jezero. (Čeprav za potek narodnostne meje niso tako pomembna, so vrisana Osojko, Bohinjsko in celo Blejsko jezero). Brez povečevanja potrebnega prostora bi na prazni strani konec poglavja lahko vnesli predlagane dodatke. Koristno bi si bilo ogledati tudi dva novejša učbenika o tej tematiki, ki sta izšla v Celovcu⁴⁶ in v Trstu.⁴⁷

Ker si ne bi želel nakopati očitka, da zaradi preštivilnih dreves ne vidim (lepega zelenega) gozda, naj pripombam k nacionalni problematiki v drugi svetovni vojni in k vključevanju naših zamejcev v skupni narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov skričim na opozorilo o izpuščenem podatku o 50.000 za izselitev pripravljenih koroških Slovencih, o lapsusu glede števila preseljenih nemških Kočevarjev (obojje str. 85) in na predlog za vključitev obeh ljubeljskih taborišč in tržaške Rižarne k seznamu taborišč in zaporov (128—129).

S primernim poudarkom je v učbeniku prikazan povojni boj za pravičnejše slovenske (in jugoslovanske) severne in zahodne meje. V podrobnostih bi iskal manj »nasilen« izraz za zavezniško »okupacijo« Avstrije. Odpraviti je treba precej razširjeno zmoto o tem, da avstrijska državna pogodba Avstrijo obvezuje k nevtralnosti, dodati pa kaj iz njene resnične vsebine. Ker učbenik ne našteje, katere manjšine so bile s sedmim členom pogodbe zaščitene, so spet prezrti štajerski Slovenci: učenci pa so prikrajšani za informacijo, da je člen izključno rezultat (resda minimalni) prizadevanj Jugoslavije, da zaščiti svoje manjšine (v prejšnjem učbeniku je bilo tega nekaj več). Bolj natančno bi bilo treba zapisati, da je Jugoslavija leta 1954 dobila le majhen delček cone A STO, sicer pa iz zemljevida ni razvidno, da bi od cone A Jugoslavija sploh kaj dobila (138—140, 164). O odnosih z drugimi sosednjimi državami, o načrtih za novo ureditev Balkana, o prizadevanjih za združitve makedonskega naroda je v učbeniku zapisanega vse premalo. Enako velja za povojni razvoj naših sosed; učenec zve za odpravo monarhije v Egiptu, ne pa za isto npr. v Italiji.

Pripomb na predstavitev povojne zgodovine, ki je v učbeniku sedaj upravičeno bolj prisotna, bi bilo možnih še več, a vrnimo se k prikazu narodnostnih vprašanj. Kanalska dolina je izpuščena kot del slovenskega poselitvenega ozemlja v Italiji. Manjšinskih pravic v Italiji poleg Slovencev ne uživajo le še Francozi v Aosti, kot bi bilo mogoče sklepati iz besedila. Ob Slovenski kulturno-gospodarski zvezi obstoji še Svet slovenskih organizacij kot druga osrednja organizacija Slovencev v Italiji. Osimski sporazumi ne predstavljajo kakšnega posebnega mejnika za manjšini (narodnosti) na obeh straneh naše zahodne meje. Med formulacijami, ki bi zaslužile določenih

⁴⁶ Valentin Inzko [et al.]: Zgodovina koroških Slovencev od leta 1918 do danes z upoštevanjem slovenske zgodovine. Klagenfurt/Celovec 1985.

⁴⁷ Ivan Artač: Človek in čas — tretji del. Evropa po letu 1815. Trst 1986 (cit. po recenziji v tržaškem Novem listu 27. 11. 1986).

korektur, omenimo trditve, da so avstrijske »oblasti že leta 1958 podprle boj proti dvojezičnemu pouku« (celo odpravile so tako obveznost), »da obiskuje dvojezični pouk komaj četrtina slovenskih otrok« (nihče več ne ugotavlja narodnostne 'pripadnosti otrok), da »nemški nacionalisti vztrajno zahtevajo 'ugotavljanje' slovenske manjšine in odpravo dvojezičnih napisov« (po letu 1976 prva trditev ne drži več, druga pa zmotno navaja na misel, da dvojezični napisi sicer nasplošno obstoje). Pri fotografiji celovške slovenske gimnazije bi veljalo opomniti na napis, spremenjen v »koncentracijsko taborišče za Slovence« (163—165). Pri obeh manjšinah (in pri Slovencih na Štajerskem ter porabskih Slovencih) bi si želel še kakšen konkreten podatek, ki izpričuje njihovo vitalnost. Avtorja sta v učbenik vključila nekatera Titova in Kardeljeva opozorila glede nerešenega položaja manjšin (narodnosti) v Jugoslaviji. Težko pa si zamišljamo učbenik, ki ne omeni dogodkov na Kosovu v osemdesetih letih vsaj kot enega od kriznih pojavov, ki se jim avtorja v besedilu nista izognila (165—166).

Letos je izšla tudi nova *Zgodovinska čitanka 8.*⁴⁸ Avtorja Štefka Zadnik in Ivan Križnar, raziskovalca naše najnovejše zgodovine, sta svojo starejšo čitanko⁴⁹ uskladila z veljavnim učnim načrtom in s predlogi avtorjev učbenika. Med novimi berili za povojno obdobje so kar v večini taki, ki so zanimivi za našo naslovno tematiko. Enako bi lahko rekli pravzaprav za vso čitanko. Ker znaten del beril predstavljajo deklaracije, proglasi in teksti ustavnega značaja, je nujno, da učenci tudi pri narodnostnih vprašanjih zvedo predvsem za programe, manj pa za konkretne manifestacije in zgodovinski razvoj odprte problematike. Tudi zato je škoda, da je ob krčenju čitanke izpadel spominski tekst o koroškem partizanstvu. Ob členu 7 avstrijske državne pogodbe in ob delih osimskih sporazumov bi si želel še kakšnega manjšinskega dokumenta o preganjanjih in krivicah, ki jih doživljajo po vojni. »Pogodba o Avstriji« se imenuje »Državna pogodba o obnovitvi (Wiederherstellung = Re-Etablissement) neodvisne in demokratične Avstrije« in običajno o njej govorimo kot o »(Avstrijski) Državni pogodbi« (str. 96). Glede pomena Osimskih sporazumov za manjšinsko vprašanje (npr. v primerjavi s Posebnim statutom) smo nekaj že rekli pri učbeniku; siceršnji pomen sporazumov seveda povsem opravičuje njihovo vključitev v čitanko. Tako kot v učbeniku je tudi v čitanki »zamolčan« Zakon o združenem delu. Post-Titovsko obdobje in segment mednarodnih odnosov v njem ilustrirajo spremembe poslovnika predsedstva SFRJ, ki so 12. 5. 1980 določile vrstni red republik in pokrajin pri predsedovanju in podpredsednikovanju zveznemu predsedstvu. Kot pri nešolskih zbirkah zgodovinskih virov je prepuščeno predvsem dokumentom samim, da spregovorijo bralcem, zato je razumljiva sorazmerna skopost uredniških komentarjev, ki jih v našem primeru praviloma nadomešča že sam učbeniški tekst.

Nekaj pripomb se je nabralo tudi ob pregledu zvezka *Zgodovina 8 — vaje*.⁵⁰ Hudo napačno so vrisane nekatere državne in deželne meje na zemljevidu jugoslovanskega ozemlja pred prvo svetovno vojno (str. 4). Na skici po prvi vojni izgubljenega slovenskega narodnostnega ozemlja ni označeno področje porabskih Slovencev in Slovencev na avstrijskem Štajerskem (10). Ponovljena je varianta zemljevida upravne in narodnostne razdelitve Jugoslavije leta 1929 (11); pripombe smo omenili že pri učbeniku. Vsa šestnajsta stran je namenjena naslednji nalogi: »Naštej nekaj dokazov, da narodna zavest zamejskih Slovencev v obdobju med vojnami kljub zatiranju ni zamrla. a) V Italiji, b) V Avstriji oziroma Nemčiji.« Slovenci na Madžarskem so prezrti, kar pa je tudi odraz vsebine učbenika in stanja raziskanosti tega posebnega poglavja naše zgodovine. Skica in vprašanja »Kdaj so Slovenci na Koroškem prvič videli slovenske partizane? V katerem pohodu?« sugerira napačen odgovor, češ da naj bi se to zgodilo šele ob spopadu pri Robežu. Zaradi pomena te prve partizanske zmage na severni strani Karavank naj dogodek v vajah seveda ostane, pač pa je treba zastaviti pravilno prvo vprašanje (19). Značilno, a nesprejemljivo je, da sta celotnemu povojnemu obdobju v vajah namenjeni le dve strani (22—23). Skoraj neizogibno se zdi, da so tu vključena naslednja vprašanja: »Preglej skico, atlas in skico v učbeniku. a) Opiši razliko med potekom naše zahodne meje po prvi svetovni vojni in po koncu druge svetovne vojne. b) Zakaj je nastala ta razlika? c) Preglej narodnostno mejo Slovencev in povej, kateri predeli so še ostali zunaj meja FLRJ. d) Kako danes rešujemo ta problem?« Nerodno je le, da omenjene skice v vajah ni; zadošča pa, da jo učenci najdejo v učbeniku in v atlasu.

Zgodovinski atlas za osnovne šole.⁵¹ pri katerem je od slovenskih avtorjev sodeloval profesor Tomaž Weber, je osnovnošolcem višjih razredov nujen pripomoček za orientacijo v prostoru in času. Kljub dolgoletnemu ponatiskovanju pa se slovenska

⁴⁸ Štefka Zadnik — Ivan Križnar: *Zgodovinska čitanka 8*. 1. natis, Ljubljana 1987.

⁴⁹ Štefka Zadnik — Ivan Križnar: *Zgodovinska čitanka za 8. razred osnovnih šol*. [1. izdaja], Ljubljana 1970.

⁵⁰ Tomaž Weber: *Zgodovina 8 — vaje*. [1. natis], Ljubljana 1987.

⁵¹ *Zgodovinski atlas za osnovne šole*. Priredila Josip Lučič in Blagota Drašković. 9. izdaja, Zagreb 1987.

izdaja še vedno ni otrsela kopice vsebinskih napak in jezikovnih malomarnosti pri prevajanju iz srbohrvaščine. Napak, ki jih je našel in jeseni 1987 v »Teleksu« objavil Vladimir Jerman,⁵² mi tu ni treba ponovno naštevati, pridružim se lahko le njegovi zgroženosti. Za našo temo so zanimivi zemljevidi selitev ljudstev, posebej še selitev Slovanov na Balkan ter prvih držav južnih Slovanov. Pri zemljevidu slovenskih dežel v 15. in 16. stoletju bi si želel nekaterih popravkov pri vrisani narodnostni meji in pri poimenovanju krajev (str. 21: Naborjet ni Najboret, Bekštanj ni Bekštajn, Slovenji Plajberk ni samo Plajberk, Obirsko ni Obir). Zemljevid pred odkritji v 15. in 16. stoletju Evropi neznanih kultur upošteva tudi še vedno malo poznane in pri nas podcenjevane kulture črne Afrike (23). Vprašaja glede posameznih krajevnih imen na Koroškem se ponovita še na straneh 26 in 33.

Posebne težave so imeli kartografi z risanjem deželnih in državnih meja, kar pa je v historičnem atlasu eden najpomembnejših podatkov. Tako sta na več odsekih napačno vrisani štajerska in koroška meja (35); na zemljevidu Evrope po oktobrski revoluciji imamo hkrati vrisani staro avstrijsko-italijansko in poznejšo jugoslovansko-italijansko mejo (39); v letu 1943 se na zemljevidu nenadoma začne pojavljati poveljna jugoslovanska zahodna meja (48); zemljevid mej v Istri in Kvarnerju po 1. in po 2. svetovni vojni je ostal brez srednje in severne Primorske, priključene k Jugoslaviji; v legendi je zmeda z republiško in državno mejo, leta 1954 pa naše zahodne meje še ne moremo opisati kot meje »med SFRJ in Italijo« (53). Pomembno je, da je pri zemljevidu balkanskih vojn vrisano makedonsko etnično ozemlje (36). Napačno pa je, da je pri poskusih združevanja Jugoslovancev zaradi manjkajoče oziroma prekratke puščice izpuščena Koroška; Istrra je pravilno upoštevana ne glede na izid diplomatskega boja (40); na istem mestu v legendi ni mogoče spregledati napačnega prevoda »Države SHS« v »Dežele Slovencev, Hrvatov in Srbov«. Kot omenjeno že pri učbeniku, bi k taboriščem na zemljevidu s strani 45 lahko dodali še ljubeljskega (oziroma oba ljubeljska) in tržaško Rižarno. Na zemljevidu NOB v letu 1943 bi lahko označili tudi manjše osvobojeno ozemlje na Koroškem (48). Na strani 50 je treba von Lohrovo kapitulacijo datirati z 9./10. 5. in ne s 15. 5. 1945; smer osvobajanja Koroške ni bila le z zahoda na vzhod. Tudi v zgodovinskem atlasu pri datumu ustanovitve OF prevladuje tradicija (27. 4.) pred ugotovljeno zgodovinsko resnico (26. 4. 1941; str. 51). Zdi se, da je dvojezično poimenovanje nekaterih krajev v naši sosesčini in na Obali prodrla le na koncu atlasa (54—56).

Letošnja izdaja šolskega zgodovinskega atlasa v primerjavi z izdajo izpred dveh desetletij⁵³ ne vključuje zanimivega zemljevida migracij jugoslovanskih narodov od 15. do 18. stoletja, ki je v marsičem omogočal lažje razumevanje sodobne narodnostne problematike v Jugoslaviji (str. 25). Izpadel je mini-zemljevidek »Narodnosti v Avstro-Ogrski« (43), za katerega se mi zdi, da ni ustrezno nadomeščen nikjer drugod v veljavnem kompletu učbenikov. V učbenik se je iz atlasa preselil zemljevidek koroškega plebiscitnega ozemlja (57).

Pred desetletjem sta prof. dr. Vojan Rus in Jože Šter za osmošolce pripravila učbenik *Družba in socialistična morala*.⁵⁴ Zaradi prenovne predmetnika je sedaj v pripravi že nov učbenik za osmi razred, nekatera poglavja iz sedanjega pa že obravnava novi učbenik istega predmeta za sedmi razred. To velja npr. za poglavje o cerkvi, morali in socializmu, ki ga v obravnavanem učbeniku uvaža pogovor Martina Cedermaca s svojim škofofom (str. 55—60); pogovor je zelo zanimiv tudi za našo ožjo tematiko, saj osvetljuje razvoj cerkvenega stališča do manjšin. Po prikazu pozitivnega in negativnega deleža slovenskih kristjanov v NOB avtorja za sedanji čas zapišeta še: »Klerikalizem poskuša lažno prikazati, kot da Zveza komunistov izdaja slovenski narod... Novi klerikalizem poskuša dokazati, da Slovenija samo izgublja v Jugoslaviji in želi Slovenijo odcepiti od Jugoslavije« (74). Berilo opozori na delovanje politične emigracije (74—75), zamudi pa priložnost za razlago verskih značilnosti in posebnosti po različnih delih Jugoslavije, kar bi bilo zanimivo za poznavanje širše narodnostne problematike. Poglavje »Socialistična Jugoslavija in religija« (77—79) ostaja tako precej načelno in omejeno predvsem na odnos do rimokatoliške cerkve.

Na več mestih se učbenik bežno dotika nekaterih aspektov narodnostnih vprašanj: ksenofobije (40), odnosa med velikimi in malimi narodi (53), pomoči nerazvitim jugoslovanskim republikam in pokrajinam (92), odnosa med narodi in plemeni, apartheida in versko-narodnostnih nasprotij v tretjem svetu (108). Kot o posebni obliki manifestacije nacionalnega v svetu poglavje učbenika (127—150) govori o internacionalizmu, posebej delavskem in socialističnem, o odnosih med komunističnimi stranikami, o politiki neuvrčenosti in o pomenu Organizacije združenih narodov.

⁵² Vladimir Jerman: Muke po Janezku. — Teleks, Ljubljana 24. 9. 1987, št. 39, str. 17—18.

⁵³ Zgodovinski atlas. Uredil Zvonimir Dugački, slovenski prevod Tomaž Weber. 2. dopolnjena izdaja, Zagreb 1968.

⁵⁴ Vojan Rus — Jože Šter: Družba in socialistična morala. Učbenik družbenomoralne vzgoje za 8. razred. 3. ponatis, Ljubljana 1981.

Nekaj splošnih opažanj

Ce naj dodam še sumarna opažanja po posameznih predmetih, velja glede slovenščine zapisati prepričanje (upanje), da novejšje izdaje učbenikov bolj upoštevajo zamejske avtorje in sodobno narodnostno tematiko. Zaokrožene predstavitve literarne ustvarjalnosti v različnih delih slovenskega zamejstva pa verjetno še nekaj časa v osnovnih šolah ne moremo pričakovati. Doslej med gradivom za literarne mape pri pouku slovenščine na razredni stopnji še ni nobenega zamejskega avtorja, tudi v letošnjih izdajah map ne.

Medtem ko sem pregledoval pisanje učbenikov, je inštitutska kolegica Sonja Novak-Lukanovič analizirala učne programe in predmetnike v SRS, in to tako pri šolah v slovenskem jeziku, kot tudi v italijanskem ter slovenskem-madžarskem.⁵⁵ Zanimalo jo je predvsem, »kako in pri katerih predmetih je obravnavana narodnostna problematika, oziroma na kakšen način se uresničuje »vzgoja za sožitje«. Med ugotovitvami omenimo le to, da učenci v slovenskih šolah »ne zvedo popolnoma ničesar o literarni ustvarjalnosti pripadnikov italijanske in madžarske narodnosti«. Praktično isto velja tudi za italijansko in madžarsko literaturo nasploh in še za glasbeno izročilo obeh sosednih narodov. Kot smo že sami opazili pri pregledu učbenikov, učni načrti spregledujejo »etnično skupino — Rome, ki prav tako živijo v Sloveniji in obiskujejo osnovne šole« (slovenske in dvojezične). Novak-Lukanovičeva predvsem na podlagi analize učnega načrta in predmetnika splošnega kulturnega področja pa tudi predmetov družbeno-ekonomskega področja v zaključku vseeno ugotavlja, da programi »osnovne šole v SR Sloveniji zagotavljajo, da si učenci pridobijo osnovno znanje o narodih in narodnostih v Jugoslaviji in si tako izoblikujejo odnos do te problematike« (str. 98).

Glede spoznavanja jugoslovanske narodnostne problematike se lahko strinjamo z opažanji Novak-Lukanovičeve o pomembnosti beril in literarno-zgodovinske obravnave »ne-slovenskih jugoslovanskih avtorjev pri pouku slovenščine in pri enoletnem pouku srbohrvaščine. Obseg tega spoznavanja in medsebojno upoštevanje v osnovnošolskem učnem procesu po naših republikah je še vedno odprta diskusijska tema kot odmev na razgreto razpravo o »skupnih jedrih«.

*Program življenja in dela osnovne šole*⁵⁶ med nalogami družbenoekonomskega vzgojno-izobraževalnega področja posebno pozornost posveča »razvijanju ljubezni do svojega naroda in domovine kot skupnosti enakopravnih narodov in narodnosti« (str. 4) »ter do drugih narodov sveta« (6). Učnovzgojni smotri so še posebej konkretizirani in podrobneje razdelani za spoznavanje družbe, zemljepis, zgodovino in družbenomoralno vzgojo. Ne da bi tu podrobno primerjal učni načrt za posamezne razrede in posamezne predmete, lahko zapišem splošen vtis, da učbeniki kar zvesto sledijo zahtevam učnega načrta. Že iz tega dokumenta pa izhaja marsikatero ponavljanje, ki ni vedno smotno in neobhodno potrebno. Na drugi strani bi morda veljalo še bolj poudariti povezanost obravnave narodnostne problematike pri pouku posameznih tem pri različnih predmetih. Kot skupno značilnost lahko izluščimo tudi prevladujočo ne-problemsko obravnavanje še kako pereče sodobne narodnostne problematike in njenih korenin v najnovejši zgodovini.

Na nekateré čeri pri pisanju in uporabi učbenikov za spoznavanje narave in družbe (SND) na začetni stopnji šolanja je opozorila že pred časom ena od avtoric Mira Cencič. Med drugim je glede večkrat kritiziranega cikličnega ponavljanja obravnave prazničnih dni zapisala, da je nevarno, da »pride v praksi do ponavljanja deistev brez poglobljanja in širjenja vsebine.«⁵⁷ To je bil tudi eden izmed očitkov, ki jih je učbenikom SND namenila publicistka Alenka Puhar.⁵⁸ Izgleda, da je javna kritika pospešila tako strokovne priprave na pisanje novih učbenikov kot tudi na spremembo učnega načrta s programom predmeta SND.⁵⁹

Probleme razvoja učbeniške literature spoznavanja družbe (SD) je v posebni razpravi osvetlil Tomaž Weber.⁶⁰ O delovno zasnovanih učbenikih iz začetka osemdesetih let pravi: »Nova doba je povzročila v svoji učbeniški zasnovi pravi šok, med izvajalci

⁵⁵ Sonja Novak-Lukanovič: Narodnostna problematika v vzgojnoizobraževalnem procesu osnovne šole v SR Sloveniji. Raziskovalna naloga Inštituta za narodnostna vprašanja. Ljubljana 1986.

⁵⁶ Program življenja in dela osnovne šole. 3. zvezek: družbenoekonomsko, vzgojno-izobraževalno področje. Zavod SRS za šolstvo, Ljubljana 1984.

⁵⁷ Mira Cencič: Nekaj misli o vsebini spoznavanja narave in družbe v prvem in drugem razredu. — Vzgoja in izobraževanje. Ljubljana 14/1983, št. 3, str. 35–37.

⁵⁸ Alenka Puhar: Nezmosna puhlost šolanja. — Nova revija. Ljubljana 1986, št. 52–53, str. 1474–1487. Ponatis v: Otrok in družina. Ljubljana, oktober in november 1986. Avtorica se sicer ne ustavlja posebej ob vprašanjih, ki nas tu zanimajo.

⁵⁹ Janko Svetina: Osnovnošolski učbeniki SND. Kako se lahko zamaže učni načrt. — Dejo. Ljubljana 6. 12. 1986.

⁶⁰ Tomaž Weber: Problemi razvoja učbeniške literature spoznavanja družbe v osnovni šoli in dela z njo. Od domoznanstva do spoznavanja družbe. — Vzgoja in izobraževanje. Ljubljana, 17/1986, št. 6, str. 33–35. — Isto tudi (z obrnjenim naslovom) v: Sodobna pedagogika, Ljubljana, 38/1987, št. 1–2, str. 49–54.

vzgojno-izobraževalnega procesa, pa tudi med starši. Nenadoma se določenega pojma namreč ni bilo mogoče več na pamet naučiti, treba je bilo opazovati, brskati, iskati, zbirati, delati«. V sodelovanju s 395 učitelji je Zavod SR Slovenije za šolstvo v letu 1985/86 spremljal tudi izvajanje prenovljenega učnega načrta za SD. Poročilo pravi, da so učitelji kritično ocenjevali učbenik za SD v 4. razredu, »utemeljitev odgovorov in predlogov za izboljšanje učbenika pa je malo, pa še ti so splošni.⁶¹ Učitelji so v *Mojem prvem atlasu* pogrešali več zgodovinske tematike. Predlagali so, da se v učni načrt vključita tudi temi »Zamejski Slovenci — moč slovenske skupnosti, NOB na Primorskem«, že v 4. razredu pa bi bilo treba več poudarka dati »patriotični vzgoji in vzgoji za sožitje med narodi.« Ker je učbenik za SD v 5. razredu nastal že pred prenovno učnega načrta, v njem niso obdelane sedaj predpisane teme: »Odnosi naše družbene skupnosti do pripadnikov naših narodov v zamejstvu ter izseljencev in začasno zaposlenih v tujini. — Učenci se pogovorimo o naših ljudeh v tujini in o skrbni matične domovine. — Seznanimo jih z razvojnimi načrti in nalagami SFRJ.«

Pri predmetu **družbenomoralna vzgoja** (DMV) po izidu novega učbenika za 7. razred z zanimanjem lahko pričakujemo že najavljeni učbenik za 8. razred, saj je pri razdelitvi obravnavane tematike očitno prišlo do precejšnjih premikov. V svojem razpravljanju o uresničevanju družbeno moralne vzgoje je Milan Divjak⁶² posebno pozornost posvetil prav patriotični vzgoji in vzgoji za mednarodno razumevanje, pogovorom o naših ljudeh zunaj državnih meja in o naših sosednjih deželah. To naj bi bilo posebej prisotno v 5. razredu, ko pa za DMV še ni posebnega učbenika in so vsebine tega predmeta prepuščene pogovoru učitelja z otroki, deloma pa zajete v učbenikih ostalih predmetov. V učnem načrtu DMV so za naš pregled v 4. razredu zanimive teme npr.: »Življenje v naši domovini: Moč slovenske skupnosti (vrednotenje stvaritev posameznikov in dosežkov naroda). Odgovornost vseh, tudi učencev do jezika. Prizadevanje med narodi in narodnostmi za uspešno sodelovanje in sožitje. — Nudenje podpore zamejskim in drugim Slovincem v tujini v prizadevanju za njihov nacionalni razvoj in obstoj. Pomoč učencem, ki se vračajo iz tujine v naše šole«. Tematika se delno ponovi in delno razširi v 5. razredu: »Življenje v naši širši domovini: Kaj nas združuje (Zgodovinska preteklost, zlasti NOB, bratstvo in enotnost, medsebojna gospodarska povezanost, samoupravljanje, solidarnost in vzajemnost, obramba socialistične domovine). — Odnosi med našo družbeno skupnostjo in našimi narodi v zamejstvu ter izseljenci in začasno zaposlenimi v tujini.«

Ker za obravnavo teh vsebin pogosto ne zadoščajo niti vsi šolski predmeti skupaj, že učni načrt opozarja na posebno vlogo **interesnih dejavnosti**. Pri razširjanju vednosti o mednarodnih odnosih in o našem zamejstvu ter pri razvijanju pozitivnega in aktivnega odnosa mladih do domovinske in narodne zavesti je prav gotovo pomembno in uspešno delo klubov OZN, zgodovinskih⁶³ in zemljepisnih krožkov, gibanja »Znanost mladini«, Gašperjeve bralne značke⁶⁴ ipd.

Skupna pripomba pri učbenikih **zemljepisa** je nedoslednost pri pisanju krajevnih imen na dvojezičnih ozemljih. Čeprav v skladu z učnim načrtom učbeniki obravnavajo veliko aspektov narodnostne problematike, med slovenskimi regijami na osnovnošolski stopnji niso celostno predstavljene zamejske pokrajine. To učbeniško pomanjkljivost delno popravlja »Geografski obzornik« s posebno dvojno številko, posvečeno geografski obravnavi narodnih manjšin. V tem zvezku je Maja Umek zapisala, da je poznavanje našega zamejstva pri učencih po končani osnovni šoli »zelo splošno in nenačeto. Zaradi pogoste obravnave manjšin v šoli, pogostih vesti iz zamejstva v dnevnih časopisih, na radiu in televiziji imajo občutek, da o manjšinah dovolj vedo, celo da se tem vsebinam posveča preveč časa. Razdrobljenost učne vsebine o manjšinah med različne predmete in na različne stopnje verjetno povzroča občutek nasičenosti, po drugi strani pa se zaradi razdrobljenosti nivo pouka ne more bistveno spreminjati, kljub različnim pristopom učnih predmetov.«⁶⁵ Umekova je v istem prispevku objavila tudi podrobno, metodično pripravo učne teme »Zamejska Slovenija« za 4–5 šolskih ur. Čeprav je napotek namenjen srednješolskim učiteljem, ga bodo s pridom lahko uporabili tudi osnovnošolski.

⁶¹ Poročilo o evalvaciji učnih načrtov od 1.–4. razreda osnovne šole. Zavod SR Slovenije za šolstvo, Ljubljana 5. 3. 1987. Poglavlje o SD je pripravila svetovalka Prvenka Turk, ki se ji zahvaljujem za koristne napotke pri nastajanju pričujočega mojega teksta.

⁶² Milan Divjak: Uresničevanje družbenomoralne vzgoje v 5. razredu osnovne šole. — Vzgoja in izobraževanje, Ljubljana, 16/1985, št. 3, str. 49–53. Isti avtor piše o DMV v 6. razredu v istem letniku Vzgoje in izobraževanja št. 6, str. 63–68.

⁶³ Prvenka Turk: Interese in družboslovne dejavnosti v osnovni šoli in srednjem izobraževanju. — ZC 39/1985, št. 1–2, str. 54–60. O zgodovinskih krožkih v osnovni šoli je avtorica poročala še v revijah Istorija, Skopje, 20/1984, št. 2, str. 459–468. Vzgoja in izobraževanje, Ljubljana, 16/1985, št. 2, str. 42–44 in Pouk zgodovine = Nastava istorije, Zagreb, 1985, št. 1–2, str. 55–62.

⁶⁴ O dejavnosti bralne značke Karla Prusnika Gašperja, namenjeni predvsem spoznavanju preteklosti in sedanosti koroških Slovencev, poročajo prispevki v stalni rubriki revije Vestnik koroških partizanov, Ljubljana.

⁶⁵ Maja Umek: Narodnostne manjšine kot učna vsebina. — Geografski obzornik, Ljubljana, 33/1986, št. 2–3, str. 119–130; citat je s strani 120.

Mnenje o »splošnem in nenatančnem« poznavanju slovenskega zamejstva so si geografi izoblikovali na podlagi občasnega testiranja znanja; rezultate objavlja »Geografski obzornik« (in sem jih povzel v integralnem tekstu). Podobnih analiz za zgodovino skorajda ni. Zato naj opozorimo na spraševanje po osnovnošolskem znanju zgodovine med 109 celjskimi dijaki jeseni 1985. Le dobra tretjina (35,8 %) jih je znala locirati pradomovino Slovanov, skoraj dve tretjini (62,4) nista vedeli niti za ime Karantanija ne za čas njenega obstoja, le 44 % učencev je vedelo za prvo slovensko knjigo, kot glavno zaslugo slovenskih protestantov. Da sta za Slovence dve pridobitvi leta 1848 predvsem odprava fevdalizma, in nastanek programa Zedinjene Slovenije, ni vedel odgovoriti prav nihče (!); šest učencev je vedelo vsaj za eno od obeh. Da so Makedonci razdeljeni med tri države od balkanskih vojn v letih 1912/13, je vedelo 12 anketirancev (11 %). Več kot tričetrt učencev, (76,2 %) ni znalo opredeliti jugoslovanske ideje in 1. 12. 1918 kot datuma njene uresničitve, medtem ko 42,2 % ni vedelo ničesar o nasledstvenih državah Avstro-Ogrske. Za leto ustanovitve KPJ je vedelo 9, za leto ustanovitve KPS samo 4. Da »se je imenovala množična organizacija, ki je pod vodstvom KP Slovenije vodila vstajo v Sloveniji«, Osvobodilna fronta — OF je vedelo 44 učencev (40,4 %). Pač pa je daleč največ (78,9 %) vprašanih vedelo za ime četniškega voditelja Draže Mihailovića. Verjetno, se je po objavi raziskave⁶⁶ o vzrokih za tako ne-znanje spraševal že marsikdo in to ne le v Celju.

V letošnjem »Zgodovinskem časopisu« smo lahko brali referat Pavla Bogataja o uporabnosti treh zgodovinskih knjig za 6. razred. Ob siceršnji ugodni oceni se je učitelj-praktik z nostalgijo spominjal starejših učbenikov, ki so vsebovali več za učence zelo razumljivo, napisanega teksta. Priznal je, da mora zaradi zmanjšanega fonda učnih ur (od treh na dve tedensko) del snovi (kmečke upore, in reformacijo!) enostavno prenesti v sedmi razred. Med drugim je menil: »Po današnjem načrtu je tudi zgodnji zgodovini Slovencev, odmerjenega premalo časa, saj sta za celoten razvoj Karantanije odmerjeni le dve šolski uri. Mislim, da bi morali prav slovenski in jugoslovanski zgodovini dati več poudarka v šestem razredu...«⁶⁷

V šolskem letu 1986/87 je Zavod SR Slovenije za šolstvo s sodelovanjem 89 učiteljev spremljal pouk zgodovine v 6. razredu in v sklepnem poročilu⁶⁸ prišel do nekaterih podobnih ugotovitev, glede prenašanja dela snovi v 7. razred, glede premalo celovite predstavitve zgodnje slovenske zgodovine v učbeniku, glede zaželenih dodatnih kart za slovensko izdajo zgodovinskega atlasa. Učitelji so menili, da ima zgodovina »kot družboslovni predmet z izjemnim vzgojnim dometom premalo ur v predmetniku«, in so razmišljali tudi o ponovni uvedbi zgodovine v 5. razred.

K povedanemu o učnih knjigah za zgodovino v 7. in 8. razredu dodajmo, da »etnične spremembe v slovenskem in jugoslovanskem prostoru« ter »probleme naše severne in zahodne meje« učni načrt zgodovine hrani za poglobljeni dodatni pouk v teh dveh razredih. Vendar je tudi v okviru rednih ur po predmetniku veliko narodnostne tematike. Splošni vtis po pregledu učnega načrta in učbenikov je tak, da učbeniški komplet zgodovine zvesto sledi predpisanim vsebinam! K sproti navedenim pripombam morda le še želja, da bi slovensko zamejstvo prikazali v povojnem obdobju še nekoliko manj kot objekt jugoslovanske zunanje politike in bolj kot subjekt z različnim skoraj polstoletnim razvojem in specifično strukturiranostjo v posameznih zemljepisnih in državno-političnih delih. Podobno velja za informacije o naših narodnostih in morda tudi o narodih kot posebnih identitetah (npr. Muslimani, Crnogorci).

Taki predlogi bi bili tudi v skladu s skupnimi jugoslovanskimi programskimi jedri za pouk zgodovine. Po predstavitvi jeder na predzadnjem zborovanju slovenskih zgodovinarjev⁶⁹ lahko povzamemo, da le-ta, »temeljijo na predmetniku SR Srbije, kjer traja pouk zgodovine v osnovni šoli od 5. do 8. razreda in ima ta predmet na razpolago približno 40—50 ur več pouka kot v Sloveniji... Zaradi večjega fonda ur vključujejo več narodov kot slovenski načrt. Tako je v jedrih posebej tematizirana zgodovina Albancev, Slovakov, Romunov, in drugih narodnosti v Jugoslaviji, pa tudi nekatera obdobja nekaterih sosednjih narodov (Bolgari, Romuni itd.).« V jedrih so »dodatne teme o sodelovanju naših narodov v boju proti turškim osvajalcem, o sodelovanju nacionalnih gibanj v 19. stoletju in podobno... Posebej je tematizirano nacionalno vprašanje v Avstro-Ogrski, razvoj jugoslovanske ideje kot tudi nacionalna gibanja naših narodnih manjšin.« Skupna jedra podrobneje obravnavajo »vlogo narodnosti med

⁶⁶ Darja Klenovšek [et. al.]: Poskus valorizacije znanja zgodovine pri prehodu iz osnovne šole na srednjo pedagoško šolo v Celju. — ZC 40/1986, št. 4, str. 471—477.

⁶⁷ Pavel Bogataj: Izkušnje ob prenovi učnega načrta zgodovine v šestem razredu osnovne šole. — ZC 41/1987, št. 2, str. 329—333; citat je na str. 332.

⁶⁸ Prvenka Turk: Poročilo o spremljanju in vrednotenju učnega načrta, učbeniškega gradiva in dejavnosti za predmet zgodovina v 6. razredu osnovne šole. Zavod SR Slovenije za šolstvo, Ljubljana, december 1987.

⁶⁹ Stefan Trojar: Primerjava zasnov skupnih programskih jeder s slovenskimi učnimi načrti za pouk zgodovine v osnovni in srednji šoli. — ZC 39/1985, št. 1—2, str. 49—54. V srbohrvaščini objavljeno tudi v Pouk zgodovine = Nastava istorije, Zagreb, 1986, št. 4, str. 148—154.

NOB in politiko. KPJ do njih, kot tudi sodelovanje jugoslovanskega osvobodilnega gibanja z odporniki in gibanji pri sosednjih narodih.»

Revija »Pouk zgodovine« je v neposredni zvezi z našo temo objavila daljši pregled prof. dr. Branka Petranovića o predpostavkah učnega procesa v zvezi z Jugoslavijo kot večnarodno skupnostjo,⁷⁰ žal avtor »kratkemu kurzu« o razvoju narodnostnega vprašanja v Jugoslaviji ne dodaja kakšnih praktičnih didaktičnih napotkov. Pač pa v našem pregledu ne smemo spregledati objave mag. Milutina Perovića v isti reviji,⁷¹ gre za članek o upoštevanju zgodovine narodnosti (narodnih manjšin) SFRJ v skupnih programskih jedrih in v programih pouka zgodovine po posameznih republikah in pokrajinah. Zgodovina narodnosti Jugoslavije naj bi se ob tem ne sprevrgla v zgodovino Balkana in jugovzhodne Evrope. Posebne prilagojene programe naj bi imele (oziroma že imajo) šole, kjer pouk poteka v jezikih narodnosti oziroma dvojezično. Po časopisnem poročilu lahko povzemamo, da so na take posebnosti pozorni tudi pripadniki madžarske in italijanske narodnosti v SR Sloveniji. Pred letom so se člani skupščinske komisije za narodnosti »zavzeli, da bi zlasti k prevodom učbenikov za zgodovino dodali še poglavje, ki bi osvetlilo vlogo pripadnikov narodnosti v boju proti fašizmu tako med obema vojnama kot med zadnjo vojno. Na to opozarjajo zlasti na Obali, kjer so zapostavljeni istrski narodni junaki.«⁷²

Zgodovinar in publicist Branimir Nešović (tudi sam avtor učbenika) je v priložnostnem zapisu ob 29. novembru opozoril na zelo različno koncipiranje in izvedbo zgodovinskih učbenikov po različnih jugoslovanskih republikah in pokrajinah. Čeprav se nanasata na srednješolske učbenike, ponovimo vsaj dve Nešovićevi kritični pripombi. »Če je za druge knjige značilen historicistični pristop do obravnavane snovi z razmeroma veliko dejstev in podatkov (faktografija), tako da je, denimo, v vojvodinski knjigi več slovenske zgodovine kot v slovenskem učbeniku, je za slovenski in srbski zgodovinski učbenik za druge razrede srednjih šol značilno bolj ali manj posrečeno sintetiziranje zgodovinskih procesov. Pri tem so srbski avtorji (oziroma učni načrti) šli še nekoliko dlje v radikalnosti abstrahiranja posameznih zgodovinskih dejstev, dogodkov in ljudi. — Iz zapisane v učbeniku slovenski srednješolec ne more dobiti kolikor toliko celovite podobe o drugem zasedanju Avnoja, kaj šele, da bi lahko iz tega potegnili kake vzporednice s sedanjimi političnimi, pa tudi znanstvenimi razpravami o sklepih in Jajcu. Osnovna pomanjkljivost je že v skoposti citiranega besedila, ki v tem primeru terja precej dodatne učiteljeve razlage. — Ne da bi se spuščali v metodična in didaktična vprašanja, je tu treba dodati vsaj opozorilo, da se slovenski zgodovinski učbenik pogosto sklicuje na viře v zgodovinski čitanki, ki naj bi jo prav tako imel vsak učenec.

O formalnih in vsebinsko-idejnih vidikih snovanja zgodovinskih učbenikov je poročal na zadnjem zborovanju slovenskih zgodovinarjev Tomaž Weber, najbolj plodni in zaslužni pisec novjše slovenske zgodovinske učbeniške literature. Njegov referat kljub objavi v dveh znanstvenih revijah⁷³ seveda ne more nadomestiti strokovnega recenziranja učbenikov in diskusije o njih, čemur so se slovenski zgodovinarji očitno že odpovedali. Tako ne sodimo le po objavah v »Zgodovinskem časopisu« in v ostalih slovenskih historičnih glasilih. Za razliko od geografov z »Geografskim obzorikom« za pedagoško prakso ostaja tudi specialna jugoslovanska revija »Pouk zgodovine — nastava istorije« praktično skoraj brez slovenskih prispevkov in še posebej brez diskusije o slovenskih zgodovinskih učbenikih (najmanj zadnje desetletje). A Weber kot primer novega obravnavanja učne snovi s pomočjo delovnega učbenika v referatu ponuja prav ugotavljanje vzrokov nemške kolonizacije in ponemčevanja slovenskega prostora od 7. stoletja do danes.

Isti avtor v dveh, svojih, starejših razpravah o zgodovinskih čitankah in poučnih tekstih⁷⁴ ter o osnovni zgodovinskega učbenika in vlogi didaktičnega kompleta pri pouku zgodovine⁷⁵ ne govori posebej o narodnostnih vprašanjih, ki nas tu zanimajo.

⁷⁰ Branko Petranović: Istorijsko istraživanje Jugoslavije kao višenacionalne zajednice — pretpostavka nastavnog procesa. — Pouk zgodovine = Nastava istorije, Zagreb, 1982, št. 2, str. 95—110 in št. 3—4, str. 169—179.

⁷¹ Milutin Perović: Sadržaji istorije narodnosti SFRJ u programima istorije republika i pokrajina (uz sugestije za njihovo unošenje u programe SR Hrvatske). — Pouk zgodovine = Nastava istorije, Zagreb, 1984, št. 3—4, str. 144—152.

⁷² Lojze Kante: Učbenike je treba prilagoditi potrebam narodnostne vzgoje. — Delo, Ljubljana 12. 2. 1987.

⁷³ Branimir Nešović: Zgodovina v šoli ni učiteljica. Naši učbeniki o AVNOJ. — Delo, Ljubljana 28. 11. 1986, str. 27.

⁷⁴ Tomaž Weber: Od tradicionalnega do integralnega učbenika zgodovine na Slovenskem (formalni in vsebinsko-idejni vidiki snovanja). — Šodobna pedagogika, Ljubljana, 38/1987, št. 3—4, str. 184—190. Isto tudi v tej številki ZC na str. 675—680.

⁷⁵ Tomaž Weber: Zgodovinske čitanke in zgodovinski poučni teksti v slovenskem jeziku, njihova znanstvena vrednost, idejna in metodično-didaktična vrednost. — Pouk zgodovine = Nastava istorije, Zagreb, 1979, št. 2, str. 107—115.

⁷⁶ Tomaž Weber: Strokovna in metodična zasnova družboslovnega učbenika, zlasti zgodovinskega, in vloga didaktičnega kompleta pri pouku zgodovine. — Pouk zgodovine = Nastava istorije, Zagreb, 1982, št. 3—4, str. 148—153.

V svojem priročniku *Teorija in praksa pouka zgodovine*⁷⁷ sicer povzema nekatere smotre pouka zgodovine pri vzgoji za sožitje med narodi, poudarja med na novo dodanimi učnimi enotami posebej obravnavo zamejskih Slovencev in narodnosti Jugoslavije (34), kot primera pa obdela tudi razvoj programa Zedinjene Slovenije (107) in naselitev Slovanov na Balkanski polotoki (111—112, 150). Pač pa se ne posveča posebej metodiki pouka zgodovine narodnostnih vprašanj, saj bi to za koncept priročnika predstavljalo le preveč specialno vprašanje.

Obravnava zgodovine sosednjih narodov in držav ter razvoja naših medsebojnih stikov prav gotovo sodi v širši okvir narodnostnih (še posebej manjšinskih) vprašanj. Nekaj te tematike smo zato že sproti vključevali v pričujoči tekst. Dodati velja še opozorilo na desetletja stare sklepe o pregledu učbeniškega pisanja o sosedih in vzajemni reviziji učbenikov. O svojčas široko zastavljeni akciji ni novejših vesti. Izjemo predstavlja na romunsko pobudo opravljena in objavljena recenzija pisanja štirih romunskih osnovnošolskih in srednješolskih knjig o zgodovini jugoslovanskih narodov.⁷⁸ Po naslovu bi kot primerjava z našimi učbeniki lahko služila tudi novejša avstrijska diplomatska naloga o didaktičnih vprašanjih predstavitve zgodovine koroških Slovencev v avstrijskih srednjih šolah,⁷⁹ a se je diplomantka zadovoljila s prikazom razvoja te naše manjšine in s krajšim splošnim didaktičnim dodatkom, ki nima posebej tesne zveze s koroškimi Slovenci.

Drugače je z uvodoma omenjeno razpravo Karla Stuhlpfarrerja o predstavitvi koroških Slovencev v avstrijskih zgodovinskih učbenikih. Avtor ugotavlja, da se učbeniki ne ukvarjajo posebej intenzivno s socialnim, ekonomskim in kulturnim položajem narodov v habsburški monarhiji. Ob bojih za severno mejo in ob koroškem plebiscitu, le en učbenik korektno predstavlja jezikovno mešani značaj spornega ozemlja; rezultat boja zamočujejo ali zmotno prikazujejo kot za Avstrijo zmagovitega; večinoma tudi ne navajajo, da so pomemben del plebiscitnih glasov za Avstrijo oddali koroški Slovenci. »Nato, koroški Slovenci izginejo iz toka avstrijske zgodovine, kot se dogaja v učbenikih... O odporu Slovencev na Koroškem in o partizanskem boju proti nacističnemu režimu ni mogoče ničesar slišati, kar privede od tega, da vstopijo koroški Slovenci v učbeniško zgodovino šele v sporu okoli južnih meja Avstrije po letu 1945. Redki učbeniki obravnavajo člen 7 Državne pogodbe, samo eden objavlja celotno njegovo besedilo. S tem je odpravljeno tudi vprašanje, kaj se je zgodilo pozneje.« Avstrijski zgodovinar vseeno opaža, določeno izboljšanje in objektivizacijo pri učbeniški obravnavi zgodovine koroških Slovencev. O pomenu te obravnave pa na koncu pribije: »Prav na primeru koroških Slovencev v preteklih sto letih lahko vzgledno in nazorno posredujemo tri pomembne elemente politične vzgoje: vzgojo k protifašizmu, k demokraciji in k miru.«⁸⁰

Zavest o vzgojnem pomenu zgodovine je botrovala tudi zahtevi učiteljev zgodovine (v omenjeni analizi Zavoda SRS za šolstvo) po obširnejšem obravnavanju povojnega razvoja v naših učbenikih. Zapisali smo že, da se s tako zahtevo strinjamo. Prav tako se ni težko pridružiti nekaterim javno izrečenim kritikam, od katerih izrecno omenimo dve. Dr. Olga Kunst Gnamuš je ob srednješolskem zgodovinskem učbeniku zapisala misel, ki velja tudi za obravnavo povojnega časa v osnovnošolskih knjigah: »Besedilo se tako odmika od načel strokovnega in znanstvenega ubesedovanja in se približuje vzorcu političnega govora. Tako besedilo onemogoča kritično branje zgodovine, omogoča le ponavljanje besednih vzorcev in ustvarja navidezno razumevanje.«⁸¹ Psiholog dr. Ludvik Horvat pa meni: »Zgodovina se predava preveč stereotipno, preveč se obravnava v črnobeli tehniki, na način, ki mu današnji otroci in mladina ne verjamejo več. Zgodovina se otrokom in mladini pripoveduje kot pravljica, brez konfliktnosti, istočasno pa ti 12- in 13-letni otroci konfliktnost vidijo v širšem okolju... Eno se govori v šoli, drugo se govori doma.«⁸² Med razlogi za tako stanje lahko omenimo splošno nerazvitost naše historiografije povojnega obdobja. Najnovejša zgodovina slovenskega zamejstva je relativno bolj raziskana — mar po načelu »nemo propheta in patria«?

Splošni zaključki

Naše (morda včasih drobnjakarske) pripombe k učbenikom kot delu izpeljave učnega načrta razumemo kot segment javne strokovne razprave o izgrajevanju našega

⁷⁷ Tomaž Weber: *Teorija in praksa pouka zgodovine v osnovni šoli*, Ljubljana 1981.

⁷⁸ Lazar Rakić: *Istorija naših naroda u udžbenicima istorije za osnovnu i srednju školu u NR Rumuniji*. — *Pouk zgodovine = Nastava istorije*, Zagreb, 1979, št. 1, str. 69—73.

⁷⁹ Christiane Gundacker: *Geschichte, Entwicklung und Problem der Kärntner Slowenen und die didaktische Verwirklichung der Problematik im Geschichtsunterricht der AHS*. Dipl. naloga, Wien 1983.

⁸⁰ V op. 3 navedeno delo; citati s str. 394—395 in 397.

⁸¹ Olga Kunst Gnamuš: *Pragmatična obravnava jezika in komunikacije*. — *Naši razgledi*, Ljubljana 9. 10. 1987, str. 545—546.

⁸² Ludvik Horvat: *Stereotipi in predsodki o zvezi komunistov*. — *Komunist*, Ljubljana, 11. in 18. 12. 1987. Citat je iz prvega dela Horvatovega intervjuja in ga je pod naslovom »Zgodovina kot pravljica« povzelo tudi Delo, Ljubljana 15. 12. 1987.

šolstva, hkrati pa tudi kot sodelovanje v družbenopolitični akciji, ki jo je leta 1986 poživila Republiška konferenca SZDL s sklepi o uresničevanju politike skupnega kulturnega prostora. Tedaj je sklenila tudi, da »je potrebno takoj preveriti, če učni načrt v zadovoljivi meri zagotavlja medsebojno spoznavanje in temu ustrezno zavest o skupnem slovenskem kulturnem prostoru, njegovi zgodovini in sedanosti.«⁸³ Iz našega pregleda izhaja, da je sam učni načrt, kar ustreza spodbuda za obravnavo zamejstva in odnosov med narodi. Pri kompletu 85 osnovnošolskih učbenikov je seveda v 34 obveznih fazah pri nastajanju vsakega izmed njih možnih skoraj brez števila različnih težav, zapletov ter vsebinskih, metodičnih in tehničnih napak tudi v predstavitvi občutljivih narodnostnih vprašanj. Z večjim zanimanjem najširše javnosti za splošno problematiko nastajanja učbenikov,⁸⁴ s hitrejšim pretokom novih znanstvenih spoznanj v pedagoško prakso (tudi z doslednejšim recenziranjem rokopisov učbenikov) in z odgovornim delom izdajateljev šolskih knjig ne bo težko odpraviti pomanjkljivosti, na katere smo tu opozarjali.

Mislimo na občasno (večinoma resda nehoteno, z razpoložljivimi podatki pogojeno), omejevanje slovenstva in Slovenije na ozemlje SRS brez zamejstva, zdomstva in izseljenstva. Jasni pojmi o državnih, deželnih in narodnostnih mejah v zgodovini in sedanosti niso le stvar zgodovine in geografije, a pri njih — kot smo videli — pogosto prihaja do nedoslednosti in napak. Madžarska in italijanska narodnost, avtonomi Romi in veliko število priseljencev iz drugih jugoslovanskih republik so prevečkrat spregledani pri obravnavi značilnosti prebivalstva SRS. Deklarativnost in idealiziranje glede mednarodnih odnosov in glede enakopravnega položaja narodnosti v SFRJ ne more nadomestiti stvarnih in po potrebi tudi problematiziranih informacij.

Zlasti pri zamejstvu bi včasih lahko govorili o preveč čustveni, romantični ali arhaični predstavitvi. Splošna značilnost obravnave slovenske manjšine v sosednji Italiji, Avstriji in na Madžarskem je ta, da je razdrobljena na vrsto šolskih predmetov. Pri tem pride do pogostih ponavljanj, znanja pa učenci ne uspejo poglobiti dovolj. To potrjuje nekaj opravljenih raziskav, katerih rezultati opozarjajo tudi na preslabo poznavanje mednarodnih razmerij v Jugoslaviji in v svetlu ter na določeno ksenofobijo pri učencih. Velika nedoslednost vlada tudi pri pisanju dvojezičnih (ali celo večjezičnih) imen krajev na narodnostno mešanih področjih. In končno se zdi prav neverjetno, da še vedno ostajajo nekatere tiskovne napake in očitni lapsusi v učbenikih, ki so doživeli že deset ali več ponatisov.

Summary

ETHNIC PROBLEMS AS TREATED IN THE ELEMENTARY SCHOOL TEXTBOOKS

Janez Stergar

In the frame of studying the historical and contemporary aspects of the minority and wider ethnic problematics the author analysed the problematics of the Slovenes in Italy, Austria and Hungary, and interethnic relations in Yugoslavia and in the world as treated in elementary school textbooks in the Socialist Republic of Slovenia. For the present contribution he has chosen and partly extended especially the remarks referring to the historical presentation of ethnic problems, whereas he made a shorter summary of contemporary aspects. Critical remarks and improvement suggestions are given for every textbook for all the classes (from the 1st to the 8th). Some general observations are added at the end of the survey, as the research has been projected as an applicative and not basically-theoretical one.

The survey tells us that the curriculum itself is quite a suitable stimulation to treat the Slovenes abroad and the relations among the nations. On preparing the whole complex of 85 elementary school textbooks in Slovenia, however, shortcomings referring to the contents, methods and technique at treating delicate ethnic problems of course appear as well. In general it seems that there are less and less such shortcomings in newer textbooks. That's the consequence of greater sensibilisation of the public for the school reform questions, the result of the politics of the unique Slovene culture and the result of development of different social sciences, researching the ethnic phenomenon.

⁸³ Usmeritve pri izvajanju politike skupnega slovenskega kulturnega prostora s 56. seje predsedstva RK SZDL Slovenije.

⁸⁴ Peter Kolšek: Aktualen pogovor z Majdo Zavašnik. Študijski dopust za pisanje učbenikov? — Delo, Ljubljana 29. 8. 1987; odmevi v pisnih bralcev vsaj še do 31. 10. 1987. Tudi: »Studio ob sedemnajstih« Radia Ljubljana 5. 10. 1987.

The author of the survey points out that especially for the Slovene textbooks treating the history hardly any critique has been published. There are more treatises dealing with the ethnic themata in the common Yugoslav curriculum for history; some comparisons dealing with the same subject in the neighbouring countries are also available. The elementary school teachers point out that there are too few lessons dedicated to the postwar history, which, however, is a key to understanding the contemporary interethnic relations.

General characteristic of treating the Slovene minorities in Italy, Austria and Hungary is atomization of the problematics into various school subjects. Thus it comes to frequent repetitions, whereas the knowledge of the pupils remains superficial. The studies done about the problem confirm the stated facts; moreover, they indicate insufficient knowledge of interethnic relations in Yugoslavia and in the world, and a certain degree of xenophobia on the part of the pupils.

As for the concrete remarks, the author of the survey stresses that in some textbooks limitation of the slovenehood (of the Slovene nation) and of the geographical term Slovenia to the territory of the SR of Slovenia without Slovene ethnic minorities, Slovene emigration and the Slovenes temporary working abroad can be found. Those omissions are mostly the result of unprecise formulations, sometimes conditioned by (non)available data, thematic maps etc. Inconsistencies in presenting the state, regional and ethnic boundaries are all too frequent in dealing with both in the history and in the modern times. The Hungarian and Italian nationalities in the SR of Slovenia, autochthonous Romas (Gypsies) and numerous immigrants from other Yugoslav republics have all too often been neglected in textbooks treating the characteristics of the population of the SR of Slovenia. Declarativeness and idealization of interethnic relations and the equality of rights of the nationalities in the SFR of Yugoslavia cannot substitute realistic and problematized informations. Furthermore, the Slovenes abroad are frequently dealt with a certain degree of national romanticism. Writing of geographical names in two or even more languages in ethnically mixed regions is also inconsistent to a great deal.

GORISKI LETNIK — ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo trinajst števil. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Juljski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, YU-65001 Nova Gorica.

PROBLEMI I N DISKUSIJA

»KONTINUITETA V KONCEPTU« ILI NAPREDAK U KONCEPCIJI?

U povodu priloga B. Grafenauera: »Kontinuiteta v konceptu — prelom v metodologiji (seveda le v mejah koncepta)«

a) Uvodna napomena

U prilogu B. Grafenauera: »Kontinuiteta v konceptu — prelom v metodologiji (seveda le v mejah koncepta)«, koji je objelodanjen u »Zgodovinski časopis« 1987, br. 2, str. 339–342, autor se kritički osvrće, pored drugoga, i na moj referat: »Metodološke bilješke o prvoj knjizi Historije naroda i narodnosti Jugoslavije«, napisan za savjetovanje o metodološkim pitanjima u radu na toj sintezi, održano u Zagrebu 4. i 5. lipnja 1987.

Na taj prilog B. Grafenauera moram se osvrnuti zbog dva razloga. Prvo, jer me pred čitateljima ZČ-a taj prilog dovodi u temeljito neravno pravan položaj spram mogega osporavatelja: čitatelji poznaju autorove, veoma oštro napisane, kritičke primjedbe, ali ne i moj referat na kojega se te primjedbe, odnose, točnije moja gledišta o načinu rada na novom izdanju »Historije naroda i narodnosti Jugoslavije« I. Drugo, jer se i u mojem referatu i u prilogu B. Grafenauera, pokreću pitanja koja prelaze osobni vidokrug ovog ili onog povjesničara — riječ je o problemu modernizacije u našoj medievističkoj historiografiji, pa sam i zbog toga dužan odgovoriti na osporavanja mojih gledišta.

Da bih barem donekle, ublažio moj neravno pravan položaj u toj diskusiji, o »Historiji naroda i narodnosti Jugoslavije« I, slijedi najprije sažetak mogega referata, što sam ga pročitao na savjetovanju u Zagrebu 4. VI. 1987. Taj tekst, premda sažet i metodološki općenit, može barem donekle objasniti čitateljima ZČ-a moja gledišta, napose s obzirom na prikaz o hrvatskoj povijesti srednjega vijeka u »Historiji naroda i narodnosti Jugoslavije«. U preostala dva odjeljka, pak, osvrnut ću se na kritičke primjedbe B. Grafenauera, dakako, samo na one koje se izravno odnose na moj referat.

b) Tradicionalna ili društvena povijest?

Započeo bih jednim objašnjenjem uz moj referat. Prije svega valja istaknuti da je on zamišljen i napisan kao radni prilog razmatranjima u redakciji prve knjige, a ne kao uvodni referat. Zato se on i ne bavi općim pitanjima i metodološkim načelima, nego zastupa neka praktična gledišta o prvoj knjizi »Historije naroda i narodnosti Jugoslavije«, uglavnom s obzirom na prikaz o hrvatskoj povijesti srednjega vijeka. Referat se, dakle, s gledišta medievističke prakse osvrće na bitno pitanje: treba li prvo izdanje iz 1953. i danas biti konceptijskim okvirom prvoj knjizi »Historije naroda i narodnosti Jugoslavije« ili ne?

Da bi se na to pitanje moglo odgovoriti, bilo je nužno kritički razložiti prvu knjigu »Historije naroda Jugoslavije« iz 1953, utvrditi metodološku osnovicu njezine sadržajne strukture i ocijeniti njezinu konceptijska gledišta. Pokušao sam to učiniti na primjeru teksta o hrvatskoj povijesti u srednjem vijeku. Zaključci takve analize, iscrpno izloženi u referatu, bili su neprijeporni: prikaz o hrvatskoj povijesti srednjega vijeka u prvoj knjizi »Historije naroda Jugoslavije« temeljio se na metodološkim postupcima tradicionalne historiografije što ih je ona izgradila već u XIX stoljeću. Ali, kolikogod je takva ocjena bila nedvojbeni, što je samo po sebi bilo važno za razmatranje o načinu obnovljena rada na tom projektu, toliko je ona otvarala mnoštvo novih pitanja koja ne bijahu uvijek ni lagana ni jednostavna, pa bih ovdje upravo o tome želio kazati nekoliko riječi.

Prva knjiga »Historije naroda Jugoslavije« iz 1953. tumačila je hrvatsku povijest srednjega vijeka uglavnom kao mehanički zbir odvojenih pokrajina, isključivo prema političkim kriterijima njihova razvoja. U tom prikazu nije postojala cjelovita predodžba o razvoju i značajkama hrvatske povijesti. Nije učinjen napor da se ona slojevito objasni, u procesima nastajanja, razvoja i promjena. Unatoč nastojanjima da se u taj prikaz ugrade osnove gospodarskog i društvenog razvoja, to je bila statička događajnica. Ukratko: tekst iz 1953. nije objasnio što je to hrvatsko srednjovjekovlje i koje su bile ključne značajke njegove povijesti. A takva je statičnost više-manje obilježavala cjelokupnu prvu knjigu, u kojoj su povijesti naših naroda u srednjem

vijeku bile, doduše, poredane jedna iza druge, ali ne i spojene nekim čvršćim komparativnim vezama.

Veoma je važno ovdje istaknuti da takva kritička ocjena o prvom izdanju iz 1953. nipošto ne znači zanemarivanje historiografske etape u kojoj je to djelo nastalo. Upozoravajući na nedostatke, ne zanemarujemo činjenicu da je na početku 50-ih godina prva knjiga »Historije naroda Jugoslavije« obilježila napredak naše povijesne znanosti. Kritičke primjedbe isključivo su oslonac naše spoznaje danas, onaj čin koji je nužan u oblikovanju koncepcijske osnove u trenutku kada obnavljamo rad na toj sintezi. Samo se na takvoj kritičkoj podlozi moglo zaključiti da novo izdanje prve knjige »Historije naroda i narodnosti Jugoslavije« mora slijediti drugačije metodološke smjernice koje bi trebale odraziti i razvoj naše povijesne znanosti u posljednja tri desetljeća, odnosno da bi to trebala biti povijest hrvatskog i drugih južnoslavenskih društava u srednjem vijeku.

Ne bismo, dakako, smjeli zaključiti da je takav tekst o povijesti jugoslavenskih naroda u srednjem vijeku koji bi se oslanjao na metodološke smjernice društvene povijesti lako dostižan. Štoviše, on bi pred nas postavio složene zadatke. Ističem to zbog toga što u razmišljanju o prikazu hrvatske povijesti srednjega vijeka u novom izdanju »Historije naroda i narodnosti Jugoslavije« valja najprije razriješiti neka temeljna pitanja o koncepciji toga teksta. Hrvatska se historiografija, doduše, oslanja i nadovezuje na bogatu baštinu povijesnog pisanja, s više pokušaja sintezā, od Šime Ljubića i Tadije Smičiklase do Jaroslava Šidaka i Nade Klaić, ali je unatoč tome iznenađujuća, a i upozoravajuća, činjenica da do danas nismo napisali nijednu znanstvenu studiju, bilo koje vrste, o metodološkim problemima i o načinu tumačenja hrvatske povijesti srednjega vijeka. A to znači da o tome nismo uopće, ili u najboljem slučaju, da smo o tome premalo razmišljali. Metodološki nisu razložena niti fundamentalna, po svojoj ulozi u istraživačkom procesu prethodna, pitanja: što je to hrvatska srednjovjekovna povijest i na temelju kakvih kriterija taj pojam valja određivati? Kakav je bio njezin odnos prema povijestima drugih jugoslavenskih naroda? Je li to bio odnos uzajamnosti i društvenih prožimanja ili ne?

U historiografiji ta pitanja, kao metodološki problem, nisu ni postavljena. Sinteze o hrvatskoj povijesti u srednjem vijeku ograničavale su se na praktična rješenja u kojima su do danas prevladavali kriteriji političke razdiobe, različito tumačeni i raznoliko primjenjivani. A danas bez ikakve dvojbe, s potpunom sigurnošću, smijemo zaključiti barem jedno: da politički razvoj i njegove regionalne razdiobe nikako ne mogu biti jedininim, isključivim koncepcijskim okvirom u prikazu o hrvatskoj povijesti srednjega vijeka, kako je u našim sintezama redovito bivalo, jer uopće ne mogu objasniti društvenu složenost te povijesti i njezinu ulogu u cjelini južnoslavenskog prostora.

Kako, pak, pristupiti prikazu o hrvatskom srednjovjekovnom društvu — a to, razumije se, samo po sebi znači i zajedničkoj povijesti južnoslavenskih naroda — pitanje je koje je tek pred nama. Referat, što je za ovaj skup napisan, samo je jedan od mogućih prijedloga našem zajedničkom razmišljanju. Samo na taj način, u kolektivnom naporu koji se mora temeljiti na uzajamnom razumijevanju, mogli bismo napredovati i doprijeti do primjerenih rješenja koja će se oslanjati na metodologiju suvremene povijesne znanosti. Zaključio bih, ipak, da smo danas, tri desetljeća nakon prvog izdanja, dužni razmišljati drugačije o prošlosti naših naroda nego što je to historiografija tada objektivno mogla. Ostati u metodološkom i koncepcijskom okviru prvog izdanja, u biti, čin je bezbrižne sigurnosti koji povjesničaru ne zahtijeva napor nepoznatog. Razumije se, mogli bismo se odlučiti i za takvo tradicionalno, sasvim sigurno po svemu jednostavnije, rješenje. Ali, u tom slučaju ne bi se moglo zaobići pitanje: smijemo li odabrati to spokojstvo istražena i već poznatoga, i to u epohi kada se svjetska historiografija razvija upravo neslućenom brzinom? Zar to ne bi značilo, barem kada je riječ o prvoj knjizi i razdoblju srednjovjekovne povijesti, da samima sebi iskazujemo da smo zastali na okraju suvremene povijesne znanosti i da tu činjenicu ni na koji način ne možemo promijeniti?

U referatu o kojemu je riječ pokušao sam izložiti osobno shvaćanje tog pitanja. Ne bih ovdje ponavljao njegove osnovne teze, bilo bi to suvišno, ali bih ipak sažeo ono što mi se čini najbitnijim. Prvo, tekst o srednjovjekovnoj povijesti naroda Jugoslavije mora ravnomjerno, s jednakom pažnjom, crtavati opće, tj. zajedničke značajke društvenog razvoja na čitavom prostoru naših naroda, i pojedinačno, tj. povijesti pojedinih naših naroda; drugo, takvo gledište upućuje na zaključak da valja istraživati, i našim tekstom izraziti, stvarne veze i djelovanja između naših naroda u srednjem vijeku i njihove odnose s okolnim društvima; treće, u toj komunikacijskoj uzajamnosti napose je bila važna uloga tzv. »rubnih područja«, jer to prije svega bijaše prostor društvenih prožimanja i misaonog rasta, pa im valja obratiti najveću pažnju.

Ta tri zahtjeva preduvjet su nastojanju da »Historija naroda i narodnosti Jugoslavije« I bude društvena povijest, a ne tradicionalno pisana događajnica. Za konceptijski pristup našoj sintezi između njima je svakako najvažniji zahtjev o uzajamnoj ravnoteži »općeg« i »pojedinačnog«. On znači pomak u našem povijesnom mišljenju, u našem shvaćanju srednjovjekovlja, jer se u tom odnosu kristaliziraju svi društveni procesi srednjovjekovne povijesti naših naroda. Bijahu li njihova društva osamljena, izdvojene, same sebi dovoljne cjeline ili se njihov razvoj oslanjao na plodne i poticajne sustave vezâ koji su primjetno prisutni u oblikovanju njihova materijalnog i misaonog svijeta? Smijemo li razvoj naših naroda u srednjem vijeku ocrtavati kao zbir odvojenih povijesti, a njih same, unutar sebe, dalje dijeliti na manje, jednako zasebne, jednako izdvojene, fragmente ili te povijesti moramo istraživati u sustavima njihovih uzajamnosti, u društvenim procesima promjena? Površinska odijeljenost ili društvena cjelovitost?

Upravo ta pitanja i jesu granična razdioba između tradicionalne historiografije i društvene povijesti. Smatram da naša srednjovjekovna društva moramo tumačiti slojevito i višeznačno, napose one njihove prostorne dijelove što ih možemo označiti »rubnim područjima«. Takav postupak omogućuje cjelovitije, složenije i tumačenje povijesti pojedinih naših naroda i određivanje njihova društvenog prostora prema smjernicama što ih uočavamo u temeljima njihova razvoja, a ne prema površinskim, najčešće jednostavnim političkim kriterijima. Ta cjelovitost u određivanju pojedinačnih povijesti ne samo da nije u suprotnosti prema našoj predodžbi o »općem«, nego je njezina bitna pretpostavka. Jer, sustavi društvenih veza istodobno spajaju pojedinačne povijesti naših naroda i uključuju ih u razvoj »općega«, u zajedničke razvojne smjernice na južnoslavenskom prostoru, pa i šire, izvan njega, na cjelokupnom području od Alpa i Panonije do sredozemnih mora. Cjelovitost »pojedinačnog«, u širini »općeg«, držim, trebalo bi biti naše temeljno konceptijsko polazište prema »Historiji naroda i narodnosti Jugoslavije« u srednjem vijeku.

Ako bih, dakle, dovodeći kraju ove napomene, iz svega što je rečeno trebao izdvojiti ključnu riječ, onda bi to bila **cjelovitost** , točnije, **tri razine cjelovitosti** : prvo, u sadržajnoj strukturi naših tekstova o društvenom razvoju, nasuprot tradicionalnoj razdiobi koja je prikaze o privredi, društvu, politici i kulturi i sl. odvajala u zasebne, ničim vezane, cjeline; drugo, u određivanju pojedinih povijesti naših naroda i treće, u ocrtavanju društvenog razvoja na čitavom južnoslavenskom području u srednjem vijeku. Prema tome: cjelovitost društvenog razvoja — najkraći je sažetak mogega referata.

Da zaključim. Ni u jednom trenutku ne bi trebalo zanemarivati teškoće koje takav metodološki postupak pred nas postavlja. Jer, tek valja razmišljati o metodološkim kriterijima i o načinu njihove primjene, a za to ne postoje, barem za srednjovjekovno razdoblje hrvatske povijesti, nikakvi prethodni radovi i istraživanja. Ali, unatoč tome, smijemo li se bojati novih obzora, smijemo li već unaprijed pristati na vlastiti poraz?

c) Oporavatelj i hrvatsko srednjovjekovlje

Gledišta izložena u tom sažetku i mnogo iscrpnije u referatu, B. Grafenauer je podvrgao kritičkim primjedbama, ali moram istaknuti da ovaj tekst ne pišem zbog same činjenice kritičkog osvrta. Da su kritičke primjedbe B. Grafenauera bile strpljivo i valjano potkrijepljene, mogle su biti samo uobičajen i koristan postupak u sazrijevanju naših zajedničkih istraživačkih pogleda, ali one to nisu bile. Na moj zaključak da je tekst o hrvatskoj povijesti u srednjem vijeku u »Historiji naroda Jugoslavije« I konceptijski utemeljen na postupcima tradicionalne historiografije XIX st., što sam u referatu nastojao obrazložiti strukturom teksta o jadranskom dijelu hrvatskih zemalja u sintezi iz 1953, moj oporavatelj nije odgovorio jasnom i određenom (protu)argumentacijom, što je bilo nužno, ako je želio voditi stvaralački znanstveni razgovor. Evo jednog primjera koji lijepo pokazuje da se prikaz o hrvatskoj povijesti u kasnom srednjem vijeku temeljio na površinskim kriterijima političke povijesti, a koji, dosljedno tome, objašnjava i metodički postupak, B. Grafenauera.

Upozorio sam u referatu da je povijest Dalmacije nakon podvrgavanja pod vlast Mletačke republike 1409/20. isključena iz temeljnog teksta o hrvatskoj povijesti XV/XVI st. u prvoj knjizi i prebačena u drugu knjigu »Historije naroda Jugoslavije«. Uzrok takvom tekstovnom rješanju bile su **isključivo političke promjene** , pa je time onemogućeno ocrtavanje društvenog razvoja u Hrvata u kasnom srednjem vijeku, budući da se ključni društveni procesi hrvatske povijesti između 1350. i 1550. vrše upravo na obalnom pojasu, u dalmatinskim gradovima. Tekstovno i sadržajno odvajanje Dalmacije od kontinentalne Hrvatske i postavljanje tekstova o njihovoj povijesti u XV i XVI st. u **dva različita sveska** »Historije naroda Jugoslavije« u stvari

je preuzimanje postupka starije historiografije koja je prostor hrvatske povijesti u srednjem vijeku također oblikovala u skladu s promjenama političke vlasti. U »Pregledu povijesti hrvatskoga naroda« Ferde Šišića (1916), na primjer, Dalmacija je uključena u temeljni tekst o hrvatskoj povijesti samo do 1409/20, dakle dok priznaje vrhovnu vlast ugarskih/hrvatskih vladara, ali nakon te političke promjene mletačka Dalmacija zadaje velike teškoće autoru te sinteze. Budući da više ne priznaje budimsku dinastičku vlast, koja je Šišiću konceptijski okvir hrvatske povijesti, Dalmacija više ne može biti sastavnim dijelom temeljnog teksta. Šišić zbog toga postavlja tekst o mletačkoj Dalmaciji, kao zasebno poglavlje, na kraj Trećeg doba hrvatske povijesti (1526—1790) (str. 360—364, u izdanju iz 1962). Umjesto da bude ključnim dijelom hrvatskog teritorija, povijest Dalmacije je na taj način postala **tekstovnim dodatkom** Šišićevu »Pregledu«, a da autor nije pokazao postoji li kakva veza između tog dodatka i temeljnog teksta. Da bi predodžba o Šišićevoj koncepciji bila sasvim jasna, valja dodati da autor slično postupa i s poviješću Dubrovnika, pa na sām kraj knjige dodaje »Kratak pregled povijesti Dubrovačke republike« (477—485), a da uopće ne objašnjava zbog čega tako postupa. O Istri, pak, u toj sintezi nema ni riječi — Istra je trajno bila izvan državnodinastičkog pojma Hrvatske, pa joj ni nema mjesta u koncepciji Šišićeva »Pregleda«.

Lako je, dakle, zaključiti da je Šišićev »Pregled povijesti hrvatskoga naroda« tradicionalna događajnica par excellence. To je metodološki plod hrvatske historiografije XIX st., to je čista otočentistička predodžba o hrvatskoj povijesti srednjega vijeka. Razumije se, između Šišićeva »Pregleda« i »Historije naroda Jugoslavije« I nipošto se ne može postaviti znak jednakosti, jer između njih postoje važne i duboke razlike u metodološkim smjernicama. »Historija naroda Jugoslavije« I je pokušaj marksističkog tumačenja hrvatske povijesti, pa je u njoj velika pažnja obraćena gospodarskom i društvenom razvoju. Unatoč tome, u sadržajnoj strukturi između njih nema bitnijih razlika. U oblikovanju sadržaja i »Historija naroda Jugoslavije« I slijedi smjernice **političke** povijesti: kao i kod Šišića, Dalmacija je u sintezi iz 1953. izdvojena iz temeljnog teksta o hrvatskoj povijesti. Upravo ta činjenica pokazuje da stvaratelji »Historije naroda Jugoslavije« I nisu pokušali uočavati i pratiti razvojne smjernice hrvatske povijesti, a to se ne može objasniti samo konceptijskim zahtjevom druge knjige koja je opisivala rascijepljenost južnoslavenskih zemalja pod stranim vlastima. Zbog toga sam i zaključio i u referatu isticao da je način tumačenja povijesti Dalmacije u XV i XVI st. jedan od glavnih kriterija razlikovanja između tradicionalne i društvene povijesti.

Suprotstavljajući se takvom zaključku, B. Grafenauer se nije opredijelio i razgovijetno odgovorio na pitanje: jesu li moje primjedbe točne ili nisu, je li opravdan način kako je »Historija naroda Jugoslavije« tumačila povijest Dalmacije u XV i XVI st. ili nije? Umjesto toga, autor je u cjelini odlučno branio koncepciju prvog izdanja, kako to, uostalom, pokazuje i sām naslov njegovih priloga, što je samo po sebi značilo da i danas zastupa tumačenje povijesti Dalmacije nakon 1409/20. u »Historiji naroda Jugoslavije« I i II. Oporovatelj se ni tu nije zaustavio, nego je, štoviše, istaknuo, kao jedno od mogućih tumačenja, mojih gledišta, da su ona pokušaj »da bi se v zgodovinskem prikazu povežalo ne glede na resnične zgodovinske celote ozemlje etničnih celot s stališča zgodovinskega rezultata 19. in 20. stoletja« (Hrvati — Dubrovnik in Hrvati — Dalmacija), in da se v nasprotju z resničnim zgodovinskim razvojem ne vzame kot temeljno vprašanje **formiranje** tega zgodovinskega rezultata (širjenje »hrvatstva« na Slovinje od 15. stoletja dalje, ter v Dalmaciji in Dubrovnik v 19. stoletju), što, ako je to uistinu tako, ne znači drugo nego »prelom z zgodovinsko **znatnostjo**« (341; potertao B. G.).

Zanemarujući zasad neprimjerenu oštrinu autorova izričaja, koja nipošto ne bi smjela postojati u jednom tekstu, namijenjenom znanstvenoj diskusiji, o radu na »Historiji naroda i narodnosti Jugoslavije«, moram kazati da, na primjer, zaključak o širenju »hrvatstva« na Dalmaciju u XIX st. — u sklopu razgovora o problemu: prikaz o povijesti Dalmacije u XV/XVI st. **izvan ili unutar** temeljnog teksta o hrvatskoj povijesti u »Historiji naroda i narodnosti Jugoslavije«? — kod jednog dobrog povjesničara kao što je B. Grafenauer uopće ne mogu razumjeti, a ne bih se želio ni do mišljati što iza takva zaključka stoji. Autor nas, doduše, podučava da su »živeli Hrvati do 19. stoletja v treh različnih družbah (pa tudi s tremi različnimi književnimi jeziki) in najpomembnejše vprašanje oblikovanja hrvaškega naroda v 19. stoletju je verjetno prav prevladanje teh v teku nesrečne zgodovine zraslih razlik v njegovih strukturah« (341; potertao B. G.); upravo kao da društvene razlike i suprotnosti između hrvatskih povijesnih zemalja nisu svakom povjesničaru općepoznata činjenica, pa sam, naravno, i ja na to upozoravao u spomenutom referatu. Unatoč tome, valja postaviti pitanje: znači li činjenica da je Dalmacija u srednjem vijeku bila zasebno društvo, odnosno da su se dalmatinske komune ustrojstvom društva bitno razlikovale, na primjer, od staleškofeudalne strukture u srednjovjekovnoj Slavoniji, da tekst o Dal-

maciji u XV/XVI st. moramo isključiti iz temeljnog teksta o hrvatskoj povijesti? Znači li to da povjesničar zbog činjenice da su hrvatske povijesne pokrajine bile društveno individualizirane i strukturnom društvu uzajamno različite **ne smije zajedno**, u komparativnom postupku, proučavati čitavo područje hrvatskih zemalja i njihovih društava?

Mislim da bi B. Grafenauer trebao jasno odgovoriti na ta pitanja i to zbog toga što se u njima nalazi ključ za raspoznavanje dvije koncepcije o hrvatskoj povijesti: jedne, koja se nadovezuje na tradicionalnu historiografiju XIX st. i druge, koja se nastoji usmjeriti prema načelima društvene povijesti. Jer, ako B. Grafenauer i danas (1987) zastupa koncepciju o hrvatskoj povijesti iz 1953, dakle i takvu sadržajnu strukturu u kojoj je Dalmacija izdvojena iz teksta o hrvatskoj povijesti u XV/XVI st., trebao bi objasniti **zašto** takvo rješenje smatra ispravnim: da li zbog toga što su »živeli Hrvati do 19. stoljeća **v treh različnih družbah**« (341), pa dalmatinsko društvo moramo odvojiti od drugačijega društva u kontinentalnom zaleđu, tim prije što se, prema autoru, »hrvatstvo« ionako širi na Dalmaciju tek u XIX st., ili zbog toga što je 1409/20¹ nad Dalmacijom **promijenjen oblik političke vlasti**? Ako je uzrokom prva mogućnost (društvena zasebnost), onda valja postaviti još jedno pitanje: **zašto** Dalmaciju tekстом odvojiti od kontinentalne Hrvatske tek na početku XV stoljeća? Dalmatinski su gradovi društveno individualizirani u tijeku čitavog srednjeg vijeka, pa, dosljedno tome, povijest Dalmacije valja i u »Historiji naroda i narodnosti Jugoslavije« zasebno tumačiti od samog početka srednjega vijeka, a ne tek nakon 1409/20. Ako je, pak, uzrokom druga mogućnost (politička promjena), onda je to zapravo koncepcijsko gledište tradicionalne historiografije. Ako, dakle, želi voditi diskusiju o načinu tumačenja hrvatske povijesti u srednjem vijeku, osporavatelj se mora opredijeliti i dosljedno zalagati za jednu od te dvije mogućnosti jer — treće mogućnosti nema.

Koncepcijske varijante o povijesti Dalmacije u XV i u prvoj četvrtini XVI st. prikladna su ilustracija metodološkog raspona: površinska odijeljenost ili društvena cjelovitost, tradicionalna ili društvena povijest? o čemu je već bilo riječi u prethodnom izlaganju, tj. sažetku mogega referata. Metodološki zahtjev o istraživanju društvenog razvoja, u podlozi kojega se nalaze sustavi veza između društava, sa strukturnalno veoma složenim djelovanjima, nipošto ne znači nastojanja koja »na nedovoljen metodološki način prehajaju u daljno preteklost in bistveno spreminjaju stvarno resničnost u preteklosti« (Grafenauer) i zaseban društveni/politički razvoj pojedinih hrvatskih zemalja. Ali, ako povjesničar želi pisati tekst o povijesti Hrvata u srednjem vijeku i ako mu je, prema metodološkim smjernicama društvene povijesti, **zadatak sinteza o razvoju hrvatskoga srednjovjekovnoga društva**, onda svojim istraživačkim postupkom mora obuhvatiti **cjelokupan prostor** na koji se oslanjala hrvatska povijest, uključujući u taj postupak i ona područja koja je najbolje nazvati »rubnima«, na kojima se društveni razvoj Hrvata prožimao s drugim društvima i etnokulturnim zajednicama ili koja su se u srednjem vijeku u dugim procesima uključivala u taj razvoj. Takav je postupak, dakako, veoma složen i znanstveno osjetljiv, pa povjesničaru uvijek iznova nameće nova istraživačka pitanja, ali za uzvrat obogaćuje njegovu povijesnu spoznaju. Pred njim više nisu samo »resnične zgodovinske celote«, u onom smislu koje na umu ima Grafenauer, promatrane same za sebe i uzajamno odijeljene. U podlozi njihovih društvenih posebnosti i političkih suprotnosti uočavaju se smjernice društvenog razvoja, što omogućuje ocrtavanje u mnogočemu protuslovne društvene povijesti Hrvata.

Dalmacija se tako 1409/20. politički odjeljuje od kontinentalne Hrvatske i ulazi u **mletački Stato da Mar**, ali je i dalje, unatoč toj političkoj promjeni, ključno područje društvenog razvoja Hrvata. Istra se, uglavnom, u čitavom srednjem vijeku nalazi izvan dinastičkog/političkog okvira hrvatskih zemalja, a ipak je svojim etnokulturnim razvojem čvrsto uključena u povijest hrvatskoga društva koje se na tom tipičnom »rubnom području« dodiruje i prožima s istroromanskim/talijanskim društvenim slojem i s drugim jugoslavenskim narodima (Slovenci). Dubrovnik je, pak, »rubno područje« iznimno slojevitog društvenog razvoja. Tipološki je jednak drugim komunalnim društvima u Dalmaciji, ali je, za razliku od njih, gospodarski i migracijski čvrsto vezan za široko balkansko zaleđe (Srbija, Bosna); kao i oni, društveno je usmjeren prema jadranskom/mediteranskom području, ali je, za razliku od njih, od XV st. dalje zasebna, slobodna jadranska republika. I napokon, Dubrovnik se istodobno, društvenim ustrojstvom i intelektualnim oblikovanjem, postupno, u tijeku srednjega vijeka, u dugim procesima uključuje u razvoj hrvatskoga društva, odnosno

kömunalnih društava u Dalmaciji. Istra, Dubrovnik ili mletačka Dalmacija, dakle, jesu »rešnične zgodovinske celote«, s jasno izraženim razvojnim značajkama i posebnostima, što u historiografiji nije uopće sporno, pa njihove društvene zasebnosti pažljivo i istražujemo, ali ta područja nisu samo to: ona su istodobno i područja koja se društvenim procesima i društvenim komunikacijama, u različitim oblicima i na različitim razinama, uključuju u razvoj hrvatskoga srednjovjekovnog društva, povezujući ga u isti mah s okolnim područjima.

Istraživačka cjelovitost, prema tome, preduvjet je sintezi o društvenom razvoju hrvatskih zemalja u srednjem vijeku, što znači da takav postupak niti polazi »s stališa zgodovinskoga rezultata« 19. in 20. stoljeća, niti je »v globokem nasprotju s temeljnim nalogami sodobnega zgodovinopisja in njegovih metod«, kako smatra B. Grafenauer (341). Upravo je obrnuto: Ako bismo u našim tekstovima sasvim odvojeno opisali povijest pojedinih, doduše društveno individualiziranih, zemalja, ako bismo od temeljnog teksta o Hrvatskoj i Slavoniji u XV i XVI st. sasvim odijelili mletačku Dalmaciju, pa zatim Istru i, napokon, iz takva teksta sasvim isključili Dubrovnik, ne upozoravajući istodobno na razlike i suprotnosti u njihovom društvenom ustrojstvu, ali i na njihovo uzajamno društveno komuniciranje — a upravo je tako bila ocrtana hrvatska povijest u kasnom srednjem vijeku u »Historiji naroda Jugoslavije«, bez naznaka o nekim ključnim društvenim procesima, jer se oni mogu uočiti tek u metodološkom postupku društvene povijesti — ne bismo uopće mogli objasniti hrvatsku srednjovjekovnu povijest, napose njezinu iznimnu složenost na kraju srednjega vijeka, niti procese sazrijevanja i promjena koji postupno oblikuju njezine razvojne strukture.

d) Sinteza o općem i pojedinačnom

Prijedlog o složenijem istraživačkom postupku koji bi bio u skladu s metodologijom društvene povijesti nije izazvao otpor B. Grafenauera samo kada se odnosio na prikaz o hrvatskoj povijesti, nego i onda kada se odnosio na čitavo područje srednjovjekovne povijesti naših naroda. Evo primjera.

Zalažući se, kako se to može vidjeti u prije navedenom sažetku referata, za ravnomjernost u prikazivanju »općeg« i »pojedinačnog« u »Historiji naroda i narodnosti Jugoslavije«, smatrao sam da bi se prožimanje ta dva sloja sinteze trebalo oslanjati na uvodna, komparativna poglavlja knjige. U referatu sam istaknuo da bi »njihova temeljna uloga trebala biti da u pojedinim razdobljima srednjega vijeka svojim zaključcima i općim pogledima na razvoj južnoslavenskog prostora usmjeravaju i usporuđu pojedinačne prikaze o povijestima naših naroda i da te povijesti problematski uključuju u razvojne smjernice evropskog/mediteranskog srednjovjekovlja. Ona su po svojem sadržaju pogled na južnoslavensko područje kao **prostornu i društvenu cjelinu** i na odnos te cjeline spram okolnih društava. U gibanju prema društvenoj sintezi ona imaju zadatak da upozoravaju na one razvojne pojave koje su zajedničke za pojedinačne povijesti jugoslavenskih naroda«.

Naveo sam u cjelini taj odlomak referata zato da bi čitatelji ZČ-a mogli točnije ocijeniti komentar B. Grafenauera na taj dio mogega referata. Grafenauer kaže: »Raukarjeva zahteva po konceptu 'Zgodovine narodov Jugoslavije' kot zgodovine, **prostorne i društvene celine** i razmerja te celine spram okolnih društav» predstavlja vsaj po mojem poznanju te zgodovine bodisi tragično samoprevvaro, bodisi koncepcijo, ki izhaja iz nekih (za mene ne popolnoma razumljivih) teženj današnjega časa, ki na nedovoljen metodološki način prehatajo v daljno preteklost in bistveno spreminjajo stvarno resničnost v preteklosti obstoječih gospodarskih in družbenih struktur« (340—341). Taj primjer lijepo pokazuje s koliko je nestrpljive površnosti osporavatelj tumačio gledišta mogega referata i zatim na takvoj podlozi donosio veoma oštro napisane, a neutemeljene ocjene. Razumije se, prije navedenim odlomak u mojemu referatu mogao bi se i bolje napisati, jer se u pojedinostima uvijek može tragati za boljim, točnijim izričajima, ali unatoč toj činjenici smatram da su teze koje su tu izložene ipak u cjelini sasvim jasne i da nisu mogle biti uzrokom takvoj zbrci u tumačenju B. Grafenauera. Gornji je primjer zbog toga veoma važan za objašnjavanje metode kojom je napisan prilog B. Grafenauera, pa problem valja pažljivo razložiti. Podimo zato redom: najprije o metodičkom postupku autora, a zatim o sadržaju moje koncepcije.

Upozorio bih prije svega na činjenicu da sam u navedenom odlomku referata govorio samo o **uvodnim poglavljima**, a ne o čitavom tekstu »Historije naroda i narodnosti Jugoslavije« I. Smatrao sam da ta poglavlja moraju ocrtavati društvene procese koji su zajednički za pojedinačne povijesti naših naroda i njihova područja, bilo da se ti procesi odnose samo na dio ili na cjelokupan južnoslavenski prostor, pa je samo u tom komparativnom postupku u uvodnim poglavljima trebalo promatrati južnoslavensko područje kao »prostornu i društvenu cjelinu«, te upozoriti na veze i odnose tog područja prema širem prostoru jugoistočne Evrope. Jer, nakon takvih sintetskih uvoda koji bi ocrtavali razvojne značajke na širem prostoru, od Alpa i Pa-

nonije do Jadrana i Mediterana, mogla bi se, smatrao sam, točnije razumjeti i poglavljia o pojedinačnim povijestima naših naroda.

B. Grafenauer je, pak, taj, istraživački veoma složeni, odnos između »pojedinačnog« i »općeg«, koji bi se u »sadržajnoj strukturi knjige trebao izražavati u odnosu: uvodna poglavlja > pojedinačna poglavlja, sasvim iskrivio i ustvrdio da se u tom tekstu zalažem za »Zgodovinu narodov Jugoslavije« kot zgodovinu »prostorne i društvene celine«, te za »razmerje« te celine spram okolnih društava«, što je, dakako, nešto sasvim drugo i što ja nigdje u referatu nisam tvrdio. Jer, prema tekstu B. Grafenauera čitatelji ZČ-a mogu zaključiti samo jedno: da ja smatram da tekst »Historije naroda i narodnosti Jugoslavije« I mora biti u cjelini, čitavom svojom sadržajnom strukturom, dakle **koncepcijski**, povijest nekog jedinstvenog južnoslavenskog područja koje, naravno, u srednjem vijeku, politički ili državno, nikada nije postojalo i u kojemu se, valjda, utapaju i iščezavaju pojedinačne srednjovjekovne povijesti naših naroda. Razumije se, svaki će čitatelj ZČ-a takvo gledište, za koje se ja prema tekstu B. Grafenauera tobože zalažem, smjestiti odbaciti, kao što bih i ja takvo nepovijesno, iracionalno gledište bez dvojbe odbacio. Da bi pokazao kako ja tvrdim nešto što nikada, u stvari, ne bih ni mogao tvrditi, B. Grafenauer čini osnovni metodički prekršaj: ne samo da ne komentira kritički moja gledišta u cjelini, strpljivo i postupno, bez obzira na to jesu li ona ispravna ili nisu — nakon čega bi se tek, uz valjanu argumentaciju, ona mogla odbaciti — nego, štoviše, iz jednog odlomka referata izdvaja jedan izričaj i na tom ogoljelom sklopu riječi, koje, isključene iz njihova sadržajnog konteksta, gube svoje pravo značenje, gradi diskvalifikaciju mojih gledišta, zaključujući, uistinu »zvdignjenim nosom«, da su ona »tragična samoprèvara«!

Prelazeći na stvarni sadržaj mojih teza, valja istaknuti da izričaj o »prostornoj i društvenoj cjelini«, na kojemu je B. Grafenauer podigao izopćavajuću ocjenu mojih gledišta, sâm za sebe, nije uopće važan za ta gledišta, koja sam zastupao u referatu i u gore navedenu odlomku, pa se taj izričaj može bez teškoća zamijeniti nekim boljim, ali je zato itekako važan njegov metodološki sadržaj, odnosno zaključak da pojedinačne povijesti naših naroda — ne zanemarujući pri tome činjenicu da naslov našega projekta glasi: Historija naroda i narodnosti Jugoslavije — valja tumačiti, pored svega drugoga, pored ocrtavanja cjelovitosti i individualnosti njihova društvenog razvoja, i u svjetlosti uzajamnih veza i egzistentnih društvenih procesa koji su mogli biti zajednički ili za dio ili za cjelinu južnoslavenskog područja. Ono bi na taj način, u **istraživačkom smislu**, postalo »prostorna i društvena cjelina«, prije svega u, uvodnim i komparativnim poglavljima, ali bi te, odnose društvenih, uzajamnosti valjalo ocrtavati i analizom razvoja »rubnih područja« u, pojedinačnim tekstovima o povijesti naših naroda, o čemu je već ranije bilo riječi. U takvom shvaćanju »općega« i »pojedinačnoga« niti bi, pojedinačne povijesti naših naroda i njihovi regionalni, povijesni dijelovi iščezavali u nekom nepostojećem pojmu »općega«, niti bi te povijesti bile samo mehanički porèdane jedna iza druge. Mislim da bi plod bio sasvim obrnut: njihove bi društvene individualnosti bile temeljitije, u strukturalnim procesima promjenâ, objašnjene i istodobno uklopljene u šire razvojne smjernice na čitavom području jugoistočne Evrope.

U takvoj koncepciji srednjovjekovlja smatrao sam najvažnijim sustave društvenih, prije svega, intelektualnih, komunikacija, one procese uzajamnih utjecaja koji se nisu obazirali na političke granice, što smo ih mogli ucertati na povijesnim kartama, i zasebnosti društava, uvietujući njihov misaoni i društveni rast. Evo nekoliko primjera takvih veza: pomaci i širenja pismenosti, od glagoljice i cirilice, do latinskih minuskula, njihova djelovanja i utjecaji. Glagoljica: širenje od juga Balkanskog poluotoka do Kvarnera i Istre i njezina društvena uloga u Hrvatskoj, ali i pomak kroz južnoslavenski prostor od jugoistoka prema sjeverozapadu. Cirilica: jedinstven cirilski prostor od Makedonije do Kune i Une, s važnim djelovanjem na hrvatsku srednjovjekovnu pismenost, cirilika pismenost, dakle, kao komunikacijski most između naših zemalja u srednjem vijeku. U mojem shvaćanju srednjovjekovlja takva širenja pismenosti i njihovi kulturni krugovi nisu bili samo leksikonski podaci za one periferne odjelike u »Historiji naroda Jugoslavije« I pod naslovom: Kultura, nego oslonci fundamentalnih društvenih procesa, zbog čega držim da bi te pojave morale doći u samo središte naših tekstova. Zatim, socioekonomska zbivanja koja zahvaćaju velike dijelove naših zemalja u srednjem vijeku: trgovački putovi i gospodarsko povezivanje naših srednjovjekovnih područja, mimo političkih ili društvenotipoloških granica, ali i procesi poremećaja: epidemije, glad, krize, migracije, depopulacija i sl. kao pojave koje prelaze južnoslavensko područje i izbijaju na Jadran/Mediteran, ili na drugoj strani u srednju Evropu itd. Nadalje, u kasnom srednjem vijeku, zajedničke egzistencne ugroženosti pred osmanlijskim pritiskom, pokušaji otpora i njihove ideološke posljedice, prije svega u hrvatskom društvu u prvoj četvrtini XVI stoljeća itd. Ako želimo temeljito objasniti te pojave koje uvietuju važne društvene procese i utvrditi njihovu društvenu ulogu, ne možemo se u istraživanju ograničiti samo na pojedine dijelove južnoslavenskog područja, nego ih moramo pratiti na širem pro-

stoju. Turško pitanje, na primjer, i sve njegove duboke, dalekosežne posljedice ne odnose se samo na srpsku ili samo na hrvatsku srednjovjekovnu povijest. Turska opasnost uzrokuje slojeve uzajamnih djelovanja doslovno na čitavom području jugoslavenških naroda, pa s tog stajališta, po egzistentnoj ugroženosti koju nametnu turski ratovi i osvajanja, to područje uistinu jest **prostorna i društvena cjelina**. Pa niti na tom prostoru istraživač se ne može zaustaviti, jer mora proučavati uzročnosti i djelovanja turskih ratova na još mnogo širem području jugoistočne Evrope. Jednako širok prostor istraživanja zahtijevaju i problemi kulturnog razvoja, zatim ljudske veze i misaoni utjecaji, migracije, privreda, dinastičke veze i političke koncepcije itd.

Moj je izričaj, prema tome, bez obzira na to je li bio dobro ili slabo sastavljen, značio težnju za uočavanjem društvenih uzajamnosti, oslonjenu na spoznaji da se srednjovjekovna društva nisu razvijala kao osamljene, okamenjene ćelije, nego da su se ona obogaćivala u tim magistralama uzajamnih veza i da ih sama za sebe ne smijemo ni istraživati ni tumačiti u našim tekstovima. Takva predodžba o vezama društava nije nimalo mijenjala stvarno resničnost u preteklosti obstojećih gospodarskih in društbenih struktura (Grafenauer); dakle njihove političke granice, pravne strukture ili društvene zasebnosti, ali je ona uočavala i isticala one pojave koje su ili poticale ili kočile njihov razvoj, što znači da se na taj način unosila kategorija promjena i rasta u prividnu statičnost srednjega vijeka. A u interpretaciji B. Grafenauera taj je zahtjev značio »tragično samoprevaro«! I to upravo u godini (1987), u kojoj je kongres jugoslavenskih povjesničara u Prištini u osnovi posvećen istoj problematiki i vezama između naših naroda! Od svega, o čemu je netom bilo riječi, a što nas uvodi u metodologiju, društvene povijesti i u istraživačke postupke koji se razlikuju od onih u »Historiji naroda Jugoslavije« I, B. Grafenauer je shvatio samo jedno, — da je to »tragična samoprevara«.

Tako dubok raskorak između gledišta što sam ih zastupao u referatu i njihovih tumačenja u prilogu B. Grafenauera veoma je poučan i dobro osvjetljava autorov stav spram moje koncepcije o prvoj knjizi »Historije naroda i narodnosti Jugoslavije«. B. Grafenauer je pristupio mojim prijedlozima s nestrpljivim animozitetom, plod čega su bile i veoma oštre ocjene o mojim zaključcima.

Ali, neumjerena oštrina u tekstovima povjesničara uvijek je pouzdan znak o slabosti vlastite argumentacije. Jer, što ostale od ocjena B. Grafenauera o mojim gledištima na tekst o hrvatskoj povijesti u »Historiji naroda i narodnosti Jugoslavije« I — nakon što se iz njegova priloga izdvoje diskvalifikacije kao »tragična samoprevara« ili »prelom z zgodovinsko znanostjo« i slično, — osim zalaganja za jednu koncepciju koja pripada metodologiji povijesnog pisanja što bismo je danas trebali smatrati prevladanom, naravno, samo onda ako smatramo da historiografija mora tragati za novim metodološkim obzorjima i da se nikada ne smije zadovoljiti postignutim?

B. Grafenauer, doduše, koncepcijskom kontinuitetu suorotstavlja »prelom u metodologiji«, iz čega se, smije zaključiti da u okviru koncepcije na kojoj se temeljilo izdanje iz 1953. pretpostavlja metodološko napredovanje u novom izdanju. Ali, što bi takav »prelom u metodologiji« mogao značiti u našem zadatku, a to je sinteza o srednjovjekovnoj povijesti naših naroda? Drugačiji, suvremeniji metodološki postupak može se, dakako, primijeniti i u tekstovima o pojedinim užim problemima ili područjima. Na suvremeniji se način može istraživati povijest gradova, vlastelinstava ili regija, što u historiografiji i nastojimo činiti. Ali, kada je pred nama tekst sinteze o hrvatskoj povijesti srednjega vijeka, što znači o **cjelini njezina društvenog razvoja**, apsolutno je nemoguće bilo kakav znatniji metodološki napredak unutar koncepcije i sadržajne strukture iz 1953.

Primjena metodologije društvene povijesti u istraživanjima o hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti — uza što jedino i možemo vezati izričaj o »prelomu u metodologiji« — znači uočavanje i objašnjavanje njezinih društvenih procesa, odnosno uključivanje pojmova, kao što su, na primjer: razvojna dinamika, društvena sinkronost/asinkronost, odnos zastoja/rast, društvena sigurnost i društvena svijest i sl. u istraživački postupak povjesničara.

Te pojave društvenog razvoja pak mogu se proučavati samo u mnogo složeijem postupku od tradicionalnog: komparativnim promatranjem cjelokupnog prostora hrvatske povijesti i njezinim društvenotipološkim analizama, te postavljanjem hrvatskog srednjovjekovnog društva u složene odnose uzajamnih djelovanja prema okolnim područjima i društvima. A takav metodološki postupak, naravno, nikako se ne može uklopiti u koncepcijski okvir o hrvatskoj povijesti iz 1953. za kojega se zalaže B. Grafenauer. To je ključ našega spora, osnovica razlika u našim pogledima na srednji vijek.

Zaključio bih da suvremena medievistika — ako se želi usmjeriti prema čovjeku i društvu, prema njihovim egzistentnim pitanjima u srednjem vijeku — neizbježno mora zacrtati složenije istraživačke zadatke. Otpori novim metodološkim obzorjima pokazuju da nova povijest nije lako dostižan cilj, ali i to da su nova shvaćanja povijesnoga tim prije nužno usmjerenje historiografske budućnosti. Bez obzira na pokušaje da se znanstveni razgovor i dostojanstvo povjesničara zamijene metodom razaranja.

Tomislav Raukar

Summary

»CONTINUITY IN CONCEPT« OR ADVANCEMENT IN CONCEPT?

Tomislav Raukar

The article is the continuation of the discussion about the problems of the methodology in the new edition of the first book of the History of nations and nationalities of Yugoslavia. The author answers Grafenauer's critical remarks (Historical Review 41/1987, No. 2, 339—342) upon his text »The Annotations on Methodology in the first book of the History of nations of Yugoslavia« written for the advising in Zagreb in June 4, 5, 1987. Grafenauer speaks in favour of the conception of the first edition in 1953 and the author stands up for the methodology of the social history. Taking into account the conception of the survey of the Croatian history in the Middle Ages in the first edition the author concludes it was written in the traditional methodology of historiography. The new text has to research the social processes and the structural changes in the Croatian history in the Middle Ages. It can be managed only by the exploring of the social development over the whole area of the Croatian history considering the borderlands are of special importance because the development in the Croatian society was penetrated there by the neighbouring areas and societies. The social communications are the basement in the methodology of the historical research the author stands for.

VESTNIK KOROŠKIH PARTIZANOV

glasilo Osrednjega odbora koroških partizanov

Vestnik koroških partizanov — VKP izhaja v Ljubljani že od leta 1967. Iz organizacijskega glasila se je kmalu razvil v strokovno revijo, ki poleg zgodovine koroškega partizanstva obravnava tudi druga vprašanja iz zgodovine in sodobne problematike koroških Slovencev. VKP občasno z obsežnejšimi pregledi dopolnjuje tudi poročanje dnevnega tiska o drugih delih slovenskega zamejstva ter o splošni manjšinski problematiki v svetu.

Ob uvajanju bralne značke Karla Prušnika-Gašperja v naše šole naj posebej opozorimo na bibliografijo tega koroškega partizana in borca za pravice koroških Slovencev ter na bibliografijo prvih petnajstih letnikov VKP; obe bibliografiji je pripravila Marija Suhodolčan, izšli pa sta kot posebna številka VKP.

Vestnik koroških partizanov lahko naročite pri njegovem izdajatelju in založniku: Osrednji odbor koroških partizanov, YU-61000 Ljubljana, Titova 123, p. p. 501.

O ČEM SMO PISALI...

... pred štirimi desetletji?

»Slovenska klerikalna stranka je stala na legitimističnem stališču prav do zadnjih mesecev obstoja Avstro-Ogrske. Konkretni programi v tem okviru se pa spreminjajo. Program Zedinjene Slovenije ne zveni več revolucionarno in ga zato sprejme medstrankarski vseslovenski shod 1897 in drugi slovenski katoliški shod 1900.«

(F. Zwitter, Narodnost in politika pri Slovencih, ZČ 1947, str. 43)

... pred tremi desetletji?

»V nacionalnem vprašanju je Mir stal na pozicijah zgodovinskega prava. Sele v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno se je to njegovo stališče razrahljalo! Kakor je sicer bil dosleden zagovornik in branilec enakopravnosti in zakonitih narodnostnih pravic koroških Slovencev, tako se je le zelo počasi in nepopolno otreasal (v slovenskem merilu) najzaostalejše narodnostne ideologije.«

(J. Pléterski, Politični profil koroškega časopisa »Mir«, ZČ 1956—57, str. 185)

... pred dvema desetletjema?

»Kaj naj bi v tem boju proti beneškim istrskim mestom in proti Benetkam samim še bolj koristilo Trstu kakor to, da bi neposredno vanj pritekala tudi trgovina iz čim večjega dela Italije. To še toliko bolj, ker se je z nastopom Karla V. proti Benečanom vendar kazala možnost, da bo njihov pomorski monopol na Jadranu doživel večji udarec.«

(F. Gestrin, O nameravani trgovski poti iz Ancone in Pesara v Italijo na Nizozemsko prek Ljubljane za Ferdinanda I., ZČ 1967, str. 203)

... pred desetletjem?

»Poostrenemu pritisku podjetja KID na delavstvo spomladi 1935. leta in kršenju kolektivne pogodbe, ki je izzvalo med delavstvom veliko nezadovoljstvo in pripravljenost na odpor, so se jeseniški komunisti odločili odgovoriti s stavko vseh jeseniških kovinarjev.«

(J. Prunk, Prvo ljudskofrontno povezovanje na Jesenicah (1935—1937), ZČ 1977, str. 89)

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših številkah ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ.

JUBILEJI

MILAN ŽEVART — ŠESTDESETLETNIK

Poteklo je že nekaj mesecev, kar je dr. Milan Ževart dopolnil 60. leto svojega življenja. Rodil se je namreč 16. aprila 1927 v Podkraju pri Titovem Velenju očetu Baltazarju, rudarju, in mameu kmetu, in Mariji, rojeni Meža. Osnovno šolo je obiskoval v Velenju, v letih 1933—1938, in nato je v Celju v letih 1938—1941 končal tri razrede klasične gimnazije. Zaradi fašistične okupacije je prekinil šolanje; najbrž ga narodno zavedni starši niso marali dati v nemške šole. Preživel je z delom na očetovem posestvu in z nekaterimi priložnostnimi opravili. Od avgusta 1943 je sodeloval v NOB, in to predvsem kot mladinski aktivist v takratnih okrajih OF St. Ij pri Velenju, Sv. Lovrenc na Pohorju, Slovenj Gradec in Šoštanj; vmes je bil nekaj časa bорец Tomšičeve brigade. Za udeležbo v NOB je bil odlikovan z medaljo za hrabrost.

Po odpustu iz JA sredi julija 1945 je Ževart do 1947. leta nadaljeval šolanje na celjski klasični gimnaziji, in nato do oktobra 1952 na Filozofski fakulteti v Ljubljani, na kateri je diplomiral iz zemljepisa in zgodovine. Že takrat ga je privlačevalo proučevanje zgodovinskih tem, in to ne samo iz novejših, temveč tudi iz starejših slovenske zgodovine. Vendar takrat še ni bilo raziskovalnih zavodov, ki bi sprejemali nadebudne raziskovalce, kot se to dogaja danes. Zato se je Ževart zaposlil kot srednješolski profesor na klasični gimnaziji v Mariboru; bil pa je tudi zunanji sodelavec Zavoda za prosvetno-pedagoško službo Maribor.

Oktobra 1956 se je Ževart zaposlil kot kustos v Pokrajinskem muzeju Maribor. Ko se je oddelek NOB maja 1958 izločil iz tega muzeja in se osamosvojil kot Muzej narodne osvoboditve Maribor, je Ževart postal njegov ravnatelj, kar je še danes. Težko bi našli človeka, ki je skoraj trideset let vzdržal na tako izpostavljenem položaju kot on. Jaz si to pojasnjujem z njegovim mirnim, treznim, preudarnim značajem, voditeljsko sposobnostjo in pametno izbiro strokovnega kadra. Saj najbrž ni muzeja na Slovenskem, iz katerega bi »ubežalo« tako malo strokovnega kadra kot ravno iz Ževartovega muzeja. Že ob 25-letnici muzeja sem blagroval takšne razmere, ki so seveda obrodile bogate sadove: vsebinsko in likovno izvrstno pripravljeno stalno razstavo o NOB v severovzhodni Sloveniji, celo vrsto tehničnih občasnih razstav (dve si je ogledal tudi Josip Broz-Tito), ureditev muzejskih zbirk v nekaterih krajih, npr. v Gornji Radgoni (ogledal si jo je tudi Josip Broz-Tito), Ljutomeru, na Osankarici na Pohorju, pri Sv. Duhu na Ostrmem vrhu itd., sistematično zbiranje spominskih virov, objave monografij, razprav, katalogov, člankov, virov itd. Vse to pod Ževartovim vodstvom in tudi z njegovim dejanskim prispevkom, pri čemer seveda ne podcenjujem velikega prispevka njegovih sodelavcev, s katerimi sem tudi sam nekajkrat prijetno sodeloval. Ževart je tudi s svojimi referati na slovenskih in jugoslovanskih muzejskih posvetovanjih in s svojimi svetovalnim in mentorskim delom precej prispeval k uveljavljanju muzejev NOB in revolucije ter si na tem področju zaslužil mnogo priznanj in tudi Valvasorjevo nagrado.

Drugo vidno in zelo uspešno področje Ževartovega udejstvovanja je raziskovanje zgodovine narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, posebno še v severovzhodni Sloveniji. Uveljavil se je kot eden najboljših zgodovinarjev te dobe. Njegova bibliografija objavljenih del šteje 193 enot, med njimi 10 samostojnih knjižnih del, skoraj toliko pa je tudi skupinskih knjižnih del, pri katerih je sodeloval kot soavtor ali urednik (89 je znanstvenih in strokovnih razprav in člankov, 59 poljudnih člankov in 34 očen in poročil).

V začetku se je Ževart pri svojih raziskavah posvečal Saleški dolini, kjer je doma (cela vrsta člankov in razprav o NOB v tej dolini), in mariborskemu okraju, ki je bil delovno območje njegovega muzeja. Tako so nastala tudi večja dela: Od vstaje do zmage (Maribor 1966) in Narodnoosvobodilni boj v Saleški dolini (Ljubljana 1977) ter Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju (Maribor 1962). S teh dveh območij je raziskovanje razširil na celo slovensko Stajersko in tudi na vzhodno Koroško. Tako so nastale večje razprave o okupatorjevih talcih, Štirinajsti diviziji na Stajerskem, največjem razmahu narodnoosvobodilnega gibanja na Stajerskem, nekaterih značilnostih in posebnostih fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Stajerskem itd. Letos poleti je dr. Ževart končal svojo drugo največjo in najpomembnejšo monografijo, in to o Lackovem odredu; prva takšna monografija je o NOB v Saleški dolini, ki je bila njegova doktorska disertacija na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani 1974. leta in, kot sem že

nekajkrat poudaril, težko dosegljiv ali morda celo nedosegljiv vzorec za proučevanje NOB na raznih območjih Slovenije; zanjo je dobil štiri nagrade (občine Velenje, nagrado Vstaje slovenskega naroda, 4. julij in sklada Borisa Kidriča). V obsežni monografiji o Lackovem odredu je zelo natančno obdelal tudi zgodovino tistih enot, iz katerih se je ta, najbolj severovzhodni slovenski partizanski odred, razvil. Izid tega dela pri Založbi Obzorja v Mariboru mu bo za gotovo pomenil največje zadovoljstvo ob 60-letnici.

Pomemben je tudi Ževartov prispevek pri urejanju raznih zbornikov (Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Enciklopedija druge svetovne vojne 1939—1941), še posebno zbirke Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski (2. in 3. dopolnjena izdaja: Poslovilna pisma žrtev za svobodo). Ta zbirka poslovilnih pism, ki jo je mariborski muzej pripravil skupaj s celjskim Muzejem revolucije, je med najpomembnejšimi zbirkami zgodovinskih virov iz obdobja fašistične okupacije na Slovenskem in samo obžalujemo lahko, da se razčlenjevanja prvin teh pism še niso lotili znanstveniki drugih panog, npr. politologije, sociologije in psihologije.

Dr. Ževart je tudi sodelavec pri nekaterih drugih kolektivnih delih, npr. Enciklopediji Jugoslavije, Enciklopediji Slovenije, Narodnih herojih Jugoslavije, Zgodovini Zveze komunistov Jugoslavije. Precej je tudi njegovih poljudnoznanstvenih prispevkov, predvsem o dogodkih iz NOB, ocen ter poročil o zgodovinskih delih, razstavah, zavodih itd. Ob raziskovanju zgodovine NOB je nekaj razprav in člankov posvetil tudi dogodkom po prvi svetovni vojni, npr. o vojaškem uporu v Mariboru 1919. leta, borcih za severno mejo, KPJ v Saleški dolini.

Ževartovo raziskovalno delo odlikujejo vestnost pri zbiranju zgodovinskih virov, njihovo natančno razčlenjevanje, široko pojasnjevanje in preudarno, zanesljivo sklepanje. Veliko število objav v raznih časopisih in revijah pa kaže, da se je dr. Ževart nenehno zavedal pomena razširjanja raziskovalnih dosežkov tudi med prebivalstvom in ne samo v strokovnih krogih. Kot nekateri drugi zgodovinarji se le redkokdaj odloči za polemičen način pisanja; kadar pa to stori, je tako zanesljivo trden, da mu sobesednik ne more ugovarjati. Je med tistimi zgodovinarji novejšje zgodovine, ki jim je raziskovalno delo tudi življenjsko poslanstvo in zato nikoli ne podvomi v koristnost svojega početja. Poleg že omenjenih nagrad je za svoje delo in za sodelovanje pri skupinskem delu prejel tudi več nagrad vstaje slovenskega naroda, Prešernovo nagrado okrajnega ljudskega odbora Maribor, priznanje sklada Štefana Kovača in Kajuhovo nagrado skupščine občine Velenje.

Tretje večje področje Ževartovega udejstvovanja je pedagoško delo. Omenil sem že njegovo poučevanje na klasični gimnaziji v Mariboru. Bil je tudi pogodbeni profesor detaširanega oddelka ljubljanske Višje pedagoške šole v Mariboru in nato Pedagoške akademije Maribor, sedaj pa predava na Pedagoški fakulteti v Mariboru. Od 1975 do 1981 je bil docent, nato do 1985 izredni in sedaj redni profesor za zgodovino novejšje dobe. Je tudi konsultant in somentor študentom na diplomskem študiju in doktorandom novejšje zgodovine na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Svetovalno in mentorsko delo opravlja tudi v svojem delovnem kolektivu, saj kot ravnatelj muzeja nenehno spodbuja svoje sodelavce k raziskovalnemu delu in se lahko njihov muzej pohvali tudi s tehničnimi zgodovinskimi razpravami. Žal ga v tem pogledu sorodni muzeji premalo posnemajo, se pa v tem pogledu tudi pri njih razmere v poslednjem času izboljšujejo.

Ni mogoče našteti komisij, odborov in svetov v družbenopolitičnih skupnostih in organizacijah ter samoupravnih interesnih skupnostih, v katerih se je udeleževal in še dela dr. Ževart. Naj le omenimo, da je bil eno mandatno dobo (1963—1965) tudi zvezni poslanec. Med mnogimi priznanji za družbenopolitično delo sta tudi dve državnici odlikovanji, in to red zaslug za narod 3. stopnje in red dela z zlatim vencem, srebrno odličje OF in zlati grb mesta Maribor.

O dr. Ževartu kot človeku, prijatelju in kolegu lahko rečem samo najlepše. Prav prijetno je imeti takšnega človeka za prijatelja in kolega in mu stisniti roko za življenjski praznik. Prepričan sem, da mu vsi prijatelji, kolegi, znanci, pa tudi nekdANJI dijaki in študentje toplo čestitamo in želimo še mnogo zdravih in srečnih let.

Tone Ferenc

KONGRESI IN SIMPOZIJI

17. ZBOROVANJE AVSTRIJSKIH ZGODOVINARJEV

(Eisenstadt/Zeljezno, 31. avgusta do 5. septembra 1987)

Avstrijski zgodovinarji imajo svoja zborovanja vsaka tri leta, torej nekoliko drugače kot jugoslovanski, ki jih imamo vsaka štiri. Letos je bilo 17. zborovanje avstrijskih zgodovinarjev, to pot v Eisenstadtu. Prvič je bilo zborovanje v znamenju generalne teme, ki je imela naslov Avstrija in panonski prostor. Zborovanja se je udeležilo skoraj 400 zgodovinarjev iz Avstrije, med povabljenimi tujci pa je bilo največ zahodnih Nemcev, Madžarov, nekaj predstavnikov CSSR, Italije in Velike Britanije in tudi 11 Jugoslovancev, 4 Hrvati in 7 Slovencev, od katerih so bili štirje udeleženci samo na 20. zborovanju avstrijskih arhivistov, ki je zasedalo dan pred zborovanjem zgodovinarjev. Vseh referatov je bilo okrog 70, trije pa so bili prebrani na plenarnih zasedanjih. Sicer je zborovanje potekalo kar v 14 sekcijah in v štirih delovnih skupinah: za šolnike, muzealce in varstvenike naravne in kulturne dediščine, za uporabo kvantifikacije v zgodovini in za probleme zaledja mest. Zborovanje je bilo pod častnim predsedstvom zveznega ministra za znanost in raziskovanje dr. Hansa Tupyja in gradiščanskega deželnega glavarja Theodorja Keryja, praktična izvedba pa je bila v rokah zgodovinarjev Eisenstadta in okolice pod vodstvom neumornega organizatorja, direktorja deželnega arhiva in deželne knjižnice v Eisenstadtu dr. Augusta Ernsta, ki je nekaj pred zborovanjem izdal zgodovinski pregled o Gradiščanski od najstarejših časov do danes, pod naslovom Geschichte des Burgenlandes, knjigo, ki smo jo vsi udeleženci dobili v dar, in ki predstavlja prvi takšen pregled doslej (za vse zgodovinsko razdobje) in je izšla v seriji podobnih deželnih zgodovin Geschichte der österreichischen Bundesländer.

Zborovanje je, kot rečeno, potekalo v sekcijah, ki jim je predsedoval specialist, referati so morali biti že prej predloženi, da se je o njih lahko diskutiralo (večinoma je tudi bilo tako) in v vsaki sekciji so bili v večini primerov po štirje referati, ponekod tudi le dva, ponekod pa več (do 8), na kar je sledila po pravilu živahna diskusija. Edino na treh plenarnih zasedanjih diskusije ni bilo. V prvi plenarni seji bi moral Herald Prickler govoriti o Eisenstadtu v zgodovini in kulturi, vendar je zaradi bolezni to ex abrupto moral opraviti Johann Seedorf, na drugi je Herwig Wolfram, ki je pri nas znan po novi izdaji Conversio, predaval o karolinški Panoniji, na tretji pa je August Ernst govoril o kulturni politiki in kulturnih povezavah med Gradiščansko in sosednjimi deželami Madžarske in Jugoslavije od 1921 do danes. Hrvati imajo zaradi svoje manjšine seveda mnogo več stikov z Gradiščansko kot pa Slovenci, kjer na znanstvenem področju najbolj kontinuirano obstajajo stiki pri skupnem pripravljanju simpozija Modinci.

Program je bil precej natrpan in vsem sekcijam ni bilo mogoče slediti, vsako dopoldne ali popoldne kontinuirano samo eni. Zato lahko kaj več rečem samo o tistih, ki sem se jih udeležil. V prvi in drugi sekciji so bili referati o prazgodovini in zgodovini starega veka, v tretji o srednjem veku. V četrti sekciji, novi vek, je bil referent tudi Sergij Vilfan, ki je za generalno temo Narod in prestolnica, primerjalna analiza o urbanističnem in sociokulturnem razvoju v 19. stoletju, pripravil referat o etnični strukturi v Ljubljani, komplementarno pa sta Mirjana Gross in Agnes Szabo iz Zagreba predstavili Zagreb do 1848. Predstavljeni sta bili še Budimpešta in Dunaj, torej štiri prestolnice štirih narodov, dve veliki in velikih narodov in dve majhni in majhnih narodov. Vilfan je primerjal etnično in socialno strukturo Ljubljane ob primerjavi raziskav Fischerjeve in Valenčiča in je bil sprejet s precejšnjim zanimanjem. Diskusija se je vrtela tudi okrog metodološkega vprašanja, kaj glavno mesto ali prestolnica sploh je, zakaj in kako je do nje prišlo. Vsekakor je bila slika po vseh štirih referatih zelo raznolika in zanimiva, pokazala je na določene skupne točke, še bolj pa na velike razlike. Peta sekcija je govorila o sodobni zgodovini in zgodovini delavskega gibanja, v kateri je bil za nas zelo zanimiv referat Eduarda Staudingerja o Rintelenovem načrtu iz leta 1921 o zamenjavi ozemelj med Avstrijo, Madžarsko in Jugoslavijo, kjer je šlo za apasko kotlino. Razprave v peti sekciji so bile posvečene naselitveni in deželni zgodovini od srednjega veka do 20. stoletja, šesta sekcija pa je pripravila okroglo mizo o gospodarski in socialni zgodovini. Šest vidnih gospodarskih in socialnih zgodovinarjev naj bi razpravljalo o problemih gospodarskega razvoja v nasledstvenih državah. Med njimi bi moral biti tudi Zagrebčan Igor Karaman, ki pa ga zaradi bolezni ni bilo. Sedma sekcija je razpravljala o pravni zgodovini, in v njej je Miroslava Geč-Korošec iz Maribora, referirala o zgodovinskem razvoju dednega in

rodbinskega prava v Jugoslaviji. V tej sekciji je bilo tudi največ referatov, kar osem. Le dva referenta sta bila v osmi sekciji (vzhodna in jugovzhodna Evropa), oba sta se nanašala na Ogrsko. V deveti sekciji so bili referati o cerkveni zgodovini, v deseti pa o vojaški, kjer se je deloma dotikal naše problematike Arnold Suppan, ki je govoril o varnostni politiki v vzhodni srednji Evropi v tridesetih letih našega stoletja, deloma pa tudi Rauchensteiner, ki je obravnaval vzhodno Avstrijo kot cilj strateške letalske vojne 1943–45. V enajsti sekciji je bilo tudi osem referatov, govorili pa so o etnografiji. V njej je zagrebški Slovenec Vitomir Belaj referiral o etnografski kartografiji v Jugoslaviji. V dvanaesti sekciji so referenti govorili o zgodovini znanosti in kulture; v njej je med drugimi Nikolaus Bencsics referiral o kulturni zgodovini gradiščanskih Hrvatov. Trinajsta sekcija je razpravljala o numizmatiki, in v njej je bil za nas najbolj zanimiv referat Helmuta Jungwirtha o avstrijskem in ogrskem denarništvu v novem veku. Zadnja ali štirinajsta sekcija je razpravljala o genealogiji in heraldiki. Omenil sem že štiri delovne skupine. Tu je omeniti, da je Hugo Huber razpravljajl o hrvaški manjšini kot 'prezentaciji nekega' učnega projekta. Referati, ki sem jih lahko poslušal, so bili na solidni ravni, prinesli so precej novega gradiva in novih aspektov, vsekakor pa moram omeniti živahno diskusijo v vseh sekcijah, ki sem jim prisostvoval, čisto drugače kot pri nas, kjer diskusijo vedno močno pogrešamo. Pri nas zelo redko pride do spontanih reakcij na referate, brez globljega pripravljanja, tu pa so se diskutanti večkrat obračali na referente z včasih prav elementarnimi vprašanji.

Ceprav je bilo udeležencev veliko, je vendar manjkala vrsta najbolj znanih in prominentnih avstrijskih zgodovinarjev, veliko pa jih je prišlo samo za dan ali celo manj, pač le v sekcijo, ki jih je zanimala ali so v njej referirali. Nasploh je opaziti težnjo, da se na take revije ne hodi več rado, in vedno bolj so v čišlih manjša srečanja specialistov, kjer so referati in seveda tudi diskusija lahko bolj poglobljeni in zanimivi. Prireditelji so se izkazali z gostoljubnostjo, priredili so več ekskurzij v bližnjo okolico, ogledali smo si tudi muzejske in kulturne spomenike Eisenstadta, med katerimi je zlasti zanimiv židovski muzej. Naslednje zborovanje avstrijskih zgodovinarjev bo 1990 v Linzu. V »hiši srečanja«, kjer smo zborovali po sekcijah, je bila tudi razstava knjig, ki so izšle zadnje leto. Zastopan je bil tudi izbor slovenskih knjig, ki ga je pripravil dr. Bruno Hartman, ravnatelj mariborske univerzitetne knjižnice.

Za zaključek naj rečem, da je bilo prav zanimivo spremljati pregled delovanja zgodovinarjev naše sosedne države, ki je pokazal, da je zanimanje za zgodovino veliko, veliko se piše, raziskuje in objavlja, vedno bolj raste tudi zanimanje za družbeno, gospodarsko, kulturno zgodovino, za nove metode, uporabo računalništva in zgolj politična zgodovina ni več najbolj priljubljena. Za marsikakšno področje lahko ugotovimo, da so nas naši sosedje precej prehiteli.

Franc Rozman

CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko (v letu 1987 izide že njen 58. letnik) objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, saj posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru s sodelovanjem mariborske univerze. Naročiti ga je moč pri Založbi Obzorja, YU-62001 Maribor, Partizanska 5.

OCENE IN POROČILA

Tone Knez, **Novo mesto I. Halštatski grobovi/Hallstattzeitliche Gräber**, Carniola Archaeologica 1, Novo mesto 1986. 101 str., 86. tabel, 4 priloge.

Naslov novo zastavljene serije Dolenjskega muzeja, **Carniola Archaeologica**, zveni kar preveč ambiciozno in premalo precizno, saj naj bi v njej objavljali le monografske obdelave večjih arheoloških najdiščnih skupkov z Dolenjske in ne morda z ozemlja nekdanje kronovine Kranjske, kar bi si bil utegnil misliti bralec ob bežnem pogledu na edicijo. Vsekakor pisatelj že v predgovoru k svoji knjigi razloži osnovni namen zbirke (žal spet nove krajevne oziroma pokrajinske, kot da npr. Narodni muzej ne izdaja za potrebe slovenske arheološke vede že pred leti uspešno vpeljane serije Arheološki katalogi Slovenije, kasneje preimenovane v Katalogi in monografije), »seznaniti strokovne kroge doma in v tujini ter našo javnost, ki jo zanimata arheološka preteklost in bogastvo njene dediščine na Dolenjskem«. Takoj nato sledi piščeva informacija, da je zaradi preobilice arheološkega gradiva s tal Novega mesta mogoče v prvem zvezku serije objaviti le halštatske grobove iz štirih gomil na grobišču v Kandiji, izkopane v letih 1967 do 1970. Napovedane teme obdelav so seveda obetavne, in upamo lahko, da bo prvi publikaciji sledila še kakšna takomikavna.

Če pričnemo s splošnimi pripombami, moramo vsekakor pohvaliti izredno lepo slikovno opremo knjige, tudi z izrazito mojstrskimi barvnimi posnetki najznamenitejših izkopanin (figuralnih situl, kultnega lončenega posodja, negovske čelade, bronaste narebrenne ciste in ogrlice iz steklenih večbarvnih jagod), da ne izpostavimo posebej kakovostnih črnobelih posnetkov najdb, odličnih risb izkopanin, izredno poučnih risb razvitih plaščev vseh treh figuralnih situl in keramičnih okrasov, končno pa še solidnih detajlnih talnih načrtov posameznih grobov, lege gomil, posnetkov zemljišča, nekaterih fotografskih arhivalij in naposled skice izkopavanja gomile na Marofu leta 1894. Po bogastvu podatkov, sporočenih bralskemu občinstvu že po vidni poti, hkrati pa ob tenkočutnem estetskem predstavljanju najlepših najdb se Knezova monografija uvršča med najprivlačnejše arheološke knjige, kdajkoli natisnjene na Slovenskem (presega jo le znamenita, že klasična in visoko estetska knjiga **Umetnost situl** s konca 60. let, kot zadnji spev velikopotezne razstave o situlah med Padom in Donavo). Obregnili bi se lahko ob nesolidno vezavo, vendar je to tudi vse. Pri Knezovi knjigi je nadvse pomembno to, da je slovensko besedilo povsem prevedeno v nemščino, vključno s katalogom najdb, kar publikaciji daje tudi izredno mednarodno veljavo. Če dodamo še, da je Knez izbrusen pisatelj arheoloških besedil, znan prav po številnih strokovnih, pa tudi poljudno-strokovnih in povsem poljudnih objavah, zlasti halštatskih in drugih starožitnosti s področja Novega mesta oziroma vsega dolenjskega prostora, lahko zatrdimo, da je branje monografije svojevrsten užitek. Avtor nas namreč že v uvodu popelje mikavni zgodovini arheoloških odkrivanj Novega mesta nasproti, še bolj podrobno pa nam približa te romantične začetke našega starinoslovja v posebnem poglavju o zgodovini raziskav. Sicer se Knez ne spušča v najmanjše podrobnosti, ki jih skriva arhivsko gradivo, saj nam v bistvu daje le dober pregled raziskovalcev in dogajanja, vendar nam s svojimi kratkimi komentarji le približa nekatere osebnosti, ki so delovale pri nas (npr. prof. dr. Rudolfa Hoernes, brata slavnega dunajskega arheologa Moritza Hoernes); besedilo bogatijo stare fotografije, npr. Hoernesov in Pečnikov portret, pa posnetek izkopavanja halštatske gomile v Kandiji leta 1941, ko so sodelovali tudi italijanski zasedbeni vojaki.

Bistvo knjige je le objava izsledkov velikih zaščitnih izkopavanj kandijskih gomil (z označbami I–IV) leta 1967 in kasneje. Vendar jih pisatelj v tem krajšem poglavju predstavi le na splošno (kataloški opis najdb je na zadnjem delu besedila monografije). Pač pa Knez izkoristi priložnost, ki jo nudi prva temeljna objava novomeških antik in v naslednjem poglavju predstavi še gomili A in B z Marofa oziroma Kapitelske njive, izkopani leta 1894 (glej poučen načrt kopanja gomile A na str. 21). Tu pa so ohranjene arhivalije še kako koristne in prepričljive za čim boljšo predstavo o grobovih, zato Knez detajlno objavlja posamezne citate iz korespondence med R. Hoernesom in J. Szombathyjem, kustosom Hofmuseuma; citati so kajpak tudi v slovenskem delu besedila le nemški in neprevedeni, kar je morda za nepoznavalca nemščine težava oziroma prikrajšanost za razumevanje bistrournih poročaj o najdbah (presenetljivo podrobno), vendar pa daje takšna avtentičnost objavi vendarle poseben mik in hkrati omogoča resnemu raziskovalcu vpogled v pisne vire o zgodovini starinoslovja pri nas, s katerimi se še ni bil srečal. Za ljubitelje arhivalij je torej to

vsekakor najzanimivejši del Knezove knjige, obvezno pa se mora vanj poglobiti preučevalec halštatske kulture v jugovzhodnem alpskem in predalpskem prostoru, saj je po starih zapisih mogoče dobiti nič koliko pozabljenih podatkov o inventarju že daleč nazaj izkopanih grobov in zlasti o njihovih posebnostih. Temu daljšemu poglavju sledi še povsem kratko o slučajnih, bolje naključnih najdbah; gre za novomeške izkopanine od zadnje vojne naprej.

V novem poglavju sledi pregled halštatskih najdišč v Novem mestu, tudi z navedbo literature, kar se sklada z zemljevidom lege posameznih najdišč na sl:27 (str. 53). Naposled v sklepnem poglavju pred katalogom Knez na kratko, in z uporabo sorazmerno majhnega znanstvenega aparata, poda kronološko podobo Novega mesta v stari železni (halštatski) dobi. Pri vzporednicah za posamezne značilne predmete, pomembne za časovno opredelitev, se pisatelj zateka zlasti na najdišča s slovenskih tal, citiranja tujih del praviloma skoraj ni, v bistvu le v zvezi z našimi najdišči (npr. H. Hencken, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska Gora* /1978/). Piscu torej ni šlo za pretirano poglobljanje v problematiko halštatskega prostora, ampak le za kolikor toliko solidno opredelitev zbranega gradiva. Po tej strani Knezova monografija pač ne prinaša kakšnih posebnih novosti. Sicer pa avtor tudi povsem na kratko postavi časovni okvir obravnavanih novomeških halštatskih grobov: mladohalštatski čas (Ha D. 2—3), s poudarkom na zaključni stopnji tega obdobja, kar ustreza času od konca 6. stoletja do konca 4. stoletja pred našim štetjem (str. 57; to je sicer koristno tudi za nepoznavalce halštatske problematike). Sicer se novomeško gradivo po vzporednicah navezuje na tipološko ustrezno (in neverjetno sorodno) arheološko zapuščino z znamenitih železnodobnih najdišč Dolenjske Toplice. Valična vas in Magdalenska gora. Po situlski izpovednosti sodeč je novomeški halštatski človek le nekoliko zastajal za znamenitima situlskima centroma pri nas, Vačami in Magdalensko goro. Tudi sicer so vidne regionalne posebnosti v primerjavi zahodnodolenjskim. Vse to je zdaj na voljo resnemu raziskovalcu, saj je bil katalog novomeškega halštata še kako potreben in težko pričakovan. In tako smo že pri zadnjem poglavju knjige, in sicer pri katalogu. Ponaša se z neverjetno lapidarnostjo opisov gradiva, mere pa so vidne na risbah v sestavu tabl (merilo je dosledno navedeno!). Opisi posameznih predmetov se najv sestavu tabel (merilo je dosledno navedeno!). Opisi posameznih predmetov se najprej začnejo s kratkimi opisi posamezne arheološke mikrolokacije, z merami gomile in navedbo števila grobov. Tako se pred nami še enkrat zavrti halštatska zgodovina Novega mesta oziroma tudi zgodovina izkopavanja, saj sta po istem kataloškem načelu objavljeni tudi gomili A in B iz Marofa, kataloški opis povojnih naključnih najdb pa je kar dodan besedilu na str. 46 s. Vsaka lapidarnost ima slabo točko, in tako pri posameznih grobovih štirih kandijskih gomil ni podrobnega opisa grobov; na voljo je sicer talni načrt posameznega pokopa, vendar ponovno pogrešamo legendo za posamezne najdbe (dovolj bi bile tudi številke, ki bi bile istovetne z zaporednimi številkami pri naštevanju grobnega inventarja pri posameznih okostjih; to, seveda moramo poudariti, le da jih je bila kisla zemlja že davno povsem razkrojila). Tako pri nekaterih drobnih predmetih v zvezi z njihovo identifikacijo lahko le ugibamo, oziroma se mučimo z mikroskopsko majhnimi risbami na talnih načrtih. Seveda dokončna strokovna objava štirih kandijskih gomil poleg zelo splošnih talnih načrtov v krogu (bolj ali manj pravilno) vkopanih grobov ne premore tudi podrobnejših načrtov, še zlasti pogrešamo preseke skozi posamezne gomile. Tako ostaja Knezova, sicer nedvomno luksuzna in tudi drugače poučna monografija, nepopolna, žal prav v navedenih detajlih neizpovedna in premalo jasna. Sicer pa, prvi zvezek nove serije je tu, v dobrem in slabem boljše nedorečenem, in pri napovedanih novih edicijah upamo, da bodo izčrpnejše tudi pri takšnih nedetajlih, ki so običajno sestavni del arheološke strokovne publicistike.

Davorin Vuga

Bernd Herrmann, *Mensch und Umwelt im Mittelalter*. Deutsche Verlagsanstalt Stuttgart, 1986, 288 str.

Skoraj vsak dan nas naša sredstva javnega obveščanja seznanjajo z različnimi viri ogrožanja okolja. Pri tem pa so informacije praviloma oblikovane tako, kot da gre za popolnoma nove pojave, ki jih v preteklosti ni bilo. Seveda je nekaj vrst ogrožanja okolja, zlasti tistih, ki so v zvezi s kemičnimi snovmi, ki jih v preteklosti niso poznali, resnično novih, velik del težav z okoljem pa je takih, ki so v osnovi že zelo stare. Žal je vednost o tem zelo skromna, kar vodi do idealiziranja in romantičnih predstav o preteklosti, to pa je naravnost škodljivo. Vodi lahko namreč do napačnih sklepov in kot posledica tega do neučinkovitih ukrepov za odpravo ali ublažitev posameznih problemov pri ogrožanju okolja.

Ogrožanje (naravnega) okolja se ni začelo šele z industrijsko in agrarno revolucijo, temveč dolgo pred tem, le da obseg tega ogrožanja ni bil tolikšen kot v zdaj-

šnjem času. Pomembno pa je tudi, da sta naravoslovje in tehnika po eni strani s tem, da sta omogočili tehnični napredek, sopovzročili tudi povečano ogrožanje okolja, po drugi strani pa sta razvili tudi metode, ki omogočajo količinsko in kakovostno ugotavljanje raznih motenj okolja, česar v nekoliko bolj oddaljeni preteklosti seveda ni bilo in zato zaznava ali ugotovitev sploh ni bila mogoča. Pomembno pa je, da naravno okolje v preteklosti v zavesti ljudi ni imelo take vloge kot zdaj, ker je bilo naravnih virov (resursov) kot so čist zrak, čista voda, razne surovine itn. vendarle sorazmerno dovolj na voljo.

O posameznih pojavih ogrožanja okolja, npr. o hiranju in propadanju gozdnih, protoindustrijski fazi npr. na Solnograškem, se je ohranilo nekaj virov, na splošno pa je za ta vidik zgodovinskega proučevanja na voljo zelo malo pisanih podatkov. V poštev pridejo seveda samo viri o dejanskem stanju v naravi, ne pa npr. razni normativni akti, kajti ti so pogosto izražali le pobožne želje, ki z resničnostjo niso imeli nobene ali pa le rahlo zvezo. Take primere imamo pri gozdnih redih iz različnih obdobja.

V zadnjem času pa se je začelo tudi neposredno proučevanje ogrožanja okolja v preteklosti. To je seveda izrazilo interdisciplinarno področje, pri katerem sodelujejo zgodovinarji, arheologi, antropologi, biologi, zdravniki, agronomi, gozdarji, tehniki, ekonomisti. Na univerzi v Göttingenu so v letih 1982 do 1984 organizirali vrsto predavanj iz te tematike kot enega prvih poskusov javne predstavitve dejstva, da je ogrožanje okolja mnogo starejše kot so na splošno mislili. Predavatelji so se med seboj ujeli ob ugotovitvah, da so se različni vidiki ogrožanja okolja začeli že v srednjem veku. Iz tega cikla predavanj je nastala v naslovu omenjena knjiga.

V knjigi razprave niso izrazito grupirane po tematskih sklopih. V tem prikazu je to storjeno zaradi lažje preglednosti.

V razpravi Vidiki arheologije srednjega veka (Walter Sage) je poudarjeno, da ima ta disciplina predvsem nalogo »dobavitelja« izkopaninskih najdb za druge ožje znanstvene panoge, ki se ukvarjajo z raziskavami zlasti organskih tvarin. Glede tega je severnonemško in skandinavsko območje na boljšem kot drugi predeli, ker se je v tamkajšnjih močvirjih ohranilo mnogo več organskih tvarin, ki so za obravnavo problematike onesnaženja okolja pač prvenstveno pomembne.

Vpliv okolja na demografske spremembe obravnavajo razprave: Okolje in razvoj prebivalstva v srednjem veku (Gisela Grupe), Odnos do otrok v srednjem veku (Klaus Arnold), Zenska v srednjeveškem mestu (Edith Ennen) in Omejevanje rojstev v srednjem veku (Andrea Kammeier-Nebel).

Vpliv širokega kompleksa prehrane na ljudi obravnavajo besedila: Prehrana v srednjem veku (Karl-Ernst Behre), Kako so kuhali in jedli v srednjem veku (Johanna Maria van Winter) in Telesna velikost in prehrana v srednjem veku (Helmut Wurm). Posredno se tej tematiki pridružujeta še sestavka: Srednjeveška vrtna kultura, hrana in rekreacija (Walter Janssen) ter Kmetijske produkcijske strukture v srednjem veku (Ulrich Willerding).

Zdravstveni problematiki so namenjeni sestavki: Pojav in potek glavnih kužnih bolezni v srednjem veku (Gundolf Keil), Okolje v luči skeletnih ostankov samostana Aebelholt (provinca Slaelland na Danskem) (Wilhelm Möller — Christensen), Začetki socialne in delovne medicine na srednjeveškem delovnem mestu (Volker Zimmermann), Življenjske razmere v srednjeveškem mestu — oskrba z vodo in odstranjevanje smeti (Ulf Dirlmeier) ter Parazitološke raziskave srednjeveških kloak (Bernd Herrmann). Poleg številnih zanimivih ugotovitev je iz tega kompleksa posebej pomembna najdba okostja v omenjenem samostanu, na katerem so z največjo možno verjetnostjo ugotovili bolezen ergotizem ali ogenj sv. Antona, ki so ga povzročali rženi rožički. O tej bolezni, ki je v deževnih letih v posameznih pokrajinah pokosila na desettisoče ljudi, je na voljo dovolj opisov, doslej pa še ni bil najden zanj materialni dokaz.

Mesto kot življenjski prostor obravnavajo razprave: Srednjeveška mestna hiša. Pripombe k obliki in funkciji na podlagi zgledov v mestu Lübeck (Wolfgang Erdmann), Arhitektura in funkcija srednjeveške mestne hiše v severozahodni Nemčiji s posebnim ozirom na Göttingen (Sven Schütte) in Življenje v mestnih hišah okoli leta 1500 (Hartmut Bockmann).

Promet, mestno gospodarstvo in energetiko obravnavajo: Cesta in pot v srednjem veku kot življenjski prostor in posredovalec med kraji (Dietrich Denecke), Gözd kot gospodarska podlaga poznosrednjeveškega mesta (Ernst Schubert) ter Srednjeveška energetska kriza (Marie-Luise Hillebrecht).

Vse obravnavane razprave, ki temeljijo večinoma na podlagi materialnih ali pa zanesljivih pisnih virov, nakazujejo, da je bil pozni srednji vek epoha temeljnih in daljnosežnih sprememb med človekom in njegovim okoljem. S tem so pisci dali pomemben prispevek k stvarnejši, manj čustveni obravnavi sedanjega ogrožanja okolja.

Jože Maček

Dušanika Dinić-Knežević, **Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku**. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu — institut za istoriju; Vojvodanska akademija nauka i umjetnosti, 1986, 245 strani (Monografije, knjiga 28).

Stevilnim monografijam, ki obravnavajo odnos med Dubrovnikom in posameznimi deželami ali državami (Dubrovnik in Levant, Dubrovnik in Španija, Dubrovnik in Turčija) se je pridružilo še delo Dušanike Dinić-Knežević **Dubrovnik in Ogrska v srednjem veku**. Tem odnosom tudi madžarsko zgodovino pisje doslej ni posvečalo pozornosti, čeprav je ogrska vrhovna oblast nad Dubrovnikom od 1358 do 1526 zapustila veliko sledov v virih. Res je, da so posamezni raziskovalci obravnavali nekatera vprašanja o političnih odnosih med Dubrovnikom in Ogrsko. Posebne pozornosti je bilo deležno leto-1358 (o tem vprašanju sta pisala V. Foretić in B. Nedeljković). Neobdelana pa so ostala mnoga vprašanja s področja diplomatskih in še posebej gospodarskih odnosov.

Avtorica je skušala dati v svojem delu celovito sliko ogrsko-dubrovniških odnosov od prvih znanih podatkov iz XIII. stoletja pa do Mohačke bitke (1526), ko je praktično prenehala ogrska vrhovna oblast nad Dubrovnikom. D. Dinić-Knežević je, kot je razvidno iz podatkov v opombah, temeljito izkoristila bogato dubrovniško arhivsko gradivo. Podatke o političnih in diplomatskih odnosih je našla v sklepih dubrovniške vlade ter zapisnikih organov oblasti in inštrukcijah poslanecev. Gospodarske stike, predvsem za trgovsko izmenjavo, pa obravnava na podlagi notarskih zapisov, testamentov in nekaterih drugih specialnih serij (npr. Debita notariae) dubrovniškega arhiva.

Svoje delo je D. Dinić-Knežević razdelila na več poglavij tako, da kot podlago za delitev jemlje politične mejnike v razvoju odnosov med Dubrovnikom in Ogrsko. Posebna poglavja osredotoči na proučevanje ekonomskih odnosov. V okviru tega jo zanima usoda dubrovniških trgovcev in diplomatov na Ogrskem, ter še posebej bivanje in delovanje Madžarov v Dubrovniku.

Do prvih stikov z Ogrsko so prišli Dubrovčani preko Bosne in Huma v drugi polovici XIII. stoletja, ko so se kot trgovci pojavili na področju južne Ogrske. V začetku XIV. stoletja pa se že omenja naselbina dubrovniških trgovcev v Sremski Mitrovici, ki je predstavljala pomembno tranzitno mesto proti severu.

Sredi XIV. stoletja so Dubrovčani izkoristili politične spremembe ob jadranski obali in na Balkanu (Dušanova smrt v Srbiji) ter se otresli beneške podrejenosti. Z višegrajsko pogodbo (18. julij 1358) so se podali pod zaščito ogrskega kralja Ludvika I. Z zasedbo Huma je postala Ogrska tudi njihov neposredni sosed. Uspeli so, da so dobili od Ludvika I. zelo široko avtonomijo. Notranja uprava je prišla v celoti v roke dubrovniškega plemstva, medtem ko so bile obveze do Ogrske minimalne, simbolične. Obdobju, ko je Dubrovnik doživel svojo prosperiteto pod Ludvikom I., je avtorica posvetila posebno pozornost. Pomoč Ogrske je bila Dubrovniku potrebna pri reševanju dveh sporov s sosedi. Najprej z Vojislavom Vojinovićem, nato še z njegovim naslednikom Nikolo Altomanovićem. Vse te nevolje so skušali izkoristiti Benečani, ki so izvajali razne pritiske na Dubrovnik in ovirali dubrovniško trgovino na področju Jadrana.

S smrtjo Ludvika I. (1382) se je Dubrovnik znašel v posebno težki situaciji. Avtorica posebej obravnava odnos Dubrovnika do obeh kraljic Marije in Elizabete. Proti »ženski vladi« pa je kmalu prišlo do ogorčenega odpora ogrskih in hrvaških magnatov. D. Dinić-Knežević podobno kot starejše hrvaško zgodovino pisje poudarja, da zavzema v teh dogodkih posebno mesto kratkotrajni upor vitezov Ivanovcev iz Vrane pri Zadru pod vodstvom Ivana Paližne leta 1383. Žal avtorica ne upošteva niti ne navaja knjige Nade Klaić, Crtice o Vukovaru (1983), v kateri so obravnavana tudi omenjena vprašanja. N. Klaić namreč ob ponovni analizi sodobnega vira zadarskega kronista Pavla Pavlovića ugotavlja, da je treba iz zgodovinskih priručnikov omenjeni upor črtati in postavlja tezo, da so člani lige, bivši najvišji dvorjani, ki so v času anžuvske vladavine izgubili položaj in pretrpeli žalitve, po Ludvikovi smrti stremeli za tem, da si ponovno pridobijo izgubljene položaje. Zanimivo je v knjigi D. Dinić-Knežević slediti reakcijam dubrovniške vlade na notranje konflikte in dogajanja na Ogrskem v tem obdobju. Avtorica zelo precizno analizira sklepe dubrovniške vlade in njene odločitve. Ugotavlja, da je bila dubrovniška vlada izredno previdna. Kljub temu je ostala zvesta kraljici Mariji v najtežjih trenutkih. Čeprav je kralj Sigmund s pomočjo Benečanov rešil Marijo iz zapora in si s tem zagotovil ogrsko-hrvatski prestol, so mu takoj poslali poslanstvo, ki mu je priseglo zvestobo. Kot je znano, je bil Sigmund dubrovčanom zelo naklonjen. Ko je Sigmund zmagal nad uporniki pri Doboru leta 1394, se je končalo prvo obdobje upora proti budimskemu dvoru. Toda povečana turška nevarnost na Balkanu je prisilila Sigmunda, da je vse vojaške sile usmeril proti Turkom. V bitki pri Nikopolju 1396 je ogrska vojska doživela strahovit poraz, medtem ko se je Sigmund komaj rešil. V tej zvezi D. Dinić-Knežević navaja

zastarele podatke (po V. Klaiću); da so Turki po bitki oropali vso Slavonijo med Savo in Dravo in prodrali vse do Štajerske, odkoder so odvedli veliko sužnjev. H. Pirchegger (Die ersten Türkeneinfälle — 1396, 1415, 1418, Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, Bd. 18, 1922) dvomi o tem vpadu z ozirom na daljavo in letni čas (jesen). Turški vpadi na Štajersko se po Pircheggerjevem mnenju začenejo hkrati kot na Kranjsko v začetku XV. stoletja.

Dubrovčani se niso mogli izogniti nevarnostim, ki so jim pretile v času drugega upora proti Sigmundu. Glavne borbe med Sigmundom in njegovim nasprotnikom Ladislavom Neapeljskim, so se vodile prav na Jadranu; v neposredni sosesčini Dubrovnika. V te borbe so se vmešali neposredni sosedje Dubrovčanov, Bošanci; ki so se opredelili za Sigmundovega nasprotnika. Kralj Ostoja je v tem času z vojsko vpadel na dubrovniški teritorij. Ko se je Ludvik Neapeljski umaknil iz borbe za ogrski prestol in prodal Benečanom Dalmacijo; se je začela dolgotrajna borba med Benečani in Sigmundom. V tej situaciji je postal Sigmund Luksemburžan prirodni gospodar in zaščitnik Dubrovnika; ker je moral Dubrovčane varovati pred napadi bosanskih magnatov Sandalja Hranica in Radosava Pavloviča. V tej zvezi omenja avtorica epizodo, ko so Dubrovčani dobili za krajši čas (1416—1417) v upravo otoke Brač, Hvar in Korčulo. Svojemu tastu Hermanu II. Celjskemu se je Sigmund oddolžil na ta način, da mu je skušal zagotoviti bosansko krono (če bi kralj Tvrtko II. umrl brez moških potomcev). V zvezi s Celjani bi opozoril na podatek, da je kraljica Barbara na račun dolga nekega dubrovniškega meščana zaplenila blago in denar v vrednosti 1700 dukatov, last dubrovniškega plemiča Pavla Volčiča, ki je konec novembra 1416 nenadoma umrl v svoji hiši v Budimu. V zvezi s tem navaja avtorica obsežno korespondenco dubrovniške vlade. Dubrovčani so že v tem času redno obveščali ogrski dvor o novostih v Italiji in o situaciji v Bosni, kjer so se vedno pogosteje pojavljali Turki. Sigmundov odhod na kronanje v Rim so Dubrovčani izkoristili za posredovanje pri papežu, da jim izposluje dovoljenje za svobodo trgovanja v Levanti z neverniki. Leta 1433 jim je Baselski koncil odobril ta privilegij.

Sigmundova smrt (1437) in kratkotrajna vladavina njegovega naslednika Albrehta je povzročila v Ogrski velike neredne in notranje borbe. Avtorica ugotavlja, da se je v tem obdobju ogrska zaščita Dubrovnika občutno zmanjšala. Da bi zaščitili svoje trgovce pred turškim nasiljem na Balkanu, so se začeli Dubrovčani pogajati s Turki. Leta 1442 so se s sultanom sporazumeli, da mu vsako leto pošljejo darila v srebrni posodi v vrednosti 1000 dukatov, sultan pa je izdal ukaz o svobodnem trgovanju dubrovniških trgovcev. To je bil prvi korak Dubrovčanov k postopnemu priznavanju turške odvisnosti.

Na Ogrskem so se vodile ogorčene borbe v zvezi s prestolom, kar so občutili tudi Dubrovčani. Zato so postali zelo previdni in počakali, da se razmere uredijo in postane jasno, kdo je zakoniti vladar. To je bilo za obstoj Dubrovnika zelo pomembno. Vsak novi vladar je moral najprej potrditi privilegije, ki so jih dobili od njegovih predhodnikov, ter jim dodeliti še nove. V zelo težki situaciji se je znašel Dubrovnik po porazu ogrske vojske pri Varni leta 1444, v kateri je padel ogrski kralj Vladislav Jagelonec. Ogrski sabor je izbral za kralja Ladislava Posmrtnega, kar je sprožilo spor s Habsburžani. Dotedanji prijatelj in sosed Dubrovnika herceg Stjepan iim je začel delati težave. Oviral je dubrovniške trgovce pri trgovanju in končno zaradi dela župe Kopavlie z vojsko napadel Dubrovnik. Ker pomoči s strani Ogrske Dubrovnik ni dobil, se je spor med Dubrovnikom in hercegom Stjepanom reševal v okviru odnosov med Dubrovnikom in Osmansko državo. V ta spor je bil vpleten tudi Ulrik II. Celjski, ki je posredoval med Dubrovnikom in hercegom Stjepanom. Podatki, ki jih objavlja D. Dinić-Knežević, kažejo novo luč na poseganje Ulrika II. Celjskega v balkanske zadeve. Kralj Ladislav je 20. novembra 1456 poslal Dubrovčanom pismo, v katerem jih obvešča o neprijetnih dogodkih v Beogradu, med drugim tudi o umoru Ulrika II.

Po smrti kralja Ladislava se je znašel Dubrovnik v precepu med Ogrsko in osmanskim cesarstvom. Kljub temu so se stiki med Dubrovnikom in Ogrsko ponovno in tudi zadnjič okrepili v času vladavine kralja Matije Korvina. Turki so v tem času zasedli Bosno in ogrožali Dalmacijo. Kralj Matija je vztrajal, da se tudi Dubrovčani vsaj finančno angažirajo pri protiturških akcijah. Zato je razumljivo, da so kraljevi odposlanci pogosto prihajali v Dubrovnik. Med njimi se večkrat omenja Jan Vitovec, ki je opravljal zelo zaupne naloge. Dubrovčani so kralja Matijo redno obveščali o razmerah v osmanski državi in o pripravah na vojaške akcije proti Ogrski.

Do štiridesetih let XV. stoletja se je Dubrovčanom posrečilo izogniti konkretnim obveznostim do Turkov. Toda po sporazumu s sultanom Mehmedom II. leta 1458 so uradno postali turški vazali. Ker tudi stikov z Ogrsko niso prekinili, je to pomenilo dvojno vazalstvo. Položaj Dubrovnika na meji med osmanskim in krščanskim svetom je postal zelo delikaten. Turkom se Dubrovčani na noben način niso hoteli zameriti, toda tudi akcije proti Turkom so morali kot kristjani podpirati. Po smrti kralja Matije je Ogrska, ki je bila glavna odporiška sila proti Turkom, začela ekonomsko

propadati, s tem pa je slabela njena obrambna moč. To so kmalu uvideli tudi Dubrovčani, ki so zmanjšali svoje obveznosti do ogrskega kralja. Tributa se sicer niso mogli osvoboditi, niso pa vladarjem več pošiljali odposlanstev z darili, niti niso zahtevali potrditev privilegijev. Po Mohački bitki (1526), ko je bila Ogrska razdeljena med Ferdinanda Habsburškega in Ivana Zapoljo, sta oba zahtevala od Dubrovčanov izplačilo tributa. Toda Dubrovčanom je uspelo, da so prekinili vazalne vezi z Ogrsko in se osvobodili vseh obveznosti. Ostali so samo haračari turškega sultana.

Na koncu svojih razpravljanj objavlja D. Dinić-Knežević rezultate raziskav naslednjih tem: gospodarske zveze in odnosi z Ogrsko ter Madžari v Dubrovniku. Do začetka XV. stoletja so Dubrovčani dosegli pomembne pozicije v gospodarskem življenju Ogrske. Ko je dubrovniška trgovina po turškem pustošenju v Sremski Mitrovici (po 1396) zamrla, se je okrepila dejavnost dubrovniških trgovcev v Kovinu, Iloku in drugih mestih. Zadržujejo se tudi v Nadjbanji (Rivulus Dominarum) - znanem rudniku srebra in zlata. Odtod so ogrsko srebro prenašali preko Bosne v Dubrovnik. Pomemben center dubrovniške trgovine je postal Beograd, ki je po smrti Štefana Lazarevića 1527 prišel ponovno v ogrske roke. Končni cilj večine dubrovniških trgovcev je bil Budim. Tu so imeli dubrovniški trgovci svoje hiše, nekateri so tu živeli do svoje smrti. Zato so pogosto nastali zelo težki problemi reševanja imovine umrlih Dubrovčanov. Avtorica ugotavlja, da poslušajo Dubrovčani na Ogrskem v glavnem preko trgovskih družb, kjer prihajajo do izraza različne oblike poslovanja ter raznovrstne transakcije. Zelo je bila razvita tudi kreditna trgovina.

Dubrovčani so že v času vladavine kralja Ludvika I. zavzemali pomembne pozicije na ogrskem dvoru. Bili so kraljevi svétniki, poslanci, uslužbenci na različnih položajih. To se je nadaljevalo tudi kasneje, a še posebej so bili dobrodošli na ogrskem dvoru v različnih funkcijah v času vladavine kralja Matije Korvina. Življenjska pot Dubrovčanov na ogrskem dvoru je razvidna iz testamentov, ki jih avtorica temeljito analizira.

Madžare prav tako najdemo zelo zgodaj v Dubrovniku. Običajno so prihajali samoiniciativno in se ukvarjali z najrazličnejšimi posli. Nekateri pa so prihajali na poziv dubrovniške vlade. Ukvarjali so se s trgovskimi posli, nekaterimi obrtni (največ je bilo čevljarjev, bili so tudi kovači in izdelovalci lokov). Prav tako se med vojaškimi najemniki pogosto omenjajo Madžari, od konca XV. stoletja kot trabanti. Srečamo tudi Madžare, ki so se v Dubrovniku stalno naselili in ustvarili svoje družine.

Knjigi je avtorica dodala v uvodu spisek uporabljenih virov in literature, na koncu pa je objavila obsežna povzetka v francoskem in madžarskem jeziku. Uporabniku bodo zelo koristili registri osebnih imen in krajev.

Delo Dušanke Dinić-Knežević je zelo temeljita in izčrpna monografija, ki je zapolnila še eno vrzel v zvezi s proučevanjem povezav med dubrovniško republiko in sosednjimi državami.

1987 Ignacij Voje

Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. 264 str. (Posebna izdanja, knjiga LXXIX; Odjelenje društvenih nauka, knjiga 17.)

Pred dvema desetletjema je Akademija nauka i umjetnosti BiH na inicijativo društva zgodovinarjev BiH prevzela organizacijo pisanja zgodovine narodov in narodnosti BiH. Pri Akademiji je bila imenovana centralna komisija, ki jo je sestavljalo sedem članov: Anto Babić, Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Vlado Jokanović, Ferdo Hauptmann, Hamdija Kapidžić in Nikola Babić. K raziskovalnemu projektu sta bili pritegnjeni še dve instituciji: Orijentalni institut in Institut za istoriju (prej Institut za istoriju radničkog pokreta). Do leta 1972 so sodelavci navedenih institucij in člani redakcije zbirali zgodovinsko gradivo v jugoslovanskih in tujih arhivih. Toda znanstvena obdelava zbranega gradiva in realizacija celotnega projekta ni potekala sinhronizirano in po zamišljeni intenzivnosti. Nekateri nosilci temeljnih poglavij so medtem umrli, ne da bi realizirali svoje obveznosti. Celotni projekt, ki naj bi obsegal šest knjig, je ostal kljub prizadevanju nekaterih avtorjev le delno izpolnjen. Čeprav je od projekta ostal le torzo, se je Akademija odločila, da tista dokončana ali delno dokončana poglavja, ki odgovarjajo postavljenim zahtevam in kriterijem, objavi kot gradivo v dveh knjigah.

Prispevki, ki obravnavajo srednji vek, so objavljeni v prvi knjigi. Ta je sestavljena iz treh delov in je prispevek treh avtorjev. Anto Babić je neposredno sodeloval pri oblikovanju osnutka projekta, formuliral metodološke okvire in izdelal podroben koncept vsebine prve knjige. Žal je smrt preprečila, da bi realiziral svojo zamisel.

V njegovi zapuščini so našli napisana posamezna poglavja, nekatera bolj, druga manj dodelana. Kljub temu se je redakcija odločila, da to gradivo objavi. Izvajanja, ki so plod poglobljenega dela in dobrega poznavanja virov, predstavljajo izhodišča za razmišljanje o položaju srednjeveške bosanske države. Bosna naj bi vse do konca svoje samostojnosti obdržala karakter plemiške stanovske države, toda z vidika teritorija kot tudi z vidika vseh oblik izvršilne oblasti naj bi bila do skrajnosti dezintegrirana. Avtor ugotavlja, da je bila v razvoju srednjeveške Bosne zelo pomembna prostorska komponenta. Celoten prostor države je bil razbit na večje ali manjše geografske celote, ki so bile med seboj slabo povezane.

Temeljni Babičev prispevek je posvečen družbi srednjeveške bosanske države. Podlaga pravnega položaja podložnega prebivalstva naj bi bilo običajno pravo. Babič ugotavlja, da je bilo podložno prebivalstvo razdeljeno na razne kategorije odvisnih ljudi, ki so se razlikovali med seboj bolj po opraviilih kot po družbenem položaju. Največ pozornosti posveča dvema osnovnima kategorijama, podložnega prebivalstva, poljedelcem in vlahov-žvinorejcem. Zaradi pomanjkanja virov skoraj ni mogoče slediti procesu spreminjanja svobodnih kmetov — baštinikov v odvisne poljedelce. Prav tako Babič dvomi, da bi se lahko v okviru fevdalnega družbenega sistema obdržalo določeno število svobodnih kmetov. Brez dvoma so kmetje živeli v težkih pogojih, kar lahko sklepamo iz primerov bežanja na dubrovniški teritorij. Do izraza pridejo tudi uporniški pojavi, posebno proti koncu obstoja bosanske države. Do 14. stoletja se je izoblikoval in po običajih končno utrdil pravni položaj vlahov-žvinorejcev v okviru obstoječega fevdalnega sistema. Katuni vlahov se postopoma teritorializirajo. Babič ugotavlja, da so bili vlahi, enako kot v drugih balkanskih deželah, vključeni v okvir posameznih zemljiških gospodstev in morali opravljati določene služnosti. Za zemljiškega gospoda so opravljali stražarsko službo, organizirali karavanе za prenos robe, toda v katunski organizaciji so imeli zanesljivo zaščito pred fevdalci in državno. Pomembno vlogo igrajo v trgovini (s karavanami prenašajo trgovsko robo) in tudi sami trgujejo. Bili so veliki potrošniki soli, ki je prihajala iz primorja. Prav to je povzročilo, da so se posamezniki iz starejšinskega sloja vlahov zaradi bogastva in vojaške službe približali plemiškemu razredu, nekateri pa so bili celo sprejeti med plemstvo. Čudno pa se zdi, da se Babič v potrditev te teze sklicuje na listino bana Mateja Ninoslava iz leta 1240. V opombi 73 (str. 46) navaja bosanske fevdalce, ki se omenjajo kot priče. Med drugim pravi: »Kako da objasnimo nadimak Sfinar uz ime bosanskog boljara Prijezde?« Po njegovem naj bi Prijezda izhajal od vlahov, ki so se ukvarjali s svinjerejo. Verjetno je Babič poznal razpravo Gregorja Čremošnika, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka I (GZM n. s. III, Sarajevo 1948, str. 103—143), mogoče pa je prezrl Čremošnikovo razlago imena Sfinar. Čremošnik je na podlagi precizne paleografske analize listine ugotovil, da sta Sfinar in Prijezda dve osebi, ker je notar, kot tudi pri drugih imenih, med njiju postavil piko. V moško ime Svinjar bi težko verjeli, ampak je notar, ki je bil Latin, namesto Sfinar napisal Sfinar. Žensko ime Sfila, Sfilaja v tem času srečamo v Bosni.

Precej obsežno obravnava Babič mestno prebivalstvo v Bosni, vendar je to poglavje najbolj nedorečeno. Avtor se preveč oklepa določenih stereotipnih stališč. Prav to vprašanje je mnogo bolj poglobljeno in konkretno obdelala v svojem prispevku Desanka Kovačević-Kojić. Opozoril bi le na Babičevo stališče o vzrokih za prihod Sasov-rudarjev na Balkan. Pravi, da ni zanesljiva trditve zgodovinarjev, ki pojav Sasov v Srbiji in Bosni povezujejo z vdorom Mongolov. V Podonavje v začetku 13. stoletja. Ko govori o sodstvu v mestih in trgih srednjeveške Bosne, se posebej zadrži na zakonu o rudnikih despota Stefana Lazarevića iz leta 1412. Zanimiv je upor srebreniških rudarjev, ki je ugotovljen leta 1427. To dokazuje, da sami predpisi niso mogli vedno ščititi rudarskih delavcev pred zatiranjem in izkoriščanjem. Ne bi se pa mogli strinjati z Babičem, da je ostala Bosna do konca na stopnji male obrtne proizvodnje, omejene trgovine in neznatnega kapitala. D. Kovačević-Kojić prihaja v drugem delu do drugačnih ugotovitev.

Ker je bila srednjeveška Bosna v krščanskem svetu znana kot dežela heretikov, je predstavljala edinstveno področje, od koder so trgovci brez ovir izvažali sužnje kot trgovsko blago. Babiča zanima predvsem poreklo in položaj sužnjev v bosanski srednjeveški družbi. Poglavlje o plemstvu je žal nedokončano, vendar v dokaži zaokroženi in sintetični obliki govori o karakteristikah bosanskega fevdalizma in vazalnih odnosih med plemstvom. Podobna stališča najdemo v dveh Babičevih delih: v geslu Feudalizam kod jugoslovenskih naroda (Enciklopedija Jugoslavije, III. zv., Zagreb 1958, str. 306—308) in v knjigi Iz istorije srednjovekovne Bosne (Sarajevo 1972; glej mojo oceno v ZC 1974, str. 179—182).

V knjigi je najobsežnejši prispevek Desanke Kovačević-Kojić o gospodarskem razvoju srednjeveške bosanske države. Svojo razpravo deli avtorica na sedem poglavij in v obliki sinteze povzema rezultate dolgoletnih raziskovanj, ki jih je objavila v dveh knjigah: Trgovina u srednjovekovnoj Bosni (glej mojo oceno v ZC 1964, str. 268—277).

in Gradska naselja srednjovekovne bosanske države (glej mojo oceno v ZČ 1980, str. 363—368), razen tega pa to svoje novo delo razširja tudi na temo o gospodarskem razvoju vasi. Prejšnje ugotovitve pri drugih temah dopolnjuje z novimi arhivskimi podatki ob upoštevanju najnovejše literature. Svojih razpravljanj ne konča s padcem Bosne pod Turke leta 1463, ampak sega še v turško dobo. Ker je za rekonstrukcijo razmer za zgodnje fevdalno obdobje premalo ohranjenih virov, poudarja avtorica, da se lahko začne s pisanjem gospodarske zgodovine srednjeveške Bosne z nastopom bana Kulina konec XII. stoletja. Mejniki je pravzaprav Kulinova listina Dubrovniku iz leta 1189. Takrat se je verjetno trgovina vršila na občasni sejmi, kar je odgo-varjalo stopnji razvoja bosanskega gospodarstva. Tudi ona se, kot Babić, pri ugotavljanju družbene strukture tega časa ustavlja pri analizi listine bana Mateja Nino-slava iz leta 1240. Ko se sprašuje, kaj so »kmetovi« in »ljudi«, ugotavlja, da obstajajo različna mnenja. Odloči se za tezo Vlada Jokanovića, da so bili »kmetje« vedno svobodni ljudje, medtem ko so »ljudi« vezani na zemljo. Kmetje naj bi bili vojaška milica pri utrjenih gradovih ali svobodni posestniki, ki so verjetno občasno opravljali vojaško službo. Babić pa meni, da so »ljudi« svobodni ljudje, »kmeti« pa podložniki (Bosansko selo kroz historiju, Pregled 1940, str. 131).

Z nastopom vlade Stjepana II. Kotromanića se začenja gospodarsko prebujenje Bosne. Iz tega časa so ohranjeni prvi podatki o poljedelskih proizvodih. Teritorialno širjenje Bosne (Hum) do neposrednega dubrovnškega zaledja je imelo ogromen pomen za napredek in razširitev trgovine. Z razvojem rudarstva pa se je v osnovi spremenil karakter bosanskega gospodarstva. Preporod bosanskega gospodarstva v prvi polovici 14. stoletja je privedel do nastanka lokalnih trgov v ožji Bosni. Nov tip naselja so predstavljala naselja rudarjev in trgovcev. Takšen napredek gospodarstva je dal pobudo za kovanje domačega denarja. Tako je nagli razvoj rudarstva in s tem zvezan razvoj blagovno-denarnega gospodarstva v drugi polovici 14. stoletja, v obdobju vladanja kralja Tvrtka I., prispeval k vključevanju bosanskih proizvodov preko Dubrovnika in Benetk v evropsko gospodarstvo, v sami Bosni pa je pospešil urbanizacijo.

V okviru razpravljanj D. Kovačević-Kojić zasledimo prvi poskus obravnave gospodarstva srednjeveške bosanske vasi. Proučevanje tega vprašanja je povezano z odkritjem novega zgodovinskega gradiva. Gre za najzgodnejše turške defterje iz 15. stoletja. Avtorica uporablja prevode popisa bosanskega krajišča iz leta 1455, sumarni defter za bosanski sandžak iz let 1468/69 in poimenski popis sandžaka vilajeta Hercegovine iz leta 1477. Ker so pisani kmalu po turški osvojitvi, se v njih odraža tudi staro stanje. S prihodom Turkov je bila plemiška dominikalna zemlja sprejeta v timarski sistem kot hassa zemlja. Domači naziv za to obliko fevdalne lastnine je »carina« ali »stup«. Obstajala je namreč tendenca, da se dominikalna posest širi na račun kmečke zemlje. Iz ohranjenih podatkov sklepa avtorica, da so v srednjeveški Bosni vladale konzervativne oblike proizvodnje in fevdalnih odnosov, ker je bila obdelava dominikalne zemlje zasnovana na delovni renti kmetov. O vaseh: poljedelskih naseljih, njihovi velikosti in stopnji naseljenosti posameznih predelov Bosne dobimo dokaj jasno podobo na osnovi omenjenih defterjev. Zelo zanimivi in poučni so tabelarni pregledi. Analiza defterjev prikaže približno sliko o razprostranjenosti poljedelskih kultur in druge poljedelske proizvodnje na širšem prostoru. Gospodarstvo bosanske vasi je obsegalo skoraj vse dejavnosti, potrebne za zadovoljevanje potreb poljedelskega prebivalstva. Imelo je obliko avtarktičnega gospodarstva, vendar so viški proizvodnje postajali predmet trgovine. V 14. stoletju je prišlo prav tako do naglega napredka in naraščanja števila vlaškega prebivalstva. Že pred prihodom Turkov se je, kot kažejo dubrovniški viri, začel na prostoru Hercegovine proces teritorializacije katunov. Identifikacija katunov pa je zelo otežkočena. Vlahti so se na tem prostoru ukvarjali z obrtnimi dejavnostmi in so bili trgovsko zelo aktivni.

Veliko prostora posveti avtorica mestnemu gospodarstvu, v okviru katerega na prvem mestu obravnava rudarstvo. Čeprav so bili že od vsega začetka pri proizvodnji bosanskih rudnikov angažirani tujci, to je Sasi in Dubrovčani, so se z rudarstvom ukvarjali tudi domači ljudje. Bosno so v tem času zajele zgodnjekapitalistične oblike organizacije in eksploatacije v rudarstvu, kar je privedlo do novih, bolj zapletenih odnosov med Dubrovčani in domačini.

Delitev dela v rudarstvu in topilništvu je povzročil napredek rudarske in metalurške tehnike. Na podlagi nekaterih orientacijskih števil, v glavnem oprtih na podatke o izvoru, je avtorici uspelo priti do nekaterih kvantifikacijskih podatkov. Predvideva, da je znašala letna proizvodnja srebra v srednjebosanskem rudarskem bazenu v tridesetih letih 15. stoletja najmanj 2 do 3 tone. Letna proizvodnja srebra v Srebrenici naj bi bila 5 do 6 ton v času najvišje proizvodnje. O veliki proizvodnji svinca govorijo karavane, sestavljene iz več desetih s svincom natovorjenih konj. Od leta 1372 do 1391 naj bi Dubrovčani izvozili v Benetke 148 ton pretežno bosanskega in nekaj srbskega svinca. Leta 1403 je bilo poslano v Dubrovnik 300 s svincom na-

tovorjenih konj, kar bi znašalo približno 3 vagone. Bosanski trgovec Brajlo Tezalović je samo leta 1413 poslal v Dubrovnik okrog 11 in pol vagonov svinca. Na podlagi defterja iz leta 1489 se vidi, da je proizvodnja rudnika Olovo znašala 673 ton svinca. Vzporedno z rudarstvom je prišlo do nadaljnega napredka trgovine. Poleg rudarskih proizvodov zavzemata pomembno mesto vosek in kože. Napredek živinoreje povzroča večjo potrošnjo in s tem zvezan uvoz soli, višji standard (zaznan pri plemstvu in mestnem prebivalstvu) pa večjo potrebo po kvalitetnejšem suknu. Med drugim je avtorica ugotovila, da je bila trgovinska bilanca srednjeveške Bosne pozitivna.

Zbiranje Dubrovčanov na enem mestu je privedlo do postopnega ustanavljanja njihovih kolonij. Dubrovčani so spodbujali razvoj lokalne trgovine in predstavljali zelo pomemben dejavnik v gospodarstvu vsakega posameznega trga. Avtorica posveča posebno pozornost domačemu prebivalstvu, ki se vključuje v trgovino, zasnovano na kreditni osnovi. O kreditnih poslih med dubrovniškimi in domačimi trgovci je ostala sled v trgovskih in notarskih knjigah ter testamentih. Po ohranjenih podatkih se je s kreditnimi posli ukvarjalo v Fojnici 50 in v Srebrenici okrog 260 domačih ljudi, verjetno pa je bilo njihovo število znatno višje. D. Kovačević-Kojić je še ugotovila, da so se domačini ukvarjali vsaj z 28 obrtnimi panogami. Domači zlatarji izdelujejo luksuzno posodje ter zlat in srebrn nakit.

Posebno poglavje posveča avtorica vzponu in širjenju mestnih naselij. Mestna naselja bosanske srednjeveške države so bila mlada v primerjavi z evropskimi mesti tedanjega časa. Nastala so šele sredi 14. stoletja, do intenzivnega razvoja pride v prvi polovici 15. stoletja. Tedaj je bilo v bosanski državi okrog 70 trgov različnih velikosti in pomena. Osnovne gospodarske dejavnosti — rudarstvo in trgovina — so bile v polnem razcvetu in dobijo poleg lokalnega tudi širši pomen za evropsko gospodarstvo. Najaktivnejši trgi so štel preko 2000 prebivalcev, le v Srebrenici je bilo leta 1476 okrog 700 hiš, kar pomeni okrog 3500 prebivalcev. Izrazito neurbanizirano je ostalo planinsko področje dinarskega masiva, posebej še današnja Hercegovina.

Zelo izčrpno in poglobljeno študijo o bosanski cerkvi je napisal Sima Ćirković. Pri tem je upošteval vse dosežke in ugotovitve domačih in tujih raziskovalcev. Prišel je do sinteze, ki je vredna posebne pozornosti. Zelo kratek čas so srednjeveški ljudje izenačevali Bosno s herezijo. To se je dogajalo do srede 13. stoletja, ko so se v Bosni in okrog Bosne vodile težke borbe za temeljite spremembe cerkvenih razmer. Kasneje, posebno v 15. stoletju, je pri ljudeh prevladala zavest, da verska situacija v Bosni ni tako enostavna. Kralji niso pripadali heretikom, nekateri velikaši so iskali zaščito pri papežu, drugi so se opredelili za pravoslavlje. Predmet Ćirkovićevega razpravljanja je ugotavljanje konkretnega odnosa med cerkvijo in državo, ugotavljanja oblik medsebojnih stikov in vplivov. Ne razpravlja o splošni problematiki bosanske cerkve, njeni strukturi in njenem karakterju. Ne dvomi, da je bila bosanska cerkev heretična in da je bila njena doktrina dualistična. Tudi zanj ostaja podlaga delo Franja Račkega »Bogumili i patareni«.

Ko so sredi 13. stoletja utihnile dolgotrajne in ogorčene borbe in se je začelo obdobje relativnega miru, je država bosanskih banov dosegla popolno samostojnost. Ostala je tudi neizkoreninjena skupnost dualističnih »krtjanov«, ki je izpolnila izpraznjeno mesto po izginotju hierarhije nekdanje katoliške slovanske škofije. V času nastanka bosanske cerkve se ujemajo meje državnega ozemlja z mejo cerkvene jurisdikcije. Zato je bila bosanska cerkev omejena na skromni prostor prvotne bosanske države. Ko obravnava odnos med cerkvijo in svetno oblastjo, ugotavlja, da cerkveni predstavniki niso sodelovali pri izvrševanju nalog državne oblasti. Prav tako niso bili zastopani v institucijah države, niti v državnem saboru. Kljub temu srečamo »krtjane« in člane hierarhije pri izvrševanju diplomatske službe. Prav tako jih srečamo kot člane arbitražnih organov, ki so obravnavali odnose med plemstvom in vladarjem (nezvestoba, izdaja). Bosanska cerkev ni imela pogojev, da postane resen rival državni oblasti, znala pa je ohraniti zelo ugledno mesto v bosanski družbi. Njeno moč je predstavljala moralna avtoriteta.

S. Ćirković se sprašuje, iz katerih družbenih slojev so izhajali »krtjani« in ali je bila njihova skupnost socialno homogena? So podatki, ki dokazujejo, da je obstajala določena diferenciacija. Poseben problem predstavlja krst. Krščenje z vodo ni imelo nikakršne vrednosti, a duhovno krščenje s knjigo in polaganjem rok je bilo rezervirano za maloštevilno elito, ki se je obvezala, da bo živela brez greha. Zato so prebivalci Bosne v ogromni večini ostali vse do smrti nekrščeni. Posledica je bila, da pretežni del prebivalstva ni užival zaščite, ki jo je kristjanom nudilo kanonsko in svetno pravo. Zaradi tega je v Bosni več kot eno stoletje cvetela trgovina s sužnji.

Pri ocenjevanju vpliva bosanske cerkve na kulturno življenje izhaja Ćirković iz prvobitnosti in izvornosti, ki ju je imela bosanska država, ko se je krščansko življenje naslanjalo na cirilmetodovsko dediščino. Vse do tridesetih let 13. stoletja je Bosna pripadala sferi, kjer ni bilo preganjano slovansko bogoslužje. To je olajšalo pritok glagolskih in cirilskih knjig s sosednjega področja. Ko se je spremenila doktrina cer-

'kve in uvedel strogi asketski dualizem, je postal odnos do cerkvene umetnosti negativen. Pomembno vlogo je igrala le pisana beseda svetih knjig (sv. pismo Nove zaveze), na katere so se »krstjani« opirali in s tem branili ter širili svoje učenje. Posebnosti bosanske dualistične teologije so prišle do izraza v glosah k tekstom sv. pisma. Da bi zadovoljili potrebe po knjigah, so prepisovali stare predloge. Zelo različen repertoar okrasov (zastavice, inicialke, miniature) je še posebej izstopal v ohranjenih rokopisih. Kljub strogemu asketskemu pojmovanju »krstjani« niso preganjali okraševanja rokopisov. Bosanska cerkev je imela zelo majhen vpliv na nižje družbene sloje. Zaradi pomanjkljive cerkvene organizacije (ni bilo mreže župnij) je pri širokih ljudskih množicah tolerirala razvoj tradicionalne narodne kulture, prežete s poganskimi predstavami in običaji. Bosanski fevdalni razred pa je bil dovzeten za viteško dvorjansko kulturo, karakteristično za velik del tedanje Evrope. V tej zvezi je treba omeniti še pojav stečkov. Stečki namreč niso specifično vezani za bosansko cerkev. Področje njihove največje razprostranjenosti je izven jurisdikcije bosanske cerkve. Sodeč po napisih je bila ta oblika označevanja grobov običajna pri vernikih vseh treh konfesij, zastopanih na teritoriju bosanske države. Bosanska cerkev je bila cenena cerkev, od katere so imele koristi ljudske množice, ki niso plačevale cerkvene desetine, korist pa je imela tudi fevdalna gospoda, kateri je ostalo več sredstev za zadovoljevanje raznih potreb. Že sredi 14. stoletja bosanska cerkev ni bila edina cerkvena organizacija v bosanski državi, ker se je soočala z močnejšimi in bolje organiziranimi cerkvenimi ustanovami. V zadnjih letih obstoja bosanske države ni več predstavljala odločujoče sile.

Posameznim tematskim sklopom so dodani kratki povzetki v angleškem (Babić, Cirković) in francoskem jeziku (Kovačević-Kojić). Za lažjo orijentacijo služi register najpomembnejših osebnih in krajevnih imen ter pojmov.

Tudi v tej nepopolni in nedokončani obliki je zapolnjena določena praznina vsaj kar se tiče srednjeveške obravnave BiH. Nakazana so določena izhodišča za nadaljnje delo, prispevki pa predstavljajo model, kako naj bi bila zgodovina BiH obdelana v celoti v obliki sinteze.

Ignacij Voje

Heinrich Mayer O. Cist., *Die Urkunden des Neuklosters zu Wiener Neustadt*. Wien 1986. 266 strani. (Fontes rerum Austriacarum, Zweite Abteilung, Diplomataria et acta; 86. Bd.)

Historična komisija Avstrijske akademije znanosti (filozofsko-historični razred) je v svoji zbirki virov za avstrijsko zgodovino Fontes rerum Austriacarum, v drugem oddelku za listine in akte kot 86. zvezek izdala listine Novega samostana v Dunajskem Novemu mestu, ki jih je v obliki regešt obdelal in za tisk pripravil cistercijan H. Mayer iz tega samostana. Samostanski arhiv je bil sicer 1944 bombardiran, vendar listine in arhivalije niso utrpel izgub.

Cistercijanski samostan sv. Trojice v Dunajskem Novem mestu, kratko imenovan tudi Novi samostan (Neukloster), spada med najmlajše srednjeveške samostanske ustanove v Avstriji. Ustanovil ga je kralj Friderik IV. leta 1444, obstojal pa je samostojno do druge polovice 19. stoletja, ko se je 1880 združil s cisterco, Heiligenkreuz v Dolnji Avstriji.

Da bi novi samostan čimbolj materialno zavaroval, mu je Friderik IV. med drugim v ustanovni listini daroval tudi letno vsoto 300 funtov denaričev iz dohodkov faré sv. Petra v Ljubljani, katere patronat mu je pripadal. Dotedanji ljubljanski župnik Martin iz Ribnice se je moral fari odpovedati, zato pa je vladar imenoval Stefana Alocha iz Kamnika, ki je nato pristal, da letno odda od dohodkov svoje fare Novemu samostanu letno po 300 funtov denaričev v dveh obrokih. Tako najdemo v arhivu omenjenega samostana mnogo listin iz časa od leta 1267 do 1669, ki se nanašajo na naše kraje. Že 1452 je hotel — sedaj že kot cesar Friderik III. — inkorporirati samostanu tudi faro sv. Mihaela v Mengšu. Samostan je ljubljansko faro dajal v zakup, tako 1462 Juriju Kralju, župniku v oddaljenih Gotovljah pri Zalcu, kateremu je prepustil tudi urad šolnika. Po ustanovitvi ljubljanske škofije 1461, ko je Friderik III. ljubljansko faro s kapelo sv. Janeza Krstnika (nekoč na križišču Trubarjeve in Vidovdanske) inkorporiral novi škofiji oziroma škofovi menzi, je samostanu v Dunajskem Novem mestu zato podelil omenjeno menško faro. Ta je ostala inkorporirana samostanu do leta 1668, ko jo je s podružnicami v Vačah, Čemšeniku, Zagorju in Dolu prodal samostanu v Stični, predvsem zaradi velike oddaljenosti od Dunajskega Novega mesta. Cesar Leopold I. je 1669 to prodajo potrdil. Stična naj bi to cesarjevo potrdilo, obenem s sedmimi drugimi listinami, ki so zadevale faro Mengeš in podružnice, prejela ob prodaji, vendar je njihovo izročitev terjala menda še 1731 in 1732.

„Poleg 392 listin, ki zadevajo sám samostan,“ so v drugem delu objavljene še 104 regeste listin, ki se tudi hranijo v samostanskem arhivu, a se ne nanašajo direktno nanj. Med temi je najstarejša listina iz 1267 o sodstvu fare Mengeš, ki jo je objavil že F. Schumi v II. zvezku listin in regist za Kranjsko pod št. 374.

Že leta 1900 je Anton Koblar, marljivi zbiratelj zgodovinskega gradiva, obiskal omenjeni samostan v Dunajskem Novemu mestu, pregledal takratni arhiv in si izpisal kratke povzetke listin iz časa 1386 do 1670, ki jih je pod naslovom »Paberki iz arhiva cistercijskega samostana v Dunajskem Novemu mestu« objavil v Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko, 10. letnik 1900 na str. 119—127. Zaradi nepoznavanja slovenske historične bibliografije pa H. Mayer te Koblarjeve objave regist seveda ne pozna.

A. Koblar je objavil 38 regist (naknadno oštevilčenih) listin iz časa 1386—1670, ki zadevajo ljubljansko in mengeško faro. H. Mayer pa ima objavljenih 40 regist, ki zadevajo omenjeni fari. Vendar najdemo pri Koblarju objavljenih 16 regist listin, ki jih Mayer nima, pri Mayerju pa 17 listin, ki jih Koblar nima. Pri Koblarju gre za listine iz časa 1528—1670, ki jih je našel v prepisu v obeh kopalnih knjigah samostana; takrat v predalih 102 in 130, ki jih Mayer navaja kot kopalni knjigi C in B. Večina razlik gre na rovaš dejstva; da Koblar ni poznal listin iz 1452 (71) in 1669 (273), v katerih je v insertih prepisanih 3 oziroma 8 listin.

Ker pač ni poznal Koblarjevih objav regist s točnimi identifikacijami v listinah omenjenih krajev, je razumljivo, da se ravno v tem pogledu pri H. Mayerju pojavljajo mnoge napake, vidne zlasti v registru. Tako ne ve, da je »Arch« (481) Raka na Dolenjskem, pa tudi za »Pettau« ni rečeno, da gre za naš Ptuj; »Bodicz« so res Vodice, toda ne »In Unterkrain«. Tudi za »Cilli« ni omenjeno, da je danes Celje, enako ne za Krainburg—Kranj; »Topolczka, Topolska« je seveda cisterca Topusko na sosednjem Hrvaškem. Za »Tolmein« ni Tolmina, zato pa je celo v »Istrien«. »Dowino« je seveda Devin, »Tschembtschrenikh« pa ni »wohl Remšnik Oberkrain«, ampak Čemšenik pri Zagorju.

Pri listini iz 1408 (405) ima kot izstaviteljko Ano, vdovo »Adam des Peischatt«, Koblar (3) pa »vdovo po pokojnem Nikolaju s Pešate (Nix Peyschater)«, ki se v naslednji listini iz istega leta (406) imenuje reš »Nichts der Peyschauer«. Kot pečatnika v prvi listini navaja Mayer župnika »zu Frainz« in iz Mengša, Koblar pa Dietriha, župnika v Križah (zu Creutz) in (plemčiča) Nikolaja Mengeškega, kar je nedvomno pravilneje. — »Fridolinus« iz listine iz 1267 (393) je seveda ljubljanski kastelan Rudelin. »Ganaritz« pa narobe prebrano za Ganawitz tj. Konjice (428). »Gletsch, Glatsch« je bolj verjetno Cletsch za Kleče pri Ljubljani (273, 405, 406), »Guettendorff« pa ni na Kranjskem, ampak gre za Götovlje pri Zalcu, kjer se župnik omenja že 1263 (P. Blaznik, Hist. topografija slovenske Stajerske, str. 240—241). — »Gurgfeld, Gurfeld« ni »Krška polje«, ampak Krško. »Haslpach« pa v njegovi bližini ležeči Leskovec (481). — »Jodocus de Novo Foro« v listini iz 1444 (7) je pri Koblarju (8) Jošt Hausner iz Tržiča. »Liechtenwald« (481) je seveda Sevnica. »Lustall« pa Dol pri Ljubljani, nekoč podružnica mengeške fare. Narobe sta prebrani imeni ljubljanskega meščana iz 1386 (398) Nikolaja Mlakerja kot »Niklein der Mlabe« in plemiča Ludvika z Iga kot »Ludweig von Nigg« oziroma »Nygge« v registru. Za »Morawtsch, Morawtsch« pa tam stoji celo »Moravs. Moravče na Gorenjskem, Oberkrain (Slowenien)«. Za »Nassenfus« (481) ne pozna Mokronoga, pa celo koroška Dobrla vas-Eberndorf je tu »Oberndorf im Jauntal«. Podobno ne ve, da je bil ljubljanski župnik iz 1438—1444 »Martinus de Reyfnitz« doma iz Ribnice na Dolenjskem, da je »Sankt Bartholomäus im Feld« dolenjski Sentjernež in da je »Stain« slovenski Kamnik. Za »Windisgretz« (424) pozna Slovenj Gradec, toda na Kranjskem.

Pač pa ima Mayer pravilen datum listine 1449 III 12. (46), ki je pri Koblarju napačno pod 1444 III 12. (9). V listini iz 1453 XI 24. (77) se omenja posest grofa Ulrika II. Celjskega, ki je spadala k njegovemu gradu Liechtenstainu pri Mödlingu v Dolnji Avstriji. Doslej neobjavljen je bil regist listine (1288) februar 4. Ljubljana (395), ohranjene le kot insert v listini iz 1338 VIII 7. Beljak (396), ki jo v stiskem prepisu hrani Arhiv SR Slovenije v Ljubljani. Seveda ima Mayer imena prič v tej listini večinoma napačno prebrana: namesto »Arch(?) de Varno, Hugo de Dowino, Ulrich de Reiffenperch, Andreas de Pain, Otto Schatkn« ima ljubljanska kopija: »Aeschvini de Varmo, Hugonis de Dewino, Vlrici de Reiffenberch, Andreae dicto de Peyn, Ottonis de Schalkern militum«, kar je očitno pravilneje.

Mengeška fara je bila že od leta 1267 (393), izvzeta iz deželnoknežjega sodstva, kar so kasneje potrjevali tudi drugi deželni knezi, tako Majnhardt II. goriško-tirolski leta 1288 (395), Albreht II. avstrijski 1338 (396), Viljem avstrijski 1399 (401) in 1407 (404) Leopold III. avstrijski.

Poleg nepoznavanja Koblarjevih regist in netočnih identifikacij krajev je delu očitati tudi številne tiskovne napake — enkrat je ime zapisano tako, drugič drugače,

v registru zopet drugače, včasih pa je v registru osebno ime; ki ga v registru sploh ni, kot npr. pri št. 405 in župniku Ditrihu.

Sestavljalec registra se je sicer resno trudil, toda očitno je, da je zadana naloga presegala njegove strokovne sposobnosti.

Božo Otorepec

Irena Gantar Godina, **T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem (1895—1914)**. Ljubljana: Slovenska matica, 1987, 175 str.

Spomladi 1987 je Slovenska matica v svoji zbirki Eseji in razprave izdala knjigo Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem (1895—1914), ki jo je napisala Irena Gantar Godina in je razširjeno in dopolnjeno besedilo magistrske naloge. S to lepo opremljeno knjigo smo dobili koristno prepotrebno monografijo o precej pomembnem pojavu v zgodovini slovenskega naroda. Masarykovstvo je znatno vplivalo na idejna politična in kulturna razmišljanja in snovanja pri Slovencih skoraj celih dve desetletji pred prvo svetovno vojno in pustilo precej direktnih in indirektnih sledov.

Ob prebiranju knjige smo presenečeni, koliko jasnih; lepih in prodornih misli, analiz in ocen o slovenskem narodu, o njegovem položaju; njegovih perspektivah, o njegovi socialni organizaciji, kulturnem razvoju, pomenu kulture, znanosti in inteligence za narodni razvoj so napisali na Slovenskem ljudje, ki jih je inspirirala misel in akcija T. G. Masaryka ali so z njo polemizirali in jo zavračali.

Avtorica je za uvod podala prav na kratko oris misli in dela Tomaža Garrigue Masaryka od začetka delovanja do časa, ko je na prelomu stoletij vplival na slovenske razumnike, zlasti mladino, ki je študirala v Pragi, pa tudi na Dunaju in v Gradcu. To je dober prijem, kajti s tem nas vpelje v temeljne elemente in smeri Masarykovega mišljenja in zaključevanja, napotil in akcije. Kratko nas seznani z njegovo kritično humanistično filozofijo, ki temelji v osvobodni religioznosti in etiki, seznani nas z njegovo sintagmo o malem narodu, o tem da je narodno vprašanje malega naroda v veliki meri socialno vprašanje in da je potrebno v javnem in političnem delu gledati realistično in delati med ljudstvom, vsak dan drobne korake prosvetljevanja in socialnega ter gospodarskega organiziranja. Pove še o njegovem zavračanju marksizma, zlasti njegovega dialektičnega materializma, njegove delavske razredne revolucionarnosti in teorije o diktaturi proletariata, ki je v praktični izvedbi neskladna s tradicijo evropske politične demokracije, po drugi strani pa o njegovem političnem sodelovanju s socialno demokracijo, kot emancipacijskim gibanjem. Te elemente so Masarykovi učenci in pristaši na Slovenskem v glavnem sprejemali, se poskušali po njih voditi in jih oživiti v javnem in političnem delu. O ravno teh elementih pa so tudi polemizirali na Slovenskem Masarykovi nasprotniki in jih zavračali, tako ortodoksni marksisti kakor ljudje iz klerikalnih in liberalno svobodomiselnih krogov.

Temu poglavju sledi poglavje o vplivu češkega Masarykovega političnega realizma na hrvaške, srbske in slovenske študente v Pragi v letih 1895—1900. Naj tu omenimo, kakor omenja avtorica, da sta bila med Masarykovimi pristaši v tem času dva bodoča največja ideologa in politika med Hrvati in prečanskimi Srbi, Stjepan Radić in Svetozar Pribičević. Od Slovencev pa se je v tem času za Masarykov nauk oddočila pomembna skupina, ki je ostala Masaryku zvesta vse življenje in jo na Slovenskem imenujemo masarykovci: dr. Ivan Žmavc, dr. Anton Dermota, dr. Dragotin Lončar, dr. Josip Ferfolja in Karel Schweiger.

Naslednji dve poglavji prikazujeta dejavnost slovenskih masarykovcev oziroma realistov, kot so se sami imenovali, v letih 1900 do nekako 1906/1907, do njihovega formalnega vstopa v Jugoslovansko socialno demokratsko stranko in nato njihovo usmeritev in delo znotraj JSDS, vse do jeseni 1917, ko so se v narodni politiki distancirali od idejnosterilnega vodstva JSDS. V prvem obdobju izrisuje avtorica publicistično delo realistov v reviji Naši zapiski, ki jim jo je 1902. leta odprl njen ustanovitelj, slovenski reformistični socialist Albin Prepeluh — Abditus. Vidimo lahko, kako uspešno je bilo v tem času (in še po vstopu v JSDS) njihovo sodelovanje s Prepeluhom, kako rodovitno je bil njihov medsebojni vpliv. Realisti so se od Prepeluha učili razumevati slovensko socialno oziroma kmečko vprašanje v nekakem reformistično revizionističnem smislu. Prepeluh pa se je ob njih seznanjal (seveda z neko osebno kritično rezervno) z nauki T. G. Masaryka, zlasti z njegovimi sintagmami o moralnosti politike, o problemu malega naroda kot je češki in analogno slovenski, o socialnem bistvu narodnega vprašanja in o vlogi inteligence v narodu in narodnem gibanju. Prepeluh je bil tisti, ki je nato najbolj preganljivo na Slovenskem formuliral tezo o problemu malega naroda. V poglavju, ki obravnava realiste v okviru JSDS, je največ govora o njihovem razčiščevanju vprašanj vloge kulture v narodu, zlasti pa

pogledov na narodno vprašanje, konkretno vprašanje slovenske narodne avtonomije oziroma samoodločbe, vprašanje Zedinjene Slovenije in vprašanje razmerja Slovencev in Jugoslovancev, slovenske narodne individualnosti, njene ohranitve znotraj eventualne skupne jugoslovanske državne tvorbe. Avtorica lepo pokaže vztrajanje slovenskih realistov v neki idejni kritični distanci do razrednobojnega marksizma oficijelnega vodstva in članstva JSDS, kljub njihovi podreditvi strankarski disciplini in zvestemu propagiranju vloge in mesta JSDS v slovenski družbi. Posebno pozornost posveti avtorica odklonilnemu stališču masarykovcev do jugoslovanske unitaristične in državno-pravno meglene tivolske resolucije, sprejete na jugoslovanski socialistični konferenci v Ljubljani konec leta 1909. To njihovo stališče, ki ga je najbolj jasno izražal politično vodilni masarykovec dr. Anton Dermota, je vplivalo tudi na stališče Ivana Cankarja v tem vprašanju in na njegove formulacije v predevanju Slovenci in radikale — malo mlajšo generacijo akademske mladine svobodomiselnio liberalne Jugoslovani.

Naslednje poglavje v študiji je posvečeno vplivu Masaryka na slovenske narodne usmeritve, ki je sprejemala od Masaryka nekatere njegove kulturne in nacionalne poglede ter realni delovni aktivizem, zavračala pa njegovo religiozno etiko in pogled na socializem. Narodno radikalna mladina je izdajala od leta 1904 časopis Omladina, v katerem je razgrinjala svoje idejne poglede, zlasti svoj pogled na unitarno jugoslovanstvo v kulturnem pogledu. Iz kroga narodnih radikalov, ko so ti po letu 1907 vstopali v slovensko liberalno Narodno napredno stranko, so prišli tudi ostri članki proti Masarykovim nazorom. To pa je vzbudilo polemiko med Omladino in Našimi zapiski, kar avtorica razgrinja v detaljih. Vodilni narodni radikali, med njimi dr. Gregor Žerjav, dr. Bogomil Vošnjak, dr. Albert Kramer in Adolf Ribnikar so postali nova udarna organizacijsko in publicistično aktivistično sposobna generacija slovenskih liberalnih voditeljev, ki je že pred prvo svetovno vojno dejansko prevzela organizacijsko in gospodarsko vodstvo slovenske liberalne stranke. Zadnje poglavje obravnava proporodovsko gibanje na Slovenskem v letih 1912—1914, njegov jugoslovanski unitarizem, narodno revolucionarnost in protiavtstrijsko naravnost.

Za zaključek knjige so predstavljene biografije vodilnih slovenskih masarykovcev, nekatere, zlasti tista o Antonu Dermoti in Ivanu Žmavcu, precej izčrpno. Brez razloga in obrazložitve pa je izpadla biografija pomembnega masarykovca Dragotina Lončarja.

Na koncu knjige je kot priloga objavljena parlamentarna debata med dr. Janezom Ev. Krekom in T. G. Masarykom v dunajskem parlamentu 1907 o svobodi znatnosti in prepričanja na univerzah. Želeli bi si kot prilogo še kakšen karakterističen tekst slovenskih masarykovcev, npr. njihovo Poslanico slovenski mladini — Kaj hočemo? iz leta 1901, v kateri so na začetku njihovega javnega nastopa v domovini najbolj sumarno podani njihovi pogledi.

Avtorica je s svojim pisanjem izpolnila svoj namen. Pohvaliti gre predvsem njen napor po vestnem zbiru vseh relevantnih idejnih in političnih tekstov v zvezi z Masarykom in masarykovstvom na Slovenskem in zlasti dober objektivni povzetek in interpretacijo le-teh. Tako smo dobili knjigo, ki priča o izredno bogatem razmišljanju in publiciranju o slovenski narodni usodi v poldrugem desetletju pred prvo svetovno vojno ter o propagiranju in organizacijskih in političnih prizadevanjih za razvoj slovenskega narodnega programa in rešitev slovenskega narodnega vprašanja.

Janko Prunk

Vladimir K. Volkov, *Minhenski sporazum i balkanske zemlje*. Beograd: Nova knjiga, 1987 (Biblioteka svedočanstva). 393 strani.

Beograjska založba Nova knjiga je poslala na trg delo, ki je v originalu prišlo iz tiskarne že leta 1978. Sovjetski avtor Volkov je v tej knjigi prikazal politiko balkanskih držav do krize okoli Češkoslovaške in odnos do Nemčije in Italije.

V pet poglavij razdeljena knjiga prikazuje čas od pomladi 1938 do marca 1939, leto dni, ki je preteklo od zasedbe Avstrije do zasedbe Češkoslovaške. Kriza okoli CSR, ki je bila tema dneva v letu 1938, se je najbolj dotikala Romunije in Jugoslavije, ki ju je s CSR vezal obrambni pakt, Mala Antanta. Problemu odnosov Jugoslavije in Romunije do sudetske krize je posvečeno prvo poglavje. Države, združene v Mali Antanti, so se obvezale skupne pomoči ob napadu Madžarske na eno izmed njih, ne pa tudi v primeru napada Nemčije. Od tod je izviralo cincanje Jugoslavije in Romunije pri dajanju garancij Češkoslovaški v primeru nemške agresije. Tako sta Romunije pri dajanju poročstva Češkoslovaški v primeru nemške agresije. Tako sta obe partnerki pustili CSR na cedilu. Madžarska je z Blejskim sporazumom dosegla nekaj tega, kar je želela. Mala Antanta je razpadla ob sporazumu v Münchnu.

Bolgarska zunanja politika je vsebina drugega poglavja. Bolgarija je skušala doseči z balkanskimi državami podoben sporazum, kot Madžarska z Malo Antanto. Tudi v Bolgariji so se hoteli rešiti določb mirovne pogodbe s konca prve svetovne vojne. Tako so s Solunskim sporazumom države Balkanskega pakta in Bolgarija anulirale vojaške omejitve pogodbe iz Neuillyja. Po Münchnu pa so Bolgari začeli krepiti propagando za okupacijo južne Dobrudže in za izhod na Egejsko morje. Ob vsem tem je v Bolgariji rastel nemški vpliv, ki se je kazal v krepitvi trgovskih stikov in politični podpori.

Tretje poglavje je namenjeno prikazu politične aktivnosti Grčije in Turčije. Grčija in Turčija sta imeli enak trn v peti. To je bila Bolgarija in pa sodelovanje Jugoslavije z Bolgarijo. Ena od akcij zoper Bolgarijo in Jugoslavijo je bil tudi izgon Vanča Mihajlova iz Turčije. Tudi v teh dveh državah so Nemci krepili svoj vpliv, zopet prek gospodarskih stikov.

Četrto poglavje je avtor posvetil vlogi zahodnih držav na Balkanu in vlogo Nemčije in Italije v Romuniji in Jugoslaviji po sporazumu v Münchnu. Po Münchnu so imeli Nemci proste roke na Balkanu. Njihov povečan vpliv naj bi, po mnenju Velike Britanije, krhal nemško-italijanske odnose in zapletal odnose s Sovjetsko zvezo. Nemci so se v Romuniji, Jugoslaviji in na Madžarskem lahko opirali na svoje manjšine, ki so formirale pronacistične organizacije. Hkrati pa so bile Nemcem opora tudi profašistične organizacije v teh državah. Spretno so Nemci igrali na karto rivalstva med Romunijo in Madžarsko.

Zadnje poglavje je posvečeno dogodkom v začetku 1939. leta. Poleg zunanjepolitične dejavnosti balkanskih držav, nam avtor ves čas prikazuje posledice, ki so jih širšeevropski dogodki imeli na položaje v posameznih državah. Seznanja nas s krizo v Jugoslaviji, problemi ob volitvah konec leta 1938; odstranitvi Korošca iz vlade in padcu Stojadinovića. Prikazani sta krepitvi diktatur kralja Karla in carja Borisa v Bolgariji, položaj v Grčiji in Turčiji. Poudarja se način nemškega vpliva na Balkanu; kaže se predvsem v povečanju gospodarske odvisnosti teh držav od Nemčije. Temu se zahodne države niso znale upreti. Opazimo lahko, da je dal avtor poudarek predvsem odnosom balkanskih držav do Nemčije, manj pa do Italije. Tudi balkanske države so posvečale Italiji, kot šibkejšemu partnerju v osi, manjši pomen. Avtor v naslovu govori o balkanskih državah. Vendar pa je pustil popolnoma ob strani Albanijo. Morda zaradi prevladujočega vpliva Italije v njej, morda zaradi objektivnih težav, morda pa jo je imel za nepomemben faktor v takratnem času. Omenja jo le, ko govori o italijanskih ponudbah Jugoslaviji za razdelitev Albanije. Knjiga je zanimiv, dasi omejen prikaz težav in problemov balkanskih držav v letu 1938–39. Zamera, ki jo lahko izrečemo na račun knjige, je tehnične narave. V opombah, kjer avtor navaja vir nekega podatka ali trditve, predvsem pri arhivskih virih, nas motijo kratice. S kraticami je zapisano ime vira, tj. arhiva, ali zbirke dokumentov, nikjer pa te kratice niso razložene.

Bojan Balkovec

Branko Petranović, Momčilo Zečević, Jugoslovenski federalizam
Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Beograd: Prosveta, 1987. 826 + 783 strani.

Priznana beograjska zgodovinarja nadaljujeta z objavljanjem virov. Tokrat sta se lotila problema federalizma oziroma centralizma kot njegovega nasprotja, v Jugoslaviji, od nastanka skupne države naprej. Avtorja sta zbrala v dveh zajetnih zvezkih prek petsto trideset dokumentov. Zbirka je razdeljena na tri dele. Prvi obsega čas od priprave na sprejem Vidovdanske ustave do začetka druge svetovne vojne. Drugi del je čas NOB, tretji čas po osvoboditvi do danes. Dodan je tudi obširen uvod, kjer so predstavljeni dokumenti iz časa prve svetovne vojne, ki govorijo o nastajanju nove države. Znotraj posameznih časovnih obdobjev so dokumenti razdeljeni še po tematskih sklopih.

V uvodu so predstavljeni dokumenti Jugoslovanskega odbora, tisti, ki govorijo o vojnih in političnih ciljih Srbije. Pomembno mesto zavzemajo različne deklaracije (Majniška, Krfska, Zenevska), ki govorijo o oblikah državne ureditve po združitvi. Potem so tu izjave različnih političnih strank in nekaterih posameznikov. Uvodni del zaključujejo dokumenti o združitvi. Tu so Odloki narodne skupščine Vojvodine in Crne gore in kot zadnji Adresa delegacije Narodnega veća SHS prestolonasledniku Aleksandru in njegov odgovor 1. 12. 1918.

Prvi del je razdeljen na trinajst tematskih sklopov. Na čelu teh poglavij je del, ki govori o ustavi oziroma o delu pri njenem sprejemanju. Postopek sprejemanja ustave se je začel s sklicem začasnega narodnega predstavništva, katerega naloga je bila predpisati volilni zakon za ustavodajno skupščino. Konstituenta je bila izvoljena

šele novembra 1920, vendar pa so različni predlogi za ustavo nastajali že prej. Iz časa delovanja konstituante so najpomembnejši predlogi različnih strankarskih klubov. Tako so predstavljeni programi Zemljoradniške stranke, Narodnega kluba, Jugoslovanskega kluba, socialistov, republikancev in HRSS. Zadnji dokument v tem sklopu je Vidovdanska ustava. Avtorja nam predstavljata tudi člene, ki kažejo centralistično-unitaristični značaj ustave, npr. tretji člen o jeziku in 95. člen o razdelitvi države na oblasti, okrožja, sreze in občine. Temelj za izigravanje političnih nasprotnikov je bil tudi 85. člen. Ta pravi, da je kvorum za veljavno zasedanje skupščine že 1/3 navzočih poslancev. Upravno razdelitev je predpisal zakon leta 1922, ki pa ni upošteval etničnih meja. Federalizem ali »avtonomizem«: so zagovarjale slovenska, hrvatska in muslimanska buržoazija, seveda z odstopanji, srbska buržoazija je bila v glavnem za centralizem. Za Srbe zgodovinske pokrajine niso bile element federalizma. Velik sklop dokumentov nam kaže politične programe buržoaznih strank, posebno poglavje pa so dokumenti o delu KPJ. Podrobno je prikazan prelom v uvedbo diktature 6. 1. 1929. Okoli petdeset dokumentov nam v naslednjem poglavju priča o političnem življenju v tridesetih letih, od prvih tajnih političnih akcij buržoazije do leta 1938. Avtorja sta kot posebno poglavje uvrstila tudi nekaj dokumentov, katerih avtorji so tujci, ki so položaj v kraljevini opazovali od zunaj (Seton-Watson) oziroma so kot tuji bivali pri nas (poročila poslaništva Velike Britanije v Beogradu).

Ena od prelomnic v predvojni politiki je za avtorja sporazum Cvetković-Maček. S tem sporazumom naj bi se končalo centralistično obdobje v kraljevini. Težko je reči, da je bil ta sporazum pot k demokratizaciji političnega življenja. Federalizacija z ustanovitvijo banovine Hrvatske je »reševala«: le nacionalno vprašanje, socialno vprašanje pa je ostalo. Prvi del se zaključuje z dokumenti, ki kažejo politiko meščanskih strank po sporazumu in delo KPJ v tridesetih letih.

Drugi del zbirke nam predstavlja dokumente, nastale med NOB, tako tiste, ki so nastali na strani narodnoosvobodilnega gibanja, kot one, katerih avtorji so bili meščanski politiki in kvizlingi. Pot partizanskega boja je prikazana od pozivov na upor do zaključka vojne. Bolj pa so pomembni dokumenti, ki govorijo o politični dejavnosti. Prikazan je razvoj ljudske oblasti od prvih začetkov do ustanovitve AVNOJ in potrditve federativnega ustroja bodoče države. Obsežen je tudi prikaz »konceptij nacionalno čistih držav v okviru nove Evrope«, kjer sta avtorja predstavila dokumente o ustaških, četniških in muslimanskih zamislih. Preden so predstavljeni dokumenti o pripravi in delu drugega zasedanja AVNOJ, si lahko preberemo, kakšna upanja je gojila vlada v Londonu. Za čas od priprav za zasedanje v Jajcu do začetka dela ustavodajne skupščine sta avtorja zbrala prek sto dokumentov. Dodala sta jim še kratka sklopa dokumentov o četniškem »svetosavskem«: kongresu in o stališčih HSS do narodnoosvobodilnega gibanja. Predvsem pa je podrobno prikazan proces federalizacije, vloga pokrajinskih antifašističnih skupščin in razvoj Demokratične federativne Jugoslavije. Precej dokumentov se ukvarja s položajem Srbije v DFJ. Mnogo dokumentov prikazuje položaj takoj po osvoboditvi. Tako so tu dokumenti o delu Ljudske fronte, o tretjem zasedanju AVNOJ. Predstavljeni so tudi dokumenti, ki kažejo aktivnost meščanskih strank, npr. DS, NRS ter socialistov in socialdemokratov.

V tretjem delu, ki sta ga razdelila na štirinajst poglavij, je prikazan razvoj od priprav na sprejemanje ustave jeseni 1945 do najnovejših dogodkov na Kosovu leta 1981. Času do sprejema ustave leta 1963 sta avtorja namenila šest poglavij. Viri predstavljajo sprejemanje prvih poveljnih ustav 1946 in 1947 ter ustavnih sprememb 1953. Posebna poglavja so v tem času namenjena problemom meja in manjšin ter odnosom z Bolgarijo, težavam s katoliško cerkvijo ter nacionalni politiki KPJ in programu ZKJ. V že omenjenem delu o ustavnih spremembah leta 1953 so tudi dokumenti o gospodarstvu in samoupravljanju. O ustavnem razvoju in problemih med leti 1963 in 1974 je govora v treh poglavjih. Eno poglavje je namenjeno problemom nacionalizma v šestdesetih in sedemdesetih letih. Zbirka dokumentov se zaključuje s poglavjem o ustavi 1974, kontrarevoluciji na Kosovu 1981, političnih odnosih v Srbiji in s poglavjem o položaju srbohrvatskega jezika. V tem poglavju so dokumenti iz časa med 1944 in 1986. Prvemu in tretjemu delu sta avtorja dodala še nekaj statističnih tabel; prvemu o šolstvu v kraljevini Jugoslaviji, tretjemu pa o prebivalstvu in družbeno-ekonomskem razvoju po osvoboditvi. Pri izbiri dokumentov, ki sta jih uvrstila v tretji del, sta imela avtorja težave, saj je mnogo virov še nedostopnih.

Avtorja sta dokumentom dodala obširen znanstven aparat, ki osvetljuje posamezne dokumente in dogodke. Že v predgovoru nas opozarjata na izdaje dokumentov za vse obdobje, saj so z izdajanjem začeli zelo zgodaj, s čimer se danes ne moremo pohvaliti. Morda v prvem delu pogrešamo več dokumentov, ki bi govorili o gospodarstvu, čeprav nekateri govorijo o gospodarskih vprašanjih. Vsekakor pa si želimo, da bi avtorja nadaljevala z objavljanjem virov in tako bogatila našo tovrstno šibko produkcijo.

Bojan Balkovec

Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, 20. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, Zagreb: Hrvatski školski muzej; Beograd: Pedagoški muzej, 1987. 372 strani.

S strogo zgodovinskega vidika dvajset letnikov kake revije še ni posebno visok jubilej. Kljub temu so lahko sodelavci Zbornika za zgodovino šolstva in prosvete, ki je začel izhajati leta 1964 na pobudo Sekcije šolskih muzejev v Zvezi muzejskih društev Jugoslavije, predvsem delavci vseh treh v naslovu prispevka omenjenih muzejev, zadovoljni z dosedaj opravljenim delom. Uspelo jim je nadpovprečno redno izhajanje, pridobili so si stalen krog sodelavcev, in čeprav so med njimi zlasti delavci omenjenih treh muzejev, je revija odprta tudi vsem drugim, in po svojih sodelavcih prava jugoslovanska publikacija. Svoj »mini« jubilej tako proslavlja revija v duhu svojega delovanja: delavno in brez odvečnega hrupa.

Tudi uvodni prispevek v 20. številki Zbornika je posvečen jubilarntu, le da je ta nekoliko starejšega datuma. Dober poznavalec slovenske reformacije in profesor na mariborski Teološki fakulteti dr. Jože Rajhman je posvetil svoj občasno kar »panegirični« prispevek Primožu Trubarju kot pedagoškemu pionirju ob štiristoletnici njegove smrti. Podobno sta na jubileje uglasena tudi prispevka profesorja na beograjski Filološki fakulteti dr. Slobodana Z. Markovića o pogledih Vuka Karadžića na književnost ter profesorja iz Pančeva Miodraga Radojevića o tvorcu esperanta Lazarju Ludvigu Zamenhofu ter o razvoju tega jezika pri nas.

Obsežen del Zbornika je posvečen proslavljanju devetdesetletnice beograjskega Pedagoškega muzeja. Objavljen je prispevek njegovega ravnatelja Svetomira Gačića o razvoju in delovanju omenjenega muzeja, osrednji del proslave pa je pomenila okrogla miza o položaju zgodovinskega raziskovanja na področju vzgoje in izobraževanja in o vprašanjih, ki so s tem povezana. Zanimivo je, da se je okrogle mize udeležilo kar devetnajst strokovnjakov s tega področja iz vseh jugoslovanskih republik in pokrajin z izjemo Črne gore in Makedonije. Zbornik v celoti prinaša njihove prispevke, ki vsebujejo mnogo zanimivih in kritičnih pogledov na omenjena vprašanja.

Naslednji jubilej, ki mu v najnovejši številki Zbornika namenjajo pozornost, je stoletnica ustanovitve učiteljskih v Bosni in Hercegovini. Objavljena sta slavnostni govor predsednika predsedstva SR BiH Munira Mesihovića s svečane akademije v proslavo te obletnice ter referat prosvetnega delavca Mitra Papića o razvoju šolstva ter učiteljstva v omenjeni republiki, tudi v obdobju pred letom 1945. K prikazu razvoja šolstva v Bosni in Hercegovini sodi tudi prispevek profesorice na sarajevski Pedagoški akademiji mag. Zorice Marendić o začetkih in razvoju organizirane predšolske vzgoje od 1878 do 1982. Vprašanjem okupatorskega tiska in njegove povezave s šolstvom v času NOB sta posvečena prispevka profesorja na beograjski Pravni fakulteti dr. Miodraga Simića (o odnosu okupatorskega tiska do šolskega sistema v Srbiji od 1941 do 1944) in pedagoške svetovalke Zavoda SR Slovenije za šolstvo Irene Koželj-Levičnik (o nemškem okupatorskem pedagoškem tisku in nacističnih pedagoških idejah). Upokojeni direktor Hrvaškega šolskega muzeja Branko Pleše piše o vlogi pedagoga Vinka Beka pri razvoju šolanja slepih na Hrvaškem, upokojeni prosvetni delavec Rade Vuković pa o delu naprednega pedagoškega delavca in revolucionarja Stevana Carevića (1911—1942).

Po običaju pestra je tudi rubrika manjših prispevkov in gradiva, v kateri profesor na sarajevski Naravoslovno-matematični fakulteti Dragutin Murko piše o ustanovitvi prvega kemijskega kabineta na šolah v Bosni in Hercegovini, in sicer v šolskem letu 1881/82 na državni gimnaziji v Sarajevu, beograjski pedagoški svetnik Nikodije Trujić o delovanju prvega domačega profesorja Prve beograjske gimnazije Ljubomira Nenadovića (1826—1895), upokojeni profesor zagrebške Filozofske fakultete dr. Mihajlo Ogrižović pa o vsestranskem pedagoškem, znanstvenem in literarnem delavcu Branku P. Sučeviću ob devetdesetletnici njegovega rojstva. Zbornik kot po navadi zaključujejo poročila o delavnosti jugoslovanskih šolsko-pedagoških muzejev ter ocene knjig z vsebino iz zgodovine šolstva in prosvete, izjemoma pa so tokrat dodane tudi naknadno najdene opombe k leta 1971 izdani knjigi profesorja pedagogike dr. Jovana Iskruljeva (po avtorjevi smrti) o življenju in delu pedagoškega in znanstvenega delavca univerz pri nas in v ZDA dr. Paje Radosavljevića.

Vsebina najnovejše številke Zbornika je očitno precej pestra in vsekakor prinaša dovolj zanimivih novosti iz šolske zgodovine jugoslovanskih narodov in narodnosti. S tem pogloblja naše znanje tudi o vprašanjih, ki nam sicer običajno niso posebno lahko dostopna in nam tako omogoča zanimive in koristne primerjave. Prav primerjalna zgodovina šolstva pa je področje, ki se v zadnjem času zelo uveljavlja v svetu.

Andrej Vovko

-oc Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 9. Ljubljana : Slovenska matica, 1987, 215 strani.

Novi Zbornik prinaša v tej številki zelo različne teme. Tako se spominja nekatere obletnice, 100-letnice rojstva in 75-letnice smrti Edvarda Rusjana, 30-letnice čebelarškega muzeja v Radovljici in 75-letnice prvega Društva slovenskih inženirjev. Poleg tega pa govori še o merskih sistemih, ki jih najdemo v arhitekturi na Slovenskem, o družini Zois, o varstvu okolja, o goveji kugi na Kranjskem v 18. stoletju in o nastanku in razvoju medicinske fakultete v Ljubljani. Zbornik je kot vedno tudi tokrat primerno opremljen s slikovnim materialom.

Prva razprava v Zborniku je posvečena Edvardu Rusjanu in začetkom motornega letalstva na Slovenskem in tudi na današnjem jugoslovanskem področju. V njegovo počastitev je bilo na Slovenskem v letu 1986 več spominskih prireditev. Sandi Sitar je v razpravi Rusjanov poskus letalske industrije prikazal prizadevanja Edvarda Rusjana in njegovega brata, da bi tudi pri nas ustanovili izdelovalnico letal. Pri tem jima je pomagala vsa družina, vendar je teža odločitev pripadala le njima. V članku spremljamo Rusjanov razvoj od deškega navdušenja nad letenjem pa do popolnoma resnega in zagrozenega prizadevanja za konstrukcijo in možno proizvodnjo lastnega letala. Avtor nam predstavi letala, ki jih je Rusjan izdelal v Gorici, in tudi opiše njihovo usodo. Gradnja krhkih letal je zahtevala precejšnja finančna sredstva in zato je tudi prišlo do povezave bratov Rusjan z zagrebškim podjetnikom Merćepom. Merćep si je prizadeval, da bi za svoja letala pridobil tržišče v Srbiji in s tem je bila povezana njegova in Rusjanova balkanska turneja. Kljub precejšnjemu zaostajanju za zahodno Evropo in Ameriko pomeni Rusjanovo delovanje za slovenske pa tudi jugoslovanske razmere velik napredek na področju motornega letalstva. Članek je pregleden, podprt s kritičnim aparatom, hkrati pa tudi opozarja na netočnosti, ki so se v vseh teh letih nabrale ob pisanju o Rusjanu in njegovem delovanju.

V drugem članku obravnava Tine Kurent merske sisteme v arhitekturi na Slovenskem. Avtor nam predstavi dolžinske mere od standardne rimske dolžinske mere, francoske mere, dunajski in nemški merski sistem, angleške mere, beneški in italijanski merski sistem ter kranjske mere. Vsi ti merski sistemi so preračunani tudi v današnje mere. Kot zanimivo dopolnilo predstavlja še kitajski in japonski merski sistem. K nam sta prišla z zapuščino gospe Skuškovc. Tudi ta dva sistema sta preračunana v naše sodobne mere.

Naslednji članek, ki ga je napisal Marjan Tepina, govori o problematiki varstva okolja v Sloveniji. Opozorila o ogroženosti človekovega okolja so se v svetu pojavila že v 60-tih letih. V tem času je nastalo tudi precej literature, ki je opozarjala na grozečo nevarnost. V Jugoslaviji je na to problematiko prva reagirala Slovenija, pa še ta precej pozno. Sedemdeseta leta so bila v glavnem v znamenju sprejemanja raznih predpisov, snovanju odborov in ustanavljanju komisij, ki so jim praviloma načelovali visoki pokrovitelji. Degradacija okolja pa se je nadaljevala. Šele zadnja leta so prinesla več realnosti. Koliko pa so vsa ta prizadevanja izboljšala naše okolje, lahko vidimo vsak dan sami.

Ernest Faninger v članku Izvor rodovine Zois in njeni najpomembnejši predstavniki na Slovenskem obravnava najstarejšo zgodovino te družine. Nakaže problematiko njenega izvora in izoblikovanje priimka. Opisuje prihod Michelangela Zoisa na Kranjsko ter nadaljnji razvoj družine in njen pomen za gospodarski in kulturni razvoj Kranjske v 18. in začetku 19. stoletja.

Gospodarsko pomembno in občutljivo vprašanje živinoreje na Kranjskem v 18. stoletju obravnava zanimiv članek Jožeta Jurca Poročilo dr. Marka Gerbca o goveji kugi na Kranjskem, 1713. Živinozdravništvo je bilo v začetku 18. stoletja še vedno prezirana veda, nekakšen privesek zdravilstvu. Z njim so se ukvarjali konjarji, kovači in podobni. Uveljavljanje veterine se je začelo šele ob koncu 18. stoletja, ko se je v Evropi večkrat pojavljala goveja kuga. Povzročala je veliko gospodarsko škodo. Recepti za ozdravitev so bili zelo različni, od starih vrah do prvih poskusov, da bi živini nekako pomagali, pa do predpisov, da je treba vse obbolele živali pobiti in hleve ter vse, kar je prišlo z obolelo živino v stik, razkužiti (tega zakona praviloma niso dosledno izpolnjevali in kuga se je širila). V pismu prijatelju je dr. Gerbec pojasnjeval svoje stališče do ravnanja ob izbruhu goveje kuge. Opisal je tudi značilne bolezenske znake, ki so se pojavili pri živini, pojasnil svoje mnenje o vzrokih bolezni in možnosti za ozdravitev. Govoril je tudi o problematični možnosti uživanja mesa pobitih okuženih živali.

V članku Prispevek k študiju rasti in razvoja medicinske fakultete v Ljubljani govori Peter Borisov o prvih oblikah študija medicine v Ljubljani od Academiae opororum dalje, o vzponih in padcih tega študijskega področja do današnjega dne. O ustanovitvi in razvoju čebelarškega muzeja v Radovljici piše Jože Rihar. Opisuje

historiat čebelarstva muzeja in popravlja nekatere netočnosti, ki so se o muzeju pojavile v dnevnem časopisju pa tudi v muzejskem katalogu.

Delovanje tehniške inteligence na Slovenskem obravnava članek Franceta Adamiča. Ob 75-letnici prvega Društva slovenskih inženirjev. Ker je leta 1986 minilo 75 let od ustanovitve tega društva in 40 let od ustanovitve Zveze inženirjev in tehnikov Slovenije, je prav, da je tema dvema organizacijama posvečen pregleden članek v Zborniku. Avtor govori najprej o razmerah ob začetku tega stoletja, ki so povzročile povezovanje tehniške inteligence na Slovenskem, in njeno odločitev, da ustanovi svoje društvo. Nato sledi še kratek pogled v drugo polovico 19. stoletja, ko se je oblikovalo Akademsko društvo slovenskih tehnikov na Dunaju ter so nastajala po naših pokrajinah gozdarska društva pa še druge strokovne in stanovske organizacije v kmetijstvu. Tudi v stari Jugoslaviji so take organizacije inženirjev in tehnikov pa tudi kmetijskih strokovnjakov delovale dalje. Po drugi svetovni vojni je bila ustanovljena Zveza društev inženirjev in tehnikov Jugoslavije (1946), ki je povezovala društva po posameznih republikah in dala podlago za celoten koncept organizacije. V štiridesetih letih se je Zveza prilagajala času, se izpopolnjevala. V okviru te zveze je izredno uspešno delovala Zveza inženirjev in tehnikov Slovenije. Poleg pomoči pri strokovnem delu je pomembna tudi njena publicistična dejavnost. Na koncu članka navaja avtor še pomensko voditelj Zveze v Sloveniji. Na ta članek se logično navezuje naslednje delo, ki ga je prav tako pripravil France Adamič, govori pa o četrtem simpoziju tehniške besede. Organizirano terminološko delovanje je prav tako staro kot prvo Društvo slovenskih inženirjev. Avtor nam prikaže pomen terminološke dejavnosti, ki sega še v 19. stoletje. Nato sledijo krajši izvlečki iz referatov posameznih avtorjev, ki so na simpoziju razpravljali o problematiki terminologije pri oblikovanju tehniškega slovarja, srednješolskih učbenikih, pri strokovnih prevodih, enotni nomenklaturi blaga in storitev itd. Na koncu nam avtor posreduje sklepe, ki so bili sprejeti na osnovi referatov in diskusije na simpoziju.

Eva Holz

LETNO KAZALO - ANNUAL CONTENTS - ГОДОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ

RAZPRAVE - STUDIES - СТАТЬИ

- Bogo Grafenauer, Slovensko-romanska meja - ločnica in povezava 5-18
Slovene-Roman Boundary - Line of Demarcation and Linkage
Словенско-романская граница - линия демаркации и связи
- Hinko Uršič, Tolminska dežela 19-20
Tolmin Region
Толминский район
- Marjan Rozman, Tolminsko danes 21-26
The Tolmin Region Today
Толминский район сегодня
- Branko Marušič, Tolminsko v zgodovino 27-34
The Tolmin Region in Historiography
Толминский район в историографии
- Drago Svoljšak, Arheološka obdobja Tolminske 35-39
Archaeological Periods of the Tolmin Region
Археологические эпохи Толминского района
- Peter Stih, Goriški grofje in oblikovanje pokrajine ob Soči in na Krasu v deželo 41-47
Gorizia Landgraves and Formation of the Land along the River Soča and on Karst into the Province
Графы Горицы и формирование края около реки Сочы и на Карсте в провинцию
- Reinhard Härtel, Viri za srednjeveško zgodovino Slovenije iz furlanskih arhivov 49-53
Sources for Medieval History of Slovenia from the Archives of Friulia
Источники для средневековой истории Словении и фриульских архивов
- Janko Pleterski, Meja na Soči v notranjih odnosih jugoslovanskega gibanja med prvo svetovno vojno 55-62
The Soča Border in inner Relations of the Yugoslav Movement during the First World War
Граница на реке Соче во внутренних отношениях южнославянского движения во время первой мировой войны
- Drago Sedmak, Pregled vojaških dogodkov na soški fronti 1915-1917 63-71
Bloody Soča Basin - Survey of Military Events on the Soča Front 1915-1917
Обзор военных событий на фронте реки Сочы 1915-1917
- Slavica Plahuta, Fašistična stranka v Goriški pokrajini (1941-1943) 73-86
The Fascist Party in the Gorica Region (1941-1943)
Фашистская партия в провинции Горица (1941-1943)
- Ivan Katardžiev, Etnično in državno razmejevanje v Egejski Makedoniji 87-95
Ethnic and State Demarcation in Aegean Macedonia
Этническое и государственное разграничение в Егейской Македонии
- Ferdo Gestrin, Karta obsoške poti iz 17. stoletja 97-101
Map of the Road along the River Soča from the 17th Century
Карта дороги вдоль реки Сочы из 17-го столетия
- Vinko Rajšp, Ceste na Goriškem v drugi polovici 18. stoletja 103-107
Roads in the Gorizia Region in the Second Half of the 18th Century
Дороги в районе Горицы во второй половине 18-го столетия
- Eva Holz, Cestne povezave Goriške in Kranjske v 19. stoletju 109-114
Road Connections of Gorizia Land and Carniola in the 19th Century
Дорожные связи провинций Горицы и Краины в 19-ом столетии
- Janez Cvirn, Finančno poslovanje družine Marka Vincenca Lipolda v letih 1867-1871 in 1878-1883 115-137
Financial Management of the Family of Marko Vincenc Lipold in the Years 1867-1871 and 1878-1883
Финансовые действия семьи Марка Винценца Липольда в годы 1867-1871 и 1878-1883
- Adolf Lippold, Vzhodni Goti in rimski cesarji od 455 do 507 205-215
Eastern Goths and Roman Emperors from 455 till 507
Восточные готы и римские императоры с 455 по 507-ый год

Dušan Kos, Bela krajina v poznem srednjem veku (I.)	217-255
Bela krajina in the Late Middle Ages	
Белая Крайна в поздние средние века	
Ignacij Voje, Odkupovanje Furlanov iz turškega ujetništva	257-264
Ransom of Friulians from Turkish Captivity	
Выкуп фриулов (фурланов) из турецкого плена	
Vinko Rajšp, Razširjenost protestantizma med socialnimi plastmi na Kranjskem	265-276
Protestantism Dissemination Among the Social Strata in Carniola	
Распространение протестантизма среди социальных слоев в Крайнской	
Maja Žvanut, Knjižnice na Kranjskem v 16. stoletju	277-283
Libraries in Carniola in the 16th Century	
Библиотеки в Крайнской в 16-ом столетии	
Vasilij Melik, A. A. Auersperg in slovenski narod	285-295
A. A. Auersperg and the Slovene Nation	
А. А. Ауэрсберг и словенский народ	
Emil Brix, Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitanije med	
leti 1848 do 1918. Problemi narodne statistike	297-308
Numerical Presence of German Nationality in South Slavonic Crown-Lands between the	
Years 1848-1918. Problems of Nationality Statistics	
Численное присутствие немцев в южнославянских герцогствах Цислитваний в	
годы между 1848 и 1918. Проблемы статистики по национальностям	
Vinko Šribar, Rezultati arheoloških izkopavanj in topografskih raziskav zgodnjega sred-	
njega veka v Furlaniji	309-312
Results of Archaeological Excavations and Topographical Researches of the Early	
Middle Ages in Friuli	
Результаты археологических раскопок и топографических исследований ранних	
средних веков в фриули	
Janez Šumrada, O popravilu bovske ceste na prelomu iz 14. v 15. stoletje	313-319
The reconstruction of the Bovec road at the end of the 14th - beginning of the 15th	
centuries	
О ремонте дороги в Бовец на переломе из 14-го в 15-ый век	
Milan Pahor, Opcije v Kanalski dolini (1939-1942)	321-328
Options in the Kanal Valley (1939-1942)	
Опции в Канальской долине (1939-1942)	
Pavel Božataj, Izkušnje ob prenovi učnega načrta zgodovine v šestem razredu osnovne	
šole	329-333
Experiences with the Reformed Curriculum of History Lessons in the Sixth Class of	
Elementary School	
Опыт при реконструкции учебного плана по истории в шестом классе начальной	
школы	
Peter Schreiner, Ikonoklazem: njegov pomen za Bizanc in njegove posledice na Zahodu	399-407
Iconoclasm: its Meaning for Byzantium and its Consequences on the West	
Иконоклазм: его значение для Византии и его последствия на Западе	
Dušan Kos, Bela krajina v poznem srednjem veku (II.)	409-437
Bela krajina in the Late Middle Ages	
Белая Крайна в поздние Средние века	
Christoph Weismann, Humanist Mihael Tiffernus (1488/89-1555), mentor vojvode Kri-	
štofa in mecen tübinskega štipendija	439-464
Humanist Mihael Tiffernus (1488/89-1555), Counsellor of Duke Christoph and Patron	
of Tübingen Scholarship Fund	
Гуманист Михаил Тиффернус (1488/89-1555), ментор воеводы Христофа и меценат	
тюрингеской стипендии	
Janez Rotar, Toponimika in etnika v Trubarjevih predgovorih in posvetilih	465-472
Toponymics and Ethnics in Trubar's Prologues and Dedications	
Топонимики и этники в предисловиях и посвящениях П. Трубара	
Ignacij Voje, Utrjevanje slovenskih mest za obrambo pred turškimi napadi	473-492
Fortification of Slovenian Towns for Defence Against Turkish Raids	
Укрепление словенских городов для обороны от турецких вторжений	
Kosta Milutinović, Vuk i Kopitar	493-516
Vuk and Kopitar	
Вук Ст. Караджич и Б. (Е.) Копитар	
Štefan Trojar, Zasnova zgodovinskih tem in načrtovanje pouka	517-521
The Concept of Historical Themes and Planning of Lessons	
Проект исторических тем и планирование учебного процесса	

Jadran Ferluga, Pota in metode bizantinske politične in kulturne ekspanzije na Balkanu od srede VII. do prvih desetletij XI. stoletja 573-583
 Ways and Methods of Byzantine Political and Cultural Expansion on Balkan from Middle of 7th Century to First Decades of 11th Century.
 Пути и методы византийской политической и культурной экспансии на Балканах с середины 7-го до первых десятилетий 11-го ст.

Gernot Heiß, Notranjeavstrijske »deželne stanovske šole«. Poskus njih uvrstitve v šolski in izobraževalni sistem 16. stoletja 585-598
 The Inneraustrian »Country Rank Schools«. An Attempt to Place them into the Educational System of the 16th century
 Внутреннеавстрийские »сословные школы». Опыт их распределения в школьную и образовательную систему 16-го стол.

Avguštin Malle, Tabori na Koroškem 599-622
 »Tabors« in Carinthia
 »Таборы» – национальнобудительские встречи – в Каринтии

Petar Korunić, Jugoslavizam i sloboda u hrvatskom nacionalnom preporodu (ilirskom pokretu) 623-653
 Yugoslavism and Liberty in the Croatian National Revival (Illyrism)
 Югославизм и свобода в хорватском национальном возрождении (иллиризме)

Primož Zonta, Objavljanje zakonov in drugih splošnih predpisov, veljavnih na slovenskem ozemlju, od srede 18. stoletja do leta 1941 655-674
 Announcing of Laws and other Common Regulations, Valid on the Slovenian territory, from the middle of the 18th century to 1941
 Публикование законов и других общих постановлений, действительных на словенской территории с середины 18-го ст. до 1941 г.

Tomaž Weber, Od tradicionalnega do integralnega učbenika zgodovine na Slovenskem (formalni in vsebinsko-idejni vidiki snovanja) 675-680
 From a Traditional to an Integral History Text-Book in Slovenia (Formal and Contextual-Outline Viewpoints of Scheming)
 От традиционного до интегрального учебника по истории в Словении (формальная и идейная по содержанию точка зрения замысла)

ZAPISI – NOTES – ЗАПИСКИ

Branko Marušič, Poskus pregleda zgodovinoписа ob slovenski zahodni meji 139-146
 An Attempt of Historiographical Review near slovene Western Border
 Опыт обзора историографии на словенской западной границе

Andrej Pleterski, Novi pisani viri o najstarejši slovenski zgodovini – poročilo o knjigi Bernharda Bischoffa 335-338
 New Written Sources of the Oldest Slovene History – Report on the Book of Bernhard Bischoff
 Новые письменные источники по древнейшей словенской истории – отчет о книге Бернгарда Бишоффа

Andrej Vovko, Ustanovitev »Yugoslav Emergency Council« v New Yorku 523-527
 The Foundation of the Yugoslav Emergency Council in New York
 Основание Югославского совета помощи в Нью Йорке

Rajko Bratož, Razvoj zgodnjekršćanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1970-1986 681-698
 Development of Researches into Early Christian Period in Slovenia and Istria in the Years 1976-1986
 Развитие раннехристианских исследований в Словении и Истрии за гг. 1976-1986

Janez Stergar, Predstavitev narodnostne problematike v osnovnošolskih učbenikih 699-716
 Presentation of Ethnic Problematics in Elementary School Text-Books
 Представление национальной проблематики в учебниках для начальных школ

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION – ПРОБЛЕМЫ И ДИСКУССИЯ

Zgodovinoписje na Slovenskem danes; okrogla miza v Tolminu 2. 10. 1986 (Jera Vodusek, Bogo Grafenauer, Janko Pleterski, Vasilij Melik, Franc Rozman, Miroslav Stiplovšek, Toné Ferenc, Ferdo Gestrin, Jasna Fischer, Walter Lukan, Matjaž Klemenčič, Branko Marušič, Janez Šumrada, Fran Zwitter, Primož Hainz, Janko Prunk) 147-172
 Historiography in Slovenia today; the Round table in Tolmin; October 2, 1986
 Современная историография в Словении; круглый стол в Толмине, 2 октября 1986

Bogo Grafenauer, Kontinuiteta v konceptu – prelom v metodologiji (seveda le v mejah koncepta) 339-342
 Continuity in Concept – a Break in Methodology (only within the concept)
 Бесперывность в Замысле – перелом в методологии (конечно в памках замысла)

Peter Štih, Karantanija – stara domovina Hrvatov?	529–549
Carantania – the Old Homeland of Croats?	
Карантия – старая родина хорват?	
Nada Klaić, Prilog razpravi o današnjoj slovenskoj medievistici	549–555
A Contribution to the Discussion on nowadays Slovene Medievalistics	
К дискуссии о современной словенской медиевистике	
Dušan Nečak, Nekaj pojasnil k diskusiji »Zgodovinarstvo na Slovenskem danes«	556
Some explanations to the discussion "Historiography in Slovenia today"	
Несколько пояснительных слов к дискуссии «Историография в Словении в наши дни»	
Tomislav Raukar, »Kontinuiteta v konceptu« ili napredak u koncepciji?	717–725
"Continuity in Concept" or "Advancement in Concept?"	
«Непрерывность в концепции» или прогресс в концепции?	

JUBILEI – ANNIVERSARIES – ЮБИЛЕИ

Mirko Stiplovšek, Tone Ferenc – šestdesetletnik	393–398
Tone Ferenc – Sexagenarian	
Тоне Ференцу шестьдесят лет	
Milan Ževart – šestdesetletnik (Tone Ferenc)	727–728
Milan Ževart – Sexagenarian	
Милану Жеварту шестьдесят лет	

IN-MEMORIAM – IN-MEMORIAM – В ПАМЯТЬ

Vinko Foretič, (Ignacij Voje)	173–174
Vinko Foretič	
Винко Форетич	
Franc Škerl (Janko Prunk)	343–344
France Škerl	
Франце Шкерл	
France Klopčič (Ludvik Čarni)	344–346
France Klopčič	
Франце Клопчич	

INSTITUCIJE – INSTITUTIONS – УЧРЕЖДЕНИЯ

Odsevi reformacijskega gibanja v dokumentih Arhiva SR Slovenije, razstava Arhiva SR Slovenije, 6. februar 1987. (Maja Zvanut)	560
Reflections of Reformation Movement in Documents of the Archive of Socialistic Republic of Slovenia, the Archive Exhibition, February 6th 1987	
Отражения реформационного движения в документах архива СР Словении, выставка архива СР Словении, 6. февраля 1987	

KONGRESI IN SIMPOZIJ – CONGRESSES AND SYMPOSIA – СЪЕЗДЫ И СИМПОЗИУМЫ

Posvetovanje o Žumberku in Gorjancih med NOB, Novo mesto, 17.–18. oktobra 1986 (Zdenko Picelj)	175–177
Conference on Žumberk and Gorjanci during National Liberation War, Novo mesto, October 17–18, 1986	
Совещание о Жумберке и Горьянцах во время НОБ, Ново место, 17–18 октября 1986	
Trubarjev simpozij v Tübingenu, Tübingen, 3.–8. november 1986 (Vinko Rajšp)	177–180
Trubar symposium in Tübingen, Tübingen, November 3–8, 1986	
Симпозиум о Трубаре в Тюбингене, Тюбинген, 3–8 ноября 1986	
Drugi francosko-jugoslovanski kolokvij zgodovinarjev, Ljubljana, 26. in 27. september 1985 (Janez Šumrada)	347
The Second French-Yugoslav Colloquium of Historians, Ljubljana, 26th and 27th September 1985	
Второй французско-югославский colloquium историков, Любляна, 26 и 27 сентября 1985 г.	
Simpozij o Masaryku, London, 11. do 16. decembra 1986 (Irena Gantar Godina)	348–349
Symposium on Masaryk, London, 11th–16th December 1986	
Симпозиум о Масарыке, Лондон, 11–16 декабря 1986 г.	
VI. Mednarodni kongres o povezavah med obema jadranskima obalama: I rapporti politici e diplomatici (Ferdo Gestrin)	349–351
International Congress on Connections between the two Adriatic Coasts	
6-ой международный съезд о связях между обеими адриатическими берегами	

- XIX. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci (Mogersdorf); Gradec, 30. junija
do 4. julija (Dušan Kos) 557-559
- 19th International Cultural-Historical Symposium Modinci (Mogersdorf); Gradec, 30. June-
4. July 1987 557-559
- 19-ый международный симпозиум по истории культуры Модинци (Могерсдорф),
Град, 30 июня по 4 июля 1987 557-559
17. Zbórovanje avstrijskih zgodovinarjev (Eisenstadt, 31. avgusta do 5. septembra 1987)
(Franc Rozman) 729-730
- 17th Meeting of Austrian Historians (Eisenstadt, August 31st to September 5th 1987) 729-730
- 17-ое совещание австрийских историков (Эйзенштадт, 31-ое августа по 5-ое
сентября 1987 г.) 729-730

OCENE IN POROČILA - BOOK REVIEWS AND REPORTS - РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ

Janez Dular, Topografsko področje XI - Bela krajina (Draško Josipović)	181-182
Dušan Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji (Vitko Pahič)	182-185
Boško Babić, Materjalnata kultura na makedonskite Sloveni vo svetlinata na arheološkite stražuvanja vo Prilep (Paola Korošec)	185-187
Jacques Le Goff, Za drugačen srednji vek (Andrej Studen)	187-189
Pavo Živković, Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjevjekovnoj Bosni (Ignacij Voje)	189-193
Majda Smole, Vicedomski urad za Kranjsko, 13. stol. - 1747, I. del: Cerkvene zadeve Lit. A-F (France M. Dolinar)	193-194
Ivanocyjev simpozij v Rimu - september 1984 (Eva Holz)	194-195
Dušan Bilandžić, Historija Socialističke federativne republike Jugoslavije 1918-1985 (Dušan Nećak)	195-200
Theophylaktos Simokates, Geschichte (Rajko Bratož)	353-356
Lujo Margetić, Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici (Rajko Bratož)	356-364
Đarja Mihelič, Piranska notarska knjiga (1284-1288) (Ignacij Voje)	365-366
Payle Blaznik, Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500 (A-M) (Peter Štih)	366-367
Pavo Živković, Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću (Ignacij Voje)	367-369
Janko Prunk, Slovenski narodni programi (Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945) (Jurij Perovšek)	369-372
Ivan Hribar, Moji spomini, I. in II. del (Jasna Horvat)	372-374
Momčilo Zečević, Na zgodovinski prelomnici (Vasilij Melik)	374-375
Janko Pleterski, Narodi, Jugoslavija, revolucija (Janko Prunk)	376-378
Bogo Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj (France M. Dolinar)	378-380
Tóne Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945 (1. knjiga: Država v državi) (Vida Deželak-Barič)	380-382
Jurij Beltram, Pomlad in Istri (Metka Gombač)	382-383
Erich Werner, Slovenci v Porurju (Stane Granda)	383-384
M. Smiljana Kodrič - B. Natalija Palac, Šolske sestre svetega Frančiška Kristusa Kralja (Andrej Vovko)	384-385
Sandi Sitar, Letalstvo in Slovenci; Herman Potočnik, Problem vožnje po vesolju (Andrej Vovko)	386-387
Argo, I. (1962)-XXV. (1986) (Jasna Horvat)	387-389
Razprave SAZU XV. (Maja Žvanut)	389-390
Luigi de Biasio, 1000 processi dell'Inquisizione in Friuli (1551-1647). (Petra Svoljšak)	561-562
Johannes Dörflinger, Die österreichische Kartographie im 18. und zu Beginn des 19. Jahr- hunderts - Unter besonderer Berücksichtigung der Privatkartographie zwischen 1780 und 1820. (Ignacij Voje)	562-565
Peter Mohar, Med nebom in zemljo (Andrej Vovko)	565-566
Ivo Petrinić, Ante Trumbić: Politička shvaćanja i djelovanje (Bojan Balkovec)	566-567
Anton Novačan, Jeruzalem - Kairo. Spomini 1942-1945 (Andrej Vovko)	567-568
Ferruccio Clavara - Riccardo Ruttar, Sloveni ed emigrazione (Andrej Vovko)	568-569

Ljubiša R. Mitrović, Socialna dinamika: (Osnovi marksističke teorije društvenog razvoja) (Ludvik Čarni)	569-570
Tone Knez, Novo mesto I. Halštatski grobovi/Hallstattzeitliche Gräber (Davorin Vuga)	731-732
Bernd Herrman, Mensch und Umwelt in Mittelalter (Jože Maček)	732-733
Dušanka Dinić-Knežević, Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku (Ignacij Voje)	734-736
Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. (Ignacij Voje)	736-740
Heinrich Mayer O. Cist., Die Urkunden des Neuklosters zu Wiener Neustadt (Božo Otorepec)	740-742
Irena Gantár Godina, T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem (Janko Prunk)	742-743
Vladimir K. Volkov, Minhenski sporazum i balkanske zemlje (Bojan Balkovec)	743-744
Branko Petranović, Momčilo Zečević, Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost (Bojan Balkovec)	744-745
Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, 20 (Andrej Vovko)	746
Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 9 (Eva Holz)	747-748

VII OBVESTILA – INFORMATIONS – ИЗВЕЩЕНИЯ	
Obvestila o izhajanju Zgodovinskega časopisa (Janez Stergar)	201-202
Obyestilo o IX. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije (Jasna Horvat)	202
Obvestilo o IX. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije	352

VIII LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS – ГОДОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ	
Zgodovinski časopis 41/1987 – Historical Review 41/1987 – Исторический журнал 41/1987	749-754

IX IZVLEČKI – ABSTRACTS – ИЗВЛЕЧЕНИЯ	
Izvečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 41, 1987, 1	I-VI
Izvečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 41, 1987, 2	VII-XIV
Izvečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 41, 1987, 3	XV-XVIII
Izvečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 41, 1987, 3 in 4	XIX-XXVI

STIPLOVSEK Mirko, dr., redni univerzitetni profesor, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, YU-61000, Ljubljana, Aškerčeva 12

Tone Ferenc — šestdesetletnik

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 3, s. 393—398, cit. 0

Sn. (Sn., En.)

Dr. Tone Ferenc, znanstveni svetnik na Institutu za zgodovino delavskega gibanja in redni profesor na Filozofski fakulteti Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, je obogatil slovensko in jugoslovansko zgodovinsko NOB z izjemno bogatim opusom, ki obsega 345 različnih del med njimi 28 knjig in priročnikov, nad 20 razprav in člankov in okrog 30 objav virov (bibliografija je objavljena v Priloge k zgodovini delavskega gibanja 27, 1987, št. 1—2). Težiske njegovega preučevanja je razvoj NOB in okupacijske politike na celotnem slovenskem etničnem ozemlju, obdelal pa je tudi posamezna vprašanja iz zgodovine jugoslovanskih narodov 1941—1945: kot tudi iz zgodovine 2. svetovne vojne; pri čemer je uporabil tudi obsežno dokumentacijo iz tujih arhivskih in drugih ustanov. Svoje raziskovalne dosežke je posredoval na številnih mednarodnih in jugoslovanskih znanstvenih posvetih; ter jih objavil tudi v tujih publikacijah. Za uspešno raziskovalno, arhivsko, pedagoško, muzejsko in družbenopolitično delo je dr. Ferenc prejel številne nagrade, odlikovanja in priznanja. Avtorski izvirček

ROTAR Janez, dr., redni univerzitetni profesor, Univerza Edvarda Kardelja, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Toponimika in etnika v Trubarjevih predgovorih in posveticah

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 3, s. 465—472, cit. 17

Sn. (De., Sn., En.)

Vprašanje podmenovanja slovenskih dežel in ljudstva v slovensko in nemško pisanih delih slovenskih reformacijskih pisateljev XVI. stoletja skuša dobiti odgovor, koliko gre za avtentična zgodovinska imena dežel in ljudstva in za prvinško izvirno ime njegovega jezika, ki je v tistem času prvi izraz pripadnosti.

Avtorski izvirček

WEISMANN Christoph, dr., župnik, ZRN D-7239 Trichtingen, Kirchenstraße 24

Humanist Michael Tiffernus (1489/89—1555), mentor vojvode Kristofa in mecen tiblinskega štipendija

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 3, s. 439—464, cit. 143

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor prikaže izvor in šolanje Mihaela Tiffernusa (1489/89—1555) na dunajski univerzi. Tiffernus je 1525 postal učitelj in mentor Kristofa Württemberskega. To mentorstvo se je nato spremenilo v prijateljstvo in trajalo vse do Tiffernusove smrti. Predvsem pa želi avtor prikazati Tiffernusovo zapuščino. Opozori nas na njegovo knjižnico, ki je šela prek 350 zvezkov, kakor tudi na njeno usodo. Podobno je prikazan razvoj in usoda štipendije »Stipendium Tiffertium«, ki je bila ustanovljena iz zapuščine Mihaela Tiffernusa.

Bojan Balkovec

Bojan Balkovec

FERUGA Jadran, dr., univerzitetni profesor, pokojni YU-51424 Motovun, Joakima Rakova 25 A

Pota in metode bizantinske politične in kulturne ekspanzije na Balkanu od srede VII. do prvih desetletij XI. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 4, s. 573—583, cit. 0

Sn. (It., Sn., En.)

Slovani, ki so se v prvi polovici 7. stoletja dokončno naselili na Balkanu, so tu rušili bizantinsko oblast. Bizanc je oblast ohranil le ob obalah od Jadranskega do Crnega morja; notranjosti pa so gospodarili Slovani. Bizanc je skušal na različne načine povečati svoj vpliv v pokrajinah, ki jih je izgubil. Ena od oblik so bile vojaške akcije, druga in ne zadnja pa kulturno-ideološki vpliv (cerkev). Bizanc si je šele po zmagi nad Samuelom in nasledniki, v začetku XI. stoletja, pridobil ves zahodni del Balkanskega polotoka. Nesporen in stalen uspeh je imel Bizanc v ukrepih cerkve in vlade, ki so dali južnim Slovanom prve osnove njihove kulture.

Bojan Balkovec

WEISMANN Christoph, Dr., Priest, Germany D-7239 Trüdingen,
Kirchenstraße 24

Humanist Mihael Tiferens (1488/89-1555), Counselor of Duke Christoph
and Patron of the Tübingen Scholarship Foundation

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 3, pp. 439-464, notes 143

Sn. (De, Sn, En)

The author presents the origin and education of Mihael Tiferens (1488/89-1555) at the University of Vienna.

Tiferens became in 1525 a lecturer and counselor of Christoph of Württemberg. The mentorship turned into friendship that lasted until Tiferens's death.

Above all the author presents Tiferens's legacy, especially his library with its 350 volumes, and its fate.

A similar survey is made on development and fate of Spondanium Tiferentium which was founded from the legacy of Mihael Tiferens.

Bojan Balkovec

UDC 949.7 "06/10" : 949.5.02

FERLUGA Jadrán, Dr., Retired University Professor, YU-61424 Motovun,
Joakima Rakovca 25 A

Ways and Methods of the Byzantine Political and Cultural Expansion on
Balkan from the Middle of 7th Century to first Decades of 11th Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 3, pp. 573-583, 0 notes

Sn. (It, Sn, En)

The Slaves that settled on Balkan in the first half of the seventh century have there wrecked the might of Byzant which preserved its authority on the territory along the Adriatic coast to the Black sea while the inner land was ruled by Slaves. With various methods Byzant tried to enlarge its influence on lost territories. Such methods were military actions and cultural-ideological influence (Church). Only after conquest over Samuil and successors at the beginning of the 11th century Byzant gained the entire west part of the Balkan Peninsula.

Undoubtedly and permanent success presented the measures by the Church and government with which the Slaves were given ground for their culture.

Bojan Balkovec

STIPLOVSEK Mitko, Dr., Regular University Professor, University of Arts, Faculty of Arts, YU-61000, Ljubljana, Askerceva 12

Tone Ferenc - Sexagenarian

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 3, pp. 382-388, 0 notes

Sn. (Sn, En)

Dr. Tone Ferenc, Scientific Counsellor at the Institute for History of Labour Movement and Regular Professor at the Faculty of Arts at the University of Ljubljana, has enriched the Slovenian and Yugoslav historiography of the National Liberation Struggle with a wide

opus of 345 of various works, among them 28 volumes and handbooks over 200 treatises and articles and 30 published sources (Bibliography in: Contributions to the History of Labour Movement 27, 1987, No. 1-2).

The main object of Dr. Ferenc's research is the development of the National Liberation Struggle and occupation politics on the whole Slovenian ethnic territory. He has also worked on some problems considering the history of Yugoslav nations in the period 1941-1945 and the Second World War using comprehensive documentation from abroad archives and other institutions.

He mediated his research achievements on numerous international and Yugoslav scientific conferences and published them at home and abroad.

For his successful research, archival, pedagogic, museological and social-political work Dr. Ferenc received numerous awards, decorations and acknowledgments.

Author's Abstract

UDC 808.63 - 311 - 313 (497.12) "15"

ROTAR Janez, Dr., Regular University Professor, University of Arts, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Askerceva 12

Toponymics and Ethnics in Trubar's Prologues and Dedications

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 3, pp. 466-472, notes 17

Sn. (De, Sn, En)

The contribution is an attempt to find an answer to the question how much the namings of the lands and people in German written works of Slovene reformation writers of the 16th century were authentic historical names of lands and people.

Author's Abstract

HEIS Gernot, dr., docent, Institut für Geschichte, Universität Wien, A-1010 Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1

Notranjeavstrijske središnje stanovske šole. Poskus njih uvrstitve v šolski in izobraževalni sistem 16. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 4, s. 585—598, cit. 91.

Sn. (De., Sn., En.)

Po uvodnih pripombah o izobraževanju plemstva v 16. stoletju obravnava avtor ustanavljanje t. i. stanovskih šol (»Landschaftsschulen«) v dveh razvojnih fazah ob notranjeavstrijskih primerih s posebnim oziranjem na razvoj protestantskega šolstva v Ljubljani ter ga primerja s tipom katoliške jezuitske srednje šole.

Uradni list Narodne vlade, SHS v Ljubljani, Službene novine Kraljevine SHS, oziroma Kraljevine Jugoslavije ter uradne liste najvišjih državnih in samoupravnih organov v Sloveniji 1919—1941.

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

ZONTAR Primož, dipl. pravnik, Višje sodišče v Mariboru, YU-62000 Maribor, Sodna 14

Objavljanje zakonov in drugih splošnih predpisov, veljavnih na slovenskem ozemlju, od srede 16. stoletja do leta 1941

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 4, s. 655—674, cit. 24.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor obravnava razglašanje zakonov in drugih splošnih predpisov do srede 19. stoletja, seznanjanje prebivalstva z zakoni in drugimi splošnimi predpisi v tem času, državne in deželne zbirke zakonov, nastate pred uvedbo zakonikov, Télégraphe Officiel (1810—1813), državne zakonike in osnovno zakonodajo v letih 1849—1918, deželne zakonike 1849—1918, zagotavljanje možnosti za uporabo zakonikov in pospeševanje obveščenosti o zakonih. Uradni list Narodne vlade, SHS v Ljubljani, Službene novine Kraljevine SHS, oziroma Kraljevine Jugoslavije ter uradne liste najvišjih državnih in samoupravnih organov v Sloveniji 1919—1941.

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

MALLE Avguštin, dr., ravnatelj Slovenskega znanstvenega inštituta, A-9020 Celovec/Klagenfurt, Bahnhofstrasse 38/II.

Tabori na Koroškem

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 4, s. 599—622, cit. 134.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor opisuje neugodne pogoje, v katerih se je razvilo na Koroškem tabor-sko gibanje. Oblast je nasprotovala slovenskim prizadevanjem po vsestranski narodni enakopravnosti. Med koroški Slovenci je prevladovala splošna konservativna miselnost, krogu liberalno usmerjenih Slovencev je uspelo, da se je uveljavil za nekaj let. Njihovo društvo — celovška Trdnjava — je organizirala vse tri koroške tabor, kjer so se koroški Slovenci izrekli za Zedinjeno Slovenijo. Odmernost na taborje je bila velika na Koroškem, pa tudi dunajski in praški listi so prinašali o zborovanih obširna poročila. Avtor opisuje še šest zasedit ministrov sveta, na katerih so razpravljali tudi o slovenskem tabor-skem gibanju.

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

KORUNIC Petar, dr., docent, Vseučilišče v Zagrebu, Filozofska fakulteta, YU-41000 Zagreb, Đure Salaja 3

Jugoslavizem i sloboda u Hrvatskom nacionalnom preporodu (Ilirskom pokretu)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 4, s. 623—653, cit. 11.

Sh. (De., Sn., En.)

Avtor je na osnovi zgodovinskih virov obdelal vse elemente politične ideologije, ki so jo utemeljili hrvaški preporoditelji — ilirci — v obdobju ilir-skega gibanja: ljudsko in narodno načelo, jugoslavizem, federalizem, na-ravno in zgodovinsko pravo, idejo države in prava ter liberalne in demo-kratske ideje.

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

Avtorski izvešek

ZONTAR Primoz, Lawyer, Higher Court in Maribor, YU-62000 Maribor, Sedna 14

Announcing of Laws and other Common Regulations, Valid on the Slovenian territory, from the middle of the 16th century to 1941
Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 4, pp. 655-674, 24 notes

Sn. (De., Sn., En.)
The author deals with the announcing of laws and other general regulations up to the middle of the 19th century, acquainting the population with laws and regulations in the mentioned period, state and provincial collections of laws, originating from before the introduction of codes, Telegraphic Official (1810-1813), state codes and the basis of legislation in 1848-1918, provincial codes from 1848-1918, securing feasibility for the use of codes, the advancing of informing on laws, the Official Gazette of the National Government of SHS in Ljubljana, the Official News of the Realm of SHS respectively the Kingdom of Yugoslavia and the official gazettes of the highest state and self-managing agencies in Slovenia in 1919-1941.

Author's Abstract

MALJE Avguštin, Dr., Head of Slovene Scientific Institute, A-9020 Celovec/Klagenfurt, Bahnhofstrasse 38/11.

»Tabore« in Carinthia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 4, pp. 609-622, 134 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author describes unfavourable conditions in which the mass meetings movement developed in Carinthia. The authorities opposed the Slovene efforts to achieve general ethnic equality of rights. The Carinthian Slovenes were at first mostly conservatively disposed, the circle of liberally oriented Slovenes, however, succeeded in putting themselves forward for some years. Their association — »Trdnjava« in Celovec/Klagenfurt organized all three Carinthian mass meetings, where the Carinthian Slovenes declared themselves for »Zedinjena Slovenija« (United Slovenia). Those mass meetings found a deep resounding not only in Carinthia, but also in Vienna and Prague press which published detailed reports about those meetings. The author also describes six sessions of the Austrian Cabinet Council, where the Slovene mass meetings movement was discussed as well.

Author's Abstract

HEIS Gernot, Dr., Lecturer, Institut für Geschichte, Universität Wien, A-1010 Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1

The Inneraustrian »Country Rank Schools«: An Attempt to Place them into the Educational System of the 16th century
Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 4, pp. 586-598, 91 notes

Sn. (De., Sn., En.)
After the introduction of remarks on education of aristocracy in the 16th century the author deals with founding the so-called »Rank Schools« (Landschaftsschulen) in their two development phases on Inneraustrian examples with a special regard on the development of Protestant educational system in Ljubljana and compares it with the catholic jesuitic type of middle school.

Author's Abstract

KORUNIC Petar, Dr., Lecturer, University in Zagreb, Faculty of Arts, YU-41000 Zagreb, Dure Salaja 3

Yugoslavism and Liberty in the Croatian National Revival (Illyrism)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 4, pp. 623-653, 11 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author has on basis of historical sources processed all elements of political ideology that were established by the Croatian Revivers during the period of the Illyrian movement: the people's and national principle, Yugoslavism, federalism, natural and historical law, the idea of state and law, and liberal and democratic ideas.

Author's Abstract

WEBER Tomaž, profesor v pokoju, YU-61000 Ljubljana, Hudovernikova 2
Od tradicionalnega do integralnega učbenika zgodovine na Slovenskem
(formalni in vsebinsko-idejni vidiki snovanja)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 4, s. 675—680, cit. 0
Sn. (En., Sn., En.)

Avtor nam predstavi vrste in razvoj učbenikov zgodovine od pripovednega do integralnega. V drugem delu pa ovrednoti učbenike zgodovine, ki so bili pri nas v uporabi do 1946, od 1945 do 1973 in od 1973 do danes.

Bojan Balkovec

STERGAR Janez, prof., višji raziskovalni sodelavec, Inštitut za narodnostna vprašanja, YU-61000 Ljubljana, Erjavčeva 26, pp. 318.

Predstavitve narodnostne problematike v osnovnošolskih učbenikih zgodovine

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 4, s. 699—716, cit. 841
Sn. (En., Sn., En.)

Analiza učbeničkega pisanja vsebuje predvsem pripombe na historični prikaz narodnostne problematike, obravnava sodobnih vidikov pa je povzeta bolj na kratko. Obravnava Slovencev v zamejstvu in odnosov med narodi je v učnem načrtu po obsegu in tematiki ustrezno zastopana; razrobljena pa je na vrsto šolskih predmetov. Pri tem pride do pogostih ponavljanj, ne da bi se učenci znanje uspeli dovolj sistematizirati in poglobiti. Pri obravnavanju slovenskega naroda in geografskega pojma Slovenije posamezni učbeniki izpuščajo zamejstvo, zdomstvo in izseljenstvo. Prevečkrat so sprejeli Madžari, Italijani, Romi in priseljenci iz južnih jugoslovanskih republik v SR Sloveniji.

Avtorski izvleček

BRATOŽ Ralke, dr., docent, Univerza Edvarda Kardelja, Filozofska fakulteta, YU-61001 Ljubljana, Aškercjeva 12.

Razvoj zgodnjekrščanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1974—1986

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 4, s. 681—687, cit. 132
Sn. (De., Sn., En.)

Razvoj zgodnjekrščanskih študij v zadnjem desetletju označujejo po eni strani pomembna arheološka odkritja in njihove objave (npr. zgodnjekrščanski objekti v Emonti, v nekaterih urjenih poznanstvenih naselbinah na Slovenskem, v Muntajani v zaključju Porčca in v Betiki severno od Pule), po drugi strani pa zgodovinski študij, ki je zajel že večji del ključnih vprašanj iz zgodnjekrščanske dobe.

Avtorski izvleček

UDK 930.001 (497.1) "18/19"

RAUKAR Tomislav, dr., redni univerzitetni profesor, Univerza v Zagrebu, Filozofska fakulteta, YU-41000, Đure Salaja 3.

Kontinuiteta v konceptu ali Napredek v konceptu?

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 4, s. 717—725, cit. 0
Sh. (En., Sh., En.)

Avtor posebno pozornost namenja problemom metodologije pri pisanju telesa o hrvaški srednjeveški zgodovini za novo izdajo Zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije. Zaveza se za sociološki pristop, v nasprotju s tekstom v prvi izdaji iz leta 1953, v kateri je hrvaška srednjeveška zgodovina pisana po načelih tradicionalne historiografije. Članek je odgovor na Grafenauerjeve kritične pripombe v ZC 41/87, št. 2, s. 339—342.

Avtorski izvleček

BRATOZ Rajko, Dr., Lecturer, University of Edvard Kardelj, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Askerčeva 12.

Development of Researches into Early Christian Period in Slovenia (Central and Istria in the Years 1976-1986)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 4, pp. 681-697, 132 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The researches into Early Christian Period in the last decade are marked on the one hand by significant archaeological discoveries and their publishing (for example Early Christian objects in Emona, in some Late Antiquity fortified settlements on Slovene territory, in Muntalana in the rear of Počreč and in Beška north from Pula), and on the other hand on the other hand by researches into history which have captured the majority of key questions from the Early Christian Period.

Author's Abstract

RAUKAR Tomislav, Dr., Regular University Professor, University of Zagreb, Faculty of Arts, YU-41000, Dure Salaja 3rmed, 10000 Zagreb.

"Continuity in Concepts or Advancement in Concept?"

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 4, pp. 717-725, 0 notes

Sh. (En., Sh., En.)

The author pays special attention to the problems of the Methodology in writing the text on the Croatian history in the Middle Ages in the new edition of the History of nations and nationalities of Yugoslavia. He stands for the methodology of the social history as the opposite to the text in the first edition in 1953 where the survey of the Croatian history in the Middle Ages was written according to the methodology of the traditional historiography. The article is the answer to Graebner's critical remarks in the Historical Review 41/1987, No. 2, pp. 339-342.

Author's Abstract

WEBER Tomaž, Retired University Professor, YU-61000 Ljubljana, Hudobrnkova 2

From a Traditional to an Integral History Text-Book in Slovenia (Formal and Contextual-Ideological Viewpoints of Scheming)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 4, pp. 675-680, 0 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The author presents types and development of history textbooks from a narrative to an integral text-book.

In the second part he values the history text-books in use in Slovenia up to 1945, from 1945 to 1973 and from 1973 up to now.

Bojan Balkovec

STERGAR Janez, Prof., Research Fellow, Institute for Ethnic Studies, YU-61000 Ljubljana, Erjavčeva 28, POB. 3181

Presentation of Ethnic Problematics in Elementary School Text-Books

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 4, pp. 689-716, 84 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The analysis of the textbook writing contents above all the remarks referring to the historical presentation of ethnic problematics, whereas contemporary aspects treatment has been summarized shortly. Treatment of the Slovenes abroad and relations among the nations are, as for the contents and the extent in the curriculum properly presented but it is atomized into various school subjects. Therefore, it comes to frequent repetitions, whereas the knowledge of the pupils remains unsystematized and superficial. In treating the Slovene nation and the geographical phenomenon of Slovenia some textbooks omit the Slovenes abroad, the Slovenes temporarily working abroad and emigration. Much too often the Hungarians, Italians, Romans and immigrants from the south Yugoslav republics in Slovenia have been neglected.

Author's Abstract

552

Trg osvoboditve 1, 12. 11. 1991

1910. 1911. 1912. 1913. 1914. 1915. 1916. 1917. 1918. 1919. 1920. 1921. 1922. 1923. 1924. 1925. 1926. 1927. 1928. 1929. 1930. 1931. 1932. 1933. 1934. 1935. 1936. 1937. 1938. 1939. 1940. 1941. 1942. 1943. 1944. 1945. 1946. 1947. 1948. 1949. 1950. 1951. 1952. 1953. 1954. 1955. 1956. 1957. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962. 1963. 1964. 1965. 1966. 1967. 1968. 1969. 1970. 1971. 1972. 1973. 1974. 1975. 1976. 1977. 1978. 1979. 1980. 1981. 1982. 1983. 1984. 1985. 1986. 1987. 1988. 1989. 1990. 1991. 1992. 1993. 1994. 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. 2007. 2008. 2009. 2010. 2011. 2012. 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022. 2023. 2024. 2025. 2026. 2027. 2028. 2029. 2030. 2031. 2032. 2033. 2034. 2035. 2036. 2037. 2038. 2039. 2040. 2041. 2042. 2043. 2044. 2045. 2046. 2047. 2048. 2049. 2050. 2051. 2052. 2053. 2054. 2055. 2056. 2057. 2058. 2059. 2060. 2061. 2062. 2063. 2064. 2065. 2066. 2067. 2068. 2069. 2070. 2071. 2072. 2073. 2074. 2075. 2076. 2077. 2078. 2079. 2080. 2081. 2082. 2083. 2084. 2085. 2086. 2087. 2088. 2089. 2090. 2091. 2092. 2093. 2094. 2095. 2096. 2097. 2098. 2099. 2100. 2101. 2102. 2103. 2104. 2105. 2106. 2107. 2108. 2109. 2110. 2111. 2112. 2113. 2114. 2115. 2116. 2117. 2118. 2119. 2120. 2121. 2122. 2123. 2124. 2125. 2126. 2127. 2128. 2129. 2130. 2131. 2132. 2133. 2134. 2135. 2136. 2137. 2138. 2139. 2140. 2141. 2142. 2143. 2144. 2145. 2146. 2147. 2148. 2149. 2150. 2151. 2152. 2153. 2154. 2155. 2156. 2157. 2158. 2159. 2160. 2161. 2162. 2163. 2164. 2165. 2166. 2167. 2168. 2169. 2170. 2171. 2172. 2173. 2174. 2175. 2176. 2177. 2178. 2179. 2180. 2181. 2182. 2183. 2184. 2185. 2186. 2187. 2188. 2189. 2190. 2191. 2192. 2193. 2194. 2195. 2196. 2197. 2198. 2199. 2200. 2201. 2202. 2203. 2204. 2205. 2206. 2207. 2208. 2209. 2210. 2211. 2212. 2213. 2214. 2215. 2216. 2217. 2218. 2219. 2220. 2221. 2222. 2223. 2224. 2225. 2226. 2227. 2228. 2229. 2230. 2231. 2232. 2233. 2234. 2235. 2236. 2237. 2238. 2239. 2240. 2241. 2242. 2243. 2244. 2245. 2246. 2247. 2248. 2249. 2250. 2251. 2252. 2253. 2254. 2255. 2256. 2257. 2258. 2259. 2260. 2261. 2262. 2263. 2264. 2265. 2266. 2267. 2268. 2269. 2270. 2271. 2272. 2273. 2274. 2275. 2276. 2277. 2278. 2279. 2280. 2281. 2282. 2283. 2284. 2285. 2286. 2287. 2288. 2289. 2290. 2291. 2292. 2293. 2294. 2295. 2296. 2297. 2298. 2299. 2300. 2301. 2302. 2303. 2304. 2305. 2306. 2307. 2308. 2309. 2310. 2311. 2312. 2313. 2314. 2315. 2316. 2317. 2318. 2319. 2320. 2321. 2322. 2323. 2324. 2325. 2326. 2327. 2328. 2329. 2330. 2331. 2332. 2333. 2334. 2335. 2336. 2337. 2338. 2339. 2340. 2341. 2342. 2343. 2344. 2345. 2346. 2347. 2348. 2349. 2350. 2351. 2352. 2353. 2354. 2355. 2356. 2357. 2358. 2359. 2360. 2361. 2362. 2363. 2364. 2365. 2366. 2367. 2368. 2369. 2370. 2371. 2372. 2373. 2374. 2375. 2376. 2377. 2378. 2379. 2380. 2381. 2382. 2383. 2384. 2385. 2386. 2387. 2388. 2389. 2390. 2391. 2392. 2393. 2394. 2395. 2396. 2397. 2398. 2399. 2400. 2401. 2402. 2403. 2404. 2405. 2406. 2407. 2408. 2409. 2410. 2411. 2412. 2413. 2414. 2415. 2416. 2417. 2418. 2419. 2420. 2421. 2422. 2423. 2424. 2425. 2426. 2427. 2428. 2429. 2430. 2431. 2432. 2433. 2434. 2435. 2436. 2437. 2438. 2439. 2440. 2441. 2442. 2443. 2444. 2445. 2446. 2447. 2448. 2449. 2450. 2451. 2452. 2453. 2454. 2455. 2456. 2457. 2458. 2459. 2460. 2461. 2462. 2463. 2464. 2465. 2466. 2467. 2468. 2469. 2470. 2471. 2472. 2473. 2474. 2475. 2476. 2477. 2478. 2479. 2480. 2481. 2482. 2483. 2484. 2485. 2486. 2487. 2488. 2489. 2490. 2491. 2492. 2493. 2494. 2495. 2496. 2497. 2498. 2499. 2500. 2501. 2502. 2503. 2504. 2505. 2506. 2507. 2508. 2509. 2510. 2511. 2512. 2513. 2514. 2515. 2516. 2517. 2518. 2519. 2520. 2521. 2522. 2523. 2524. 2525. 2526. 2527. 2528. 2529. 2530. 2531. 2532. 2533. 2534. 2535. 2536. 2537. 2538. 2539. 2540. 2541. 2542. 2543. 2544. 2545. 2546. 2547. 2548. 2549. 2550. 2551. 2552. 2553. 2554. 2555. 2556. 2557. 2558. 2559. 2560. 2561. 2562. 2563. 2564. 2565. 2566. 2567. 2568. 2569. 2570. 2571. 2572. 2573. 2574. 2575. 2576. 2577. 2578. 2579. 2580. 2581. 2582. 2583. 2584. 2585. 2586. 2587. 2588. 2589. 2590. 2591. 25

4, s. 121-128, ch. 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837

100

, rednega univ. profesorja na Pe-

muzeja, muzejska, raziskovalna in goška,

Logarithmic Scale

AVOJSKI IZVJEŠĆA

FERENC TONE, Dr., Scientific Counsellor, Institute for the History of Labour Movement, YU-61600 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Dr. Milan Zevart -- Sexagenarian

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 41/1987, No. 4, pp. 727-728, 0 notes

Sn. (Sn., En.)

The contribution is a survey of pedagogical, museological, research and publicistic activity of Dr. Milan Zevart, Regular University Professor at the Pedagogical Faculty in Maribor, and the Headmaster of the Museum of National Liberation in Maribor, in the period from 1962 to 1987.

Author's Abstract

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas. **A**
1987

941/949

120030130,4

COBISS •